VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

35. KÖTET
LEVELEK 1881—1883

BUDAPEST 1976

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

35. KÖTET
LEVELEK 1881—1883

BUDAPEST 1976

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

ISBN: 963 09 0355 5
ISBN: 963 09 0571 X

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a harmincötödik kötethez

Marx és Engels műveinek harmincötödik kötete azokat a leveleket tartalmazza, amelyeket 1881 januárjától 1883 márciusáig, Marx haláláig váltottak egymással és másokkal, valamint Engelsnek közvetlenül Marx halála után és ezzel kapcsolatban írt néhány levelét.

Ezekben az években a nemzetközi munkásosztály jelentős eredményeket ért el az akkor még fiatal munkáspártok megszervezésében, megszilárdításában és a további harcokra való felkészítésében. Marx és Engels elméleti és gyakorlati munkássága arra irányult ebben az időszakban, hogy küzdve az opportunizmus minden fajtája ellen, az osztályharc újabb feltételeinek megfelelően továbbfejlesszék a tudományos kommunizmust és általánosítsák a nemzetközi proletariátus harcának tapasztalatait.

Marx tudományos tevékenységének középpontjában ekkor is gazdasági elméletének további kidolgozása állott. Marx gondosan tanulmányozta az újabb közgazdasági publikációkat, nagy mennyiségű statisztikai adatot dolgozott fel, s élénk figyelemmel kísérte az európai országok és az Egyesült Államok társadalmi-gazdasági fejlődését. Tanulmányt készült írni az oroszországi agrárviszonyokról (vázlatát lásd 19. köt. 330–348. old.), s foglalkozott ezzel a kérdéssel Ny. F. Danyielszonhoz szóló 1881 február 19-i levelében is (lásd 145. old.). J. Swintonhoz és F. A. Sorgéhoz írt leveleiben bírálta Henry George amerikai közgazdászt, aki úgy vélte, hogy a földnek a burzsoá állam által való nacionalizálásával megszűnik a kapitalista termelés minden visszássága. (V. ö. 177., 186. old.)

1881 végén Marx megkezdte a „Tőke" I. kötete harmadik német kiadásának előkészítését. Eredeti terve az volt, hogy a könyv nagy részét átdolgozza, még pontosabban fogalmaz meg néhány elméleti következtetést és újabb statisztikai adatokat közöl. Egészségi állapota azonban annyira megromlott, különösen feleségének halála, 1881 vége után, hogy e szándékát nem teljesíthette, hanem csak a legfontosabb helyesbítéseket és kiegészítéseket hajthatta végre. A harmadik német kiadás csak Marx halála után jelent meg, Engels szerkesztésében, mint a nagy mű többi kötete is, amelyekhez ugyancsak folyton gyűjtötte az újabb anyagokat. Kötetünk több

olyan Engels-levelet tartalmaz, amely fontos gazdasági kérdésekkel foglalkozik (pl. a válságok sajátosságaival, a tőzsde szerepével, a pénzforgalommal).

Politikai gazdaságtani munkája mellett Marx ebben az időben beható történelmi tanulmányokat is végzett. Részletes kivonatot készített L. H. Morgannak az őstársadalomról szóló könyvéből, s hozzáfűzte ehhez saját megjegyzéseit az ősközösségről. (V. ö. 21. köt. 25. old.) Ebben az időszakban készítette „Kronológiai kivonatok" címen ismert feljegyzéseit is, amelyekben fontos, a materialista történetfelfogás jobb megértését elősegítő észrevételeket tett.

Mint a levélváltásból kitűnik, Engels ebben az időben behatóan foglalkozott a németországi föld-magántulajdon fejlődésével. (V. ö. pl. 108–109., és 117–118. old.) E munka eredménye „A németek őstörténetéhez" és „A frank korszak" c. kézirat (lásd 19. köt. 349–393. és 394–438. old.), valamint „A Mark", amelyet kinyomatása előtt Marx is átnézett (lásd 124., 390. old.), s amely „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. munka függelékeként jelent meg először. (Lásd 20. köt. 611–624. old.)

A föld-magántulajdon kialakulásának feltárását sürgetően követelték ebben az időben az osztályharc napi szükségletei. A német szociáldemokrácia előtt ugyanis az a feladat állott, hogy megnyerje a közös harcra az ország mezőgazdasági munkásságát és dolgozó parasztságát. Engels megmagyarázta ebben a művében, hogy miért van szükség a porosz-német militarista állam ellen és a szocializmus győzelemre viteléért folyó harcban a munkásosztály és a parasztság szövetségére.

1883 márciusában német nyelven is napvilágot látott Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. műve, amely az „Anti-Dühring" három fejezetét foglalja magában, és amely először franciául jelent meg, 1880-ban. A marxista irodalomnak ebben az egyik legelterjedtebb írásában, amelyet német nyelven már megjelenésének évében háromszor kellett kiadni (mintegy 10 000 példányban), Engels kimutatja a materialista történetfelfogás tudományos voltát, a társadalmi fejlődés alapján bebizonyítja annak a történelmi szükségszerűségét, hogy a proletariátus megragadja a politikai hatalmat, s fontos gondolatokat fejt ki a szocializmus felépítéséről.

Sok fáradságot fordított Engels ezekben az években a természettudományok tanulmányozására. Intenzíven dolgozott „A természet dialektikája" c. művén (lásd 118., 377. old.), amelynek megírását már 1873-ban tervbe vette. 1873-tól 1876-ig anyagot gyűjtött ehhez a fontos műhöz, megírta

bevezetését és számos jegyzetet; 1878-tól Marx haláláig kidolgozta a mű konkrét tervét és megírta a fejezetek nagy részét. Művében filozófiailag általánosította kora természettudományának legfontosabb felismeréseit, s bebizonyította, hogy a materialista dialektika általános érvénnyel alkalmazható az összes természettudományok területén; ezzel világossá tette, hogy annál eredményesebben dolgozhatik a modern természettudós, minél tudatosabban használja fel a dialektikus módszert.

Az e kötetben foglalt levelekben fontos szerepet játszanak a proletár osztályharc stratégiai és taktikai kérdései. Marx és Engels támogatást nyújtottak a szocialista munkáspártoknak forradalmi taktikájuk és marxista programjuk kidolgozásához, és segítették a proletariátus további forradalmi pártjainak megalakulását. Több levelükben, amelyeket különféle országok szocialista vezetőihez intéztek, megállapították, hogy Európában mindenütt növekszenek a forradalmi erők, s a forradalmi mozgalom számára a legfőbb veszélyt a háború jelenti, amelyet a reakciós európai kormányok készítenek elő. „Egy európai háborút szerencsétlenségnek tartanék – írta Bebelnek Engels –, ezúttal szörnyen komoly lenne, évekre lángra lobbantaná mindenütt a sovinizmust, mert minden nép a létéért harcolna. Az oroszországi forradalmároknak, akik a győzelem küszöbén állanak, egész munkájuk hiábavalóvá lenne, semmivé válna; Németországban pártunkat nyomban elborítaná és szétverné a sovinizmus áradata, s ugyanez történnék Franciaországban is." (Lásd 393. old.) Marx és Engels felhívták a szocialistákat: mikor meg kell határozniok a különféle népek nemzeti felszabadulási mozgalmához való viszonyukat, mindig abból induljanak ki, hogy mit kíván meg a proletariátusnak a politikai hatalomért folyó harca; „minden egyebet alá kell rendelnünk ennek a célnak". (Lásd 260. old.)

Marx és Engels ebben az időszakban is összeköttetésben álltak a nemzetközi proletariátus sok vezetőjével; Marx rossz egészségi állapota miatt e levelezés legnagyobb részét Engels végezte, s e tevékenysége során ő Európa két legnagyobb szocialista munkáspártjára fordította a legfőbb figyelmet: a Németországi Szocialista Munkáspártra és a francia Munkáspártra.

1878 októberétől, amikor a Bismarck-kormány életbe léptette a szocialistaellenes kivételes törvényt, a német szociáldemokráciának különösen nehéz körülmények között kellett harcolnia: az a feladat hárult rá – első ízben a nemzetközi munkásmozgalom történetében –, hogy a megmaradt kevés legális lehetőséget kihasználva és új, illegális harci formákkal összekötve megszervezze a munkásosztály illegális küzdelmét. A párt vezető forradalmi erőinek sikerült kidolgozniok azt az új feltételeknek megfelelő forradalmi

stratégiát és taktikát, amelynek alkalmazásával a párt eredményesen harcolhatott a junker-burzsoá militarizmus és a kapitalista kizsákmányolás rendje ellen. Ehhez elsősorban a maga soraiban kellett leszámolnia az opportunizmussal és érvényre juttatnia a marxizmust, s Marx és Engels szóval is, tettel is segítségére voltak ebben: Bebelhez, Bernsteinhez, Kautskyhoz írt leveleikben az elméleti és gyakorlati útmutatásoknak egész kincsestárát nyújtották neki.

A legnagyobb figyelmet Marx és Engels a párt központi lapja, a „Sozialdemokrat" támogatására és irányítására fordították. Az illegalitás körülményei között ugyanis az újságnak különösen fontos szerepe volt: állandóan erősítenie kellett a párt szervezeti szilárdságát és terjesztenie a munkásosztály soraiban a marxizmus eszméit. 1880 decemberében Marx és Engels személyesen is megbeszélte Bebellel és Bernsteinnel a lap feladatait, s ennek eredményeképpen a „Sozialdemokrat" lényegében helyesen és következetesen képviselte a párt proletár osztálypolitikáját. Engels felhívta a szerkesztőség figyelmét: „Ki lehet mondani forradalmi gondolatokat anélkül, hogy állandóan dobálózunk a »forradalom« *szóval.*" (Lásd 159. old.) 1882-től kezdve Engels maga is írt a „Sozialdemokrat"-ban.

Maró gúnnyal kritizálta Engels a pártvezetőségen belüli opportunisták politikai gyávaságát, kishitűségét és korlátoltságát. Ezek az emberek, akik elsősorban a párt parlamenti frakciójában tömörültek, a szocialista-törvény életbe lépése után ismét azt kezdték hirdetni, hogy reformok útján is el lehet jutni a szocializmusba, s elvileg hajlandók voltak együttműködni Bismarckkal; mint Engels írta, „mindenáron szeretnék szelídséggel és lágyszívűséggel, csúszás-mászással és jámborsággal lekönyörögni a szocialista-törvényt". (Lásd 311. old.) Első támadásukat a „Sozialdemokrat" ellen intézték, amely mindinkább az osztályöntudatos munkások szószólójává és a következetes munkáspolitika harcosává lett. Marx és Engels örömmel üdvözölték és támogatták a „Sozialdemokrat"-nak a parlamenti frakció opportunistái ellen megindított elvi vitáját.

Írásaikkal és leveleikkel Marx és Engels nagy segítséget nyújtottak a párt forradalmi erőinek ahhoz, hogy felismerjék az opportunizmus jelentkezésének alapjait és elméletileg megértsék a Bismarck-féle „államszocializmus" lényegét. Engels azt írta erről Bernsteinnek, hogy „ez az állítólagos szocializmus nem egyéb, mint egyrészt feudális reakció, másrészt ürügy pénz kisajtolására, azzal a mellékcéllal, hogy minél több proletárt változtassanak az államtól függő hivatalnokká és nyugdíjassá, hogy a fegyelem alá vetett katona- és hivatalnoksereg mellé még egy munkáshadsereget is szervezzenek". Tudatos hamisításnak nevezte, „ha »szocializmusnak« minősítik az

államnak a szabad konkurrenciába való minden beavatkozását". „De ide jut, aki – írta – elhiszi a burzsoának, amit az maga sem hisz, hanem csak állít: állam = szocializmus." (Lásd 159. old.) Engelsnek az volt a terve, hogy brosúrát ír a bismarcki „államszocializmusról", kért is hozzá anyagot Bebeltől, Kautskytól és Bernsteintől, s füzete második részében meg akart bírálni „egy csomó homályos, Lassalle által meghonosított és itt-ott még a mieink által is szajkózott elképzelést". (Lásd 337–338. old.)

Engels felhívta a marxista vezetőket arra, hogy a jobboldaliak kispolgári, filiszteri nézetei elleni harcukban a munkásságra támaszkodjanak. „Sohasem titkoltam – írta –, hogy nézetem szerint a németországi tömegek sokkal különbek, mint a vezető urak" (lásd 246. old.), azok a vezetők, „akiket kezdettől fogva a tömegek tuszkoltak előre, ahelyett hogy ők tuszkolták volna a tömegeket". (Lásd 259. old.)

Nagyon tanulságosak Engelsnek azok a megjegyzései, amelyek a párton belüli jobboldallal való szakítás lehetőségéről szólnak. „Hogy egy napon sor kerül a párt polgári felfogású elemeivel való összecsapásra és a jobb- és a balszárny közötti válásra – írta Bebelnek –, afelől már régóta nincs többé illúzióm". (Lásd 312. old.) Az volt azonban a véleménye, hogy a kivételes törvény uralma idején nem kell sietni a válással, ha különös ok nincs rá. Ugyanebben a levelében azt is kijelentette: „Ha vitára kerül sor ezekkel az urakkal, és a párt balszárnya színt vall, akkor mi minden körülmények közt veletek tartunk, mégpedig aktívan és nyílt sisakkal." (Lásd 313. old.)

Mint leveleikből is kitűnik, Marx és Engels nagy elismeréssel kísérték azt a forradalmi parlamenti taktikát, amelyet a párt Reichstag-frakciója folytatott, leküzdve opportunista tagjainak ellenállását. Különösen dicsérték Bebel bátor és ügyes magatartását.

A francia Munkáspárt történetének tanulmányozásához is fontos forrásművek ezek a levelek: megmutatják, hogy milyen aktív szerepet vitt Marx és Engels e párt helyes politikai irányvonalának kialakításában, a kispolgári szocializmustól és az opportunizmustól való elhatárolásában.

A 80-as évek elején a francia Munkáspártban éles harc folyt a körül a forradalmi marxista program körül, amelynek kidolgozásában Marxnak és Engelsnek is nagy szerepe volt. E harcban két irányzat állt szemben egymással: az „Égalité" c. újság köré csoportosult marxisták (vagy kollektivisták), Jules Guesde és Paul Lafargue vezetésével, s az opportunisták (vagy posszibilisták), Benoît Malon és Paul Brousse vezetésével. A köztük folyó küzdelem alapja az az elvi kérdés volt, hogy következetes osztályharcot vívjon-e a proletariátus a burzsoázia ellen, vagy (mint a posszibilisták akarták) mondjon le mozgalma osztályjellegéről és forradalmi programjáról, ha ezen

az áron több hívet és így több szavazatot szerezhet magának. A nemzetközi proletariátus vezetői a guesde-isták oldalán állottak ebben a harcban; mikor ez kitört, Engels ezt írta a német párt lapjának: „mi természetesen mindnyájan Guesde-del és barátaival rokonszenvezünk". (Lásd 239. old.)

Marx és Engels igen fontosnak tartották, hogy szilárd kapcsolat fűzze egymáshoz a francia és német forradalmi erőket. Engels ezért azt javasolta nekik, hogy rendszeresen küldjék meg egymásnak pártjuk központi lapját (v. ö. 362., 366–367. old.), Lafargue-nak pedig azt tanácsolta, hogy tartson szoros személyi érintkezést a német párt képviselőivel, hogy ezek hitelesen legyenek tájékozódva a francia pártügyekről. Bernsteint ő maga informálta többször is a francia párton belüli harcról, fontos útmutatásokat adva neki ennek helyes értékeléséről; figyelmeztette a „Sozialdemokrat" szerkesztőségét, hogy ne vegye át hiszékenyen Malonék nézeteit, például azokat, amelyek hamis képet adnak a francia párt történetéről. (V. ö. 365–367., 379–382. old.) De nemcsak azzal nyújtottak segítséget Marx és Engels a guesde-istáknak, hogy megvédték őket az opportunisták támadásaival szemben, hanem azzal is, hogy bírálták türelmetlenségüket, az ellenfeleikkel folytatott vitában elkövetett hibáikat.

A marxisták és a posszibilisták végleges szervezeti szétválása (az 1882 szeptemberi saint-étienne-i kongresszus után) Marx és Engels véleménye szerint már megérlelődött és szükségszerű dolog volt. Marx és Engels úgy jellemezték a posszibilisták vezetőit, mint politikai karrieristákat és intrikusokat, akik a párt marxista szárnya elleni harcukban a csalás, hazugság, rágalmazás eszközeit is igénybe veszik s a soviniszta németgyűlöletre is spekulálnak: hazaárulással vádolják a guesde-istákat azért, mert a „porosznémet" Marx hívei.

A marxista pártprogram elutasítása után a posszibilisták minden szervezetüknek megengedték, hogy önálló, külön programot állítson fel magának. „De ha – írta Engels Bernsteinnek – valaki program nélküli pártot alakít, amelyben bárki részt vehet, akkor ez már nem is párt." Az ilyen alakulat legfeljebb „*a radikális burzsoá párt uszálya*. Az egyetlen, ami összetartja őket, a polgári radikalizmus, hiszen munkásprogramjuk nincs. S azok a munkásvezetők, akik ráadják magukat arra, hogy ilyen munkás-szavazó-barmot fabrikáljanak a radikálisok számára, az én szememben *egyenes árulást* követnek el." (Lásd 380., 381–382. old.) Engels szembeszállt a mindenáron való egység követelésével, s megállapította, hogy a munkáspárt csak az opportunista elemek ellen vívott kemény harcban válhatik valódi proletár osztálypárttá. Előbb idézett levelében azt írta: „Még mindig jobb, ha a helyes prog-

rammal pillanatnyilag kisebbségben vagyunk . . . mint ha program nélkül sok, de szinte csak névleges, látszólagos követőnk van. Egész életünkben kisebbségben voltunk, és emellett nagyon jól éreztük magunkat." (Lásd 381. old.) Amikor Marx és Engels az opportunistáktól való elhatárolódást tűzték ki feladatul a munkáspártok elé, akkor ezzel az igazi eszmei és szervezeti egység felé vezető utat mutatták meg nekik.

Az angol munkásmozgalom helyzetéről is sok megjegyzés található Marx és Engels leveleinek e kötetében. A 80-as években világossá kezdett válni, hogy a brit ipar lassanként elveszti monopolhelyzetét a világpiacon. Az angol burzsoáziának azok a kísérletei, hogy még inkább kiterjessze hatalmas gyarmatbirodalmát, egyre inkább beleütköztek más, gyorsan fejlődő kapitalista államok ellenállásába. A gyarmatok brutális kizsákmányolása volt az a döntő gazdasági alap, amely lehetővé tette viszonylag széles munkásarisztokrácia kialakulását és akadályozta a forradalmi harc kibontakozását Angliában. A gyarmati monopólium hatalmas extraprofitot hozott az angol tőkéseknek, és egyik fő oka volt annak, hogy az angol munkásmozgalomban erősödött az opportunizmus, gyenge volt a forradalmi szárny és hiányzott az önálló politikai munkáspárt.

Marx és Engels keményen bírálták az angol munkásság kiváltságos rétegeinek és ezek reformista vezetőinek békülékeny nézeteit, s Engels, hogy közvetlen befolyást gyakoroljon az angol munkásosztályra, 1881 májusától augusztusáig a „Labour Standard"-nek, a trade-unionok hetilapjának úgyszólván minden számában írt vezércikket (lásd 19. köt. 285–325. old.); ezekben kifejtette az angol munkások előtt a tudományos kommunizmus eszméit és önálló politikai munkáspárt megalakítására hívta fel őket. A lap opportunista irányzata miatt azonban kénytelen volt beszüntetni közreműködését. (V. ö. 197., 256. old.)

1882 elején Marx és Engels megállapították, hogy forradalmi élénkülés jelei mutatkoznak az angol ipari munkások soraiban, s ennek következtében a radikális értelmiségben is növekszik a szocializmus iránti érdeklődés. Több levelükben bíráltak egyes polgári demokratákat, köztük Hyndmant, az angol szocialisták egyik későbbi vezetőjét. Ezek a polgári demokraták, akiknek jó szándékát Marx és Engels nem vonták kétségbe, teljesen elszakadtak a tömegektől; szektás taktikát követtek, s ebben rejlett az egyik oka annak, hogy semmiféle politikai befolyásuk nem volt ebben az időben. „Ezek mögött az emberkék mögött – írta Engels – nem áll senki, csak ők állnak egymás mögött. Mindenféle szektákra és a szektán kívüli, általánosdemokratikus bódult hívekre szakadoztak." (Lásd 357. old.) Marx és Engels kimutatták, milyen következetlenek ezek a polgári demokraták az angol

kapitalizmus és különösen az angol gyarmatpolitika bírálatában. Marx és Engels elítélték azt a parlamenti karrierizmust és önös népszerűséghajhászást, amely az olyan, a munkásmozgalom vezetésére is igény tartó embereket jellemezte, mint Hyndman.

Marxnak és Engelsnek több e kötetben foglalt levele leleplezi a liberális Gladstone-kormány Írországgal szemben folytatott gyarmatosító politikáját. Az angol liberálisok, hogy meggyöngítsék az ír bérlők egyre erősödő tömegmozgalmát, 1881-ben Írországra vonatkozóan földtörvényt adtak ki, amely némileg korlátozta az angol földesurak önkényét, másrészt azonban ostromállapotot hirdettek ki, csapatokkal árasztották el Írországot és hatályon kívül helyezték alkotmányát. Marx szerint az 1881. évi földtörvény „merő szemfényvesztés" (lásd 168. old.), s „az írországi földprobléma nehézségei – amelyek valójában nem sajátosan írországiak – olyan nagyok, hogy megoldásának egyetlen helyes útja lenne az, ha megadnák az íreknek az önkormányzatot, s így kényszerítenék őket, hogy maguk oldják meg". (Lásd 174. old.)

Nagy figyelemmel és együttérzéssel foglalkoztak Marx és Engels Dél- és Kelet-Ázsia, valamint Afrika gyarmati és függő helyzetben levő népeinek helyzetével is. Marx, aki 1882 elején Algériában gyógykezeltette magát, innen írt leveleiben megbélyegezte az elnyomásnak azt a rendszerét és gyakorlatát, amely e francia gyarmat lakosságát sújtotta. Felháborodással írt a francia hatóságok által gyakorolt kínzásokról és kivégzésekről, s megállapította, hogy az európai gyarmatosok teljesen „érinthetetlennek" érzik magukat az „alacsonyabb rendű fajoknak" tekintett őslakosok között. Marx nagy megbecsüléssel írt az algériai népről, amely az évszázados elnyomás ellenére, a francia gyarmati iga alatt is nagymértékben meg tudta őrizni méltóságérzetét és szabadságvágyát. De rámutatott arra, hogy forradalmi mozgalom nélkül semmit sem érhetnek el ezek a népek. (V. ö. 287. old.)

Nagy érdeklődéssel figyelték Marx és Engels más népeknek, például az indiaiaknak, az egyiptomiaknak a gyarmati rabság ellen folyó harcát is. Kautskynak írt egyik levelében Engels rámutatott arra, hogy az angol munkások véleménye a gyarmatpolitikát illetően sem különbözik a burzsoáziáétól. Majd kifejtette, milyen magatartást kell a győzelmes proletariátusnak tanúsítania a polgári világtól örökségként rászállt gyarmati országokkal szemben. Mint írta: „egy időre át kell vennie és minél gyorsabban az önállósághoz kell vezetnie" őket, hogy maguk döntsenek sorsukról. Nyomatékosan hozzátette, hogy „a magát felszabadító proletariátus nem viselhet gyarmati háborúkat", és „egyetlen idegen népre sem kényszeríthet rá valamiféle boldogí-

tást anélkül, hogy saját győzelmét alá ne ásná vele". (Lásd 335., 336. old.) Engels felállította e levelében azt a fontos tételt, hogy azoknak a szocialista átalakulásoknak, amelyeket a proletariátus a hatalom átvétele után az európai országokban végrehajt, elkerülhetetlenül forradalmasító hatásuk lesz a gyarmati és függő helyzetben levő országokra is.

Igen figyelemreméltók Marxnak és Engelsnek orosz forradalmárokhoz és más orosz személyiségekhez intézett levelei is. 1882 januárjában előszót írtak „A Kommunista Párt kiáltványa" második orosz kiadásához. (Lásd 243., 281. old.) Vera Zaszulicshoz írt levelében Marx elmondta véleményét az orosz földközösség sorsáról, amely akkoriban sok orosz forradalmárt erősen foglalkoztatott. Az orosz liberálisok azt állították, hogy a kapitalizmus akadálytalan oroszországi fejlődése végett szükségszerű a földközösség megszüntetése; a narodnyikok viszont arról álmodoztak, hogy Oroszország a földközösség révén a kapitalista nagyipari fejlődést megkerülve, közvetlenül eljuthat a szocialista társadalmi rendbe. Ezekkel a nézetekkel szemben Marx az orosz földközösség történelmi szerepét összekötötte azzal a perspektívával, hogy Oroszországban népforradalom indul meg, amelyet a Nyugat proletárforradalma támogat. Azt írta Vera Zaszulicsnak, hogy az orosz földközösség „Oroszország társadalmi megújhodásának támaszpontja" lehet, de csak azzal a feltétellel, hogy előbb megsemmisíti „azokat a pusztító behatásokat, amelyek minden oldalról ellene törnek". (Lásd 156. old.)

Nagy örömmel látta Marx, hogy milyen gyorsan terjednek eszméi a cári Oroszországban. „Sikerem – írta – sehol másutt nem örvendetesebb számomra; megadja nekem azt az elégtételt, hogy olyan hatalomnak ártok, amely Angliával együtt az igazi bástyája a régi társadalomnak." (Lásd 385. old.) Nagy elismeréssel írt a forradalmár narodnyikokról: „Teljességgel derék emberek, melodrámai póz nélkül, egyszerűek, tárgyilagosak, hősiesek." (Lásd 167. old.) Engels hangsúlyozta, hogy érlelődik a forradalmi helyzet Oroszországban, ahol az európai forradalom élcsapata harcba száll majd. Közeli orosz forradalmat várva, Marx azt tanácsolta harcostársainak, hogy tartsák fenn és erősítsék kapcsolatukat Pétervárral, e forradalom valószínű központjával.

1883 március 14-én meghalt Karl Marx. „Századunk második felének legnagyobb elméje megszűnt gondolkodni" – írta Liebknechtnek Engels, akinek a legközelebbi barátokhoz ebben az időben küldött levelei és táviratai arról a nagy szeretetről és tiszteletről tanúskodnak, amelyet írójuk Marx iránt érzett. Mélységes gyászban beszélt Engels arról a súlyos veszteségről, amely a proletárpártot és a nemzetközi munkásosztályt érte, s felhívta a

harcostársakat: tartsanak ki továbbra is bátran, s azzal ápolják Marx emlékét, hogy diadalra viszik az általa alapított tanítást.

*

A levelek közlésénél az előző kötetek szerkesztési elveit követtük, amelyeket a 27. kötet előszavában (VII–IX. old.) ismertettünk.

Első rész

Marx és Engels egymáshoz írott levelei

1881 január — 1883 március

1881

1

Engels Marxhoz

Eastbourne-ba[1]

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1881 július 7.

Kedves Szerecsen,

Az előző levélben[2] teljesen elfeledkeztem arról, hogy pénzről írjak; Schorlemmer jelenléte miatt egy kissé kötve vagyok mozgásomban. Kaphatsz most 100–120 £-et, s csak az a kérdés, mindet egyszerre kívánod-e, és mennyit oda, mennyit pedig ide? Ha megkapod ezt a levelet, diszponálj *azonnal*, hogy *még holnap* választ kapjak. Sch. és Pumps ugyanis holnap este színházba megy, és én itthon maradok, akkor mindjárt írhatok egy csekket Lenchen nevére és elvihetem neki; feleséged vagy te eldönthetitek aztán, mi történjék a pénzzel.

Tussy és D[olly] Maitland mindketten nagyon jól játszottak; a kicsi igen *nagy magabiztosságot mutatott* és igazán *bájosan* festett a színpadon. Tussy a szenvedélyes jelenetekben nagyon jó volt, csak egy kicsit észre lehetett venni, hogy Ellen Terryt választotta példaképéül, ahogyan Irvinget Radford, de *erről hamarosan leszokik majd; ha a nyilvánosság előtt hatást* akar elérni, feltétlenül ki kell alakítania saját stílusát, s ezt meg is fogja tenni.

Hallom, hogy a tengeri levegő eddig még nem tette meg a várt hatást feleségedre; az első időkben ez előfordul néha; megjöhet még és remélhetőleg meg is jön.

Pumps hétfőn Sch.-rel Manchesterbe megy, hogy visszahozza a kis Lydiát; úgy hallom, írtatok Tussynak, hogy menjen át hozzátok; én akkor talán később megyek, amikor Pumps ismét itt lesz. Valószínűleg hamarosan elmegyünk Bridlington Quaybe[3] és később, ha Sch. visszajött Németországból, vele Jerseyre; legalábbis eddig ezek a tervek.

Mindnyájan szívélyesen üdvözlünk feleségedet meg téged

Barátod
F. E.

2

Marx Engelshez

Londonba

1881 július 27.
11, Boulevard Thiers
Argenteuil[4]

Kedves Engels,

Ma nem írhatok részletesebben, mert egy csomó levelet kell elküldenem, és az apróságok az első napon joggal lefoglaltak.

Londontól Doverig olyan jól folyt az utazás, ahogy remélhető volt; vagyis feleségem, aki mikor elindultunk Maitland Parkból[5], nagyon nem jól volt, nem érzett kedvezőtlen változásokat az utazás következtében. A hajón rögtön a női kabinba ment, s ott kitűnő pamlagot talált a lefekvésre. A tenger teljesen nyugodt volt, az idő igen szép. Calais-ban jobb állapotban szállt partra, mint amilyenben Londont elhagyta, s úgy határozott, hogy továbbutazik. Jegyünk szerint a Párizsba való utazást csak két állomáson, Calais-ban és Amiens-ben szakíthattuk meg. Az utóbbi helyet (ahonnan mintegy két óra az út Párizsig) túl közelinek vélte ahhoz, hogy megálljunk. Amiens és Creil között érezte, hogy közeledik a hasmenés és beleiben is erősödött a kavargás. Creilben csak három percet áll a vonat, de ha szűken is, futotta az időből, hogy szükségletét elvégezze. Párizsban, ahová este $^1/_2$ 8-kor érkeztünk meg, Longuet fogadott minket az állomáson. De erről az állomásról Argenteuilbe a közvetlen vonat túl későn indult, hogysem megvárjuk. Tehát miután a vámosok megvizsgálták bőröndjeinket, kocsival a St. Lazare állomásra mentünk és innen némi várakozás után vasúton rendeltetési helyünkre, de ide csak tíz óra körül érkeztünk meg. Feleségem nagyon szenvedett, ma reggel azonban (legalábbis most, tíz óra körül) jobban érzi magát, mint ahogyan Londonban szokta ilyen idő tájt. A visszautazást mindenesetre sokkal rövidebb szakaszokban csináljuk.

Longuet ma bemutat orvosának*, úgyhogy ha újra jelentkezik a hasmenés, rögtön közbe lehet lépni.

---

* Dourlen. – *Szerk.*

Itt mindenkit jó egészségben találtunk, csak Johnny és Harry van egy kissé megfázva az időjárásváltozás következtében (a rendkívüli hőség napjai az összes gyerekeket meggyötörték, kivált Johnnyt). A lakás *nyári lakásnak* ragyogó, azelőtt nyilván ilyenként szolgált valami gazdagnak.

Szívélyes üdvözlet Pumpsnak.

Szerecsened

Tussy, úgy látszik, írt érkezésemről itteni levelezőjének*, s így, mondja Longuet, ez már nyílt titok. Az „anarchisták", mondja ő, alattomos választási fogás szándékát tulajdonítják majd nekem,[6] Clemenceau azt mondta neki, hogy a rendőrségtől egyáltalán nem kell tartanom.

* Karl Hirsch. – *Szerk.*

3

Engels Marxhoz

Argenteuilbe

1, Sea View
Bridlington Quay, Yorkshire
1881 július 29.

Kedves Szerecsen,

Tegnap reggel még elutazásunk előtt[7] megkaptam leveled s nagy örömmel értesültem, hogy viszonylag elég jól utaztatok. De igazad van, hogy megszakítással akarod megtenni a visszautat; mégiscsak nagyon kockázatos, hogy az ilyen beteg 12 órán át talpon legyen. Csak azt remélem, hogy nem marad el a levegő- és környezetváltozás kívánt hatása.

Mi 10.30-kor indultunk el, 5.05-kor értünk ide, bőröndöm nélkül, amely eltévedt, de még este befutott; kb. negyedórás keresés után ragyogó és nem túl drága lakást találtunk (két háznyira a tavalyitól, de minden tekintetben sokkal jobb), tegnap volt némi esőnk, de ma úgy látszik, lassanként kiderül. Hogy biztosítva legyek zivataros idő esetére, amelyhez az utóbbi időben Londonban megint hozzászoktunk, tegnapelőtt elhoztam magamnak Tussytól a Szkalgyint és a Maurer-féle „Fronhöfe" első két kötetét.[8]

Egyelőre három, esetleg négy hétig szándékszunk itt maradni, az időtől és egyéb körülményektől függően. Csekk van nálam; ha kell neked valami, ne feszélyeztesd magad, hanem jelöld meg, körülbelül milyen összegre van szükséged. Feleségednek semmit sem szabad és nem is kell magától megtagadnia; amit kíván, vagy amiről tudjátok, hogy örömet szerez neki, azt meg kell kapnia.

Tussy tegnapelőtt még nálunk járt, s így vele mentem el a könyvekért és meginni vele az elmaradhatatlan pilsenit. Itt valamelyest nélkülözni lehet a német sört, a kikötőbeli kis kávéház keserű ale-je pompás és úgy habzik, mint a német.

Írj hamarosan újra, hogy hogy vagytok.

Szívélyes üdvözlet mindnyájunktól feleségednek és Jennynek. Pumps

még külön üdvözli Johnnyt, én szintén. Longuet-nak is add át üdvözletem.

Barátod
F. E.

4

Marx Engelshez

Bridlington Quaybe

1881 augusztus 3.
11, boulevard Thiers, Argenteuil

Kedves Fred,

Nagyon kínos nekem, hogy oly súlyosan ránehezedem államkincstáradra, de az anarchia, amely az utóbbi 2 évben elharapódzott háztartásomban és mindenféle hátralékokat okozott, huzamos ideje terhel. E hó 15-én 30 £-et ki kell fizetnem Londonban, s ez onnét való elutazásunk napja óta nyomasztott.

Hogy mikor térünk vissza, az semmiképp sincs tisztázva. Itt [feleségemnél] napról napra ugyanazokat az állapotváltozásokat tapasztaljuk, mint Eastbourne-ban[1], csak azzal a különbséggel, hogy hirtelen rettentő fájdalmak lépnek fel nála, mint például tegnap. Dourlen doktorunk, aki kitűnő orvos és szerencsére egészen közel lakik hozzánk, rögtön beavatkozott, s alkalmazta egyikét a heroikus* ópiumszereknek, amelyeket Donkin teljesen tudatosan tartalékban tartott. Ezután jó éjszakája volt és ma olyan jól érzi magát, hogy kivételesen már délelőtt 11 órakor fölkelt és Jenny meg a gyerekek társaságában szórakozik. (A hasmenést a megérkezésünk utáni második napon elállították. Dourlen kezdettől fogva azt mondta: ha csak egyedi eset, akkor ez semmi; de lehet annak a tünete is, hogy a belső szervek inficiálódtak. Szerencsére tehát nem így volt.)

Az időleges „javulások" persze nem tartóztatják fel a baj természetszerű előrehaladását, de megtévesztik feleségemet és – ellenvetésem ellenére – megerősítik Jennyt abban a hitében, hogy argenteuili tartózkodásunknak mennél hosszabb ideig kell tartania. Én jobban tudom a dolgot, s annál inkább félek. Valójában tegnap éjjel aludtam először ismét valamennyire tűrhetően. Úgy zúg a fejem, mintha malomkerék járna benn.[9] Ezért is voltam mostanáig kizárólag Argenteuilben, sem Párizsba nem látogattam el, sem egyetlen ottani személyt egyetlen sorral nem bátorítottam, hogy láto-

* – *(itt:)* radikális hatású – *Szerk.*

gasson meg. Hirsch* a „Justice"[10] irodájában már kifejezte Longuet előtt jogos csodálkozását ezen a „tartózkodáson".

Ráadásul az utóbbi öt napon itt egy Kotzebue-dráma játszódott le.

Dolgozott Jennynél szakácsnőként egy nagyon élénk, fiatal falusi lány, akivel ő mindenképpen elégedett volt, mert a gyerekekkel is igen kedvesen bánt. Legutóbbi asszonyától, dr. Reynaud (szintén argenteuili orvos) feleségétől csak az a „negatív" bizonyítványa volt, hogy *önként* hagyta el helyét. Az öreg Longuet mamát, aki amennyire lehet, diktatúrát igyekszik gyakorolni Jennyn, ez egyáltalán nem elégítette ki, s nem volt sürgősebb dolga, mint hogy saját szakállára írjon Reynaud-nénak.

Madame Reynaud csinos, kacér nő, férje pedig vadszamár; e pár házában tehát olyan dolgok történnek, amelyekről sokat fecsegnek Argenteuilben. *Nem tudták, hogy volt szolgálójuk ismét a városban talált helyet*, mégpedig Mr. Longuet-nál, intim barátjánál dr. Dourlennek, akinek felesége intim ellensége madame Reynaud-nak! Utána kellett nézniök ennek.

Egy szép délelőttön tehát beállít madame Reynaud – akit addig Jennyke nem ismert személyesen –, s elmeséli neki, hogy a lánynak piszkos ügyei voltak férfiszemélyekkel (hát a madame-nak?), de ami még rosszabb, tolvaj is, nevezetesen tőle magától egy aranygyűrűt lopott el; biztosítja Jennyt, hogy *en famille*** akarja elintézni az ügyet, anélkül, hogy a „hatóságokhoz" fordulna stb. Egyszóval Jennyke behívja a lányt, madame Reynaud fecseg neki és egyben megfenyegeti, a lány vall, visszaadja neki a gyűrűt – és *ezután* dr. Reynaud följelenti a szerencsétlent a *békebírónál*. A következmény: tegnap elvitték Versailles-ba a vizsgálóbíróhoz. Te tudod, hogy csökevényeként a római jognak, amelyben familia = servi***, a Code° esküdtszék elé utalja ugyanazokat az apró bűncselekményeket, amelyek másutt a rendőrbíróság elé kerülnek.

Eközben Jenny minden lehető lépést megtett a békebírónál, egy nagyon derék embernél, de már nem tőle függött a dolog, minthogy a lányt hivatalosan feljelentették nála. De Jenny nyilatkozatai, amelyeket a békebíró írásba vett és Reynaud-né perenkívüli eljárása, amelyet Jenny szintén jegyzőkönyvbe foglaltatott, hasznára lesznek a lánynak.

A békebíró csodálkozott, hogy Jenny védelmezi a lányt, de nagyon humorosan fogott fel mindent. Megkérdezte tőle: De csak nem akarja a lopást

---

* Karl Hirsch. – *Szerk.*

** – *családi körben, maguk között* – *Szerk.*

*** – család = rabszolgák – *Szerk.*

° – Code pénal, francia büntető törvénykönyv – *Szerk.*

védelmezni? – Nem hát, uram, de kezdje azzal, hogy letartóztatja Argenteuil összes nagy tolvajait, s tetejébe a párizsiakat!

A közvetlen eredmény az, hogy Jenny szakácsnő nélkül van. Az ostoba londoni lány – egykori Carrynk nővére – ilyen tekintetben semmit sem ér, azonkívül teljesen el van foglalva a négy gyerekkel.

Apropó. Nordau – aki Hirsch helyét elfoglalta a „Vossische Zeitung"-nál[11] – kapott egy francia érdemrendet! Erre Hirsch bevádolja őt a „*Justice*"-ben! A „Justice" megtámadja a kormányt, hogy érdemrendet adományoz Franciaország ilyen rágalmazójának (Nordau német-magyar zsidó, megírta Bismarck részére Tissot ellen „a milliárdok igazi országát"[12]), aminthogy Bleichrödernek is, aki 5 helyett 10 milliárdos büntetéspénzzel akarta megterhelni a szép Franciaországot.[13]

A szamár Nordau, aki pillanatnyilag Párizsban van, a „Justice"-nek levélben válaszolt, s ebben Franciaország védelmezőjeként tünteti fel magát. Erre a „Justice" és egy nappal később a „République française"[14] nevetségessé tette.

Üdvözlet.

Szerecsened

5

Engels Marxhoz

Argenteuilbe

1, Sea View
Bridlington Quay, Yorkshire
1881 aug. 6.

Kedves Szerecsen,

Leveled tegnapelőtt este a boríték miatt csaknem nyitva érkezett meg. Tegnapra kirándulást beszéltünk meg a Flamborough Headre, úgyhogy csak ma jutok hozzá a válaszoláshoz.

Az a rongyos 30 £ igazán ne okozzon gondot neked. Ha nem kapok tőled ellenkező értesítést, *idejekorán* csekket küldök rá Tussynak, akinek add meg az instrukciót. De ha *többre* lenne szükséged, tudasd velem, s akkor nagyobb összegre állítom ki a csekket. Csak néhány csekklapot hoztam ugyanis magammal és jól kell gazdálkodnom velük.

Nagyon köszönöm a betegről szóló híreket. A te helyedben én a lehető legpontosabban betartanám a Donkin megszabta feltételeket, bizonyára az ottani orvos* is segít majd ebben. Ha erősödnének fájdalmai, akkor végül út közben is jelentkezhetnek, és ti igen nehéz helyzetbe kerülhettek.

A szolgáló-história nekünk mindenesetre mulatságosabb, mint szegény Jennykének; milyen szerencse, hogy pillanatnyilag legalább Lenchen ott van nála. Az ember nem tudja, melyik francia polgárasszonyt csodálja jobban, az öreg Longuet mamát-e, aki azzal az ürüggyel, hogy erkölcsös szolgálókat szerez Jennynek, gondoskodik róla, hogy folyton szolgáló nélkül álljon, vagy a derék doktornén**, aki adott szavát (amely nélkül soha nem kapta volna vissza a gyűrűt) a közerkölcs érdekében megszegi, mihelyt visszakapta a gyűrűt.

Itt minden a szokásos, meglehetősen sivár tengeri-fürdőhelyi módon folyik, csak sajnos, abba kell hagynom a fürdést, mert egyre süketebbé tesz. Nagyon szerencsétlen dolog ez számomra, de hát másképp nem megy, ha

* Dourlen. – *Szerk.*
** Reynaud-né. – *Szerk.*

nem akarok idő előtt úgy szaladgálni a világban, mint Allsop. Írok ma Laurának és meghívom, jöjjön ide egy időre, s aztán úgy oszthatja be magának, hogy megint Londonban legyen, mire ti visszajöttök, vagy legalább hamarosan azután.[15]

Mellékelten Gumpert levele, amely meg fog lepni. Mondanom sem kell, hogy a londoni Berta Böckernek Manchesterben lakó nővéréről van szó.*

Az, hogy Nordaunak érdemrendet adtak, valóban érthetetlen. Még nemrég láttam, hogy „Aus dem wahren Milliardenlande" című pökhendi könyvét a „Kölnische Zeitung" lelkesen hirdette.[16] De Bleichröderrel annyiban egyezik a dolog, hogy N.-nak is ez a végkövetkeztetése: még roppant sok minden kisajtolható az országból, s az éhes porosz junkerok jól az agyukba vésik majd ezt.

Fogytán a tintám, már csak annyi van, amennyi Laurára elég, zárom tehát levelem, szívélyesen üdvözölve mindnyájatokat.

Barátod
F. E.

Nagyon igazad van abban, hogy mindenféle Hirschek stb. ellenére nem törődöl többet Párizzsal, mint amennyi neked megfelel.

* *V. ö. 15. old. – Szerk.*

6

Marx Engelshez

Bridlington Quaybe

[Argenteuil,] 1881 augusztus 9.

Kedves Fred,

Éppen most kaptam meg leveled. Ezt ajánlottan küldöm; a leveleknél nem kell stieberkedésre gondolni, mondja Longuet; de ajánlott leveleket, kivált olyan másodrendű helyeken, mint Argenteuil, gyorsabban továbbítanak.

Szombaton bevittük feleségemet Párizsba, nyitott kocsiból nézte, amint a város kibontakozik előtte, nagyon tetszett neki (bennem az állandó vásár benyomását kelti), persze néhányszor megszakítottuk az utat és leültünk kávéházak teraszán. Visszamenet egy pillanatra rosszul lett; de szeretne ismét bemenni.

Állapota a szokásos, hol elviselhetetlen, hol órákig jobb. A folytatódó fogyással együtt a gyengeség fokozódása. Tegnap kisebb bőrfelületi vérzése volt, amit a doktor* a gyengeség tünetének tekint. Megmondtam neki, hogy komolyan a visszautazásra kell gondolnunk; ő azt mondja, néhány napot még várhatunk a végleges döntés előtt. Miután arról beszéltem neki, hogy e hét végén visszamegyünk, feleségem olyan csínyt követett el, hogy nagy csomó ruhát kiadott mosásra, s *jövő hét eleje előtt azt nem küldik vissza.* Mindenesetre megtáviratozom neked, mikor utazunk el (ha nem lenne idő, hogy még egyszerűen levélben jelezzem előre). Bár átkozottul keveset pihenek éjjel, napközben pedig elég sok a gondom és izgalmam, csodálatosképpen mindenki azt mondja, hogy jó színben vagyok, s ez valóban így van.

Jennykének erős az asztmája, mert nagyon huzatos a ház. A gyermek, mint mindig, hősies.

Vasárnap meg kellett mutatnom Helennek Párizst, emiatt előzőleg írtam Hirschnek**, s épp az utolsó percben. Ő éppen *el* akart *utazni* (Kaub nagy

---

* Dourlen. – *Szerk.*

** Karl Hirsch (*v. ö. 192. old.*). – *Szerk.*

sajnálatára és felesége bosszúságára) Németországba. Meg akarja mutatni a németországi pártvezetőknek, hogy semmi rendkívüli nincs abban, ha valaki kiteszi magát a rendőrség veszélyének. Tegnap el is pályázott.

Tegnap itt volt ebédre Jaclard és orosz asszonya*, szeretetreméltó pár. Ma Lissagarayt és doktorunk feleségét (nővérével együtt) várjuk ugyanerre a szertartásra.

Jaclard-tól megtudtuk, hogy részt vett Batignolles-ban egy választási gyűlésen[6], amelyen jelöltként szerepelt *Henry Maret*, a mi *dr. Regnard*-unk és *Pyat*, aki hirtelenül – *természetesen rendőri engedéllyel* – és váratlanul bukkant fel. Pyat-t rettenetesen kigúnyolták. Mikor a Kommünről beszélt, általános volt a kiabálás: „Maga cserbenhagyta!" Regnard-nak sem volt nagyobb sikere. Hogy paradoxnak és mélynek tűnjék fel, ezzel a kijelentéssel kezdte a bolond: „Ellenzem a szabadságot!" Általános üvöltés! Semmit sem segített rajta az az utólagos magyarázata, hogy ő „a szerzetesrendek szabadságá"-ra gondol. A kultúrharcos megbukott, Henry Maret szintén.

Lehet, hogy a szélsőbaloldal számbelileg gyarapszik valamelyest, de a fő eredmény valószínűleg Gambetta győzelme lesz. A francia viszonyok közt a választási periódus rövidsége folytán a döntés a számos „erőd" birtokában levő fezőröké, a kormánygépezeti állások várható kiosztóié és az „államkasszával" rendelkezőké stb. A „grévysták" legyőzhették volna Gambettát, ha van annyi erélyük, hogy ennek legutóbbi balsikerei után kidobják a kabinetből csatlósait, Cazot-t, Constans-t és Farre-t. De mert ezt nem tették meg, az álláshajhászók, tőzsdei spekulánsok stb. stb., azt mondják magukban, Gambetta az igazi! Amazok nem merték megtámadni őt erődeiben, nem lehet bízni bennük. A radikális és a reakciós sajtó ellene irányuló mindennapos általános támadásai hozzájárulnak ahhoz, hogy összes mamlaszságai ellenére felemelkedjék. Ráadásul a paraszt a *lehetséges* republikanizmus nec plus ultrájának** tartja Gambettát.

Tussykának ezzel egyidejűleg levél megy, hogy megadjam neki az instrukciót. Lesz szükségem még némi pénzre, mert ezúttal drága lesz az utazás (azonkívül a doktor úgy véli, néhány nap Boulogne-ban jótékonyan hatna a betegre, a tengeri levegő miatt), tekintélyes orvosi számla várható, és Jennykét valamennyire kártalanítanunk kell azokért a kiadásokért, amelyeket rá rovunk.

Gumpert tehát harmadik (ill. második) családot alapít. Jó szerencsét!

---

* A. V. Korvin-Krukovszkaja. – *Szerk.*

** – netovábbjának – *Szerk.*

Orvos részéről ez okos lépés. A manchesteri Böcker lányt különféle oldalakról nagyon dicsérték feleségemnek.

Üdvözlet.

Szerecsened

Beesly egyre nevetségesebbé teszi magát. Weilernek meg kellett volna akadályoznia Max Hirsch dicsőítését a „Labour Standard"-ben.[17]

7

Engels Marxhoz

Argenteuilbe

1, Sea View, Bridlington Quay
Yorkshire, 1881 aug. 11.

Kedves Szerecsen,

Ajánlott leveled tegnap este megjött, de szintén és ezúttal *teljesen* nyitva. Mellékelem neked a borítékot, hogy lásd: nem is volt leragasztva.

Tussynak az imént küldtem el, *ajánlottan*, egy 50 £-re szóló csekket. Ha a további (az általad említett 30 £-en felüli) 20 £-et részben vagy egészében Párizsba akarod küldetni, akkor Tussy gyorsabban elintézheti ezt, mint ha te ott kapnál egy közvetlenül neked küldött londoni kifizetésű csekket. Ő könnyen kaphat Párizsra szóló utalványt.

A francia választásokat illetően teljesen a te véleményeden vagyok. Sokáig úgy sem fog ülésezni ez a kamara, mihelyt keresztülment a lajstromos szavazás, hamarosan újra feloszlatják.

Tegnap reggel bejelentettem Shipton úrnak, hogy többé nem kap tőlem vezércikket.[18] Kautsky küldött nekem valami fakó dolgot a nemzetközi gyári törvényhozásról, rossz fordításban[19], amelyet kijavítottam és elküldtem Sh.-nak. Tegnap megjön a korrektúra és levél Sh.-tól, akinek két hely „túl erős" volt, ezekből az egyiket még félre is értette; nem akarnám-e enyhíteni őket. Megtettem és ezt válaszoltam neki*:

1. mit jelentsen az, hogy kedden módosítási javaslatokat tesz nekem – ami szerdán van itt –, holott válaszom csak csütörtökön, a lap megjelenése *után* érkezhet vissza Londonba;

2. ha *ez* túl erős neki, akkor az én jóval erősebb cikkeim még sokkal inkább azok, eszerint mind a kettőnknek jobb, ha abbahagyom;

3. időm többé nem engedi, hogy hetenként rendszeresen vezércikket írjak, s már szándékomban volt, hogy a trade-unionok kongresszusa (szept.)[20] *után* bejelentem ezt neki. A jelenlegi körülmények közt azonban

---

* *V. ö. 194–195. old. – Szerk.*

alighanem javítaná az ő helyzetét ezzel a kongresszussal szemben, ha már most abbahagyom;

4. neki kutya kötelessége lett volna, hogy nyomás *előtt* megmutassa nekem a Max Hirsch-cikket.[17] Nem maradhatok meg egy olyan lap szerkesztőségében, amely odaadja magát arra, hogy feldicsérje ezeket a német szakszervezeteket, hiszen ezek csak azokhoz a legrosszabb angol szakszervezetekhez hasonlíthatók, amelyek megengedik maguknak, hogy a polgárság által megvásárolt vagy legalábbis pénzelt emberek vezessék őket. Egyébiránt sok szerencsét kívánok neki stb. Ma reggel kapta meg a levelet.

A legfontosabb okot nem írtam meg neki: azt, hogy cikkeimnek semmi hatásuk sincs a lap többi részére és a közönségre. Ha van valami hatásuk, akkor ez a szabadkereskedelem titkos apostolainak burkolt reakciója. A lap minden lehető és lehetetlen hóbortnak ugyanaz a keveréke marad, a politikai részben pedig ± *, de túlnyomóan gladstonista. A visszhang, amely egy-két számban ébredni látszott, ismét elaludt. A brit munkás éppenséggel nem akar továbbmenni, az eseményeknek kell felrázniok őt, az ipari monopólium elvesztésének. En attendant, habeat sibi.**

Ma két hete, hogy itt vagyunk, változó, többnyire hideg és sokszor esővel fenyegető, de nem nagyon gyakran valóban esős időben. Még legalább egy, talán két hétig maradunk, de tovább semmi esetre sem.

Mióta itt vagyok, a „Standard" helyett a „Daily News"-t veszem.[21] Ez ha lehet, még ostobább: az élveboncolás ellen prédikál! Híreiben is ugyanolyan szegényes, mint a „St.".

Hirsch pórul járhat a kéjutazásával.*** De hát ez már így van. Szívélyes üdvözlet mindenkinek.

Barátod

F. E.

* – többé-kevésbé – *Szerk.*

** – Addig pedig legyen meg neki így. – *Szerk.*

*** *V. ö. 13–14. old.* – *Szerk.*

8

Marx Engelshez

Bridlington Quaybe

[Argenteuil,] 1881 augusztus 16.

Kedves Engels,

Holnap mennünk kell, mert levelet kaptam miss Maitlandtől*, hogy Tussy *nagyon beteg*, nem akarja engedni, hogy miss Maitland továbbra is mellette legyen, nem hívott orvost stb. Lehet, sőt valószínű, hogy Lenchennek kell a mamát Londonba kísérnie; nekem rögtön oda kell mennem (vagyis holnap, s aztán átutaznom).

Barátod
K. M.

Azonnal írtam dr. Donkinnak Tussy miatt; de lehet, hogy már nincs Londonban.

* Dolly Maitland. – *Szerk.*

9

Engels Marxhoz

Londonba

1, Sea View
Bridlington Quay, Yorkshire
[18]81 aug. 17.

Kedves Szerecsen,

Táviratodat[22] az imént kaptam meg. Remélem, feleséged jól bírta az utazást, s ezt abból következtetem, hogy, úgy látszik, az éjszakai hajóval jöttetek. Írj néhány sort, hogy vagytok.

Mi magunk nagy bizonytalanságban voltunk elutazásunkat illetően; különféle körülmények miatt nem tudtunk holnapra felkészülődni, amikor a hetünk lejár. Táviratod vétele után most megállapodtunk a háziasszonnyal egy további fél hét bére felől, és ha semmi közbe nem jön, hétfőn este megérkezünk Londonba. Az idő: majd mindig borús, esővel fenyegető és hideg, tegnap óta határozottan esős, s ilyen körülmények közt B. Q. szerfelett unalmas.

Charonne-ban nagyon jól lehurrogták Gambettát![23]

Barátod
F. E.

10

Engels Marxhoz

Londonba

1, Sea View, Bridlington Quay
1881 aug. 18.

Kedves Szerecsen,

Csak tegnap este kaptam meg argenteuili leveledet, amely megmagyarázza hirtelen megérkezésedet. Remélem, Tussy rosszulléte valójában nem komoly – tegnapelőtt még vidám levelet írt nekem; mindenesetre ma este vagy holnap reggel bizonyára hallok részleteket, ugyanígy arról is, hogy feleséged Boulogne-ig vagy Calais-ig veled utazott-e és csak ott maradt hátra.

Tegnap végre merítettem magamnak annyi bátorságot, hogy segédkönyvek nélkül is áttanulmányozzam matematikai kéziratait[24], s örömmel láttam, hogy nincs szükségem a könyvekre. Gratulálok neked ehhez. Annyira napnál világosabb a dolog, hogy igazán nem csodálkozhatik eléggé az ember, miért ragaszkodnak a matematikusok olyan makacsul a misztifikálásához. De ez az urak egyoldalú gondolkodásmódjából fakad. Határozottan és kertelés nélkül tételezni, hogy $\frac{dy}{dx} = \frac{0}{0}$, ez sehogy sem fér a fejükbe. Pedig világos, hogy $\frac{dy}{dx}$ csak akkor lehet valamilyen az x-szel és y-nal végbement folyamatnak a tiszta kifejezője, ha x és y *mennyiségeknek* az utolsó nyoma is eltűnt, csak a velük végbemenő változási folyamatnak a kifejezése maradt meg minden mennyiség nélkül.

Nem kell félned attól, hogy valamelyik matematikus megelőzött ebben. A differenciálásnak ez a módja sokkal egyszerűbb, mint az összes többi, úgyhogy az imént magam is felhasználtam arra, hogy levezessek egy olyan képletet, amely pillanatnyilag nem jutott az eszembe, s utána a szokásos úton igazoljam. Ennek az eljárásnak igen nagy feltűnést kellett volna keltenie, különösen azért, mert világosan bebizonyítja, hogy a szokásos módszer, *dx dy* stb. elhanyagolása, *határozottan téves*. S van egy egészen különös szépsége: csak ha $\frac{dy}{dx} = \frac{0}{0}$, *csak akkor* abszolút helyes matematikailag a művelet.

Egészen jól eltalálta tehát az öreg Hegel, mikor azt mondta, a differenciálásnak az az alapfeltétele, hogy a két változónak különböző hatványon és legalább egyiküknek legalább a 2. vagy $^1/_2$. hatványon kell állnia.[25] Most azt is tudjuk, miért.

Ha azt mondjuk, hogy $y = f(x)$-ben x és y változók, akkor ez mindaddig, amíg ennél tovább nem megyünk, olyan állítás, amelynek nincsenek további következményei, s x és y pro tempore* ténylegesen még mindig konstánsok. Csak ha valóságosan, vagyis *a függvényen belül* megváltoznak, csak akkor válnak valóban változókká, s csak akkor kerülhet napvilágra az a viszony, amely az eredeti egyenletben még rejtett, s amely nem a két nagyság mint ilyen közt, hanem változékonyságuk közt áll fenn. Az első derivált, $\frac{\Delta y}{\Delta x}$, úgy mutatja ezt a viszonyt, ahogyan ez a valóságos változás folyamatában, vagyis minden *adott* változásban fennáll; a végső derivált, $\frac{dy}{dx}$, a maga általánosságában mutatja meg, tisztán, s ezért $\frac{dy}{dx}$-ből minden tetszőleges $\frac{\Delta y}{\Delta x}$-hez eljuthatunk, míg maga az utóbbi mindig csak az egyes esetnek felel meg. De hogy az egyes esetből az általános viszonyhoz eljussunk, ahhoz meg kell szüntetni az egyes esetet mint ilyent. Miután tehát a függvény végrehajtotta az x-ből x'-ba való átmenet folyamatát, ennek minden következményével, nyugodtan visszacserélhetjük x'-t x-re; ez most már nem a régi, csak neve szerint változó x, hanem *valóságos változáson* ment át, s a változás *eredménye* akkor is megmarad, ha a változást magát ismét megszüntetjük [aufheben].

Végül itt most világossá válik, amit sok matematikus réges-rég állított, anélkül, hogy ésszerűen meg tudta volna indokolni, hogy a differenciál*hányados* az eredeti, a dx és dy differenciálok származtatott mennyiségek: maga a képlet levezetése követeli meg, hogy a két ún. irracionális tényező eredetileg az egyenlőség egyik oldalát alkossa, s csak ha erre az első formájára, $\frac{dy}{dx} = f(x)$-re vezetjük vissza az egyenletet, akkor lehet valamit kezdeni vele, akkor szabadulunk meg az irracionálisoktól és tesszük a helyükbe racionális kifejezésüket.

Annyira megragadott a dolog, hogy nem csupán egész nap a fejemben motoszkál, hanem múlt éjszaka álmomban odaadtam egy fickónak az inggombjaimat differenciálás végett, ez pedig meglógott velük.

Barátod
F. E.

* – ez idő szerint; időlegesen, egyelőre – *Szerk.*

11

Marx Engelshez

Bridlington Quaybe

[London,] 1881 augusztus 18.

Kedves Fred,

Bizonyára megkaptad már azt a néhány sort, amelyet tegnapelőtt Argenteuilből írtam neked, és megtudtad belőle, hogy feleségem nélkül vagyok itt (nem *vele együtt*, mint leveledben természetszerűleg feltételezed).

A Tussy állapotáról szóló hír vétele után elhatároztam, hogy lehetőleg még aznap elutazom; feleségemnek ellenben *ma* kellett elutaznia Helennel, mégpedig első osztályon, előbb Amiens-be és ott töltenie az éjszakát; másnap Boulogne-ba és ott pihennie legalább egy napot, de ha úgy jó neki, két-három napot; innét Folkestone-ba, onnan pedig állapota szerint rögtön vagy csak egy későbbi, tetszőlegesen kiválasztott vonattal Londonba (és én ezt láttam a legjobbnak). Természetesen gyötrelmes volt elválnom tőle, de Helen az ő igazi támasza, saját jelenlétem nem volt feltétlenül szükséges. Ráadásul az én elutazásom kényszeríti, hogy végre rászánja magát az Argenteuiltől való megválásra, aminek fokozódó gyengesége miatt mégiscsak meg kellett történnie.

Kedden* este 7.45-kor tehát expresszvonattal elhagytam Párizst Calais-n át, és 6 óra körül (reggel) Londonba érkeztem.

Rögtön táviratoztam dr. Donkinnak, aki már délelőtt 11 órakor meg is jelent és hosszú ideig vizsgálta Tussyt. Idegi eredetű rendkívüli levertség állapotában van; hetek óta úgyszólván semmit sem eszik, kevesebbet, mint kísérlete alatt dr. Tanner.[26] Donkin azt mondja, nincs szervi baja, szíve egészséges, tüdeje egészséges stb; az egész állapot alapja egyrészt a gyomorműködés teljes zavara, a gyomrát leszoktatta az evésről (és a sok teaivás rosszabbítja a dolgot; *minden teát azonnal* megtiltott neki), másrészt a veszedelmesen túlfeszített idegrendszer. Innét az álmatlanság, az ideges rángások stb. Csoda, hogy nem előbb következett be ilyen összeomlás. Ő rögtön közbelépett és, ami a fődolog ennél az emberkénél, megértette

* Augusztus 16. – *Szerk.*

vele, hogy ha engedelmes páciens lesz, *nincs veszély; de ha a maga feje után megy, akkor minden elveszett.* (Ez meggyőződése is.) Szerencsére Tussy megígérte, hogy hallgatni fog rá, s ő megtartja, amit egyszer megígér. Később, mondja az orvos, Tussynak el kell utaznia, hogy kikapcsolódjék.

Azért is siettettem elutazásom, mert tudtam, hogy augusztus 17. után Donkin el akar menni a Hebridákra szabadságra. Tussy miatt szombatig itt marad és akkor majd helyettest hagy itt Tussy és feleségem részére.

Az utolsó választói gyűlés,[23] amelyen Gambetta úr benn a gyűlés helyén tapasztalta azt, amit az első, a belleville-i gyűléskor[27] csak a gyűléstermen kívül álló tömeg részéről tapasztalt, szintén csupán olyan emberekből állt, akiket az ő saját bizottsága hívott meg és akiket csak azután bocsátottak be, hogy átestek a bizottság által kinevezett biztosok kettős rostáján. Annál nagyobb jelentőségű tehát a botrány. Mindkétszer ez a kiáltás volt az uralkodó: *Gallíffet*! Így Gambetta megkapta azt a leckét, hogy a szemérmetlenség *olasz* fajtája[28] Párizsban nem helyénvaló. Ha Rochefort nyilvánosan beszélhetett volna és így közvetlenül felléphetett volna ellenjelöltként, akkor Gambetta biztosan megbukik. Belleville munkáslakossága a Kommün eseményei következtében mintegy 20 000 embert veszített, s ezek helyébe nagyrészt kis nyárspolgárok léptek. És Belleville-nek (mindkét kerületnek) a megmaradt vagy újonnan odakerült munkáslakossága is az elmaradottak, arriérés közé tartozik, akiknek eszménye, ha Gambettán túlmegy is, Rochefort-nál megreked: 1869-ben mindkettőt ott választották meg képviselővé.

Ami a *Munkáspárt* párizsi helyzetét illeti, egy e tekintetben egészen pártatlan ember, nevezetesen Lissagaray, elismerte előttem, hogy bár csak csírájában van meg, *kizárólag ez* számít valamit a mindenféle árnyalatú burzsoá pártokkal szemben. Szervezete, bár még gyönge és többé-kevésbé fiktív, mégis elég fegyelmezett ahhoz, hogy minden kerületben tudjon jelöltet állítani, észre tudja vétetni magát a gyűléseken és borsot törhet a hivatalos társadalomhoz tartozó emberek orra alá. Magam is figyeltem ilyen szempontból a különböző színű párizsi újságokat, s egy sincs köztük, amely ne kelne ki dühösen ez ellen a közártalom – a kollektivista Munkáspárt – ellen.[29]

A Munkáspárt vezetői közötti legutóbbi szakadásokról jobb, ha később szóbelileg számolok be neked.

Szívélyesen üdvözlöm Pumpsot és Mrs. Rendstone-t.

Szerecsened

12

Marx Engelshez

Bridlington Quaybe[30]

[London, 1881] augusztus 19., este $^1/_2$ 12 órakor

A mama és Helen most jött meg Folkestone-on keresztül, Boulogne-ban megálltak.

Amit nem írtam meg neked: Longuet és a kis Harry nagyon beteg. Pillanatnyilag csak baj van a családban.

Üdvözlet.

K. M.

Eredeti nyelve: francia

1882

13

Marx Engelshez

Londonba

1882 január 5.
1, St. Boniface Gardens, Ventnor[31]

Kedves Fred,

Nappal hideg és esős, éjjel szélviharos, ilyen az átlagos jellege annak az időjárásnak és éghajlatnak, amellyel máig itt találkoztunk. – Kivétel volt a tegnapi nap, erős napsütéssel és száraz idővel. – Azok szerint a levelek szerint, amelyeket Tussy kapott, mindenütt így van ez Anglia déli partján; a nem csekély számú lábadozó stb. népségnek mindenütt csalódás. Qui vivra, verra.* Talán jobbra fordul.

Most (szükség esetére) szájzárat, más szóval légzőkészüléket is hordok; a szükséges sétákon ez függetlenebbé teszi az embert az időjárás viszontagságaitól.

Köhögésem vagy légcsőhurutom még makacs és terhes; mégis haladás, hogy éjszaka szerek használata nélkül néhány órát szundikálok, mégpedig a közeli tenger fölött zúgó szél ellenére; sőt ez a zaj segít az elalvásban.

Bajtársamat – Tussyt – csúnyán megkínozza az ideges rángás, az álmatlanság stb. De remélem, hogy a szabad levegőn való sok járkálás – minthogy naponta el kell intéznie mindenfélét a „városban" – jótékonyan hat majd rá.

Nagyon mulattatott a Liberális Szövetségnek – már nem emlékszem, hogy a birminghaminek-e, vagy melyiknek – az a közleménye, hogy valamilyen évfordulós ünnepségen nemcsak az öreg Bright meg Chamberlain, az illusztris egyházközségi tanácstag és választási ügyeskedő fog beszélni[32], hanem az öreg Abdiás[33] „*fia*", Mr. Jacob Bright junior[34] és több „*miss*"

* – Aki megéri, meglátja. – *Szerk.*

Cobden is megjelenni készül. Azt nem mondták meg, hogy e „miss" Cobdenek egyikét vagy valamennyit férjhez adják-e majd az ifjú Abdiáshoz, hogy ilyenképpen a legalkalmasabb és legbiztosabb módon örökítsék meg a Bright–Cobden nemzetséget.

Egy másik kép a 3000 földtulajdonos dublini gyűlése[35], Abercorn vezérletével, akiknek egyetlen céljuk „fenntartani . . . *a szerződéseket és a szabadságot ember és ember között ebben a királyságban*". Humoros ezeknek a fickóknak a segédmegbízottak miatti dühe. Gladstone elleni polémiájuk egyébként teljesen jogos, de csak az ő kényszerrendszabályai[36] meg 50 000 katonája, nem szólva a rendőrségről, teszi lehetővé ezeknek az uraknak, hogy ilyen bírálóan és fenyegetően szálljanak szembe vele. Természetesen az egész lárma csak arra való, hogy előkészítse John Bullt a „kártalanítási költségek" megfizetésére. Úgy kell neki.

Dietzgen mellékelt leveléből látni fogod, hogy a boldogtalan visszafelé „haladt" és szerencsésen a Fenomenológiához „érkezett meg".[37] Gyógyíthatatlannak tartom az esetet.

Kaptam egy nagyon kedves hangú részvétlevelet[38] Reinhardttól is, Párizsból, többek közt téged is melegen üdvözöl. Mindig nagyon jó szívvel volt élettársam iránt.

Szeretném, ha ismét cselekvőképes volnék; sajnos, még nem tartok ott.

Szívélyes üdvözlet Tussytól.

Szerecsened

14

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, [18]82 jan 8.

Kedves Szerecsen,

Örömmel értesültünk arról, hogy hallgatástoknak nem volt nyomósabb oka, s ha ebben a kedvezőtlen időben nem várható is, hogy nagy haladást érj el, annyit mégis nyertünk, hogy majdnem teljesen megszűnt a visszaesések veszélye, s végül is ez volt a fő oka annak, hogy Ventnorba küldtek.

Itt holnap végük az ünnepnapoknak, Schorlemmer visszamegy Manchesterbe, és újra kezdődik a robot, örülök neki, hamar elegem lett. Kedden Lenchennél, pénteken Pumpsnál[39], tegnap Lafargue-éknál, ma nálam, és reggelenként az örökös pilseni –, ez nem tartható örökké. Lenchen természetesen mindig velünk volt és van, s így nem túlságosan érzi magányosságát.[38]

Mielőtt ezeket a sorokat megkaptad, bizonyára gyönyörködtél az öreg Vilmos pompás proklamájában[40], amelyben Bismarckkal szolidárisnak jelenti ki magát és azt állítja, hogy mindez az ő szabad akaratnyilvánítása. Az a rész is jó, amely a király személyének Poroszországban örök idők óta fennálló sérthetetlenségéről szól. Kivált Nobiling sörétjeivel szemben.[41] Szép kis vigasz II. és III. Sándornak, hogy a személyük sérthetetlen![42] Egyébként amikor ilyen vacakot olvas az ember, úgy érzi, mintha X. Károly travesztiáját élné meg.

A „Standard"-ben is volt megint egy szép cikk, egy orosz tábornok levele az állapotokról és a nihilistákról[43], pontosan úgy, ahogyan 1845-ben a porosz tábornokok írtak és beszéltek demagógokról[44], liberálisokról, zsidókról, rossz francia elvekről és a nép egészséges magvának örök, általános királyhűségéről. Ami persze egy napra sem tartóztatta föl a forradalmat. Láttad, hogy lázonganak a zemsztvók Ignatyev ellen, részben petíciókkal, részben az összeülés egyenes megtagadásával.[45] Ez nagyon jelentős lépés, III. Sándor alatt hivatalos testületek részéről az első.

Jobb időt kívánok nektek is, magunknak is. Tegnap nagyon szép idő volt az északnyugati szél ellenére, amelytől ti védve voltatok; Sch. meg én egész

nap mászkáltunk és még fél egy előtt Lenchent is hazahoztuk Laurától, az egész úton gyalog. Ma rondán esik, de egy átmeneti javuláskor mászkáltunk egy órácskát Sam Moore-ral, aki tegnapelőtt megint idejött. Most ismét takarosan fúj odakinn a szél. Tussy hogy van tulajdonképpen? Üdvözlet neki és neked mindnyájunktól.

Barátod

F. E.

15

Marx Engelshez

Londonba

1882 január 12.
1, St. Boniface Gardens, Ventnor

Kedves Engels,

Kísérletképpen még egy hétig (ma kezdődik a 3.) itt maradok; eddig nem javult az idő, inkább ellenkezőleg. Tussy hétfőn Londonba megy egy színielőadás végett, amelyen részt vesz, aztán visszajön ide.

Mikor Londont elhagytam, abból a 40 £-ből, amit adtál, kis híján 20-at el kellett költenem elkerülhetetlen kiadásokra. A lakás itt heti 2 guinea-mbe, s a szénnel és gázzal, a többi különkiadásoktól eltekintve, körülbelül 2 £ 15 sh.-embe kerül; az egyéb heti kiadás mintegy 4 guinea. Ilyen drágán fizettetik meg e fészek klimatikus teljesítményét. Az útiköltséggel együtt körülbelül 17 £-et adtam ki, és maradt még 5. Ennyi nem elég az utolsó hétre (beleszámítva Tussy közbejött londoni kirándulását és a jövő heti valószínű együttes visszatérésünket). Örülnék tehát, ha küldenél nekem jövő hétfőig néhány £-et, ha lehet.

Ami most a későbbieket illeti, itt mindenekelőtt meg kell szabadítani Tussyt attól, hogy az én kísérőm szerepét játssza (egyáltalában, ha ismét nekiindulok, kísérő nélkül is megleszek). A gyermeknek lelki depressziója van, s ez egészen aláássa egészségét. Sem utazás, sem klímaváltozás, sem orvosok nem tehetnek semmit ebben az esetben. Az egyetlen, amit tenni lehet érte, teljesíteni akaratát és engedni, hogy madame Jungnál színészeti óráit befejezze. Ég a vágytól, hogy ily módon, amint hiszi, önálló aktív művészpályát kezdjen, ha pedig ezzel egyetértünk, akkor abban mindenesetre igaza van, hogy az ő korában nincs több elvesztegetni való idő. A világért sem szeretném, ha a gyermek azt képzelné, hogy egy öregember „ápolónőjeként" feláldozzák őt a családi oltáron. Valóban: meg vagyok győződve arról, hogy pro nunc* madame Jung lehet az egyetlen orvosa. Tussy zárkózott; amit mondok, megfigyelésen alapszik, nem saját kijelen-

* – ez idő szerint; egyelőre – *Szerk.*

tésein. Nos, az imént említettek egyáltalán nincsenek ellentétben azzal, hogy a leginkább nyugtalanító tünetek, amelyek, mint miss Maitland (itt volt 2 napig) mondta nekem, főleg éjjel ijesztők – hisztériás jellegűek. De ezek ellen sincs egyelőre más szer, mint a neki megfelelő és őt lefoglaló tevékenység. Vannak némely feltevéseim az ő „lelki" ügyeiről; ez a téma azonban túl kényes ahhoz, hogy írásban tárgyaljuk meg.

Kaptam egy levelet a Sorge családtól, az öreg írta, Sorgéné és ifj. Sorge ellenjegyezte, s azt javasolják benne, hogy kezdjek új életet, vagyis telepedjem meg náluk New Yorkban.[46] A szándék mindenesetre jó!

Az „Arbeiterstimmé"-ben, amelyben K. Schramm, rám támaszkodva, nekiment Karl Bürklinek, most Bürkli megy neki Schrammnak[47], azt bizonyítva neki, hogy mindannak, amit felhoz, semmi köze a dologhoz, mert én sehol sem foglalkozom azzal a fajta pénzzel, amelyet ő, Bürkli javasol, nevezetesen a „kamatozó jelzálogjeggyel". Bürkli csodálkozik azonban azon, hogy én sehol sem említettem meg a lengyel August Cieszkowskit („Du crédit et de la circulation", Párizs 1839), jóllehet „a durva Proudhon" sokat, de tisztelettel vitatkozik a „Système des contradictions économiques"-ban Cieszkowskival (a Bürkli-féle jegyek „elő-föltalálójával"). Ez a Cieszkowski – egy gróf, mint a svájci születésű Bürkli megjegyzi, s ráadásul [„a filozófia doktora" és „hegeliánus"*], sőt „*földije* Marxnak", tudniillik mint „Posen képviselője" a „porosz" nemzetgyűlésben – nos, ez a gróf stb. valóban meglátogatott egyszer Párizsban (a „Deutsch-Französische Jahrbücher" idejében[48]) és annyira nem tetszett nekem, hogy egyáltalán nem akartam és nem tudtam elolvasni, amit elkövetett. Figyelemre méltó, hogy annak a „reális" hitelpénznek a feltalálói, amelynek egyúttal forgalmi eszközül is kellene szolgálnia, ellentétben azzal, amelyet ők „személyi" hitelpénznek neveznek (amilyenek a mostani bankjegyek), már az Angol Bank megalapítása idején is szerencsét próbáltak – a földesúri arisztokrácia érdekében és megbízásából –, de sikertelenül.[49] Bürkli mindenesetre őrült tévedésben van az általa önállóan újrafeltalált Cieszkowski-féle „eszme" „történeti" születési évét illetően!**

Ami Vilmos bismarcki kiáltványában már az első pillanatban meghökkentett, az a porosz király és a német császár összekeverése. Hiszen ebben az utóbbi minőségében nincs a fickónak semmiféle történelmi múltja, sem pedig hohenzollerni hagyományai (amelyek közt most ott pompázik legelöl az utazás – a „porosz herceg" alkotmányos tanulmányútja Angliában![50]).

---

* *Itt sérült a kézirat papírja. – Szerk.*

** *V. ö. 248. old. – Szerk.*

Hogy Bismarck – ha ostobán is – kijátssza ezt a kártyát, az elragadó a Mommsenek, Richterek, Hänelek[51] és tutti quanti* hányingert keltő, alattvalói szeretettől csöpögő fogadkozásai után. Remélhetőleg még megérünk egyet-mást.

Barátod
K. M.

* a– hányan csak vannak – *Szerk.*

16

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, 1882 jan. 13.

Kedves Szerecsen,

Először is mellékelten 20 £ négy darab ötfontos bankjegyben, GK 53 969, 70, 71, 72., London, 1881 okt. 7. Adtam továbbá Lenchennek 10 £-et, hogy kifizethesse az esedékes tartozásokat és valami maradjon nála. Jövő héten aztán nagyobb összegek folynak majd be, s akkor visszatérésed után csinálhatunk majd további terveket.

Nagyon örülök, hogy elég erősnek érzed magad ahhoz, hogy egyedül tegyél *további utazásokat*.

A Schramm–Bürkliádát[47] részben átfutottam és jót mulattam rajta. Cieszkowski már 1842 előtt írt egy természetfilozófiai-botanikai könyvet[52], és ha nem tévedek, a „Deutsche" vagy már a „Hallische Jahrbücher"-ben[53] is közreműködött.

Párizsi barátaink most learatták, amit vetettek. Szó szerint bekövetkezett, amit mi ketten előre megmondtunk nekik. Türelmetlenségükben elrontottak egy kitűnő helyzetet, amely éppen tapintattal és várni tudással lett volna csak kihasználható. A Malon és Brousse által nekik egészen a régi alliance-ista[54] módra állított csapdába – ezek ugyanis csupán sejtetve, nevet a nyilvánosság előtt soha ki nem mondva rágalmaznak, s titokban szóbelileg egészítik ki azt – beleestek, mint az iskolás gyerekek (Lafargue-gal az élükön) azáltal, hogy ők *név szerint* támadva válaszoltak, s most békebontóknak kiáltják ki őket. Emellett polémiájuk gyerekes; ez rögtön kitűnik, mihelyt az ellenfél válaszát elolvassuk. Guesde például Joffrin lényeges, meghatározó jellegű passzusait elsikkasztja, mert kellemetlenek neki, és *elhallgatja* azt a tényt, hogy az ő ellenzése ellenére az Országos Bizottság[55] olyan határozatot hozott, amely szerint Joffrin programja *radikálisabb*, mint a minimális program[56], a párt tehát *meghatalmazást adott* Joffrinnek. Az meg persze diadalmasan kilovagolja ezt G.-del szemben.[57] Lafargue például úgy fogalmazza cikkét, hogy Malon ezt felelheti neki: de hát

mit állítottunk mi egyebet, mint hogy a középkori communier-knek* a feudális nemesség elleni harcai *osztályharcok* voltak – és ezt vitatja Ön, Laf. úr? – És most egymás után jönnek Párizsból a siránkozó levelek, hogy ők reménytelen vereséget szenvedtek, s hogy legközelebb az Országos Bizottság ülésén még testi ütlegben is részük lesz, s Guesde éppoly kétségbeesett, amilyen elbizakodott volt négy héttel ezelőtt, s nem lát más menekvést, mint azt, hogy a kisebbség vonuljon ki. És *most*, amikor meglepetéssel veszik észre, hogy meg is kell enniök, amit főztek, most jutnak arra a dicséretes elhatározásra, hogy félretesznek minden személyeskedést!

Küldök neked egy régi „Kölnische Zeitung"-ot, amelyben azonban van egy nagyon érdekes cikk Oroszországról.[58]

Egyébként a Malon és Brousse által készített, Joffrin által aláírt (Guesde elleni) vitacikk a „Prolétaire"-ben[59] díszpéldánya a bakunyinista polémiának és egészen a „sonvillier-i körlevél"[60] stílusában íródott, csak gorombább.

Megjelent hát az ukáz a megváltási összegek csökkentéséről.[61] Az óriási nyedoimki** mellett ez a néhány százalékocska is sokat számít! De hiszen az orosz államkincstárnak minden elmaradó millió számít.

Bismarcknak egyébként mégis nagyobb még a szerencséje, mint várható volt: a Reichstag $^2/_3$-os többséggel fedezi az ő canossai zarándoklatát![62] De ez aztán az egyetlen, amiben ez a Reichstag meg tud egyezni. Szépséges többség: feudálisok, ultramontánok, partikularisták, lengyelek, dánok, elzásziak, néhány haladópárti[63], gyászdemokrata és szocialista!

Ad vocem zarándoklat***: ma reggel találkoztam Furnivall-lel, kék ulszter° volt rajta, övvel a dereka körül, és széles karimájú kalap – pontosan úgy festett, mintha zarándok volna, úton a Szentföldre, hogy elhozza Szent Antal szakállát.

Szívélyesen üdvözlöm Tussyt.

Barátod
F. E.

* – kommunák, önkormányzatú községek tagjainak – *Szerk.*
** – hátralékok – *Szerk.*
*** – Ami a „zarándoklat" szót illeti – *Szerk.*
° – hosszú, bő felöltő – *Szerk.*

17

Marx Engelshez

Londonba

[Ventnor,] 1882 jan. 15.

Kedves Fred,

Nagyon köszönöm a 20 £-et.

Elhatároztam, hogy már holnap elutazom, mert az idő egyre „hidegedik", s ez nem tesz jót a dagadt arcnak. Így csak 2 napot veszítek, és ezzel Tussy számára is fölöslegessé válik az ide-oda utazgatás.

Párizsban minden óvás ellenére szép kis csávába kerültek a mieink (úgy kell Lafargue-nak meg Guesde-nek); minthogy azonban két újság van a kezükön[64], némi ügyességgel mégis tarthatják a terepet.

Nagy győzelemnek tekintem, nemcsak közvetlenül Németországban, hanem általában a külföld irányában is, Bismarcknak azt a Reichstagban elhangzott *beismerését*, hogy a német munkások „fütyülnek" az ő államszocializmusára.[65] A szemét londoni burzsoá sajtó mindig ennek az ellenkezőjét igyekezett elhíresztelni.

Nagyon kedves levelet kaptam az öreg Frankeltól az „államfogházból"[66], továbbá egy levelet Wróblewskitól, amelyet nyilván genfi lengyel pártjának megbízásából írt[67]; de buzgalmában nemcsak ennek a nevét felejtette el alája írni, hanem a magáét is.

Ha Joffrin, ahogy „Prolétaire"-beli vitacikkében elmondja[57], annak idején Londonban *Guesde melletti demonstrációt* rendezett az ottani „Internacionálé"-val szemben, akkor ez a demonstráció mindenesetre annyira *plátói* volt, hogy arról senki semmit nem tudott, kivéve magát Joffrint meg talán legközelebbi cimboráit, tehát teljesen „privátim" csinálta.

Üdvözlet.

Szeretettel

18

Marx Engelshez

Londonba

[18]82 febr. 17.
Hôtel au petit Louvre
rue de Cannebière, Marseille[68]

Kedves Fred,

Tussy tegnap bizonyára küldött néhány sort neked. Eredetileg csak jövő hétfőn akartam elhagyni Párizst; minthogy egészségi állapotom nemigen javult, hirtelen elhatároztam, hogy Marseille-be utazom és onnan azonnal, szombaton Algírba hajózok.

Párizsban, Johnnym kíséretében, csak egyetlen halandót látogattam meg, mégpedig Mesát. (Valójában ő, Mesa, túlságosan belevitt a dumálásba, és ezenkívül kissé későn tértem vissza Argenteuilbe, este 7 óra körül. Egész éjszaka nem tudtam aludni.) Igyekeztem rávenni Mesát, hogy barátaink, nevezetesen Guesde, szíveskedjenek *Algírból való visszatértemig elhalasztani* a találkozást. De mindez hiábavaló volt. Guesde-et éppen most csakugyan annyira támadják minden oldalról, hogy fontos volt neki egy „hivatalos" találkozás velem. Ennyit mégiscsak meg kellett tenni a pártnak. Találkozót adtam hát nekik, amelyre eljött Guesde és Deville, Mesával együtt, délután úgy 5 óra után, az Hôtel de Lyon et de Mulhouse-ba, 8, boulevard Beaumarchais. Előbb lenn fogadtam őket az étteremben, ahová (szerda délután) Tussy és Jennyke kísért Argenteuilből. Guesde egy kissé zavarban volt Jennyke miatt, minthogy éppen akkor írt egy epés cikket Longuet ellen, jóllehet ő (Jennyke) ügyet sem vetett erre az incidensre. Mihelyt a kis hölgyek eltávoztak, felmentem velük előbb a szobámba, ott vagy egy óra dumálás, aztán le az étterembe – Mesa azonban úgy látta, ideje, hogy meglógjon –, s ott még találtak elég időt arra, hogy egy palack Beauve-ot ürítsenek velem. 7 órára „kikészültek". Ráadásul, bár este 9-kor ágyban voltam, 1 óráig tartott a kocsik szakadatlan pokoli zaja; akkor (1 óra körül) hánytam; megint túlságosan belehevültem a dumálásba.

Az utazás Marseille-be szép és minden rendben, valamivel a lyoni állomás utánig. Előbb *Cassis*-ban álltunk $1^1/_2$ óráig, mert baj volt a mozdony-

nyal; aztán Valence-ban megint ugyanaz a hiba a masinával, bár ezúttal nem volt ilyen hosszú az állás. Közben komiszul hideg lett és csúnyán metsző szél kerekedett. Nem éjjeli 12 *előtt valamivel*, hanem csak hajnali 2 óra után érkeztünk meg [Marseille-be]; én többé-kevésbé, minden takaró ellenére úgyszólván össze voltam fagyva és csak az „alkoholban" találtam ellenszert, újra meg újra ehhez folyamodtam. Az utolsó bosszantó próbatétel az utolsó negyedórában (vagy tovább) a nyitott, szeles, hideg marseille-i pályaudvaron az az igen hosszú procedúra volt, amíg átadták a csomagokat.

Ma napos az idő Marseille-ben, de maga a szél még nem meleg. Dr. Dourlen tanácsolta, hogy a fent megjelölt szállodában lakjam, innen holnap (szombaton) délután 5 órakor indulok Algírba. A „Francia Posta Gőzhajói"-nak irodája itt van *ugyanabban a szállodában*, ahol lakom, s így itt rögtön megváltottam a jegyet (80 frankért első osztályra) a „Said" személyhajóra; a csomagfeladás szintén itt van, tehát minden a lehető legkényelmesebb.

Apropó. Szereztem itt egy „Prolétaire"-t (az „Égalité"-t[69] szintén árulják itt); úgy látom, Lafargue egyre szaporítja az újabb haszontalan incidensek számát, bár a részletek talán korántsem pontosak. Ami *Fourier*-ról mint „kommunistáról" adott jellemzését illeti, most, amikor azok* gúnyolódnak rajta, kénytelen megmagyarázni, *milyen értelemben* nevezhette Fourier-t „kommunistának". Lehet az efféle „merészségeket" félrerakni, „kimagyarázni", vagy „belemagyarázni" mindenfélét;** nagyobb baj, hogy az ilyen apróságokat egyáltalán megjegyzik. Úgy vélem, Lafargue túlságosan kinyilatkoztat.

Szívélyes üdvözletem Laurának; majd írok neki Algírból. Egyetlen ember elegendő pártfogóul; Longuet egy hosszú levelet írt barátjához, Fermé-hez, aki annyira vitte, hogy egykori (III. Napóleon alatti) algériai deportáltból fellebbviteli bíróvá lett Algírban. Útlevélről és hasonlókról szó sem esik. Semmi mást nem írnak rá az utas jegyére, mint családi és keresztnevét.

Üdvözlöm Lenchent és többi barátunkat.

Addio!

Az öreg Szerecsen

* A „Prolétaire" szerkesztői. – *Szerk.*

** *Az eredetiben*: „weglegen", „auslegen", „unterlegen"; – *Szerk.*

19

Marx Engelshez

Londonba[70]

[18]82 febr. 21.
Hôtel d'Orient, Algír

Kedves Fred,

Február 18-án, szombaton délután 5 órakor hagytam el Marseille-et, a „Said"-on, amely kitűnő gőzös; olyan gyors volt az átkelés, hogy már hétfőn (február 20-án) reggel fél négykor Algírba érkeztünk.[68] A tengeri úton azonban hideg volt, és a hajó minden kényelme ellenére a 2 éjszakát álmatlanul töltöttem a gépezet, a szél stb. pokoli lármája miatt, melyek nyugtalanítottak a kabinban.

Itt mutatis mutandis* megint az a quid pro quo** várt rám, mint Wight szigetén![31] Ezúttal ugyanis szokatlanul hideg és nedves az idény Algírban, Nizza és Mentone ellenben a legtöbb látogatót elcsalja most tőle! Mindenesetre volt némi balsejtelmem és többször is céloztam rá, hogy előbb a Riviérán kezdem. De úgy látszik, végzet ez! A derék bíró*** tegnap igen barátságosan fogadott; Longuet levele egy nappal érkezésem előtt előkészítette őt; ma meglátogat, hogy a további elhatározásokat megtanácskozzuk. Akkor majd részletesebben írok. Mindenkit szívélyesen üdvözlök. A levelek nem mindennap mennek Franciaországba és Angliába.

Írj a nevemre és tedd hozzá: Monsieur Fermé, polgári-törvényszéki bíró leveleivel, No. 37. Route Mustapha Supérieur, Alger.

---

* – a megváltoztatandók megváltoztatásával – *Szerk.*
** – fölcserélődés – *Szerk.*
*** Fermé. – *Szerk.*

20

Marx Engelshez

Londonba

1882 március 1.
Hôtel Pension Victoria
Mustapha Supérieur, boulevard
Bon Accueil, *Algiers*
(Most közvetlenül hozzám lehet intézni a leveleket a fenti címre.)

Kedves Fred,

Neked küldött táviratom[22] azért előzte meg levelezőlapomat*, mert az utóbbi esetleg szükségtelen nyugtalanságot okozott volna. A tény az, hogy apró kedvezőtlen körülmények (beleszámítva a tengeri utat) felhalmozódása következtében csontig átfagyva tettem partra Algírban február 20-án corpus delictimet**.

A december hónap pocsék volt Algírban, januárban kedvező volt az idő, februárban hideg, ill. nyirkos is. Még kifogtam az említett hónap három leghidegebb napját, február 20., 21., 22-ét. Álmatlan, étvágytalan vagyok, erősen köhögök, némileg tanácstalan vagyok, olykor profunda melancolia*** fog el, mint a nagy Don Quijotét. Rögtön visszatérni tehát Európába, dolgomvégezetlenül, a faux frais-vel°, ráadásul azzal a kilátással, hogy újabb 2 éjszakán kínozza fejemet az egyik kabinban a gépek botrányos zaja! Másrészt biztosan megmenekülhetek-e a quid pro quótól°° azzal, hogy azonnal elutazom Biskrába, a Szahara sivatag közvetlen közelébe? De ez, tekintve a megfelelő közlekedési vagy szállítóeszközöket, 7–8 napos újabb utazást igényel, fáradságos, s a viszonyok ismerőinek véleménye szerint korántsem veszélytelen egy pro nunc°°° invalidusra nézve, mert esetleg történhetnek incidensek Biskrába érkezéséig!

---

* *V. ö. 37. old.* – *Szerk.*

** – büntettem tárgyi bizonyítékát (*itt*: megkínzott testemet) – *Szerk.*

*** – mélységes mélabú, búskomorság – *Szerk.*

° – hiábavaló költségekkel – *Szerk.*

°° – *felcserélődéstől*; *v. ö. 37. old.* – *Szerk.*

°°° – ez idő szerint; egyelőre – *Szerk.*

Minthogy febr. 22-én délután amúgy is kedvező időt jelzett a hőmérő, és én már érkezésem napján kikémleltem a derék Fermé bíróval a Victoria szálloda-panziót, otthagytam a Grand Hôtel d'Orient-t (ahol Ashton Dilke, ez az undok filozofáló radikális is *éjszakázott* – egyébként a „Petit Colon"-ban[71] és más algériai lapocskákban lord minden angol, még Bradlaugh is lord Bradlaugh-ként szerepel bennük), és poggyászommal fölmentem *az egyik dombra*, kívül az erődítésen, a város keleti oldalán. Gyönyörű a fekvése, a szobám előtt a Földközi-tenger öble, Algír kikötője, a villák amfiteátrumszerűen emelkednek fölfelé a dombokon (a dombok alatt szurdokok, fönt újabb dombok); távolabb hegyek, ide látszanak egyebek közt Matifou mögött, a kabil hegyekben havas csúcsok, a Dzsurdzsura magas ormai. (Mindezek a fent említett dombok mészkőből állnak.) – Reggel 8 órakor varázslatos a panoráma, a levegő, a növényzet csodálatos európai–afrikai vegyülék. – Minden reggel 10 felé vagy 9-től 11-ig sétálok, a szurdokok és az én dombom fölötti dombok között.

Mindemellett az ember csak a port nyeli. Először is csak febr. 23-tól 26-ig tartott a valóban kitűnő változás; most azonban (s noha még *annyira át vagyok fázva*, hogy ruházatom még akkor is *csupán abban különbözött* a Wight szigetén és Algír városában hordott ruházatomtól, hogy eddig csak a rinocérosz-felöltőt cseréltem föl a villában könnyű *felső*kabátommal, minden egyéb változatlan mostanáig) megkezdődött (és most febr. 27-től talán 9 napig eltart) az ún. *tempête**, vagyis a mennydörgés és villámlás nélküli süvítő szél, veszedelmes és álnok időjárás, amelytől még a bennszülöttek is nagyon félnek. Valójában tehát eddig csak három nap volt igazán szép.

Eközben köhögésem napról napra rosszabbodott, ronda a köpetem, keveset alszom, mindenekelőtt pedig van bizonyos kellemetlen érzésem, hogy *bal oldalamat* egyszer s mindenkorra tönkretette a baj, és lelkiállapotom rendkívül nyomott. Elhívattam hát dr. Stephannt (Algír legjobb orvosát). Két megbeszélésem volt vele, tegnap és ma. Mi a teendő? Éppen most megyek be Algírba, hogy elkészíttessem az általa adott recepteket; ezek, miután nagyon gondosan megvizsgált, a következők: 1. kőrisbogár-kollódium, ecsettel tetoválandó; 2. arzénsavas nátrium, bizonyos mennyiségű vízzel; minden étkezéskor egy evőkanállal; 3. szükség esetén, főleg éjszakai köhögéskor egy evőkanál a kodein és mézgás csillapító keverékéből. Egy hét múlva megint eljön; a nekem előírt testmozgást tartsam igen mérsékelt keretek közt; igazi szellemi munkát semmit, kivéve némi olvasást, szórakozásul. Így hát valójában semmivel sem leszek hamarább Londonban (inkább

* – *viharos idő* – *Szerk.*

egy kicsit később)! Ezért az ember soha ne áltassa magát túl vérmes reményekkel!

Abba kell hagynom, mert Algírba kell mennem a gyógyszertárba. Egyébként, te tudod, hogy kevesen idegenkednek jobban a demonstratív pátosztól, mint én; mégis, hazugság volna, ha nem vallanám be, hogy gondolataimat nagy részben a feleségemre, életem legszebb részének erre a részére való emlékezés köti le! Mondd meg Londonban levő lányaimnak*, hogy írjanak Old Nicknek, ne várják, hogy ő írjon előbb.

Hogy halad Pumps az emberteremtés komoly munkájában?[72] Add át neki szívélyes üdvözletemet.

Add át üdvözletemet Helennek; Moore-nak, Schorlemmernek szintén.

Nos, jó öreg pajtás, maradok

a te

Szerecsened

Apropó! Dr. Stephann, akár az én kedves dr. Donkinom, nem feledkezik meg – a konyakról!

* Laura és Eleanor. – *Szerk.*

21

Marx Engelshez

Londonba[30]

[Algír,] 1882 március 3.

Kedves Fred,

Tegnap megkaptam febr. 25-én kelt leveledet[2], s vele a kivágásokat a „Daily News"-ból (O. N.-ról*, a tragikomikus angol állam- és szívbeli titokról). Remélem, hogy Tussy végre már nem gazdálkodik könnyelműen egészségével, s hogy az én Kakadum, másként Laurácskám, mindig virul, mert sok testi erőfeszítést tesz. Párizsból még nem kaptam választ.

A tempête** – ez itt szakramentális kifejezés – febr. 26. óta tart, bár folyton váltakozó formákban.

Március 2-án nekem és az összes ittlakóknak egész nap általános szobafogságunk volt; kora reggeltől kezdve ömlött az eső a londoni színű, szürkénél is szürkébb égből; de, ezúttal először, néhány dörgés és villám is kísérte a szélrohamokat; délután 4 óra felé újra azúrkék lett az ég; majd csodaszép holdas este. Hol emelkedő, hol süllyedő hőmérséklet egész nap, gyors váltakozással. Eközben egyebek közt újra elkezdtem a „tetoválást"***; rögtön a következő éjjel figyelemre méltó javulás állt be. – *Ma reggel*, március 3-án, napi első munkám a „tetoválás" volt; nem félemlített meg a szél, 9 órától mintegy $^3/_4$ 11-ig sétáltam a balzsamos levegőtengerben, nagyon élvezetesnek találtam; épp most jöttem meg az újra megdühödt szélvihar elől. Néhány perc múlva villásreggelihez hívnak majd, de kihasználtam a döntő pillanatot, hogy még ezt a pár sort elküldjem neked.

Szeretettel

---

* Olga Alekszejevna Novikova. – *Szerk.*

** – viharos idő – *Szerk.*

*** *V. ö. 39. old.* – *Szerk.*

22

Marx Engelshez

Londonba[30]

[Algír, 1882] március 23., csütörtök

Kedves Fred,

Segítőm* éppen most – reggeli után – nyitotta meg stb. a mellemen sűrűn levő, a tegnapi bedörzsölés által keletkezett és erősen megduzzadt vízhólyagokat; utána jól esik még egy-két órát tovább lustálkodnom az ágyban; itt firkantom ezt a pár sort erre a levelezőlapra, mert nincs elveszteget ni való idő; a küldönc ugyanis kivételesen korán megy a házból Algírba, hogy ott a postán leveleket adjon fel stb. (Hétfőn és szerdán nem megy posta Franciaországba.)

Kedd (március 21.) óta, a szokásos szünetekkel, éjjel-nappal újabb tomboló vihar, mennydörgés és egy kevés villámlás, este, főként éjjel, zuhogó eső, *ma reggel is*. Kedden délután, a vihar közeledtekor, amelyet az elsötétült, fenyegetően fekete ég előre jelzett, főleg az lepett meg, hogy ebben a viharban szerepe van az igazi afrikai sirokkónak. – Tegnap itt volt dr. Stephann; a vizsgálat *kielégítette*; van haladás; van még egy gyulladt hely *legalul* a mellemen és egy ennek megfelelő a hátamon. A jövő héten (vagyis körülbelül jövő hét szerdáján vagy csütörtökjén) segítőmnek nem kell bedörzsölnie ezeket a helyeket; Stephann tehát külön a maga számára tartja fenn ezt.

Mindenkit üdvözlök.

Szerecsened

---

* Maurice Casthelaz. – *Szerk.*

Karl Marx (1882-ben)

23

Marx Engelshez

Londonba

[Algír, 18]82 március 31.

Kedves Fred,

Március 28: Az első reggeli órákban bosszantóan esős jellegű ez a nap – ezzel zártam Tussynak szóló rövid episztolámat.[2] De amikor már elküldtem, vihar bontakozott ki, s most első ízben, teljes volt az előadás; nemcsak süvítő szél, zuhogó eső, dörgés, hanem tetejébe szakadatlan villámlás is. Ez késő éjjelig eltartott, vele szokás szerint a hőmérséklet erős csökkenése. Érdekes a színmegoszlás a csaknem ellipszis-szelvényt alkotó szép öböl hullámain: a parti hullámtörés hófehér, körös-körül kéktől zöldig változó tengervízzel övezve.

Március 29 (szerda): Bosszantó tartós eső, nem kevésbé bosszantók a süvítő széllökések; hideg, nedves idő.

Ezen a napon, közvetlenül villásreggeli előtt (ez negyed vagy fél tizenkettőkor folyik le) eljött dr. Stephann, külön azzal a céllal, hogy hátam és mellem általa megjelölt és megtámadásra magának fenntartott legalsó pontjainak „tetoválására"* „szentelje" magát. Előbb, mint minden vizitkor, alapos vizsgálat; bal oldalam legnagyobb része sokkal jobb állapotban; az említett *legalsó* pontok még csak tompa zörejt hallatnak, Helmholtz-féle zenei hang helyett, csak lassanként lehet őket megint rendbehozni (és a rossz idő akadályozza a gyorsabb folyamatot). Ma első ízben Stephann elmagyarázta nekem – nyilván mert azt hiszi, megreparált annyira, hogy kímélet nélkül beszélhessen –, hogy már aggasztó visszaeséssel érkeztem Algírba. Csak hólyaghúzó szerek révén lehet megszüntetni a váladékot. Ez jobban ment, mint várta. De még évekig nagyon óvatosan kell kezelnem magam. Ad majd nekem – amikor elhagyom Algírt – írásbeli konzultációt, főként londoni orvosom részére. Az én korombeli embereknél semmiképpen sem szabad megkockáztatni gyakori visszaesést. Néhány órával a villásreggeli után veszettül kezdett viszketni a bőrömön levő mázolás; úgy érez-

* *V. ö. 39. old. – Szerk.*

tem magam, mint akinek túl szűkké lett az epidermisze és ki akar ugrani belőle; végig az egész éjszaka gyötrelmes volt; a vakarózást szigorúan megtiltották.

Március 30: Reggel 8 órakor beállít az ágyamhoz a segítőm, a gondozóm*. Kitűnt, hogy önkéntelen mozdulataim következtében a vízhólyagok általában mind felfakadtak; az éjszaka folyamán valóságos árvíz tört ki, a lepedő, a flanell, az ing átnedvesedett. A tetoválásnak tehát *kellő hatása* volt *a támadási pontokon*. Aztán szeretetre méltó gondozóm mindjárt bekötözött, nemcsak azért, hogy a flanell ne dörzsölhessen, hanem hogy a víz felszívódása utólag még kényelmesen folytatódjék. Ma (*március 31-én*) reggel Mr. Casthelaz úgy találta, hogy a kiszívás végre befejeződik és a száradás csaknem kész. Ebben az esetben egy héten belül (a március 29-ével kezdődőn) valószínűleg egy második tetoválásnak vethetem alá magam. Annál jobb.

Március 30-án (tegnap) délelőtt 12 órakor meleg és kellemes lett az idő, ezért sétáltam a folyosón; később aludtam valamicskét, kárpótlásul a nyugtalan éjszakáért, s ma is ezt fogom tenni, mert éjjel kivált a vakarózás szigorú kerülése ébren tart, akkor is, ha – mint a 30-ról 31-re virradó éjjel – fájdalmam nincsen.

Ma (március 31-én) bizonytalan az idő; mindenesetre még nem esett; talán – úgy, mint tegnap – délelőtt 12 órától, amely közeleg, viszonylag „jó" lesz az idő.

Nincs már hozzáfűznivalóm az egészségemről kiadott közleményemhez; egészében minden kielégítő.

Ma Tussykától levelet kaptam.

Apropó, ő nemrég elküldte nekem a mellékelt levelet; nem tudom kibetűzni az aláírást; neked sikerülni fog. Mindenesetre furcsa jelenség: egy quedlinburgi ügyvéd saját világszemlélettel! Csak egy dolog nem világos előttem: elküldte-e ez az ember a *Maitland Parkba*** „könyvének" nekem szánt példányát, vagy előbb pontos címemet akarja, hogy biztosan megérkezzék a könyve? Az első esetben Tussy jelezze neki könyvének vételét, a második esetben küldje el neki „megbízható" címemet.

Kedves barátom, neked, mint családunk más tagjainak is, fel fognak tűnni a helyesírásomban, szófűzésemben levő tévedések, a nyelvtani hibák***; nekem, még igen nagyfokú szórakozottságomban, mindig csak post

* Maurice Casthelaz. – *Szerk.*

** *Marx londoni lakására.* – *Szerk.*

*** *A fordításban ezeket a hibákat nem érzékeltethettük.* – *Szerk.*

festum* tűnnek fel. Azt mutatják, hogy valami még akadozik a „sana mens in sano corpore"** körül. Lassacskán valószínűleg helyrejön majd ez.

Épp most szólít a harang villásreggelire, s így ennek a levélkének készen kell lennie az Algírba menő küldönc számára. Üdvözöllek tehát téged és mindenkit.

Szeretettel

* – utólag (*szó szerint*: ünnep után) – *Szerk.*

** – „ép lélek az ép testben" – *Szerk.*

24

Marx Engelshez

Londonba[30]

[Algír, 18]82 április 4., kedd

Kedves Fred,

Megkaptam levelezőlapod[73], Laurácska levele is megjött, a március 29-i keletű.

Szívből gratulálok Pumpsnak.[72]

Egészében véve szépen javulok, de az idő áprilist járat velem.

Március 31-én, péntek délután – néhány órával előtte küldtem el neked soraimat* – meglátogatott Fermé; egyebek közt közölt velem egy titkot, amelyet egy algériai meteorológus bízott rá: jövő héten előbb 3 napig sirokkó fog dühöngeni, azután 3–4 esős nap követi ezt, de végül teljes díszben beköszönt a normális tavasz. Aki pedig nem hiszi, az téved.

Közben szombaton (április 1-én) és hétfőn is (április 3-án) *meleg* volt (kissé „ügön" *fülledt*), de a szél (ez még nem a sirokkó) a portölcsér révén folyosómra száműzött; április 2-án (vasárnap) viszont olyan szép volt a reggel, hogy 2 óra sétára invitált.

A múlt éjjel szélkoncert; *ma* reggel 5 óra körül eső; 8 óra óta száraz idő, felhős ég, folytonos széllökések. Tegnap este a hold csodálatosan megvilágította az öblöt. Soha nem tudok betelni a tenger látványával a folyosómról.

Szívélyesen üdvözlöm Jollymeyert, a többieket szintén.

Szerecsened

* *V. ö. 43–45. old. – Szerk.*

25

Marx Engelshez

Londonba

[Algír, 18]82 április* 8 (szombat).

Kedves Fred,

Tegnap délután 4 órakor megvizsgált dr. Stephann. Az időjárásváltozások ellenére, amelyek folyton új meghűlést okoznak, nagyon elégedett volt; megállapította, hogy a lenti ponton (a mellemen, balra) majdnem teljesen eltűnt az izzadvány; egy másik ponton, a hátamon (balra alul) még ellenáll. Ennek tegnap külön ellátta a baját, kőrisbogár-kollódiummal tetoválva bőrömet. Ennek következtében igen élénk fájdalmak, álmatlan éjszaka (április 7-ről 8-ra) e miatt a „festészet" miatt, de ma reggel nagyon hatékony vízlecsapolás is a képződött hólyagokból. Ezért nem kétlem, hogy most hamarosan ez a botránykő is engedni fog. Segítőmnek, Mr. Casthelaznak egy fél órát kellett működnie zöld görögdinnyeföldemen; aztán feküdnöm kellett az ágyban $^1/_2$ 12-ig, a villásreggeliig; kötözés után ugyanis még folyik az utólagos csöppenkénti vízszívás, legkényelmesebb ebben a helyzetben.

Köhögésemet viszont valamivel erősebbnek találta Stephann (de csak *viszonylag*, mert [előzőleg] a köhögést igen alacsony fokúra csökkentették), a lehetetlen időjárás következményeként; e héten négy napon használhattam ki sétára a *reggeli órákat*; tegnap délután óta mostanáig el nem állt az eső; éjjel meg a mai napon az eső felhőszakadás jellegét öltötte; ma gyönge kísérlet történt az ebédlőterem fűtésére, de úgy látszik, ezek a kandallók valójában nem erre a célra vannak, hanem csak a látszat kedvéért.

Villásreggeli után, 2 órakor ledőltem, hogy némi kárpótlást szerezzek magamnak a legutóbbi éjszakáért, de az ördög vigye el, ezen és a jövő héten *törvényszéki szünet* van. Így az egyébként igen szívélyes Fermé bíró meghiúsította tervemet, csak du. 5 óra körül hagyott magamra, amikor közeledett a diner ideje. Fermé egyebek közt azt meséli nekem, hogy békebírói működése folyamán (és ez „szabályos") a kínzás egy nemét alkalmazzák,

* *A kéziratban*: március – *Szerk.*

hogy vallomást csikarjanak ki arabokból; ezt természetesen a „rendőrség" csinálja (mint az angolok Indiában); a bíró állítólag mit sem tud minderről. Másrészt, meséli, ha pl. egy arab banda, többnyire rablás céljával, gyilkosságot követ el, s a valódi bűnösöket egy idő múlva csakugyan elfogják, elítélik, lefejezik, ez nem elég a sértett gyarmatoscsaládnak bűnhődésül. Azt követeli, hogy ráadásul még *legalább* egy fél tucat *ártatlan arabot* is „nyakazzanak le egy kicsit". De itt a francia bírák ellenállást tanúsítanak, főként a *fellebbviteli bíróságok*; néha azonban kivételképpen a gyarmatosok életveszélyesen megfenyegetnek némely magányos *egyes*bírót, ha nem zárat be ideiglenesen (illetékessége ennél tovább nem terjed) egy tucat ártatlan arabot, gyilkossággal, betöréses rablással stb.-vel gyanúsítva, s nem tűri, hogy a vizsgálatba belekeverjék őket. Hiszen tudjuk, hogy ahol egy európai gyarmatos letelepszik, vagy akár csak üzleti ügyben is tartózkodik az „alacsonyabb rendű fajok" között, ott általában érinthetetlenebbnek érzi magát, mint a szép I. Vilmos.* A britek meg a hollandok azonban felülmúlják a franciákat az „alacsonyabb rendű fajokkal" szemben tanúsított szemérmetlen pimaszságban, fennhéjázásban és kegyetlen molochi bűnhődtetési dühben.

Pumps családi missziója[72] sokat ígérő, Hyndman politikai missziója viszont problematikus jellegűnek tekinthető. Hogy levélkéd[73] bosszantja, azt megérdemli a fickó, annál is inkább, mert velem szemben tanúsított szemtelensége azon a számításon alapult, hogy „propagandaszempontok" miatt magam nem szégyeníthetem meg őt nyilvánosan. Ezt ő valóban tudta.

A locsogó Bodenstedt és Friedrich Vischer, a csatornaesztéta – I. Vilmos Horatiusa és Vergiliusa.[74]

Apropó! A „*Kölnische Zeitung*", amelyet elküldtél, a Szkobelevről szóló cikkel[75], nagyon érdekes.

Ma (szombaton) nem megy el ez a firkálmány, *hétfőn, szerdán és szombaton* ugyanis egyáltalán *semmi* postahajó nincs Marseille-be; *vasárnaponként* azonban kivételképpen megy postahajó Algírból *déli 1 órakor*, és e célból már délelőtt 11 órára (vasárnap) a postára kell szállítani a leveleket; az algíri Hôtel Victoria vasárnap már *korán reggel* elküldi a küldöncöt a levelekkel. A többi napon, mikor van postahajó Algírból Marseille-be, délután $^1/_2$ 6-kor mennek.

De azt akartam, hogy ezeket a sorokat még holnap elvigyék, minthogy dr. Stephann legutóbbi vizsgálata olyan különösen kedvező volt.

Mindenkit szívélyesen üdvözlök.

Szerecsened

* *V. ö. 27. old. – Szerk.*

26

Marx Engelshez

Londonba

[Algír, 18]82 április 18., kedd

Kedves Fred,

Tegnap kaptam meg leveledet[2], valamint Tussyét, a „császári"* küldeménnyel együtt.

Laurácskának írt legutóbbi levelemben** bejelentettem a „2 legszebb nap" megjöttét; de még mielőtt lezártam a levelet, jelentkezett a sirocco (a hivatalos időjárásjelentések, mint más francia nyomtatványok is, hol egy c-vel írják, hol kettővel), és lármája a megjövendölt „intenzív légköri mozgások" nyitányaként hangzott nekem. Megvallottam Laurának, hogy belefáradtam ebbe a dologba, valóságos „Afrika-fáradtságom" van, és elhatároztam, hogy mihelyt dr. Stephann-nak „nem kellek" már, hátat fordítok Algírnak.

Április 14-től (délutántól) április 17-ig szélrohamok, vihar, zuhogó eső, tűző nap, hidegnek és melegnek folytonos váltakozása (szinte óráról órára). Ma kora reggel csodaszép idő volt; de már most, de. 10 óra körül, megintcsak legdühösítőbb melódiáit fütyüli a szél. – Tegnapi jelentésében – inkább előrejelzésében – a meteorológiai hivatal május 3–4-re, főleg pedig május 7–8-ra „intenzív légköri mozgás"-t ígér (messzebb pro nunc*** nem hatol be a jövőbe); de ezenkívül úgynevezett „szeizmikus mozgásokat" is jósol májusnak erre az első hetére (állítólag ezek a „szeizmikus mozgások" rejtett földrengéssel vannak periodikus összefüggésben).

16-án (vasárnap) eljött dr. Stephann; kikopogtatott, kijelentette: a mellhártyagyulladásnak már nyoma sincs (ami a visszaesést illeti); hörgőim állapotával viszont (a baloldalon is) kevésbé elégedett, mint a legutóbbi vizsgálatkor. Közben nagy eréllyel „tetovált" (vasárnap, április 16-án a dél-

---

* *Az eredetiben*: „kayserlich". Szójáték: Engels a Kayser & Co. bankház útján utalt át pénzt Marxnak. – *Szerk.*

** *V. ö. 284–289.* – *Szerk.*

*** – ez idő szerint; egyelőre – *Szerk.*

utáni órákban és éjjel meg hétfőn, április 17-én kora reggelig, veszettül hosszú időn keresztül dicsértem erélyét!). Dr. Stephann egyébként teljesen egy véleményen volt velem abban, hogy a légcső dolga elválaszthatatlan ettől az időjárástól; ilyen körülmények közt kedvezőtlenül hatna a további itt-tartózkodás. Azt hiszi, április végén írásos konzultációval elbocsáthat, ha valami előre nem látott dolog közbe nem jön, pl. az időjárás ragyogóra fordulása itt, vagy másrészt, ami nem valószínű, állapotom rosszabbra fordulása. Különben tehát *május 2-án ugyanazzal* a „Said"-dal és ugyanazzal a Mace kapitánnyal (nagyon rendes fickó), akik Algírba hoztak, visszaszállíttatnám magam Marseille-be, s onnan Cannes-ba, Nizzába vagy Mentonéba mennék szerencsét próbálni. Ne küldjetek tehát se levelet, se újságholmit Londonból, *legföljebb közvetlenül e sorok vétele után.* A közbeeső időben pedig, ha a döntések megváltoznának, rögtön írok nektek innen.

Félek, hogy nagy megdöbbenést kelt Algírban, ha nemcsak én hagyom itt Afrikát, hanem a Casthelaz család is; mindenki készül a menekülésre. Meg kell bocsátanod, hogy ez az írás ilyen sovány. Az április 16-ról 17-re virradó éjszakán át nem aludtam a tetoválás erélyessége miatt; április 17-ről 18-ra nem volt fájdalmam, mert tegnap reggel 7 órakor a segédorvos már végezte szolgálatait; de az új bőr képződésével járó viszketés a második éjjelt is álmatlanná teszi. Minthogy pedig ezenkívül ma nagyon korán élveztem reggeli sétámat (mégpedig 2 óra hosszat), üw begrijp* (már nem tudom, hogyan írják ezt a hollandok, de *ü begreip!* – az ördög tudja, miért van olyan sok dolguk a „Begriff-fel"** – ez még mindig a fülembe cseng Zalt-Bommelból[76], az ottani Rothaus*** lelkész most már tőle elvált, unokahúgommal° felcserélt feleségének szájából), egyszóval, megérted, hogy le kell dőlnöm és alvási kárpótlást kell szereznem magamnak. Valóban: Aludj, „mit akarsz hát még?"[77] Csak előbb meg kell említenem neked azt a rossz tréfát, amelyet a francia hatóság egy szegény rablóval, egy szegény sokszoros, hivatásos arab gyilkossal űzött. Csak a legvégén, abban a pillanatban, amikor – mint azok az infámis cockneyk°° mondják – „a másvilágra küldik" a szegény bűnöst, akkor jön rá, hogy nem agyonlőni fogják, hanem guillotine alá viszik! *Ezt a megállapodás ellenére*! Ígéret ellenére! A megegyezés ellenére lenyakazták. De ez nem minden. Rokonai azt várják, hogy

* – megértitek – *Szerk.*
** – „fogalommal", „felfogással" – *Szerk.*
*** A. Roodhuizen. – *Szerk.*
° Antoinette Philips. – *Szerk.*
°° – londoniak – *Szerk.*

amint addig ezt megengedték a franciák, a testet és a fejet kiadják nekik, így ők az utóbbit odavarrhatják az előbbihöz, s aztán „az egészet" temetik el. Quod non!* Jajveszékelés, átkozódás és dühöngés; a francia hatóság elutasította, kereken el, mégpedig első ízben! Most ha a törzs a paradicsomba jut, megkérdi tőle Mohamed, hol veszítetted el a fejed? Vagy hogyan fosztotta meg magát a fej a törzstől? Nem vagy méltó a paradicsomba! Kotródj a keresztény ebek közé! S így a rokonok jajonganak.

Öreg Szerecsened

Stephann behatóbb kikérdezésre – eddig nem kérdeztem – elmondja, hogy ő, bár egyáltalán nem tud németül, egy németnek a fia. Pfalzi (landaui) származású apja bevándorolt Algírba.

* – Azt nem! – *Szerk.*

27

Marx Engelshez

Londonba

[Algír, 18]82 április 28., péntek

Kedves Fred,

Megkaptam leveledet[2] és a „Kölnische Zeitung"-okat.

Ezeket a sorokat csak értesítésként, hogy május 2-án (kedden) elhagyom Algírt, ugyanazzal a „*Said*"-dal és ugyanazzal a Mr. Mace kapitány, sorhajóhadnaggyal, akik Algírba hoztak. Múlt szerdán meglátogattam a hat páncélosból álló francia hajórajt; megszemléltem természetesen a „*Le Colbert*" zászlóshajót, ahol egy altiszt, csinos és értelmes fiú, mindent részletesen megmutatott. Igazi francia módra elmenetelemkor elmondta nekem, hogy belefáradt ebbe az unalmas szolgálatba és reméli, hamarosan megkapja elbocsátó levelét. Én meg kísérőim (a „Victoria" szállóból, három lakótárs) csak a „szolgálat" befejeződése után kaptunk engedélyt a belépésre. Sajkából, másként csónakból néztük tehát, föl-le hajózva, a zászlóshajó és a másik öt páncélos manővereit. Holnap délután „bál" lesz a „Colbert"-en; Fermé révén szerezhettem is volna meghívót rá, de nincs időm. Kedden ugyanis (április 25-én) Stephann megtartotta utolsó vizsgálatát; a kollódium-tetoválásnak vége; quo ad pleuritis-visszaesés*, ezen teljesen túljutottam; holnap (szombaton) délután 3 órakor ellenben elmegyek hozzá, hogy megkapjam írásbeli konzultációját és elbúcsúzzam tőle. Az idő most részben forró, de valójában az egész héten (ma is) tart az orkán, viharos sirokkó-táncot járva (éjjelenként végig, nappal pedig lökésszerűen ismétlődve). Ez az oka annak, hogy köhögésem eddig nem javul; időszerű tehát a menekülés Algírból.

Szívélyes üdvözlet mindenkinek.

A te öreg Szerecsened

Apropó: a napsütés miatt eltávolítottam próféta-szakállamat és fejemrol a hajkoronát, de (minthogy leányaimnak úgy tetszik jobban) lefényképez-

* – ami a mellhártyagyulladásos visszaesést illeti – *Szerk.*

tettem magam, mielőtt meghoztam egy algíri borbély oltárán a hajáldozatot. Vasárnap (április 30-án) kapom meg a fényképeket. Marseille-ből küldök nektek példányokat. Látjátok majd róla, hogy tekintettel a kollódium-festészet teljes két hónapon keresztüli folytatólagozott tartására (bajorországi Lajos stílusában[78]) (miközben valóban egyetlen nap teljes nyugalma sem volt az embernek), még jó képet vágtam a rossz tréfához.

28

Marx Engelshez

Londonba

[18]82 május 8.
Hôtel de Russie, Monte-Carlo[79]

Kedves Fred,

Már két–három héttel Algírból való elutazásom (május eleje) előtt tengeri vihart jelzett a meteorológia. Valóban, utolsó afrikai napjaimon kitombolta magát a sirokkó, vele együtt nagy hőség, de ezt a szélrohamok, portölcsérek és hirtelen, bár sokszor gyorsan meg is szűnő, váratlan lehűlések elrontották. Ugyanez idő alatt légcsőhurutom hevesebbé lett és még nincs eléggé leküzdve. A tengeren a vihar (a május 4-ről 5-re virradó éjszakán) a kabinban is érezhetővé tette a léghuzatot; szakadó esőben értem (május 5-én reggel) Marseille-be, s az eső Nizzáig eltartott. Monte-Carlóba is importáltam *egy esős napot* (tegnap); ma pompás az idő. Látod, következetes maradtam, mert megérkezésem előtt hónapokig nem esett Nizzában és Monte-Carlóban. Ezúttal azonban ez csak incselkedés volt, nem olyan komoly dolog, mint Algírban.

Nizzában, ahol 5-én és 6-án maradtam, hamar észrevettem, hogy itt szeszélyes a szél és semmiképpen sem várható állandóan egyenletes hőmérséklet. Rövid tapasztalatomat ma még megerősítette dr. Delachaux sebészorvos (Interlakenben él), aki itt ugyanebben a szállodában lakik. Szabadsága alatt tett utazásán meglátogatta Nizzát, a környékét és általában a Riviéra leghíresebb helyeit, bizonyos üzleti meggondolásokból is, hogy megállapítsa, melyik helyeket ajánlhatja leginkább a tüdőbántalmakban, krónikus jellegű légcsőhurutban stb. szenvedőknek. Ő határozottan Nizza ellen nyilatkozott, de még Mentonénál is többre tartotta Monte-Carlót. Dr. Delachaux még ma visszatér hazájába, Svájcba.

Az itteni természet szépségének varázsáról te mindent tudsz, akár mert magad láttad[80], akár pedig könyvekből vagy képekről. Sok vonásában élénken emlékeztet engem az afrikaira.

Ami általában a „meleg, száraz levegőt" illeti, ezt rövidesen mindenütt

meg lehet kapni. A napfoltok a sugarak intenzív tevékenységét jósolják, s Franciaországban vízhiánytól tartanak.

Lelkiismeretem megnyugtatására holnap tanácsot kérek itt a német dr. Kunemanntól. Nálam van dr. Stephann írásos konzultációja (csak névjegyeiről tudtam meg, hogy Stephann az algíri *orvostudományi kar rendkívüli tanára* is), s ez megtakarítja nekem a további fecsegést. – Mihelyt Stephann a mellhártyagyulladásomat befejezettnek nyilvánította, az ő (Stephann) előírására rögtön megkezdtem mellem (baloldalt) és hátam legfelső pontjainak jódtinktúrával való bedörzsölését. A hajóra szállástól mostanáig szüneteltettem ezeket a műveleteket, amelyeket ráadásul nehézkes is saját magamnak végeznem a magam hátán, bár dr. Delachaux azt tanácsolta, kíséreljem meg tükör segítségével. Qui vivra, verra*; mindenesetre beszélek előbb dr. Kunemann-nal. Amennyit csak lehet, mászkálni akarok a szabadban.

A monte-carlói kaszinó olvasótermében csaknem teljes a párizsi és az olasz újságirodalom; a német újságok is meglehetősen jól vannak képviselve, az angolok nagyon kevéssé. A mai keltezésű „Petit Marseillais"-ben láttam „lord Cavendish és Burke úr meggyilkolását".[81] Az itteni közönséget viszont, pl. Hôtel de Russie-beli asztaltársaimat, sokkal inkább érdekli az, ami a kaszinó játéktermeiben (a rulett- és trente et quarante-asztaloknál) történik. Különösen mulattatott Nagy-Britannia egy fia, aki egészen mogorva, savanyú, elvadult, és miért? Mert bizonyos számú aranycsikót veszített, holott nagyon eltökélte, hogy ő fog „bezsebelni" ilyeneket. Nem tudta megérteni, hogy még brit gorombasággal sem lehet Fortunát „megfélemlíteni".

Be kell fejeznem e sorokat, mert a leveleket innen előbb a monacói postára kell vitetni küldöncökkel.

Szívélyes üdvözlet mindenkinek.

Szerecsened

* – Aki megéri, meglátja – *Szerk.*

29

Marx Engelshez

Londonba

[18]82 május 20.
Hôtel de Russie, Monte-Carlo (Monaco)

Bizalmas

Kedves Fred,

Ezt itt szükségtelen volna közölni a gyerekekkel, mert fölöslegesen nyugtalanítaná őket. De valakit legalább értesítenem kell legutóbbi tapasztalataimról.

Legutóbbi levelemben (nem tudom pontosan, hogy közvetlenül neked-e vagy Tussynak vagy Laurának) megírtam: közelebbit a dr. Kunemann-nal való találkozás után közlök veled.* Ez a találkozás május 8-án történt meg; ő elzászi, tudományosan (orvosilag) képzett; leveled[2] vétele előtt beszélt velem pl. dr. Kochról a bacilusokkal kapcsolatban; nagy gyakorlattal rendelkező ember; legalább 52–54 év van a vállán, mert 1848-ban volt diák a strasbourg-i egyetemen; mint politikus a „Temps"-ban[82] találja meg a vérmérsékletének megfelelő orgánumot; azt mondja, a tudomány meggyőzte őt arról, hogy minden csak „lassan" halad; csak semmi forradalmi elhamarkodás – különben ez rákényszerít, hogy utána majdnem ugyanannyit menjünk „visszafelé" (mint pl. az echternachi körmeneten[83]); az első feltétel a tömeg és a „nem-tömeg" nevelése stb. Egyszóval, politikailag – republikánus filiszter; mindezt azért említettem meg itt, hogy megmagyarázzam, miért nem bocsátkoztam vele ezekre a területekre, kivéve azt, hogy III. Károlynak, Monaco abszolút tirannusának „macchiavellista" politikájába belementem. Ő 1848-asnak tart engem, s egyelőre ezen a dátumon kívül nem adtam neki semmi további adatot egyéb közéleti tevékenységemről. Most a tárgyra. Eredetileg *névjegyemről*, amelyen „dr." szerepel, s amelyet szolgálójával adattam át neki, azt következtette, hogy „dr. med." vagyok, s erről még jobban meggyőzte őt *dr. Stephann névjegye*,

* *V. ö. 55. old. – Szerk.*

amelyet én adtam át neki, továbbá interlakeni *új orvos ismerősömé*; dr. Donkin névjegye, akit én barátom, Ray Lankester professzor barátjaként említettem, mikor azt tudakolta, ki kezelt Londonban stb. Aztán odaadtam neki elolvasásra Stephann írásos konzultációját.

Minthogy tehát engem dr. med.-kollégának tekintett – akár elméletileg, akár gyakorlatilag –, kertelés nélkül is beszélt velem, miután hallgatózással és kikopogtatással megvizsgált. És ijedelmemre – *ismét mellhártyagyulladásom van*, ha csekélyebb mértékben is, *csak egy helyen baloldalt hátul*; légcsőhurutom viszont többé-kevésbé – *krónikus*! Úgy gondolta, egy–két hólyaghúzással vége a dolognak (a mellhártyagyulladásnak); *május 9-én* (kedd) az első hólyaghúzás, *május 13-án* (szombat) a második látogatásom Kunemann-nál, előírta a második hólyaghúzást; ezt csak május 16-án (kedd), a száradás után lehetett alkalmazni; *május 19-én* meglátogattam őt (péntek); hallgatózás és kikopogtatás; javulást talált, nevezetesen csekélyre csökkent az izzadmány; úgy gondolta (mert ezek az orvosok attól félnek, a páciens elveszíti a türelmét, ha minden alkalommal többé-kevésbé elrontják az egész hetét és megkínozzák), hogy nem szükséges tovább folytatni a hólyaghúzást; arra szorítkozhatom, hogy bal mellemen és hátamon a felső *és most az alsó* részeket *is* bedörzsölöm jódtinktúrával (ezt a légcsőhurut ellen írta föl nekem Stephann). Erre viszont kijelentettem, hogy ha még nem tűnt egészen el az izzadmány, szívesebben vennék ismét hólyaghúzást (május 23-án, kedden); dr. Stephanntól tudom, mondtam, hogy mellhártyagyulladás esetén a jódtinktúra csak gyönge, bizonytalan, a dolgot hosszú időre elhúzó szer. Magának Kunemann-nak nyilván sokkal kellemesebb volt, hogy rászántam magam a heroikus gyógymódra; most azt remélem, május 26-án vagy 27-én [azt mondja] nekem, hogy vége (pro nunc*) ennek a *második visszaesésnek*.

Valóban, e tekintetben a „végzet" ezúttal következetesen, sőt csaknem mint dr. Müllner tragédiáiban[84] borzalmasan megmutatkozott. Miért jelenti ki Kunemann, hogy ez a légcsőhurut ilyen „krónikus" (s én előre tudtam, hogy erről „értesülök")? Mert az egész Riviérán ilyen szokatlanul rosszra, abnormálisra fordult az idő; ő azonban úgy vélte, annyiban talán normális ez, hogy *januártól május elejéig* túl kevés esőt hozott az időjárás, szinte semennyit; túlságosan szép meleg idő volt; ennek meg kellett hogy jöjjön a reakciója. Én egyszerűbben magyaráztam ezt neki, úgy, hogy mindebben az én Algírból való megérkezésem a vétkes; május 4-én esőt hoztam Marseille-be, és némi ellenkezés után az időjárás mostani tartózkodási helyemen

* – ez idő szerint; egyelőre – *Szerk.*

is fölvette – mutatis mutandis* – az algíri „rossz időnek" általam éppen kitapasztalt jellegét. Sok türelem kell ehhez, nevezetesen leveleim címzettjei részéről is. Nagyon is unalmas ez az ismétlődés. Haszontalan, tartalmatlan, emellett drága életmód ez!

Holnap írok Tussynak**, mert megválaszolatlan levele igen régi keltezésű. Ma kényelmetlenül érzem magam, mert a hólyaghúzás következtében képződött új bőr még hajlamos arra, hogy ha meghajolok, fájdalmasan dörzsölődjék a zekéhez vagy a fehérneműhöz. Nota bene: Amit a gyerekeknek írok, az igazság, de *nem az egész*. Minek nyugtalanítani őket?

Szerecsened

Dr. Kunemann-nak az a tévedése, hogy én „*orvos*"-*kollégája* vagyok, akkor tisztázódott, amikor az első látogatás végén visszautasította a fizetséget; annál kellemesebb volt számára, mikor értesült róla, hogy *laikus* vagyok, tehát „leszurkolnom" is kell.

* – a megváltoztatandók megváltoztatásával – *Szerk.*

** *V. ö. 303. old.* – *Szerk.*

30

Marx Engelshez

Londonba

[Monte-Carlo, 18]82 május 30.

Kedves, Fred,

A hólyaghúzónak május 23-án történt (Monte-Carlóban a harmadik) alkalmazása óta máig voltak ugyan későbbi találkozásaim dr. Kunemannnal, de csak a „légcsőhurutféle" ügyében. *Quo ad pleurésie** viszont ma volt hosszú végső vizsgálat; az izzadmány „eltűnt"; ami megmaradt, az ún. *száraz mellhártyagyulladás*; nincs már útban semmi vizenyő; de megmaradt az egyik hártyának a másikon való sercegése, hogy helytelen népiességgel fejezzem ki a dolgot. Ő hasznosnak tartja, hogy ma, legutoljára, még alkalmazzunk egy hólyaghúzót, de azután *rövid néhány napra* vándoroljak át Cannes-ba és utána elballaghatok Párizsba.

A mellhártyagyulladást, úgy véli, csak egészen véletlenül szereztem; az én szilárd, normális felépítésemmel ugyanígy megtörténhetett volna az, hogy sohasem csípem fel, de ugyanennyi joggal negyven évvel ezelőtt is felcsíphettem volna – véletlenül! Megszabadulni tőle nehezebb a visszaesés eshetőségei miatt.

Ahogy elölről-hátulról mezítelen szépségemben parádéztam, figyelmeztetett, hogy a mellhártyagyulladás következtében azelőtt a bal oldal volt megduzzadva a jobbhoz képest; most fordítva, a bal oldal (a megrongált helyről van szó) össze van húzódva a jobbhoz képest, mégpedig kezelésem folytán. Hogy a mellhártyagyulladás utolsó maradványait, úgyszólván emlékeztető jeleit is teljesen eltüntessük, az *később* elérhető azzal, hogy egy ideig magas hegyvidéken tartózkodom, ahol a ritkább levegő uralkodik. A tüdőt ilyen tornával, a környezet által rákényszerített tornával kell ismét „helyreigazítani". A részleteket annál kevésbé tudtam követni, mert a franciát gyakran elzászi némettel, de némi jenki-angollal is próbálta (részleteiben) érthetőbbé tenni számomra. Az azonban világos volt, amit dr. Stephann már az első napon megmondott nekem: az Ön mellkasa akkora marad,

* – *A mellhártyagyulladást illetően* – *Szerk.*

amekkora most; ha tehát valami nem odavaló szövet a tüdő egyik oldalán szűkebbé teszi a helyet, akkor a tüdőnek kevesebb térrel kell beérnie. Amilyen mértékben ez a szövet elkerül onnan, olyanban tágul ki ismét a tüdő. Csak az imént jöttem meg Kunemanntól, vagyis majdnem esti 6 órakor, s ez (6 óra) az utolsó postaóra ma. *Holnap* – a ma éjjel utoljára alkalmazandó hólyaghúzó folytán – írásról nem lehet szó; holnapután ki kell pihennem magam, s így június 2-a vagy 3-a előtt (minthogy ezenkívül csomagolnom is kell majd) aligha kaptok további híreket.

Szívélyes üdvözlet.

Öreg Szerecsen

31

Marx Engelshez

Londonba

Cannes[85], [18]82 június 5.

Kedves Fred,

Május 30-án volt az utolsó (monte-carlói) hátmegbélyegzés; május 31-én az utóműveletek szobafogságban tartottak; június 3-án Kunemann felszabadított és aznap el is utaztam. Azt tanácsolta, hogy minden körülmények közt időzzem néhány napig Cannes-ban, mert ezt már csak a rajtam ütött sebek „száradása" is megkívánja.

Így egy egész hónapot az előkelő léhűtőknek vagy kalandoroknak ebben a barlangjában tengődtem. A természet csodás, egyébként sivár egy fészek; „monumentális", mert csak szállodákból áll; itt nincs plebejus „tömeg", a lumpenproletariátushoz tartozó szállodai és kávéházi stb. kiszolgálókon meg a háziselédeken kívül. A régi rablóvár a kiugró sziklán, három oldalról a tengeröböl által körülzárva, vagyis *Monaco*, legalább az olasz városkák düledezően ódon, középkori fajtájából való; másfelől *Condamine*, nagyobbrészt lent a tengernél, Monaco „városa" és a kaszinó (azaz Monte-Carlo) között épült és gyorsan növekszik. A szűk értelemben vett *Monaco* a „politika", az „állam", a „kormány"; *Condamine* a közönséges „kispolgári" társadalom; Monte-Carlo azonban „az élvezet" és, hála a játékbanknak, a pénzügyi alapja ennek az egész szentháromságnak. Fura, hogy ezek a Grimaldiak következetesek maradtak önmagukhoz; régebben kalózkodásból éltek, s egyikük* pl. azt írta Lorenzo dei Medicinek, hogy a földjük szűkös, ezenkívül terméketlen; ezért a természet a tengeri kalózkodásra utalja őket, Lorenzo nyilván van olyan nagylelkű, hogy biztosít nekik valami évi „ajándékot", mert firenzei hajókra ők nem „mertek" vadászni. Lorenzo ennélfogva egy csekély összegű évi fizetést adott nekik. – A Szent Szövetségnek Napóleon fölött aratott győzelme után Talleyrand, aki időtöltéséhez egyik cimborának Monaco ex-tirannusát**, ezt a megrögzött korhelyt választotta ki

* Lamberto Grimaldi. – *Szerk.*

** IV. Honoratus. – *Szerk.*

magának az emigránsok közül – szóval Talleyrand azt a tréfát csinálta, hogy „a legitimitás elve nevében" „restaurálja" őt, „Florestan"* apját. Ez a két restaurált – a hessen-kasseli meg a monacói[86] –, ez a pár megérdemli, hogy szerepeljen Plutarkhosz új kiadásában; egyúttal micsoda kontraszt van a (mindenekelőtt pénzügyi rablásra menő) genovai és a német „patriarcha" között.

A mi dr. Kunemannunknak mégis megvan az a néma bánata, hogy már mint a serenissimusnak**, a jelenlegi (teljesen vak) III. Károlynak funkcióban levő háziorvosa, liberális elvei miatt ő (Kunemann) botránykővé vált, és át kellett engednie helyét egy angolnak (dr. Pickeringnek). Íme, a legjobbnak a fennmaradása – mármint egy operett-zsarnokocska háziorvosaként –, amit egy angol számára persze az állatnak a természete biztosít![87] És ez a legrosszabb; ugyanez a dr. Pickering, mielőtt a természetes kiválogatódás szólította volna, súlyosan megbetegedett Monacóban, és dr. Kunemann kezelte és gyógyította meg őt. Sok ilyen szomorú sorstragédia van ezen a világon!

Furcsa módon ez a forró idő inkább súlyosbította, mint enyhítette légcsőhurutos köhögésemet. Persze annál több az „ürügy" a megfázásra! Egyébként Kunemann (és ez az ember kitűnő orvos, ismeri az angol, a német, valamint a francia orvosi irodalmat, specialistája a tüdő- és mellbetegségeknek) nincs egy véleményen veled a Párizsba való visszautazást illetően. Szerinte ne csináljam megszakításokkal. Most forró az idő, nemcsak nappal, hanem éjjel is meleg. A legfőbb alkalmak a meghűlésre most a vasútállomások; minél gyakrabban szakítom meg az utazást, annál több a lehetőség a visszaesésekre. Ezzel szemben Cannes-ból vigyek magammal az útra két palack jó öreg bordeaux-it. Ő is, mint dr. Stephann, erre a bázisra alapít: a gyomrot mind a mellhártyagyulladás, mind a légcsőhurut stb. kezelésében *alapként* kell kezelni; jól és sokat enni; ha ellenére van is az embernek, „meg kell szokni" ezt; „jókat" kell „inni" és utazással stb. szórakozni, ha sokat járni, felfelé menni stb. nem szabad; lehetőleg keveset gondolkodni stb.

Így ezt az „útmutatást" követve a legjobb úton vagyok az „idiotizmus" felé, bár a légcsőhuruttól mégsem szabadultam meg.

Vigasztalásomra légcsőhurutban „jobblétre szenderült" az öreg Garibaldi.[88] Bizonyos korban persze már teljesen közömbös, hogy mi „juttatja a másvilágra" az embert.

---

* „I. Florestan". – *Szerk.*
** – Őfelségének – *Szerk.*

Június* 3. óta vagyok itt és ma este elutazom. Nizzában és ezúttal *Cannes*-ban is, ahol ez kivételes dolog, *erős szél (bár meleg) és portölcsér* van. A természetnek is van bizonyos filiszteri humora (ilyenféle már az „Ótestamentum"-ban a kígyónak piszokkal való táplálkozása, ami Darwin férgei piszokdiétájának a humoros anticipálása[89]). A természetnek egy ilyen tréfája a Rivièra egész helyi sajtóját bejárja. Május 24-én ugyanis szönyű égiháború volt, kivált *Mentonéban*; a villám közvetlenül a pályaudvarnál (a mentoneinál) lecsapott és egy arra járó filiszter egyik cipőjéről leszakította a talpat, de a filiszter valamennyi többi részét sértetlenül hagyta.

Szívélyesen üdvözlök mindenkit.

Öreg Szerecsen

Csak néhány nap múlva tudatom majd barátaimmal, hogy Párizsban vagyok. Még szükségem van rá, hogy lehetőleg kevés legyen az „érintkezés az emberekkel".[90] Dr. Dourlenben jó orvosra találok ahhoz, hogy konzultáljak.

* *A kéziratban*: május – *Szerk.*

32

Marx Engelshez

Londonba[30]

[18]82 június 9.
11, boulevard Thiers, Argenteuil[31]

Kedves Fred,

Tudod, mint a feltételesen szabadlábra helyezetteknek, mindenkori tartózkodási helyemen jelentkeznem kell a legközelebbi orvosnál. Tehát tegnap vizsgálat dr. Dourlen által. Egészségi állapotom pontosan *ugyanaz*, mint Monte-Carlóban volt. Ami a *légcsőhurutot* illeti, néhány hétig próbálkozzam meg Enghien kénes vízével, Enghien mintegy 15 percnyi távolságra van Argenteuiltől; ha ez nem hat, a Pireneusokba (Cauterets) akar küldeni. (Ugyanezt már mondta nekem dr. Kunemann, aki, az utolsó időben, kénpasztillákkal kezdett etetni.) Enghienben egy specialista* közeli barátja dr. Dourlennek, ad hozzá levelet nekem. Általában testem állapotát és erejét egészen másnak találta dr. D., mint mikor elmentem; sőt csodálkozott, hogy két visszaesés és 14 hólyaghúzás után ilyen jó állapotban vagyok.

Mindenkinek üdvözlet.

Öreg Szerecsen

Longuet minden este hazahozza nekem a „Standard"-et, amelyre neki egyáltalán nincs szüksége. A gascogne-inak** még nem írtam; köhögésem óvatosságra int a barátokkal való találkozást illetően.

---

* Feugier. – *Szerk.*

** P. Lafargue. – *Szerk.*

33

Marx Engelshez

Londonba[30]

[Argenteuil, 18]82 június 15.

Kedves Fred,

Azt hittem, haladásról számolhatok majd be az eltelt körülbelül egy hét óta. De mihelyt megérkeztem, *hőmérséklet-csökkenés* állt be, valójában *egy nappal megjöttöm után*. Ez az idő tehát, *dr. Dourlen*, valamint enghieni orvos barátja* kijelentése szerint, még nem engedi meg a kénkúra elkezdését. Régebbi állapotomban - a boldog dohányos koromban - kellemesnek találtam volna ezt az időt! Bár többé-kevésbé gyakran felhős az ég, időnként némi eső is van, szélmozgás, s inkább késő ősz ez, mint nyár, mindezek ellenére kellemes idő annak, aki egészséges!

Tegnap – Szent Pálnak, a gascogne-inak** írt soraim következtében –ez utóbbi eljött látogatóba. Örültem a találkozásnak. Figyelmeztetésemre – *további utasításig* – elhallgatja ittlétemet.

Korán fekszem, későn kelek, a nap nagy részét a gyerekekkel és Jennykével töltöm és eddig minden kedvező pillanatot felhasználtam rövid sétákra. Mindezek folytán jobban érzem magam, mint bármikor is Algírban, Monte-Carlóban vagy Cannes-ban. Az idő jobbra fordulása is valószínűnek látszik itt. Rögtön első enghieni utam után levelet írok neked.

Mindenkit szívélyesen üdvözlök.

Szerecsened

Tussyka mint szemtanú érdekes beszámolót írt Jennykének a Hyde Park-i gyűlésről.[92]

---

* Feugier. – *Szerk.*

** Paul Lafargue. – *Szerk.*

34

Marx Engelshez

Londonba

[Argenteuil, 18]82 június 22.

Kedves Fred,

Leveled[2] éppen egypár perccel postazárta előtt jött meg, amely átkozottul korai. Tehát csak néhány szót.

Csak ma tudok haladásról beszámolni, mert a vasárnaptól tegnapig bezárólag tartó esős idő miatt felfüggesztettem kén-műveleteimet, csak ma kezdtem újra. Cauterets-ben jelenleg pokolian hideg van, ott rendszerint csak július közepén kezdődik az idény. Enghien tehát nagyon kapóra jött itt, bár eddig nem volt elég jó az idő ahhoz, hogy megszakítás nélkül használjam a termálfürdőt. Másokat bizonyára kevésbé zavarna ez, mint azt, akinek a „maradvány" miatt vigyáznia kell. Dr. Dourlen azt mondja, az egész nehézség az, hogy minden elkerülendő, ami újra felidézheti a mellhártyagyulladást.

Hagyd, hogy a New York-i fickók csinálják meg a maguk szakállára „lenyomatukat"[93], s csak illetéktelen hozzátételektől óvakodjanak.

Helent tehát várjuk vasárnap.

Még nincs itt az idő rá – mert egyelőre még menekülnöm kell minden hosszabb társalgás elől –, hogy Lavrov tudjon ittlétemről. Ő éppen az az ember, aki órákig tartó fecsegésre késztetne.

Üdvözlöm Jennykét.*

Barátod
K. M.

* *Valószínűleg elírás „Tussykát" helyett. – Szerk.*

35

Marx Engelshez

Londonba[30]

[Argenteuil, 18]82 június 24.

Kedves Fred,

Tegnap megkaptam az ajánlott levelet[2]; ma realizáltam Párizsban. Ezek miatt az időjárási ingadozások miatt izomreuma kezdődött a csípőm táján; ennek következtében egyebek közt a 22-ről 23-ra virradó éjjelt álmatlanul töltöttem heves fájdalmak miatt, másnap nem ettem (de elvégeztem tegnap Enghienben a kénbelégzést); este jött Dourlen és laudánum-bedörzsöléssel segített rajtam; most ezt az incidenst illetően minden rendben; az izomreumának már csak halvány nyomai vannak.

Enghient illetően az első megválaszolandó kérdés az – mert ez az egyéntől függ –, hogy elég erős-e az itteni kénes forrás. Mindenesetre Reinhardt itt gyógyíttatta légcsőhurutját, ugyanígy régebben Longuet is. Ez utóbbi korábban, jóval házassága előtt, Cauterets-ben is volt. Ennek a tengerszint fölötti magassága mintegy 1200–1400 méter. Nagyon örülnék, ha nem lenne rá szükségem a légcsőhurut miatt; mindenesetre jelenleg Cauterets nem jött számításba. Helen a St. Lazare pályaudvarra érkezik, és ott Longuet fogja várni.

Üdvözlet.

Szerecsen

36

Marx Engelshez

Londonba[30]

[Argenteuil, 18]82 július 4.

Kedves Fred,

Tulajdonképpen csak július 1-én kezdődött a nyár (vagy inkább csak másodikán). Eddig két kénes fürdőt vettem, tusolóval, holnap a harmadikat; pompásabb dologgal, mint a zuhany (másként tusoló), még nem találkoztam; a fürdőből kilép az ember egy kissé magasabb deszkára, mégpedig „természetes" mivoltában; a fürdős aztán úgy kezeli fecskendőjét (amely tűzifecskendő méretű), mint virtuóz a hangszerét, vezényli a testmozgásokat és 180 másodpercen (azaz 3 percen) át bombázza az ember testét, váltakozva minden részét (*kivéve a fejet* (*az agyfalat*)), hol gyengébben, hol erősebben, lábszáráig és lábáig bezárólag és egyre fokozódóan, crescendó.

Látod, mennyire elszokhat itt az ember az írástól. Reggel $^1/_2$ 9 óra előtt a vasútnál kell lennem (ui. ez a pontos ideje az Enghienbe indulásnak), vissza Argenteuilbe 12 óra körül, mindjárt utána villásreggeli; azután nagy szükségét érzem a pihenésnek, mert ez a kén minden formában fárasztó; utána ki a szabadba stb. Az inhaláló-teremben sötét van a kéngőzöktől; az itt-tartózkodás 30–40 perc; minden öt percben szippant az ember egy bizonyos asztalnál (a csapokkal ellátott (cink)csövek egyikéből) a különlegesen porlasztott, kénnel telített gőzből; mindenki tetőtől talpig gumiba burkolózva, aztán menetelnek egymás mögött az asztal körül; ártatlan jelenet Dante poklából.

Üdvözlöm Schorlemmert. Van még számára egy fényképem Algírból.

Lafargue *nagy orákulumnak* képzeli itt magát. Számára Párizs az egyetlen olyan hely a világon, amely méltó az emberiséghez.

37

Marx Engelshez

Londonba

[18]82 augusztus 3., csütörtök
11, boulevard Thiers, Argenteuil

Kedves Fred,

Annak, hogy nehezen írok levelet, ez a magyarázata: reggel $^1/_2$ 8-kor kezdek mosdással, öltözéssel, reggeli kávéval stb.; fél 9-kor elutazás Enghienbe, legtöbbször csak 12-kor térek vissza, akkor villásreggeli Argenteuilben családi körben, délután 2 órától 4-ig pihenés, utána séta és hancúrozás a gyerekekkel, úgyhogy az ember se nem lát, se nem hall (főleg pedig nem gondolkodik), még sokkal kevésbé, mint a „Fenomenológia" Hegelje; végül 8 órakor estebéd, és ezzel befejeződik a napi tevékenység. Mikor marad így idő levelezésre?

Tussyka rendkívül sokat segít Jennykének, és ittlétét aligha lehetne üdülésnek tekinteni, ha Tussy nem szeretné annyira a gyerekeket és a szegény Jennykét, s a sajátos körülmények közt nem bontakoztatott volna ki olyan tulajdonságokat, amelyek Londonban szunnyadnak. Tussy és Laura még nem találkoztak és aligha vágynak erre. De legalább egyszer találkozniok kell nálam, már csak az illendőség kedvéért is.

Most először az egészségi beszámolót. Gyógykezelésem június 17-én kezdődött. Az időjárás eddig olyan kevéssé volt átlagosan nyári (francia), hogy a termálfürdő kudarcnak tekinti az idényt, amely Enghienben júniusban kezdődik, s augusztusra és szeptemberre „jobbat" remél. Folytonos hőmérsékletváltozás, sok borús ég, amely *főleg délelőtt* esőket és viharokat ígér, heves szelek, párával terhes levegő, ezért gyakran tikkasztó hőség, vagyis londoni „fülledtség". A franciák nagy nehezen elhárították az angol szövetséget; az angol klíma viszont (különösen a londoni klímát értem), úgy látszik, egyre jobban meghonosodik itt Párizsban és környékén. Az idén legalábbis így van. Közben persze akad egy-egy szép nap és napszakasz is. Ilyen körülmények közt gyógykezeltetésemnek „kellemes akadályokkal" kell megküzdenie. Lenchen bizonyára emlékszik rá, hogy egyik napon mind dr. Feugier vizsgálata, mind a pár órával később dr. Dourlen

által végzett egyebhangzóan ezt mutatta ki: a hörgések eltűntek, ezzel a hurut „légcsövi" jellege kiküszöbölődött. „Ilyesmit" nem közöltem veled; sejtettem, hogy ez a légcsőhurut még korántsem hörögte el utolsó szavát. Valóban, az idő pillanatnyi rosszabbodásakor újra kezdődött a hörgés. Azt tudtam, hogy a köhögés nem „tűnt el" (persze sokat enyhült); de a köhögés részben megmaradhatott, miután jellege megváltozott.

Dr. Feugier hétfőn (július 31-én) is azt találta a hallgatózásnál, hogy még mindig tart a hörgés, ha gyengébb is; különösen éppen az ilyen fajtájú betegségeknek nagyon rossz ez az idő, mondja. Átlagosan a pácienseknek csak három hétig van szükségük a kénkúrára; sokan valóban nem bírják ezt tovább anélkül, hogy lázrohamoknak stb. ne tennék ki magukat. Tekintettel máskülönben erős szervezetemre ő azt tartaná a legjobbnak, ha *augusztus közepéig* – mert köhögésem is nagyon zavaró még, főképpen reggel – meghosszabbítanám a kúrát, belégzéssel, fürdőkkel, zuhannyal és a kénes forrás ivásával; ezen a határidőn túl célszerűtlen lenne. Természetesen teljesen az orvosi tanácshoz igazodom. Másrészt persze az engadini terv[94] szempontjából ez *túl késő* lesz; Feugier is, Dourlen is attól tart, hogy ezzel hőmérsékleti kalandoknak tehetem ki magam, s ezeket főképp az én állapotomban, nem kell szükségtelenül kihívni. – Remélem, te *mindenképpen* idejössz néhány napra (Lafargue-ék könnyen találnak szállást neked Párizsban), nem csupán hogy tanácskozzam veled, mit tegyek ezután, hanem főképp mert megérted, mennyire vágyom rá, hogy ismét lássalak mindezek után az átkozott hólyaghúzók után! és az után, hogy néhányszor közel voltam a felforduláshoz!

Laurácska azt írta nekem, hogy *Deville* augusztus 2-án este el akar utazni szülővárosába, Tarbes-ba. De minthogy kifejeztem azt a kívánságomat, hogy találkozzam vele, Mesa augusztus 2-re villásreggelit javasolt otthonában, ahol találkozni fogok Lafargue-ékkal, valamint Deville-lel meg Guesde-del. Ez volt az első eset, hogy elfogadtam ilyen összejövetelt. (Még mindig árt nekem – post festum* – az élénkebb beszéd, ill. fecsegés.) Jól folyt le. Úgy látom, a „Citoyen" embereinek sikerük van az egyiptomi stb. ügyekben tartott nyilvános gyűléseikkel[95]; ami viszont lapjuk teljesítményeit illeti, ezek sok kívánnivalót hagynak. Mellékesen, *az ún. szocialista újságoktól eltekintve is*, a *párizsi sajtónak* egy nagy és igen befolyásos része összehasonlíthatatlanul függetlenebb, mint a londoni. A legtöbb hivatásos politikus nyomása ellenére, a „République française", a „Temps" és a „Journal des Débats"[96] összeesküvése ellenére – ezek Gambetta közvetlen

* – utólag (*szó szerint*: ünnep után) – *Szerk*.

irányításával összedolgoznak –; nem kevésbé az Egyiptom ellen az angolokkal együtt indítandó keresztes hadjáratban közvetlenül érdekelt pénzemberek (Rotschildék stb.) megvesztegetési kísérletei ellenére – a párizsi sajtó visszavert minden olyan kísérletet (még Freycinet álcázott kísérletét is), amely Angliával vagy a négyesszövetséggel együtt indítandó intervencióra irányult; nélküle Clemenceau nem vívta volna ki a parlamenti győzelmet.[97] De hol van Londonban csak egy atomja is a „független" sajtónak?

Valóban nem emlékszem, hol van könyvtáramban Loria nagy műve[98]; azt hiszem, nem is éri meg, hogy keresésével fáradozz. Tudod, hogy a „mű" elolvasása után (azaz inkább csak az első feléé után, mert Loria úrnak a könyv második felében lévő és arról szóló fantáziáihoz, hogy hogyan kell *szakszerűen megkonstruálni* szabványeszményét, a kis földtulajdont, azaz a kisparaszti tulajdont – ehhez csak annyi türelmem volt, hogy átlapozzam) semmiképpen sem volt épületes számomra, hogy személyileg utálatosan hízeleg nekem, nyilvánosan pedig „fölényt" fitogtat, illetve néhányszor meghamisítja nézeteimet azért, hogy kényelmesebben megcáfolhassa őket. De bár az első benyomás alapján nem akartam, hogy bármi közöm is legyen hozzá, mégis foglalkoztam vele, mert tehetséget mutatott, mert sokat biflázott; mert szegény ördög, aki sokat írt nekem tudásszomjáról; mert még nagyon fiatal, és tendenciái – amelyek egyáltalán nem fiatalosak ugyan, inkább tudálékos-öregek – érthetőnek látszottak részben az olasz állapotok alapján, részben azon iskola alapján, amelyből jött; úgyszintén azért, mert amennyire ezt akkor meg tudta tenni, igyekezett elsajátítani a vizsgálódásnak azt a módszerét, amelyet a „Tőké"-ben talált, s olykor nem eredmény nélkül. Hogy szemmel láthatóan azzal hízeleg magának, hogy „Földtulajdon"-ában elavulttá teszi a „Tőké"-t, „mulattatott" engem és tetszett nekem. Mindamellett kételyeim maradtak, főként az ifjú „jellemét" illetően.

De miután ezt a két brosúrát elolvastam[99], Tussynak két nappal ideérkezése után elmondtam nagyon kategorikus és végleges ítéletemet és – találd ki, hogyan! – *szó szerint azokkal a kifejezésekkel, amelyeket Tussyka csodálkozva látott viszont a te július 31-i leveledben*[2], amelyet megmutattam neki! Mi tehát, te meg én, nemcsak hogy teljesen ugyanarra az eredményre jutottunk, hanem ennek *pontosan azonos megformulázására* is! Ilyen körülmények közt a jövőben *csak ironikus elutasítással* viselkedhetünk vele szemben, anélkül, hogy csak valamelyest is jobban belemennénk a dologba! Ő sokkal rosszabb, mint a kis Kautsky, az legalább nagyon jóakaratú.

Apropó Hirsch: Ha valóban együttműködött Mehringgel[100], akkor a párt

sosem fog megbocsátani neki. Ha találkozom vele, egyenesen kérdőre vonom. Ami egyébként az én *státusomról* való vitát illeti, jobb lett volna hallgatni. Minek gondolják a munkások, hogy én úgyszólván csak színlelt beteg vagyok és komoly szükség nélkül pazaroltam el ennyi időt és pénzt!

Lafargue-ék a jövő héten költöznek be igazi lakásukba, amely nagyon csinos, és azt mondják, az itteni lakásokhoz képest olcsó.

A viszontlátásra, öreg fiú. Lenchent is üdvözlöm.

Szerecsened

38

Marx Engelshez

Londonba

[Argenteuil, 18]82 augusztus 10., csütörtök

Kedves Fred,

Kedden megtudom dr. Feugier-től, hogy végleg elvonulhatok-e Enghienből, vagy még néhány napot kell ott praktizálnom.

Sajnos, kénytelen vagyok, ha elmegyek innen (Laurával) Svájcba (Veveyt ajánlják vagy hasonló helyet), előbb még némi pénzbeli támogatást kérni tőled. *Véletlenül* felfedeztem ugyanis, hogy a háziúr komiszul zaklatja Jennyt a házbér miatt (és itt nem tréfálnak), s elég fáradságomba került ma, hogy rátukmáljam a pénzt és rendezzem a dolgot.

Remélem továbbá (az *egyetlen ellenállás Longuet részéről* van, akinek tökéletesen közömbös, hogy könnyebbség-e ez Jennykének és hasznára van-e Johnnynak), hogy Johnny Tussyval Londonba megy, amihez aztán még adok valami pénzt Tussynak, hogy Angliában két hétre a tenger mellé küldjem a fiúval. Longuet úr fő ürügye arra, hogy Johnnyt ne engedje át egy fél évre nekünk, az volt, hogy Johnnynak egészségileg szüksége van normandiai tenger melletti tartózkodásra, s ennek megfelelően Longuet odakísérné őt, Caenba, az öreg madame Longuet-hoz.

Valójában Johnny itt elvadul, Franciaországban elfelejtette azt a kevés elemi ismeretet, amit olvasásban és írásban szerzett stb., unalmában (vagyis mert nincs elegendő foglalatossága) neveletlen lett és több dolgot ad Jennykének, mint a három kicsi.* Longuet úr „semmit" sem tesz a gyerekért, de „szeretete" abban áll, hogy nem akar megválni tőle a miatt a kevés idő miatt, amelyben ő látható, hiszen Argenteuilben délelőtt többnyire ágyban van, délután 5 órakor pedig újra megy Párizsba.

Tekintve azt, ami előtt Jennyke áll[101], teljesen lehetetlen, hogy Longuet bírjon a Johnny fiúval. Tussy kiváló nevelő és rendbe fogja őt hozni. Longuet-nak tehát legalábbis az az „ürügye" elesik, hogy a fiú azért nem

* Henri, Edgar és Marcel Longuet. – *Szerk.*

mehet Angliába (ahol Tussy iskolába is küldi), mert a „tengerhez" kell mennie; menjen „a tengerhez", de Angliában.

Az elmondott kiadásokon kívül, az orvos* és különféle szükséges beszerzések kifizetése után nem sok marad arra, hogy innen Svájcba utazzam. Ez nagyon kínos nekem, ez a pumpolás, de szükséges, ha nem megyek közvetlenül vissza Londonba.

Üdvözlet.

Szerecsen

Az a közlés a francia, azaz a párizsi lapokban, elsőként a „Temps"-ban[102], amely szerint Liebknecht Párizsba utazik, hogy „kapcsolatokat vegyen fel a német munkásokkal és meglátogassa a szocialista Karl Marxot, aki Algírból való visszatérte után most Argenteuilben lakik" – mondom, ennek a hírnek ebben a formában „rendőrség-szaga" volt, és még Liebknechthez képest is túl tapintatlan. Ha itt találna még, megmondom majd neki a magamét „tapintatlanságáról" (ez mind fontoskodási szenvedélyéből fakad).

* Feugier. – *Szerk.*

39

Engels Marxhoz

Argenteuilbe

10, Columbia Terrace
Great Yarmouth[103]
[18]82 aug. 20.

Kedves Szerecsen,

A pénzek befolytak, és ma rögtön rendeltem a bankban egy 1200 fr.-os utalványt. Kedden, remélem, megkapom.

Mi van a múlt keddi nagy orvosi vizsgálattal?* Eddig egyáltalán semmi hírem.

Ha nehézségek vannak a csekkel, akkor egyszerűen küldd vissza, s én küldök helyette egy másik, Párizsra szóló utalványt. Ez a dolog csak szükségmegoldás volt.

Pumps és a kisbaba** nagyon vidámak, a kicsinek már két foga jön. Schorlemmer holnaphoz egy hétre Németországba utazik. Terítenek, így kénytelen vagyok befejezni.

Barátod
F. E.

---

* *V. ö. 73., 76. old. – Szerk.*

** Lilian Rosher. – *Szerk.*

40

Marx Engelshez

Great Yarmouthba

1882 augusztus 21., hétfő
11, boulevard Thiers, Argenteuil

Kedves Fred,

A „pénzzé tétel" tegnapelőtt történt meg.

A múlt hétfővel kezdődő hét pocsék időjárásával tűnt ki; eső (részben hideg), viharok, fülledtség; mindenekelőtt nyirkosság, miközben Párizsban „hivatalosan" „vízhiányt" jeleznek. Az itteni bürokrácia még a vízözön idején is képes lett volna „hivatalos vízszűkét" teremteni ivásra, mosásra, házi és ipari célokra stb.

Tegnap utoljára vándoroltam Enghienbe az inhaláló-terembe és utoljára élveztem a fürdőt és zuhanyt, ugyanott búcsúzóul megvizsgált dr. Feugier; eredmény:

1. A légcsőhurutos hörgés nagyon lecsökkent; ha nincs ilyen peches időjárás, teljesen eltűnt volna.

2. A mellhártyagyulladásos dörzsölődési zörej status quóban* marad; ezt a dolgot pontosan megmondták előre. A legjobb, s korántsem gyakori esetben évekig eltart a mellhártyagyulladásnak ez a maradványa. A Genfitóhoz küldenek, ahonnan eddig kedvező időjárásjelentések jöttek, mindkét orvos** azt gondolja ugyanis, hogy ott talán maguktól „elpucolnak" a légcsőhurut utolsó csökevényei. Qui vivra, verra.*** Hegyi tüdőtornára már túlságosan előrehaladott az idény, és főképpen kerülni kell a hideget.

Ezúttal megszabták, hogy csak nappal utazzam Svájcba, így éjszakára Dijonban maradok; csak másnap ballagok el úticélom felé. Teljességgel el akarnak hárítani a „visszaesésre" minden ürügyet.

Múlt szerdán Tussyka elutazott Johnnyval; kaptunk tőle levelet; minden jól ment. Az volt a szándéka, hogy augusztus 19-én (szombaton) East-

---

* – a fennálló helyzetben, az eddigi állapotban – *Szerk.*

** Dourlen és Feugier. – *Szerk.*

*** – Aki megéri, meglátja. – *Szerk.*

bourne-ba megy Johnnyval, pedagógiai céljaihoz mindenekelőtt az szükséges, hogy a fiatalember kezdetben csak az ő felügyelete alatt legyen, s ezért Tussy olyan tengerparti helyet választott, ahol az nem talál „barátokat".

Jennyke sajnos betegeskedik. A mostani „állapotban"[101] emellett minden nyugalmat és pihenést nélkülöz.

Laura jól van; *holnap* utazik el velem.

Lissagaray botrányának a Brousse-bandával[104] megvan az a jó eredménye, hogy az utóbbi nem rendelkezik már napilappal. Malon, a diplomata ez alkalommal semlegesen viselkedik Brousse-szal szemben, mert ő (Malon) főszerkesztőjével, Rochefort-ral szemben nem engedheti meg magának, hogy az „*Intransigeant*"-ban[105] rokonszenvét nyilvánítsa Brousse & Tsai iránt (Malon „kívánja" is, hogy ezt ne „engedhesse meg magának").

Guesde és pártja felülkerekedik.

Szívélyes üdvözlet Jollymeyernek és Pumpsnak.

Üdvözlet.

A „Szerecsen"

Szokásos tapintatával Longuet úr elhozza nekem ebédre *Royt**; három hónap alatt nem talált erre más napot, mint a mait, amikor csomagolnom kell stb. stb., azonkívül búcsúlátogatást kell tennem dr. Dourlennél, végül, szeretnék egyedül lenni Jennykével.

* *V. ö. 78. old. – Szerk.*

41

Marx Engelshez

Great Yarmouthba

Hôtel du Nord, Lausanne[106]
[18]82 augusztus 24.

Kedves [Fred]*,

Tegnap, Dijontól Lausanne-ig, eső és viszonylag hideg. Este 9 órakor megérkezés Lausanne-ba esőben. Első kérdésem a pincérhez: Mióta esik itt? Válasz: Csak két napja esős az idő (tehát Párizsból való elutazásom napja óta). Ez fura!

Ma megtekintjük Veveyt, Montreux-t stb., hogy tartózkodási helyet keressünk. *Egyelőre* Lausanne-ba írj, *poste restante*. Örülnék, ha idejében kapnék még valamennyi további muníciót, hogy mindenesetre minden irányban mindig legyen pénz nálam. Cím: dr. Charles Marx, nem Karl Marx.

Longuet elutazásom napjáig hű maradt önmagához. Tudniillik a „Tőke" fordítója, Roy, ez a szegény ördög, két előző argenteuili tartózkodásomkor[107] mindig ígéretet kapott Longuet-tól a velem való találkozásra; Longuet sohasem találta meg erre az alkalmas időt. És ezúttal, amikor Longuet megint a Royval való találkozásról locsogott nekem, én az utolsó négy hétre szabad kezet adtam neki erre. Nos! *Csak elutazásom napján* – amikor csomagolnom kellett, búcsúlátogatást tennem dr. Dourlennél, még sok mindent megbeszélnem Jennykével stb. – utazik el Longuet, előzetes tudomásom nélkül, Párizsba, elmegy Royért, elhozza ebédre (1 órakor) Argenteuilbe. Hideg északkeleti szél fújt és a kertben szegény Royval folytatott kötelező beszélgetésem alatt megfáztam. Hála Longuet-nak.

Apropó. Egy teuton tudósító, aki egy csomó teuton burzsoá lapot lát el Párizsból, írt nekem, a legalázatosabb esedezéssel; őbecsületessége szükségesnek tartja tudatni velem, hogy ő nem szociáldemokrata, még sokkal kevésbé tudósítója ilyen színezetű lapoknak; de a német „társaság" összes

* *A név olvashatatlan. – Szerk.*

köreiben aggodalommal figyelik az egészségi állapotomról szóló hivatalos híreket; kért, szeretne meginterjúvolni Argenteuilben stb.

Persze nem válaszoltam ennek a hízelkedő firkásznak.

Mindenkit üdvözlök.

A Szerecsen

Genfben meglátogatom az öreg Beckert* és Wróblewskit, mihelyt ismét enyhül a köhögésem.

* Johann Philipp Becker. – *Szerk.*

42

Engels Marxhoz

Lausanne-ba

10, Columbia Terrace
Great Yarmouth
[18]82 aug. 25.

Kedves Szerecsen,

Épp most kaptam meg táviratodat[22], nagyon sietve csak pár sort üzletileg.

Szerda* este jött meg leveled**, de már előbb elküldtem ugyanezen a napon Argenteuilbe az A. Kayser & Co.-tól kapott, Hirsch fils aîné-re, Párizsba címzett 1200 fr.-os, bemutatóra szóló utalványt. Mindjárt másnap megírtam Jennynek[108], mit tartalmaz a levél, és gondos elintézést kértem. Onnan kevés nehézséget okoz majd a behajtása.

Mi még két hétig maradunk itt, mindnyájunknak nagyon jót tesz, csak Jollymeyer kap olykor némi reumát ettől az időjárástól. Hétfőn megy Németországba, én vele Londonba, remélem magammal hozom ide Tussyt és Johnnyt.

Kívánok neked jobb időt, mint amilyen nekünk négy napja van, de ugyanolyan hatást, amilyent a tengeri levegő ránk tesz. A kicsinek*** óriási étvágya van és szemmel láthatóan gyarapodik.

Mindnyájan szívélyesen üdvözlünk téged és Laurát.

Barátod
F. E.

Mit szólsz De Paepe-nak Duverger-re leadott revolverlövéseihez?[109] Ó, zöld szemű szörny![110]

---

* *A kézirotban*: hétfő – *Szerk.*
** *V. ö. 76 77. old.* – *Szerk.*
*** Lilian Rosher. – *Szerk.*

43

Engels Marxhoz

Lausanne-ba

10, Columbia Terrace
Great Yarmouth
[18]82 aug. 26.

Kedves Szerecsen,

Ma reggel jött meg Lausanne-ból a te leveled és Lauráé, s én kihasználom a szobában pillanatnyilag uralkodó csendet, hogy írjak neked. Ezúttal nem te csináltad a rossz időt, hanem a „New York Herald"[111] azzal, hogy depressziót jósolt. Ha az itteni előbbi esős időt arra vezethette vissza Tussy, hogy te Párizsban túl közel voltál ide, akkor most meg kell állapítanunk, hogy a legújabb nedvesre fordulás pontosan egybeesik a tőlünk való távolodásoddal, s hogy szerdán este nekünk itt pontosan ugyanaz a hevesen szakadó esőnk volt, mint nektek Lausanne-ban. Ma reggel is még egyik zápor követi a másikat, és a megjósolt „később szebb idő" még várat magára.

A fene egye meg azt a Longuet-t a tapintatlanságával. De hát feltétlenül szükséges volt-e, hogy hideg északkeleti szélben éppen a *kertben* szórakoztasd Royt?

Az egyiptomi hadjárat jól kezdődik.[95] A „Kölnische Zeitung" egyenesen azt állítja, hogy Alexandria erődítményeit 2 $^1/_2$ óra alatt elhallgattatták, a többi 5 órán csak a város lerombolása végett bombáztak az angolok. – A csatorna gyors megszállását jól hajtották végre, de mihelyt láttam, hogy a behajózáskor Wolseley tüntetőleg Abukir lövetését kürtölteti ki célként, világos volt számomra az egész dolog és a hadjárat egész tervét ki tudtam úgy fejteni Schorlemmernek, ahogyan most végrehajtják. Azóta láttam a „Kölnische Zeitung" régebbi számaiból, hogy az Izmailián keresztül Kairó felé vonulás terve már 10–12 napja általánosan ismert volt Londonban. Ilyen jól tartottak titkot! Maga ez a terv még a legésszerűbb volt, amit az adott körülmények között ki lehetett dolgozni. De végrehajtása nem megy majd olyan gyorsan. Tábori ágyúkat küldtek ugyan oda a bölcs angolok, de sem lovakat, sem öszvéreket a fogatoláshoz. Az öszvéreket most vásárolják fel Dél-Európában és Afrikában. A rögzített léggömböket, amelyek sík,

fátlan vidéken nélkülözhetetlenek a felderítéshez, *megtagadták*, most azonban *utólag* elküldik. Erőltetett felderítéseket végeztek az egyiptomiak Alexandria előtti elsáncolt állása ellen – értelmetlenül, mert senki sem annyira buta, hogy az elsáncolt állás *előtt* bontakoztassa ki erejét. A safuiri hősiesség nevetséges – ötórás ütközet és *két* angol sebesült! Wolseley, akinek 30 000 embere már van, most 3. hadosztályát követeli, de ez még csak most van mozgósítás alatt. Ha pedig megérkezik, Alexandria és Kairó megszállása után arra aligha marad neki elegendő, hogy a Nílus deltáját megtisztítsa és a partvidéki városokat megszállja. Ha Arabi van olyan okos, hogy kitér minden döntő csapás elől és visszavonul Közép-, illetve Felső-Egyiptomba, akkor rendkívül hosszadalmassá válhat a dolog. Nem is szólva arról, hogy ha valamivel előbb árad a Nílus, akkor a gátak átszakításával az angoloknak mindenük vízbe eshet. Több mint valószínű azonban, hogy nem katonai akció zárja majd le ezt a dolgot, hanem kulisszák mögötti diplomáciai paklizás.

Egy szép kis eset: mire jó a bürokratizmus; C. W. Siemens hozta napvilágra mint a British Association[112] elnöke. Évekkel ezelőtt a régi mértékegység mellett a méter mértéket is törvényileg elfogadták Angliában. Meg is hozatták maguknak Párizsból az eredeti méter és az eredeti kilogramm hiteles másolatát. De ha valaki meg akarja kapni az illető hatóságtól ezeknek az egységeknek egy hivatalosan hitelesített másolatát, a hatóság kijelenti: az erre vonatkozó parlamenti törvény sem fel nem hatalmazta, sem nem kötelezte erre. De ha *nem* az e hatóság által jóváhagyott méter és kilogramm szerint árulsz, akkor az csalárd és büntetendő dolog. Ez a nagy bölcsességű kis kihagyás tehát az egész törvényt semmivé teszi és kész, marad minden a régiben. Siemens egyébként azt állítja, hogy amióta a kontinensen általánosan bevezették a metrikus egységeket, a régi mértékhez való ragaszkodás rendkívül sokat árt az angol iparnak; egész csomó gép stb. exportképtelen most, mert más egységekhez van szabva, mint a méter és a kg.

Remélem, köhögésed megint enyhül, és végre jobb időd is lesz talán. Ha utazol, vigyázz a gőzhajón. Este a vízen gyakran hideg és ködös az idő. Jövő tavaszig még biztosan vigyáznod kell magadra, akkor a légcsőhurut végleg elmúlik majd, no meg egy kevés magaslati tüdőtorna, és aztán túl vagyunk rajta.

Vaud kantonban van egy kiváló bor, az yvorne-i, amelyet nagyon ajánlhatok, főként ha *ódor*. Aztán isznak még vörös neuchâtelit, cortaillod-it, amely egy kissé habzik, a hab csillagot alkot a pohárban; szintén nagyon jó. Végül ott a veltelini (valtellina), Svájc legjobb bora. Emellett az én időmben[113] igen jó volt és nem drága a könnyű bourgogne-i, a mâconi meg a

beaujolais-i. Igyál derekasan mindezekből a fajtákból, s ha untat a hosszas ide-oda kószálás, gondold meg, hogy mégis ez az egyetlen mód rá, hogy visszakapd régi virtusod; egy kicsit még szunnyadhat ez, de eljön az a nap, amikor nagyon is nagy szükségünk lesz rá. Add át üdvözletemet Beckernek* és Wróblewskinak, ha találkozol velük.

Az egész társaság szívélyesen üdvözöl benneteket, téged és Laurát, aki *legközelebbi* levelemet kapja.[2]

Barátod
F. E.

* Johann Philipp Becker. – *Szerk.*

44

Marx Engelshez

Londonba[30]

Hôtel du Léman, Vevey[114]
[18]82 szeptember 4.

Kedves Fred,

Laura részletesen ír majd neked az itteni eseményekről vagy inkább nem-eseménytelenségről, mert úgy élünk itt, mint az eldorádóban. Tettünk kirándulásokat a tavon, mint mások.

Augusztus 31-én megkaptam Jennyke levelét, mellékelve hozzá a te leveledet[2] és a csekket, az utóbbit párizsi beváltás végett átadtam egy itteni bankháznak, a Genton & Co.-nak.

Augusztus 31-én, szeptember 1-én, 2-án, és 3-án ragyogó idő volt (tegnap túl forró). Ma vihar és eső, remélhetőleg nem fajul tartós esőzéssé. Furcsa, hogy még mindig köhögök; azt hiszem, én vagyok Veveyben az egyetlen ember, aki köhög; mással legalábbis nem találkoztam. Általános állapotom azonban nagyon kielégítő; mindenféle szorító érzés nélkül másztam meg Laurával mind az itteni szőlőhegy csúcsát, mind a még magasabb montreux-i szőlőhegyet.

A szállodánkban jelentkezett nálam Mr. Songeon, a párizsi községtanács elnöke, egyike azoknak a menekülteknek, akiket 1849–50-ben ismertem Londonban. Megajándékozott Rómába, Garibaldi apoteózisára[115] menesztett küldöttségének (köztük Songeonnak) a párizsi községtanácshoz szóló hivatalos jelentésével; itt főleg „Songeon" saját apoteózisáról van szó, mert mindig ő vitte a szót a többi francia küldött nevében. Megmutatta nekem a „Capital" egy példányát is, amely állítólag elkísérte őt erdei magányába, ahová elvonult, nem messzire innen.

Az angoloknak Egyiptomban eddig nem olyan gyors a sikerük[95], mint Wolseley „megjósolta".

Mint a tegnapi „Journal de Genève"[116] mellékletében láttam, Virchow úr ismét bebizonyította, hogy toronymagasan áll Darwin felett, valójában kizárólag ő tudományos s ezért a szerves kémiát is „megveti".

45

Engels Marxhoz

Veveybe

London, 1882 szept. 12.

Kedves Szerecsen,

Levelezőlapod és Laura levelét megkaptam. Örülök, hogy végre jó az idő, remélhetőleg tartósan. Szombat óta újra itt vagyunk; Tussy és Johnny 8 napig velünk volt Yarmouthban.

Songeonra még nagyon jól emlékszem; mindig törtem a fejem, mire is lehet hivatva ez az atyáskodó-kedélyeskedő ábrázat, míg végül olvastam az újságban: községtanácsi elnök! Valóban ez az, ami már 1850-ben az arcára volt írva.

Genton & Co.-tól volt már néhány Londonra szóló váltó a kezemben.

Ha az a szándékod, hogy egy kicsit még körülnézel Svájcban, akkor nem választhatsz jobb és kényelmesebb útvonalat, mint Genfből Bernen át Interlakenbe és Brienzbe, innen a Brünigen át (csak 3150 láb magas) a Vierwaldstätti-tóhoz, és, ha van kedved, onnan Zürichbe. Ez könnyű, lábadozónak való utazás és mégis megmutatja neked Svájc néhány legszebb pontját. Interlakenben és Luzernban, vagy másvalahol a Vierwaldstättitónál hosszabb pihenőt kellene tartani. Szép hely a Genfi-tónál Morges is, onnan látszik a legszebben a Mont Blanc.

Az egyiptomi ügyről[95] egyre világosabban kiderül, hogy az orosz diplomácia keverte a kártyákat. Gladstone-t most, hogy az édes Olga* kellőképpen megpuhította, alighanem agyafúrtabb mentor vette kezelésbe. Angliának a béke kellős közepén meg kell szállnia Egyiptomot, hogy ennek folytán szegény Oroszország kénytelen legyen, szintén a béke kellős közepén, a maga védelmére megszállni Örményországot. A kaukázusi hadsereg már a határig nyomult, csupán Karsznál 48 zászlóalj áll – ez a hadsereg mindig menetkész. És annak bebizonyítására, hogy Gladstone egyetért egy további „keresztény" országnak a minősíthetetlen török igájától való ilyen megszabadításával, éppen most tüntetőleg visszahívják a berlini kongresz-

* Olga Alekszejevna Novikova. – *Szerk.*

szus[117] után a reformok megvizsgálására Kisázsiába kiküldött angol biztosokat és közzéteszik jelentéseiket, amelyek szerint a törökök lóvá tették őket és minden maradt a régiben, a hivatalnokok korruptságának nem lehet véget vetni. Meghalt Palmerston, éljen Gladstone! éljen Gambetta, aki szintén szívesen rányomta volna Egyiptomban a pecsétjét az orosz szövetségre. Sajnos, a régi jó idők már elmúltak, s Oroszország már nem áll az orosz diplomácia *mögött*, hanem vele szemben.

Átkozottul szívesen átmennék egyszer hozzád, de ha valami történik velem, ha csak múló dolog is, akkor összes pénzügyeink összezavarodnának. Itt nincs senki, akinek meghatalmazást adhatnék és akire rábízhatnám a mégiscsak kissé bonyolult behajtásokat stb. Még Sam Moore lett volna az egyetlen, de ő nincs itt, és ezeket a dolgokat csak a helyszínen lehet intézni. Azonkívül azt reméltem, hogy legalább a nyáron idejössz, ha csak rövid időre is. Hogy a következő telet nem töltheted majd itt, az világos volt előttem, mielőtt elhagytad Angliát és mielőtt visszaeséseid voltak; már akkor megmondtam Lenchennek. Most, a visszaesések után, feltétlenül szükséges, hogy a telet a tavasz formájában töltsd el, s örültem, mikor megtudtam, hogy Dourlen és Feugier egyhangúlag és határozottan kijelentették ezt neked; bármilyen magányos vagyok is itt nélküled, nincs mit tenni, és mindennél fontosabb az, hogy téged végre alaposan kikúráljanak. De ehhez az is lényeges, hogy ne zavarodjék össze a pénzügyi rend, s ezért szigorú kötelességemnek tekintem, hogy amíg ez tart, ne tegyem ki magam semmiféle véletlennek.

Hartmann feltalált egy elektromos lámpát, szabadalmaztatta és 3000 £-ért eladta egy nyavalyás fickónak egy ugyanolyan nyavalyás szerződéssel, úgyhogy nagyon kérdéses, megkapja-e a pénzt és mikor. Közben újra van állása, de meddig? Nehéz eligazodni az ő örökös up and downjain*.

Nagyon köszönöm az algíri ajándékokat, amelyeket Tussy elhozott. A tőr jellegzetesen keleti, ahová ezt beleszúrják, ott nem nő több fű. A pipafejhez szárat kell szereznem, hogy kipróbálhassam. Pumps nagyon büszke arab karkötőire. Azzal van elfoglalva, hogy berendezze új házát, s ez bizonyára eltart még egy hétig. Kicsinye** meglepően sokat fejlődött Yarmouthban. Johnny tegnap óta elemi iskolába jár (a Grafton Terrace-re, régi házatokkal szemben).

Szívélyes üdvözlet mindenkitől neked és Laurának.

Barátod
F. E.

* – hányattatásain, nekibuzdulásain és letörésein – *Szerk.*
** Lilian Rosher. – *Szerk.*

46

Marx Engelshez

Londonba

[18]82 szept. 16.
Hôtel du Léman, Vevey

Kedves Fred,

Abban a pillanatban, amikor leültem írni neked, hozza nekem a pincér a „Journal de Genève"-et, Bebel halálhírével.[118] Szörnyű ez, a legnagyobb szerencsétlenség pártunkra nézve! Egyedülálló jelenség volt ő a német (mondhatni, az „európai") munkásosztályban.

Hihetetlen a te értem való önfeláldozó gondoskodásod, s én gyakran szégyenkezem magamban – de most nem akarok jobban belemerülni ebbe a témába.

Mielőtt elhagytam Párizst, az volt a tervem, hogy legalább október folyamán mindenképpen Londonban időzöm majd és együtt leszek veled. Feugier és Dourlen nem is tartotta ezt ártalmasnak, ha tűrhető az október. Ez még mindig lehetséges, az esős szeptember ellenére is. Itt a barométer 8-án emelkedett, 9-én érte el a legmagasabb pontot, ettől fogva lassanként esett, 12-i legalacsonyabb állásáig, 13-án ismét emelkedett (ekkor körülbelül olyan magasan állt, mint 11-én), aztán esett, és tegnap este óta megint lassan emelkedik. Bár általában egész Svájcban cudar esők és viharok vannak (sok a földcsuszamlás és a vele járó „baleset"); sajátosan Vevey körül viszonylag jó az idő (reggel és az est első óráiban is csak kivételképpen van hideg). Ezért meg is hosszabbítottuk itt-tartózkodásunkat. Az itteni levegőnek gyógyító ereje van. Noha a hőmérséklet és a levegő nedvessége egy napon belül is folyton változik, egészségem crescendóban javul. Azt hiszem, hogy hurutom légcsőhurutból közönséges huruttá vált; erről azonban csak Genfben szerzek majd bizonyosságot, szeretnék ott egy jó német orvossal konzultálni, vagyis meghallgattatni magamat. De az általad javasolt utazás*, bármilyen csábító is, a jelenlegi svájci időjárási viszonyok közt aligha valósítható meg. Úgy látszik, itt az idei szüret semmit sem fog érni.

* *V. ö. 85. old. – Szerk.*

Látható is, hogy a Dent du Midi hegyeiben – és a szokásosnál korábban – havazik; a Jurában ez „szabályos".

A berni „Bund"[119] szinte az öreg Napóleont felülmúló hadvezérnek nyilvánítja Wolseleyt.

Az oroszokkal való paklizásnak* van egy bökkenője; lehet, hogy Bismarck örömmel veszi, ha ezek az utóbbiak elkötelezik magukat, de akkor jönnének a „fájdalomdíjak" Ausztria számára és a kárpótlás a porosz császárságnak. Az oroszok bevonulása Örményországba tehát általános háborúra vezethet, s ez valószínűleg Bismarck kívánsága.

Apropó! A tőr, mint a kidolgozás durvaságán láthatod, kabil munka. Ami a pipafejhez való szárat illeti, hoztam magammal három szárat (már csak az egyikhez volt raktáron pipafej a botanikus kertben), bambuszszárakat; szállításukkal nem akartam Helent és Tussyt megterhelni, mert ezek a szárak túl hosszúak a bőröndjeikhez, hanem magam viszem őket Londonba.

Jennyke leveléből – éppen most jött meg Laurának – azt látom, hogy Longuet Wolffal** és Harryval Aubinben van. Sajnos, Jennyke egészségi állapota aggodalomra ad okot, amint már Párizsban közölték velem az orvosok (Feugier és Dourlen). Jennyke nyugtalanul vár hírt Londonból Johnnyról; semmi hírt sem kapott, amióta Tussyka Johnnyval Yarmouthba utazott. Laurácska ma Jennykének is ír és azt is közli vele, hogy Johnnal minden rendben, és mint leveledből*** láttuk, már elkezdte az elemi iskolát.

Szívélyes üdvözlet Tussykának, Lenchennek, Pumpsnak és el ne felejtsük, az unokámnak.

Mindenesetre írunk neked, ha elhagyjuk Veveyt.

Szerecsened

Nem működtek-e közre, börtönnel stb., Bebel halálában a porosz kutyák?

---

* *V. ö. 85–86. old. – Szerk.*

** Edgar Longuet. – *Szerk.*

*** *V. ö. 86. old. – Szerk.*

47

Engels Marxhoz

Veveybe

London, 1882 szept. 18.

Kedves Szerecsen,

Ma este 9-kor jött meg leveled* és Lauráé, rögtön elmentem Tussyhoz és Lenchenhez, hogy közöljem velük a szükséges dolgokat.

Itt nálunk is igen nagy izgalmat okozott Bebel halálának álhíre.[118] Szombat este óta sok jel mutat arra, hogy ez álhír, és az éppen most érkezett „Justice"-ben Liebknechtnek egy távirata olvasható, hogy Bebel csakugyan súlyos beteg volt, de most már a javulás útján van.

Egyúttal jókor érkeztem, hogy megtudjam azt az éppen befutott hírt, hogy Jennynek kislánya van[101], és minden olyan jól halad, ahogyan csak várhatja az ember.

Ha elmentek Veveyből, hagyjatok ott (poste restante vagy egyéb) címet a leveleknek. Holnap vagy holnapután részletesebben.

Barátod
F. E.

Szívélyes üdvözlet Laurának.

* *V. ö. 87–88. old. – Szerk.*

48

Marx Engelshez

Londonba

Párizs[120], [18]82 szept. 28.

Kedves Fred,

Laura egy levele, amelybe betettem egy cédulát, tévedésből Laura lakásában az írópolcon maradt, tehát csak postazárta után küldik el.[121] De hogy ne veszítsünk időt, megismétlem, hogy küldj Londonból lehetőleg mielőbb bankjegyet (*cím*, mint eddig, Argenteuil), ha dr. Dourlen, mint remélem, megengedi nekem a csatornán való átkelést.

Ma csak úgy ömlik az ún. égből, jóllehet Alphand szüntelenül vízhiánytól fél.

Egyúttal írj egypár sort, hogy Londonban milyen az időjárás.

A Szerecsen

49

Marx Engelshez

Londonba

Párizs, [18]82 szept. 30.

Kedves Fred,

Éppen ide (vagyis a St. Lazare pályaudvarra) készültem utazni Argenteuilből, hogy Laurát várjam, megebédeljek vele Párizsban és magammal vigyem Argenteuilbe, amikor még elkapott a levélhordó a leveleddel[2] és mellékletével. Laura körülbelül egy negyedóra múlva jön meg, valószínűleg hozzá intézett leveleddel együtt.

Ma dr. Dourlen Jennyke jelenlétében megvizsgált. A *nyálkás hörgés megszűnt*; valami *sípolás* maradt, de a legjobb úton vagyok afelé, hogy végezzek ezzel a makacs huruttal, amely már lényegesen meg is változtatta jellegét. Általános habitusom rendkívül sokat javult, mondja; „kövérebb" is lettem.

Azt akarja, semmiképpen se maradjak két hétnél vagy egészen jó idő esetén három hétnél tovább Londonban. Mérsékelt hidegtől még kevésbé félt, mint nyirkos levegőtől. Semmi esetre se este utazzam az expresszel Calais-n át; nappal menjek Calais-ba, s csak másnap a reggeli gőzhajóval tovább onnan.

Egyébként, ahogyan kifejezte magát, kezdjem meg korán a téli hadjáratot, Wight szigetén, Jerseyn, Morlaix-ban (Bretagne) vagy Pauban. Különben *nem a túlságosan déli tartózkodást* tartja jónak számomra, hacsak *szükség esetén* nem, ezért Veveyt is jobbnak tartotta nekem, mint a melegebb Montreux-t. Feltételezi, hogy érkezésem miatt a normális hőmérsékletek stb. nem fognak hirtelen újra fellázadni. Végül *véglegesen csak* akkor ad nekem „engedélyt" a Londonba való elutazásra, amikor a következő napokra szóló meteorológiai jelentések már megnyugtatták. (A francia orvosoknak súlyos előítéleteik vannak a londoni klímával szemben.) Ő most biztos a teljes gyógyulás felől, mondja, ha nem történnek hibák. Kedd előtt tehát semmiképpen nem kerülök el innen.

Ha a francia kormány – amelyet Duclerc, a csaló pénzember képvisel – tudna ittlétemről, akkor (pláne hogy nincs együtt a kamara) talán utamra küldene dr. Dourlen engedélye nélkül, mert a „marxisták" és az „*anti-*

marxisták", a roanne-i, illetve a saint-étienne-i szocialista kongresszuson[122], *mindkét fajta* minden tőle telhetőt megtett, hogy megnehezítse franciaországi tartózkodásomat. Mindamellett valamelyest kárpótol, hogy ez az Alliance-banda[54] – a Malonok, a Brousse-ok stb. – „ügön" csalatkozott abban a reményében, *mintha* (a mi Brunónk* kedvenc fordulata) bárkinél is lenne foganatja a „csöndes" inszinuációnak, amely szerint: Marx „német", másként „porosz", tehát a francia „marxisták" is hazaárulók, sőt ez a gyanúsítás nem is merészkedett „nyilvánosságra" egy pillanatra sem. Ez haladás.

Clemenceau súlyos beteg volt, még nem épült fel teljesen. Betegsége idejére a „Tőké"-t is magával vitte Párizsból. Úgy látszik, most divat ez a tényleges vagy önjelölt „élenjáró" francia vezetőknél – „mikor beteg az ördög".[123]

Szívélyes üdvözlet mindenkinek, nem felejtve ki Jollymeyert.

A Szerecsen

Írok vagy táviratozok Franciaországból való elutazásom előtt.

* Bruno Bauer. – *Szerk.*

50

Engels Marxhoz

Ventnorba[124]

[London, 1882 november 1.]

K[edves] Sz[erecsen],

Remélhetőleg idáig minden rendben megy nálad. Küldtem két „Égalité"-t, tegnap két régi „Kölnische Zeitung"-ot. Itt ma este szép viharos és szeles az idő. Szégyenletes Gladstone & Tsaira a Maceo gibraltári kiadatása körüli tegnapi rövid vita.[125] Johnny ma kihúzatta két fogát, egészen váratlan hősiességgel, még dr. Shyman is elámult rajta. Más újság nincs.

Szerdán este.

Barátod

F. E.

51

Engels Marxhoz

Ventnorba

[London, 1882] nov. 3.

Kedves Szerecsen,

Levelezőlapodat megkaptam[73], – kissé nyugtalankodtunk, hogy nem hallunk arról, hogyan hatott rád az utazás másnap. – Minden rendben! Mellékelten Lafargue levele – tehát Brissac, Picard és Bouis mégis ingadozott egy pillanatig![126]

Bizonyára láttad, hogy Ravennában megválasztották Andrea Costát és Norvégiában republikánus többség van.[127]

Mellékelten egy „Égalité" és két „itteninek" a legújabb tényked̈ései, akik iránt mindig érdeklődtél.

Barátod

F. E.

52

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, [18]82 nov. 6.

Kedves Szerecsen,

Laura írt ma nekem néhány sort, amely szerint csak holnap dől el az „Égalité" sorsa[128]; a kilátások azonban nagyon kedvezők.

Láttad a mai „Standard"-et? Távirat Frankfurtból: Ignatyev Párizsban való tartózkodása óta újabb kísérletek egy orosz–francia kompromisszumra, egyelőre, úgy látszik, igen enyhe formában: ha Franciaország valamivel többet tenne a dinamitosok kiadatásában, akkor orosz részről erélyesen támogatnák Franciaországot Tuniszban, Egyiptomban stb.[129] Ezért folyik tehát a rendőrségi kampány Franciaországban! Meglátjuk, beterjesztenek-e erről valamit a kamaráknak.

Lafargue elküldte nekem azt a „Prolétaire"-t, amelyben benne van az őellene, Guesde stb. ellen St. Étienne-ben felolvasott vádirat.[130] Jellegzetesen bakunyinista, de egyébként gyönge tákolmány: legerősebb támasztékai *Lafargue-nak Malonhoz* intézett, egymásnak ellentmondó, pillanatnyi szeszélyeket képviselő *levelei*, amelyeket az utóbbi nyugodtan kinyomat, úgy látszik anélkül, hogy az *ő* leveleinek Lafargue által való kinyomatásától félne. Nem is téved, ezek az urak a kellő időben értékesítik anyagukat, s ha utána Lafargue előjön Malon leveleivel, akkor ez eső után köpenyeg. Holnap elküldöm neked a dolgot. De vissza kell küldened Bernstein miatt, akivel szemben alighanem szükségem lesz rá. Ez utóbbi a kért dolog helyett vagy emellett egy fél könyvtárat akart elküldeni a gyári törvényhozás*ról*, amit remélem, még idejekorán leállítottam*; a svájci gyári törvényt naponta várom, a legújabb német ipartörvényt, amelyben benne vannak a gyári rendelkezések,[131] megrendelem neked.

Itt nincs más újság.

Barátod
F. E.

---

* *V. ö. 369. old. – Szerk.*

53

Marx Engelshez

Londonba

[Ventnor, 18]82 november 8.

Kedves Fred,

Mit szólsz Deprez kísérletéhez a müncheni villamossági kiállításon?[132] Longuet már majdnem egy éve megígérte, hogy megszerzi nekem Deprez munkáit (különösen annak a bizonyítására, hogy a villamosság megengedi az erő nagy távolságra való szállítását egyszerű távíródrót segítségével).[133] Egy Deprez-hez közelálló ember, dr. D'Arsonval ugyanis munkatársa a „Justice"-nek és különféle dolgokat közölt Deprez kutatásairól. Longuet, *szokásos módján, mindig elfelejtette.*

Nagy örömmel pillantottam meg az általad küldött „újságot", amelyben Sherbrooke és Rivers Wilson mint „a kötvénytulajdonosok londoni meghatalmazottai" pompáznak! A tegnapi „Standard"-ben, az *alsóházi* vitában csúnyán megtépázták Gladstone-t ezek miatt a meghatalmazottak miatt, minthogy nevezett Rivers Wilson még magas (azaz jól fizetett) helyet tölt be az angol államadósságok igazgatásában. Gladstone, nyilván nagy zavarban, előbb igyekezett bagatellizálni a dolgot, de azután amikor azzal fenyegetőztek, hogy Rivers Wilson ellen határozati javaslatot nyújtanak be, Gladstone azt hazudja, hogy ő valójában semmit sem tud a Galveston and Eagle stb. Railway Co.-ról.[134] Nem kevésbé dicsően szerepel „a mi szent nagy öregünk" a gibraltári „kiadatásban" is.[125] Arra gondol az ember, hogy ez a Gladstone nemhiába járta ki az iskolát Sir Robert Peel alatt, egy Graham stb. mellett a packázó hivatalnok-oligarchiában.

Az egyiptomi ügyben az ügyetlen hazugságokhoz, ostoba szócsavarásokhoz, ócska kifogásokhoz – ehhez Sir Charles Dilke teljesen a helyén van.[135] Sem Gladstone pietista kazuisztikája, sem a néhai Palmerston derűs gúnyossága nincs meg benne. Dilke egyszerűen neveletlen parvenü, aki pimaszkodásában nagynak látja magát.

Minthogy itt kapom a „Standard"-et, megtaláltam benne az említett frankfurti táviratot is.*

* *V. ö. 95. old. – Szerk.*

Apropó. Örülnék, ha Bernstein elküldené nekem azt a „*Jahrbuch*"-ot, amelyben *Oldenburgnak* (legalábbis azt hiszem, így hívják a szerzőt) az értékelméletemről szóló *cikke* van.[136] Bár nincs szükségem rá, mégis jobb lenne, ha nálam volna, amivel akkor előhozakodtak. Amikor a holland papocskának írtam*, mindenre készen álltam; azóta közbejött egész betegségem és feleségem elvesztése – fejem elhomályosodásának hosszú időszaka.

A heves szélviharok állandóan dühöngenek itt, főként este és éjjel; a kora reggel többnyire esős vagy legalább borús; nap közben mindig vannak jó időszakok, amelyeket el kell csípni; emellett változékony, szeszélyes az idő. Pl. múlt vasárnap 4 órakor kimentem a dombokra és ott sétáltam a kocsiúton Bonchurch mellett, amelynek teraszosan emelkedő házai közül a legfelsők az útig kiérnek (a legalsók közvetlenül a tenger mellett vannak); azután hol egy kicsit fölfelé, hol lefelé kanyarog az út a dombok teteje és a tengerig nyúló lejtőjük között. (Mikor Tussyval legutóbb itt voltam[31], nem mertem az útig felmenni.) Órákig lehet itt kószálni, egyszerre élvezve a hegyi és a tengeri levegőt. Olyan meleg volt, mint nyáron; tiszta kék ég, rajta csak áttetsző fehér felhőcskék; egyszerre *hideg eső*, az ég hirtelen elborul. Bizonyára ennek köszönhetem izomreumámat (bal mellemen, közel a régi corpus delictihez**); hétfő éjjelre olyan heves lett, hogy kedden, ellenkezésemet leküzdve, orvost hívattam. Kérdésemre vénkisasszonyom, MacLean elmondta, hogy két orvos jár a házába. A legnagyobb, a legdivatosabb „I. G. Sinclair Coghill, a Királyi Tüdőbeteg-Kórház orvosa". Megkérdeztem, hogy ez az az ósdi öregember-e, akinek a kocsiját majd mindennap volt szerencsétlenségem ott láthatni házának kapuja előtt. Csakugyan ő volt az. Ő ugyanis egy állandóan itt lakó öreg hölgyet látogat, „akinek nincs semmi komoly baja", de „szeret legalább háromszor hetenként találkozni a doktorral". Nem kértem az ilyen oltalmazóból. A második orvos viszont, mondta, akit más lakói konzultálnak, egy fiatal ember, dr. James M. Williamson. Ezt hívattam; valóban kedves fiatal fickó, nincs benne semmi kenetteljes. Valójában nem kellett mást felírnia nekem, mint valami kenőcsöt bedörzsölésre. (Nagyon kellemetlen, amíg ez az izomreuma tart, mert kínos érzést okoz, különösen mikor köhögök.) Egyébként az orvos mentegetőzik a rossz idő miatt. Ami köhögésemet illeti, amely a legutóbbi időben már Londonban is egyre kellemetlenebbé váló görcsös jelleget öltött, ebben magam vagyok az egyetlen egészségügyi tanácsadója magamnak, s remélem, hamarosan megszabadulok tőle doctor med. nélkül.

---

* Ferdinand Domela Nieuwenhuis (*v. ö. 149–151. old.*). – *Szerk.*

** – bűnjelhez (*itt*: beteg helyhez) – *Szerk.*

Hogy a szabadban való kószáláskor ne függjek túlságosan a szeszélyes széltől és hőmérsékletváltozástól, kénytelen vagyok szükség esetére ismét légzőkészüléket tartani magamnál.

Nagy botrányt okozott itt az a „Standard"-ben és a „Globe"-ban[137] megjelent levél, amely szerint Ventnor az egyik fő fészke a tífusznak, és ez az utóbbi időben több áldozatot szedett. A helyi sajtó most hivatalos és nemhivatalos válaszokat közöl erre a „rágalomra". A legmulatságosabb azonban az, hogy a ventnori törvényhatóság filisztere rágalmazási pert akar emiatt indítani a levélíró ellen!

Üdvözlet.

A Szerecsen

54

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, 1882 nov. 11.

Kedves Szerecsen,

Leveledet* még aznap este meg tudtam mutatni Tussynak, Lenchen és Johnny ugyanis reggel Percy irodájába mentek, hogy megnézzék a Lord Mayors Showt[138], s este aztán valamennyien Pumpsnál találkoztunk estebéden. Johnny nagyon szeretetre méltó, Pumps libája pedig nagyon jó volt.

Nagyon örülök, hogy kellemes orvost találtál, mégis jobb a lábadozónak, ha kéznél van neki ilyen, és mi haszna lenne minden csekélységért előbb ide írnod? A reuma és a köhögés most remélhetőleg javult.

Küldök ma neked két „Égalité"-t és egy hetilapját ennek. A (lyoni) Conseil national kiáltványából[139] meggyőződhetsz róla, hogy a lyoniak változatlanul igazi faragatlan tuskók. A párizsi kapitalistákkal való tárgyalások[128] menetéről nincs újabb hír, úgy látszik tehát, még semmi sem fejeződött be.

Valóban feltűnő, milyen modortalanul válaszol Dilke kényelmetlen kérdésekre[135], de úgy látszik, hogy ez nagyon tetszik a liberális parvenü-népségnek, amely mögötte ül. Nos, nemsokára a klotűrt[140] is megérzik majd. A gibraltári história[125] egyre rondább; a kiadatást nemcsak a rendőrség, hanem egy magisztrátus, tehát egy *bíró* is elrendelte, a kormányzó olvassa ezt az újságban és nem tesz semmit! Közben az oroszok egyre közelebb nyomulnak Perzsiához és Afganisztánhoz, utakat építenek a perzsiai Meshed felé és Szamarkandból Buharán át az afganisztáni Balkh (az ókor Baktrája) felé, Törökországban úgy mesterkednek, hogy az már védencüknek, a kelet-ruméliai Aleko pasának is sok, de ezt sem a nagy Gladstone, sem a kis Dilke nem veszi észre. Az oroszok bizonyosan forralnak valamit jövő tavaszra. De hogy hitelükkel mi a helyzet, azt a Poti–Baku Vasút elsőbbségi kölcsönről szóló közleményből láthattad. Egy társaság mögé kell bújniok, s ráadásul micsoda feltételekkel!

* *V. ö. 96–98. old. – Szerk.*

A „Sozialdemokrat"-ban Vollmar megindította kampányát Malon érdekében[141] – a cikk végén levő apologetika édeskés hangján közvetlenül felismeri az ember Malon sugalmazását. De mit szólsz Wilhelmnek* a „Justice"-ben Bennigsenről megjelent dicshimnuszához? Ez azért még a derék Wilhelmtől is sok már.

A svájci gyári törvény[131] szintén benne van a mai küldeményben. Az Oldenburg-féle cikket[136] a legelső alkalommal megrendelem Bernsteinnél. B. nyilván el fog gondolkodni egy kicsit, mielőtt írna nekem; a francia históriában annyira az ő következtetéseinek az ellenkezőjét mutattam ki neki saját indokaiból kiindulva**, hogy aligha szólhat még valamit.

A vitazárással az Alsóház most már teljesen a kontinens valamelyik kamarájának a színvonalára süllyedt le, s mai összetételét tekintve ez a helyzet teljesen meg is felel számára.

Nagyon kíváncsi vagyok részletekre a Münchenben végzett Deprez-féle kísérletről***; teljesen homályos előttem, hogy emellett hogyan állhatnak meg a vezeték-ellenállás kiszámításának eddig érvényes és a mérnökök által gyakorlatilag (számításaikban) még ma is alkalmazott törvényei. Eddig úgy számoltak, hogy egyazon vezetékanyagnál az ellenállás abban az arányban *növekszik*, amelyben a vezetékhuzal keresztmetszete *csökken*. Szeretném, ha ki lehetne csikarni Longuet-tól azokat a dolgokat. Ez egy csapásra hasznosíthatóvá teszi a vízi erők egész hatalmas, eddig parlagon heverő tömegét.

Most azonban megyek becsomagolni az újságokat. Itt mindenki jól van.

Barátod
F. E.

* Wilhelm Liebknecht. – *Szerk.*
** *V. ö. 364–368. old.* – *Szerk.*
*** *V. ö. 96. old.* – *Szerk.*

55

Marx Engelshez

Londonba

[Ventnor, 18]82 nov. 11.

Kedves Fred,

Visszaküldöm a „Prolétaire"-t.* Nehéz megmondani, ki a nagyobb, Lafargue-e, aki Malon és Brousse keblén önti ki orákulumszerű sugallatait, vagy pedig ez a két hős, ez a páros csillag, akik nemcsak hogy tudatosan hazudnak, hanem még önmaguknak is azt hazudják, hogy a külvilágnak nincs egyéb dolga, mint „intrikálni" ellenük, hogy valójában mindenkinek ugyanolyan szerkezetű a kobakja, mint ezé a nemes páré.

Lafargue-ban megvan a néger származásnak az a kellemetlen nyoma, hogy *nincs szégyenérzete*, amin azt értem, hogy nem szégyelli nevetségessé tenni magát.

Mégis ideje volna, ha nem akarják szándékosan tönkretenni az újságot**, ha nem *törekednek* (ami nem hihető) arra, hogy a kormány által indított valamilyen pör *eltemesse* – akkor ideje, hogy Lafargue véget vessen a jövendő forradalom rémtetteivel való gyerekes hetvenkedésének. Ezúttal jól becsapta önmagát. Persze megijedve attól, hogy valami besúgólap leközölte a szörnyűséges, rendőrileg tilos anarchista részleteket a betiltott „*Étendard*"-ból[142], az utóbbi tehát „még tovább megy", mint Paul Lafargue, a socialisme scientifique*** szabadalmazott orákuluma – megijedve az ilyen forradalmi rivalitástól, Lafargue önmagát idézi (s az utóbbi időben jócskán hozzászokott ahhoz, hogy ne csak világgá eregesse jóslatait, hanem önidézéssel „rögzítse" is őket) annak bizonyítására, hogy az „*Étendard*", tehát az *anarchizmus*, csak Lafargue és Tsai bölcsességét másolta le, csakhogy nem a kellő időben, éretlenül akarja megvalósítani. Így járnak néha az orákulumok; amit saját sugallatuknak vélnek, az nagyon gyakran csak valami az emlékezetükben megrekedt reminiszcencia. S amit Lafargue írt és önmaga

* *V. ö. 95. old.* – *Szerk.*
** „L'Égalité". – *Szerk.*
*** – tudományos szocializmus – *Szerk.*

„idézett" – az valójában csak egy Bakunyin-féle recept reminiszcenciája. Lafargue valójában Bakunyin utolsó olyan tanítványa, aki komolyan hisz még benne. Olvassa el újra azt a pamfletjét, amelyet veled írt az „Alliance"-ról[143], s világos lesz előtte, honnan vette legújabb munícióját. Csakugyan sok időbe került, amíg megértette Bakunyint, s ráadásul félreértette.

Longuet mint az utolsó proudhonista és Lafargue mint az utolsó bakunyinista! hogy az ördög vinné el őket!

Ma szép az idő és a szabadba kell mennem (még csak délelőtt fél 11 van).

Legutóbbi levelemben azt írtam neked, hogy a doktorok nélkül akarok megszabadulni köhögésemtől; dr. Williamson azonban tekintélyelvi alapon figyelmeztetett, hogy mindezek ellenére mégis szíveskednem kell orvosságot nyelni. Valóban jót tesz nekem a kotyvalék; fő eleme a chininum disulphuricum*; a többi: morfium, kloroform stb., ami sohasem hiányzott az eddig rám sózott kotyvalékokból.

Mi a helyzet Hartmann feltalálói szülési fájdalmaival**?

Üdvözlet.

A Szerecsen

A tegnapi „Standard"-ben a parlamenti vitákból láthattad, hogy a „tisztelt" *Rivers Wilson* szíveskedett bánatosan ismét letenni a haza oltárára tervét, a nemes Lowe-val, másként Sherbrooke-kal együtt vállalt *meghatalmazást.*[134] Keserves ez Rivers Wilsonnak!

* – pirokénsavas kinin – *Szerk.*

** *V. ö. 86. old.* – *Szerk.*

56

Marx Engelshez

Londonba

[Ventnor, 18]82 nov. 20.

Kedves Fred,

E hét végén (azaz jövő hétfőn, *nov. 27.*) véget ér a tudományom. Minthogy ezt egy héttel előbb be kell jelentenem, megteszem. Mielőtt elhagytam Londont, fizettem körülbelül 5 £-et St. King parlamenti könyvkereskedőnek és körülbelül 2 £-et Kolkmann-nak (könyvkereskedő), ezenkívül pedig 3 £-et különfélékre.

Tussy és Johnny ma 3 óra körül mentek el tőlem, tűrhető időben.

Aggódva várom a párizsi híreket; megbocsáthatatlan, hogy Lafargue, Guesde stb. kitették magukat bírósági eljárásnak;[144] ez előrelátható volt; mindez csak az „anarchistákkal" való konkurrencia miatti „félelmükben"! Gyerekességek!

Üdvözlet.

Barátod

K. M.

57

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, [18]82 nov. 21.

Kedves Szerecsen,

Éppen meg akartalak kérdezni, hogy állnak a készletek, amikor ma megkaptam leveledet. Mellékelten egy 30 £-es csekk, amelyet a szokásos módon fogsz beváltatni. Akkor a pénzt hétfőn, talán már szombaton, és ha 1 sh.-et rászánsz táviratra, már pénteken megkapod.

Mellékelten 1.: Moore egy matematikai tanulmánya.[145] Az a következtetése, hogy „az algebrai módszer csupán álcázott differenciálmódszer", természetesen csak a saját geometriai szerkesztési módszerére vonatkozik és erre elég helytálló is. Megírtam neki[2], hogy te egyáltalán nem tulajdonítasz jelentőséget annak, milyen módon teszi valaki a geometriai szerkesztésben érzékelhetővé magának a dolgokat, a görbék egyenleteire való alkalmazás elegendő. Továbbá, az alapvető különbség a te módszered és a régi között az, hogy nálad x átalakul x'-sá, vagyis *valóban változik*, a többiek pedig $x+h$-ból indulnak ki, amely mindig csak két nagyság összegét, de sohasem valamely nagyság változását fejezi ki. Ezért a te x-ed, még ha átment is x'-on és újra az első x-szé lett, mégis másvalami, mint azelőtt volt; ha viszont előbb hozzáadják x-hez h-t és aztán megint levonják belőle, akkor x ez alatt az egész idő alatt konstáns maradt. Csakhogy a változásnak minden grafikus ábrázolása szükségképpen a *múltbeli* folyamatnak, az *eredménynek*, tehát egy konstánssá lett nagyságnak az ábrázolása, az x vonal [és] kiegészítő darabkája mint $x+h$, mint egy vonal két darabja van ábrázolva. Ebből már következik, hogy nem lehetséges annak a grafikus ábrázolása, hogyan lesz x x'-sá és ismét x-szé.

Továbbá 2.: Bernstein egy levele[146], most futott be, ezt kérem vissza. (Közbejött most nekem Pumps a kicsivel*, össze kell hát csapnom ezt a levelet, mert meggyőződtem róla, hogy 5.30-kor el kell mennie.)

Nem tudom, kiporoljam-e Vollmar irháját Malon-féle történelemfer-

* Lilian Rosher. – *Szerk.*

dítése miatt.[141] A marseille-i kongresszus[147] agyonhallgatása mégiscsak túl durva történelemhamisítás. Ha Bernstein nem emeli ki ezt a zárócikkhez fűzött megjegyzéseiben, akkor szükség lesz ennek helyesbítésére.

Az „Égalité"-t elküldöm, mihelyt elolvastam. A Lafargue által megígért levél még nincs itt, mint rendesen. A vizsgálóbírónak adott nyílt válasza[148], amelyben professzorként viselkedett, gyerekes volt. Ezek az emberek úgy tesznek, mintha erőnek erejével be akarnák csukatni magukat. Szerencsére a kormány inog, úgyhogy talán még megússzák szárazon.

Tussy és Johnny tegnap rendben megérkezett.

Barátod

F. E.

58

Marx Engelshez

Londonba

[18]82 nov. 22.
1, St. Boniface Gardens, Ventnor

Kedves Fred,

A csekket megkaptam, nagyon köszönöm.

Sam*, amint te rögtön láttad is, úgy bírálja az általam alkalmazott analitikus módszert, hogy nyugodtan félretolja, s helyette a geometriai alkalmazással foglalkozik, amelyről én még egy szót sem szóltam.

Ugyanilyen módon én a tulajdonképpeni ún. differenciálmódszer fejlődését – kezdve Newton és Leibniz misztikus módszerén; áttérve aztán d'Alembert és Euler racionalista módszerére; befejezve Lagrange szigorúan algebrai módszerével (de mindig ugyanabból az eredeti Newton–Leibniz-féle alapszemléletből indulva ki) –, az analízisnek ezt az egész történelmi fejlődését azzal intézhetném el, hogy *gyakorlatilag* lényegében semmit sem változtatott a differenciálszámítás geometriai alkalmazásán, azaz a geometriai érzékeltetésen.

Minthogy éppen kibújt a nap, tehát itt a pillanat a sétára, ezért pro nunc** itt nem bocsátkozom további részletekbe a matematikában, de később alkalmilag tüzetesen visszatérek a különféle módszerekre.

Érdekes Bernsteinnek a vasutak poroszországi „államosítására" vonatkozó közlése.[146]

Bernsteinnek a Malon–Brousse-féle szervezet[149] extenzív nagyságára vonatkozó nézeteit nem osztom; azt az elemzést, amelyet annak idején Guesde adott a saint-étienne-i kongresszuson[122] részt vevő „nagyszámú"(!) küldöttségről, nem cáfolták meg, de ez hiábavaló vita volna. Franciaországban a valódi munkáspárt első szervezete a marseille-i kongresszustól[147] datálódik; Malon akkor Svájcban ült; Brousse sehol sem volt, a „Prolétaire" pedig – szindikátusaival együtt – elutasítóan viselkedett.

---

* Samuel Moore (*v. ö. 104. old.*). – *Szerk.*

** – jelenleg, egyelőre – *Szerk.*

A szamár Amos — az egyiptomi angol hivatalnokok szócsöve — szörnyen elrontotta klienseinek ügyét azzal, hogy Keaynek, a „Spoiling the Egyptians" című pamflet szerzőjének alkalmat adott „A Rejoinder"-re a „Contemporary Review"-ban.[150] Nevezetesen Keay még mélyebben beletaposta a sárba Rivers Wilsont, Rowsellt és Goschent, s velük együtt az angol kormányt.

Üdvözlet.

A Szerecsen

59

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, [18]82 nov. 22.

Kedves Szerecsen,

Bizonyára megkaptad tegnapi levelemet a 30 £-es csekkel.

Vasárnap este itt volt Hartmann, a legveszettebb feltalálói mámorban. Eleme péntek óta működésben van, mondja, egy erős ellenállású galvanométert hajt, amely kezdetben 50° fölött állt, most állandóan 46°-ot mutat. Az elem nem csupán három hónapig, nem, hat hónaptól egy évig fog beavatkozás nélkül egyenletesen dolgozni. De megmutatni a vevőknek nem akarta, a rajta levő, még nem szabadalmazott tökéletesítések miatt. Ebben lépjek hát megint én közbe. Én határozottan elutasítottam, a – nagyon egyszerű és nehézség nélkül elintézhető – dolgot Percyvel végeztettem el (meg is történt) és azt tanácsoltam neki, hogy a jövőben azt a cikket szállítsa angol vevőinek, amelyet eladott nekik, nem pedig valami mást, jobbat vagy rosszabbat. Hogy segít-e ez, az kérdéses. Fanatikusan dolgozik a fickó; a munka és a fanatizmus felőrli, csak reggel 3-tól 5-ig alszik és nagyon rossz bőrben van, ruhái viszont annál szebbek; minden alkalommal más öltönyben jön. A szabadalmazott új tökéletesítések közt van a következő is: Hogy megvédje az elem kálilúgját, KOH, a levegő szénsavjától és megakadályozza káliumkarbonáttá változását, *olajat* öntött az oldatra, és mint Percy meséli, egyáltalán nem tudta megérteni, hogy ez nem felelt meg a célnak, hanem a zsiradék és az alkáli együtt valami olyasmit alkotott, ami szappannak látszott és valóban szappan is volt!

Nemrég végre használtan megkaptam a teljes, bekötött „Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit"-et, s találd ki, kinek az elkótyavetyélt könyvtárából? – *dr. Strousbergéből*! Találtam aztán ott egy helyet Plutarkhosz „Marius"-ában, amely Caesarral és Tacitusszal egybevetve az egész agrárösszefüggést megmagyarázza.[151] Eszerint a cimberek „kivándoroltak, de nem valamiképp egy csapásra, nem is megszakítás nélküli menetben, hanem évről évre a jó évszakban mindig előre nyomultak, s így hosszú idő alatt harccal és háborúval keresztülvonultak a szárazföldön". Ez a passzus,

egybevetve a svévek évenkénti szántóföldváltásával, ahogyan ezt Caesar 70 évvel később leírja, megmutatja a germán bevándorlás módját: ahol a telet töltötték, ott tavasszal vetettek, és aratás után továbbvonultak, míg a tél meg nem állította őket. Hogy *általában* nyáron földet műveltek (ha ezt nem helyettesítette rablás), az nyilván kétségtelen olyan embereknél, akik a földművelést magukkal hozták Ázsiából. A cimbereknél még a vándorlás folyamatát látjuk, Caesarnál ennek a végét, amióta a Rajna áthághatatlan határrá lett. A kettő együtt azt is megmagyarázza, miért olvassuk Caesarnál azt, hogy „privati ac separati agri apud eos nihil est"*: a vándorlás alatt csak nemzetségileg megszervezett közös művelés volt lehetséges, egyéni szántók kimérése képtelenség lett volna. A közös tulajdon melletti egyéni műveléshez való fejlődést, illetőleg visszafejlődést azután Tacitusnál látjuk.

Tussy különféle újságokat küldet velem részedre, ezekhez én még egy „Égalité"-t csatolok. Úgy látszik, a parquet-nak** csakugyan imponál az „Égalité" szemtelensége, a címzések még mindig Lafargue kezétől származnak.

Sok üdvözlet.

Barátod
F. E.

* – „egyéni és elkülönített földek nincsenek náluk"[152] – *Szerk.*
** – államügyészségnek – *Szerk.*

60

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, 1882 nov. 23.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten Lafargue levele, amelyet, kérlek, küldj vissza nekem, mert csak ma reggel kaptam meg. Néhány nap múlva tehát bizonyára be kell vonulnia a börtönbe. Gyógyíthatatlan bolondok ezek. Ha Guesde és Lafargue Montluçonban ül, akkor a lap* nagyjából oda van. A kormány nem meri Párizsban bíróság elé állítani őket, de azt megengedheti magának, hogy így egyiket a másik után a vidéken, teljes csöndben, ártalmatlanná tegye. Amíg szilárdan meg nincs alapozva a lap, addig kerülniök kellett volna mindent, ami ürügyet adhat ilyesmire, de ehelyett – a bakunyinista marhaság.

Tájékoztatást kértem Laf.-tól a két párt erőviszonyáról** és ugyanígy a Maret–Godard-históriáról is.[153] Látod válaszát. Nyilvánvaló, hogy éppen a szindikátusi kamarák[154] kedvéért áldozták fel Malon és Tsai a programot és a mozgalom egész múltját a marseille-i kongresszus óta.[147] Látszólagos erejük tehát – valóságos gyengeségük. Ha valaki a legközönségesebb trade-unionok színvonalára szorítja le programját, akkor persze könnyen szerez „nagy közönséget".

Az elektromosság egy kis diadalt szerzett nekem. Talán emlékszel fejtegetésemre arról a Descartes és Leibniz közti vitakérdésről, hogy *mv* vagy mv^2 a mozgás mértéke,[155] amely fejtegetés oda lyukadt ki, hogy *mv* a mechanikai mozgás mértéke mechanikai mozgásnak *mint ilyennek* az átvitelénél, ezzel szemben $\frac{mv^2}{2}$ a mértéke a mozgás formaváltoztatásakor, az a mérték, amely szerint hővé, elektromossággá stb. változik át. Nos, az elektromosságban, amíg kizárólag a laboratóriumi fizikusoké volt a szó, az elektromotorikus erőnek, amelyet az elektromos energia képviselőjeként

* „L'Égalité". – *Szerk.*

** *V. ö. 380–381. old.* – *Szerk.*

tekintettek, a mértékéül a voltot (E) használták, az áramerősség (amper, C) és az ellenállás (ohm, R) szorzatát.

$$E = C \times R.$$

És amíg az átvitelnél az elektromos energia valami másik mozgásformába át nem csap, addig ez helyes is. Most azonban Siemens a British Association legutóbbi ülésén mondott elnöki beszédében[112] egy új egységet javasolt e mellé, a wattot (mondjuk így: W), amely az elektromos áramnak a tényleges energiáját fejezné ki (vagyis szemben a mozgás, vulgo* energia, más formáival), s amelynek értéke volt × amper, $W = E \times C$.

De $W = E \times C = C \times R \times C = C^2R$.

Az *ellenállás* ugyanazt képviseli az elektromosságban, mint a *tömeg* a mechanikai mozgásban. Kitűnik tehát, hogy mind az elektromos, mind a mechanikai mozgásban e mozgás mennyiségileg mérhető megjelenési formája – itt a sebesség, ott az áramerősség – egyszerű, formaváltozás *nélküli* átvitelkor mint egyszerű tényező, az első hatványon hat; a formaváltozással járó átvitelkor viszont mint *négyzetes* tényező. Ez tehát általános természeti törvénye a mozgásnak, s én formuláztam meg először. De most aztán gyorsan be is kell fejezni a természetdialektikát.

Nálad otthon mindenki jól van, de a sör mindenütt rossz, csak a német sör jó, a West Enden.

Barátod
F. E.

* – közönségesen, köznyelven – *Szerk.*

61

Marx Engelshez

Londonba

[Ventnor, 18]82 nov. 27.

Kedves Fred,

Mellékelten Lafargue levele. L. és Guesde ostobaságai miatti bosszúságomat már előzetesen szabadjára engedtem hozzád írt soraimban* és így leszámítoltam. Érthetetlen, hogyan lehet egy mozgalom élén ilyen könnyelműen, kertelés nélkül megmondva, *ilyen után* mindent kockára tenni – pour le roi de Prusse!** L.-nak az elvarázsolt pénzügyminisztériumról szóló cikke[156] nagyon sikerült volt.

Ami a párizsi „szindikátusokat"[151] illeti, pártatlan emberek párizsi beszámolóiból (argenteuili tartózkodásom alatt[120]) is tudom, hogy nevezett szindikátusok, ha lehet, még sokkal rosszabbak, mint a londoni trade-unionok.

Az igazolása annak a szerepnek, amelyet a *második hatvány* játszik az energia átvitelekor, ha az energia formája megváltozik,*** nagyon szép, s gratulálok hozzá.

Üdvözlet.

A Szerecsen

---

* *V. ö. 101–102. old.* – *Szerk.*

** – ingyen, semmiért, hiába! (*szó szerint*: a porosz királyért) – *Szerk.*

*** *V. ö. 110–111. old.* – *Szerk.*

62

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, [18]82 nov. 30.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten Bebel egy ma megkapott levele.[157] Az a „misztikus dolog", amelyet ő nem tud egyszerre megérteni és amely a szocialista-törvénytől megszabadíthatja őket[158], az természetesen az oroszországi válság kitörése*. Különös, hogy mindezek az emberek nem tudnak hozzászokni ahhoz, hogy onnan kell jönnie a lökésnek. Pedig én nemegyszer magyaráztam neki. Egy új *nagy* válságban való reménykedéseit korainak tartom – jöhet egy közbülső válság, mint az 1842-es, s ezt persze legjobban az iparilag legelmaradottabb ország, Németország sínylené meg, amelynek a világpiaci kereslet hulladékaival kell beérnie.

Guesde-et Montluçonban az első kihallgatás után rögtön szabadlábra helyezték[144], és sem Bazint, sem Lafargue-ot nem tartóztatták le, ellenkezőleg, Bazin írt az „Égalité"-ba kerülete rendőrbiztosához egy levelet, amelyben kikéri magának, hogy lakása körül mouchard-ok** szimatoljanak, s megjelöli az időpontot, mikor lehet őt a lakásán letartóztatni. Ezeknek az embereknek több a szerencséjük, mint az eszük. Csak az 5.30-as posta elmenetele után tudom elolvasni az „Égalité"-t, így hát hozzád holnap a 2. postával érkezik (két szám).

Antikváriumban megkaptam: „Vom Entstehen und Untergange der polnischen Konstitution vom 3. Mai 1791", 1793, a megjelenés helye nincs feltüntetve.[159] Ez az az általad olyan gyakran említett könyv, amelyben részletesen le vannak írva II. Frigyes Vilmosnak Lengyelország ellen elkövetett aljasságai. Egy egész márkába kerül!

Holnap állítólag készen lesz Hartmann-nak hat Swan-izzólámpa meggyújtására szolgáló telepe. Ha sikerül a dolog, azaz a fény hosszabb ideig tartó állandósága, tehát a konstáns áramerősség tényleges bebizonyítása,

* *V. ö. 392–393. old. – Szerk.*

** – besúgók, rendőrügynökök – *Szerk.*

akkor rögtön nyilvános kiállításra kerül, s „megalapítják" a társaságot kiaknázására. H. a Crystal Palace-ban[160] is, ahol nemsokára újabb elektromossági kiállítás lesz, kiállít különféle dolgokat. Ő és pénzembere, akit Percy talált számára, nagyon lelkesedik a találmányért.

Itt mindenki jól van.

Barátod
F. E.

63

Marx Engelshez

Londonba

[Ventnor, 18]82 dec. 4·

Kedves Fred,

Mellékelten Bebel levele, amely nagyon érdekelt.[157] Ilyen hamar beálló ipari válságban nem hiszek.

A novemberi időjárás egészében jó volt, bár nagyon változékony. Az első decemberi napok zord hideget hoztak, mely sáros, enyhe nyirkossággal váltakozott. Ma szép az idő, de mégis szobafogságra vagyok ítélve. Minthogy az utóbbi napokban rekedtséget éreztem (biztosan nem a beszéd következtében), kellemetlen érzésem volt a garatomban, többet köhögtem, és rendszeres, megszakítás nélküli és hosszú sétáim ellenére ritkán aludtam jól, megint orvost* kellett hívnom. Nem olyan könnyű megszabadulni ezektől az uraktól! Csak torokhurutom van; de azt hiszi, itthon kell maradnom, míg el nem múlt a gyulladás. Amellett hogy valami enyhe orvossággal etet, benzoégőzt lélegeztet be velem (amelybe még valami van belekeverve, úgy hiszem, valami kloroform-féle). Ma – harmadszor megérkeztem óta – újra meghallgatott és kikopogtatott és különben mindent rendben talált. Néhány nap múlva újra felugrik megnézni, hogy meg lehet-e szüntetni a szobafogságot.

A „*Plebé*"-be az értékelméletemről író szerzőknél az a furcsa, hogy mind a három vitatkozik egymással és ostobaságokat hord össze, Laveleye, Cafiero, Candelari.[161] Abban az idézetben, amelyet itt Candelari hoz erről az én értékelméletemről *Malon* „Histoire critique de l'économie politique"-jéből, Malon csakugyan túlszárnyalja laposságban mindhárom felületes alakot.

Remélem, a Maitland Park Road *41-ben*** *minden rendben*. Várok onnan néhány sort, de tudom, hogy szegény Tussy agyondolgozza magát.

Üdvözlet.

A Szerecsen

---

* James M. Williamson. – *Szerk.*

** Marx londoni otthonában. – *Szerk.*

64

Marx Engelshez

Londonba[30]

[Postai bélyegző: Ventnor, 1882 december 8.]

Egyidejűleg visszaküldtem a ma megkapott „Prolétaire"-t a Shipton & Tsairól szóló beszámolóval[162] (akiket mellesleg, Lafargue nagyon dicsért „Égalité"-jában egy francia sztrájk részére rendezett gyűjtésük miatt. Így van ez, ha minden pillanatnyi ösztönzés rögtön a „predesztinált" irányba fordítja őt).

A legutóbbi, ma érkezett levelezőlapodban[73] említett, tévedésből nekem küldött és neked visszaküldendő „Prolétaire" viszont sohasem jött meg ide. Hiszen tegnap vagy ma, de legalábbis e hét folyamán meg kellett volna jönnie, de quod non*; *talán elveszett a postán*?

A „Sozialdemokrat"-nak a Wagener–Bismarck-féle államszocializmus jellemzéséhez *anyagot* (*részleteset*) kellene szereznie arról, hogyan bánnak a munkásokkal a porosz állami bányákban stb.

Üdvözlet.

A Szerecsen

* – azt nem, nem úgy – *Szerk.*

65

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, [18]82 dec. 8.

Kedves Szerecsen,

A „Prolétaire"-rel a következő a história: mikor legutóbb egy csomag „Égalité"-t és „Kölnische Zeitung"-ot küldtem neked, a trade-unionos „Pr."-t[162] is el akartam küldeni és úgy véltem, csatoltam is. A csomagolás alatt volt valaki a szobában, s én egy kissé sietve csináltam a dolgot. Minthogy másnap a trade-unionos „Pr."-t még ott találtam, de a másikat, a saint-étienne-i disznóságokkal[130], nem, azt hittem, másodszor is elküldtem ezt neked. Ahogy ma napvilágnál utánanézek, megtalálom – még az eredeti borítékban, amelyben visszaküldted; nyilván ez volt az oka annak is, hogy nem tudtam megtalálni.

Tussynak írt levelezőlapodból[73] látom, hogy még szobafogságban vagy – mikor ilyen hó van és ilyen hólétől nedves a talaj, mindenesetre ez a legjobb; de hamarosan bizonyára jobb lesz (nem a legjobbnál, hanem a mostani időnél). Ezen az első télen, amelyet mellhártyagyulladásod óta északon töltesz, felkészültnek kell lenned légzőutaid enyhébb bántalmaira, ennek csak a jövő nyári gyógykezelés vethet véget.

Hogy tisztában legyek végre a Tacitus germánjai és az amerikai vörösbőrűek közötti párhuzammal, enyhén kivonatoltam Bancroftod[163] első kötetét. A hasonlóság csakugyan annál meglepőbb, mert termelési módjuk olyan alapvetően különböző – itt halászok és vadászok, állattenyésztés és földművelés nélkül, ott földművelésbe átmenő nomád állattenyésztés. Ez éppen azt bizonyítja, hogy ezen a fokon a termelés módja kevésbé döntő, mint a régi vérségi kötelékeknek és a nemek (sexus) régi kölcsönös közösségének felbomlási foka a törzsön belül. Különben nem lehetnének az egykori orosz Amerika thlinkitjei[164] pontos tükörképei a germánoknak – talán még inkább, mint a te irokézeid[165]. Egy másik rejtély, amely ott megoldódik, az, hogy a nőknek a munka zömével való megterhelése nagyon jól megfér a nők iránti nagy tisztelettel. Továbbá igazoltnak találtam azt a sejtése-

met, hogy a jus primae noctis*, amelyet Európában eredetileg a keltáknál és a szlávoknál találtak, a régi szexuális közösség maradványa: két egymástól messze élő és különböző fajú törzsben a sámánok számára van meg ez, mint a törzs képviselői számára. Nagyon sokat tanultam ebből a könyvből, s egyelőre, a germánok vonatkozásában, eleget. Mexikót és Perut félre kell tennem magamnak későbbre. A Bancroftot ugyanis visszaszolgáltattam, elővettem viszont a hátralevő Maurer-féle dolgokat[166], amelyek tehát most *mind* nálam vannak. Át kellett néznem őket a „Mark"-ról szóló zárómegjegyzésem miatt[167], amely meglehetősen hosszú lesz és még mindig nem tetszik nekem, pedig két-háromszor átírtam már. De nem is tréfadolog nyolc–tíz oldalon összefoglalni ezt keletkezése, virágzása és lehanyatlása szerint. Ha lesz valamennyi időm rá, elküldöm neked, hogy véleményedet halljam. Magam pedig szeretnék túl lenni ezen a kacaton és ismét nekilátni a természettudományoknak[155].

Mulatságos ahogy az ún. természeti népeknél megmutatkozik, hogyan keletkezett a *szentség* képzete. Eredetileg az szent, amit az állatvilágból vettünk át, az *állati*; vele szemben, ami „emberi rendelés", az éppúgy utálat, mint az evangéliumban az isteni törvénnyel szemben.

Tegnapra el kellett készülnie Hartmann hat Swan-lámpát (6–6 gyertya fényerejű izzótestet) működtető telepe szerelésének, de nem tudom, sikerült-e.

Figyelmeztetem majd Bernsteint Saarbrückenre**, már régebben is megtettem. De nehéz lesz a szocialista-törvény alatt[158] ott anyagot felhajtani. Már azelőtt is mindent megtettek azért, hogy *tisztán* tartsák ezt a kerületet.

Az „Égalité" a második postával megy. Lafargue még mindig szabadon van[144], mert ő címezi nekem.

Apropó trade-union-küldöttség: mikor a posszibilisták gyűlésén a franciák az ő tiszteletükre elénekelték a „Marseillaise"-t, a tiszteletre méltó Shipton és cimborái azt hitték, viszonozniok kell, s unisono elénekelték: „*God Save the Queen*"![168] Így írja a „Kölnische Zeitung", amelyet elküldtem Laurának.

Tehát mind torkod, mind az időjárás javuljon meg!

Barátod
F. E.

---

* – első éjszaka joga – *Szerk.*

** Ti. az ottani szénbányákra; *v. ö. 116. old.* – *Szerk.*

66

Engels Marxhoz

Ventnorba[169]

[London, 1882 december 13.]

Ezt éppen most, este 9.20-kor kaptam meg. Pault természetesen rögtön Montluçonba való előállítása után szabadlábra fogják helyezni. Közben mindjárt reggel elküldöm Laurának, ami szükséges.*

A Maitland Park 41-ben** minden rendben.

* *V. ö. 383., 386. old. – Szerk.*

** Marx londoni otthonában. – *Szerk.*

67

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, [18]82 dec. 15.

Kedves Szerecsen!

Mellékelve a „Mark"-ról[167] szóló függelék. Légy szíves és küldd vissza *vasárnap*, hogy hétfőn revideálhassam – a végső revízióval ma nem készültem el.

Azt a nézetet, amelyet a középkori paraszti viszonyokról és a *második* jobbágyságnak a XV. század közepén megindult keletkezéséről itt kifejtettem, egészében véve megdönthetetlennek tartom. Az egész Maurerban[166] minden idevágó részt elolvastam és szinte minden állításomat megtalálom benne, *mégpedig bebizonyítottan*, mellette pedig épp az ellenkezőjét is, de vagy bizonyíték nélkül, vagy olyan időből véve, amelyről éppen *nincs* szó. Ez különösen érvényes a „Fronhöfe" 4. kötetének befejezésére. Ezeknek az ellentmondásoknak a forrása Maurernál: 1. az a szokása, hogy mindenféle időkből származó bizonyítékokat és példákat egymás mellett és összevissza felsorol, 2. a jogászi elfogultság maradványa, s ez az elfogultság mindig útjában áll, amikor egy *fejlődést* kellene megértenie, 3. hogy nagyon kevéssé veszi figyelembe az *erőszakot* és ennek szerepét, 4. a felvilágosodásnak az az előítélete, hogy a sötét középkor óta állandó, a javulás irányába menő haladásnak *kellett* történnie; ez nemcsak abban akadályozza, hogy a valóságos haladás antagonisztikus jellegét, hanem abban is, hogy az egyes visszaeséseket lássa.

Meg fogod látni, hogy a dolog egyáltalán nem egyöntetű, hanem igazi toldás-foldás. Az első fogalmazvány egyöntetű volt, de sajnos téves. Csak lassanként birkóztam meg az anyaggal, s ezért a sok foldozgatás.

Mellesleg a jobbágyság általános visszaállítása az *egyik* oka annak, hogy Németországban nem fejlődhetett ki ipar a XVII. és XVIII. században. Először is: a *megfordított* munkamegosztás a céhekben, amely az ellentéte a manufaktúrabelinek: nem a műhelyen belül, hanem *a céhek között* osztják meg a munkát. Itt Angliában a céh nélküli vidékre való kivándorlás következett be. Németországban megakadályozta ezt az, hogy a parasztok és a

földművelő mezővárosok lakói jobbággyá váltak. De ezen végül a céh is tönkrement, mihelyt a külföldi manufaktúra konkurrenciája fellépett. Az egyéb okokat, amelyek a német manufaktúra hátráltatásában közreműködtek, itt kihagyom.

Ma újra egész nap köd volt és gázvilágítás. Hartmann telepe* valószínűleg nem válik be világítás céljára, legfeljebb távírásra stb. használható. Mihelyt véglegeset megállapítottak, bővebben írok erről.

Vigyázz magadra, remélhetőleg rövidesen olyan lesz az idő, hogy kijárhatsz.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 113–114 old. – Szerk.*

68

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, 1882 dec. 16.

Kedves Szerecsen,

Tegnap abbahagytam, ma folytatom. Bizonyára észrevetted, mennyire sebtében odavetett a levelem – Pumps és kisbabája* folyton zavart, előbb a kézirat revíziójában[167], azután a levélírásban. A jobbágyrendszer csaknem teljes – jogi vagy tényleges – eltűnése a XIII. és XIV. században, ezt a pontot tartom a legfontosabbnak, mert te erről régebben eltérő nézetet nyilvánítottál. A kelet-elbai tartományban a kolonizáció következtében kétségtelen a *német* parasztok szabadsága; Schleswig-Holsteinról Maurer elismeri, hogy akkor „minden" paraszt visszanyerte a szabadságot (talán még valamivel később, mint a XIV. században). Dél-Németországról is elismeri, hogy éppen akkor bántak legjobban a függőparasztokkal. Többé-kevésbé ugyanígy Alsó-Szászországban (pl. az új „majorosok", akik ténylegesen örökbérlők.)[170] Csak Kindlinger nézetét cáfolja, amely szerint a XVI. században még csupán létrejött a jobbágyrendszer.[171] Hogy azóta új feleleventésben, második kiadásban jelent meg, azt kétségtelennek látom. Meitzen közli az évszámokat, amikor Kelet-Poroszországban, Brandenburgban, Sziléziában először van ismét szó jobbágyokról: a XVI. század közepén[172]; Schleswig-Holsteinra vonatkozóan ugyanezt teszi Hanssen.[173] Ha Maurer *enyhített* jobbágyságnak nevezi ezt, akkor igaza van a IX–XI. századbelihez képest, hiszen az még az ógermán rabszolgaság folytatása volt, ugyanígy igaza van azokhoz a jogi hatáskörökhöz képest, amelyekkel az úr még a XIII. század törvénykönyvei szerint és később is rendelkezett a jobbággyal szemben. De a parasztoknak a XIII. és XIV. századbeli és Észak-Németországban úgyszintén a XV. századbeli *tényleges* helyzetéhez képest az új jobbágyság minden inkább volt, mint enyhítés. Hát még a harmincéves háború után![174] Az is jellemző, hogy a középkorban megszámlálhatatlanok a függőség és jobbágyság fokozatai, úgyhogy a Sachsenspiegel[175] lemond

* Lilian Rosher. – *Szerk.*

arról, hogy az „egen lüde rechtről"* beszéljen, ezzel szemben a harminc-éves háború után bámulatosan egyszerűvé lesz ez. Szóval kíváncsi vagyok véleményedre.

Ugyanígy abban is megakadályozott Pumps, hogy ahhoz a helyhez, ahol az orosz közös tulajdonról van szó, beragasszak egy jegyzetet, amely megállapítja, hogy ez a közlés tőled származik.

Melléklet az öreg Beckertől[176]; szerencsére rögtön ki tudtam parírozni szelíd sürgetését s küldeni neki öt fontot, mert éppen eladtam részvényeket és aznap fizették be a pénzt.

Itt van két „Égalité" – remélem, holnap elviszik, láthatod belőlük, hogy Lafargue-ot mindjárt szabadon engedték[144] és tegnap estére várták Párizsba.

Hartmann telepe**: ameddig csak a galvanométert kapcsolta be, amelyben az ellenállást egy nagyon hosszú drót képviseli, amely tehát csak lassanként fogyasztja az elektromechanikai erőt, addig minden jól ment. Mihelyt azonban a lámpát kapcsolta be, amelyben egy pontra, a vékony, rövid izzószálra összpontosul az ellenállás, mindennek vége volt; a hidrogén rögtön polarizálta az ezüstelektródát, és a gyenge áram csak gyenge pirosságot idézett elő az izzószálon. Most megint mindenféle újítások járnak a fejében, s ezek mind azt bizonyítják, hogy nem jó helyen keresi a nehézséget. Hogy azonban a pénzt előlegező urak hajlandók lesznek-e még további kísérletekre, az kérdéses.

Mit gondolsz, tudnál-e ott január első hetére két ágyról gondoskodni, Schorlemmernek és nekem? Nagy kedvünk volna néhány napra odaruccanni, ha nem jön közbe semmi. De a közbejövetel mindig valószínű Sch. reumája stb. miatt. Ha azonban tudjuk, hogy el tudsz szállásolni minket magadnál vagy a szomszédságotokban és hogy mennyivel előbb kell véglegesen bejelentenünk magunkat, akkor ehhez igazodhatunk.

Barátod
F. E.

---

* – a „jobbágyember jogáról" – *Szerk.*
** *V. ö. 113–114 old.* – *Szerk.*

69

Marx Engelshez

Londonba

[Ventnor, 18]82 dec. 18.

Kedves Fred,

Visszaküldöm a kéziratot[167]; *nagyon jó*!

Éppen megint itt volt a doktor*; nem mondhatom, hogy haladást látok, inkább az ellenkezőjét. Nincs hideg odakint, de esős, nyirkos az idő, s a doktor azt állítja, hogy nem engedheti meg a kimenést, míg szép nap nincs; különben nem vállalja a felelősséget.

Az ördögbe! türelmesnek kell lenni!

Üdvözlet.

A Szerecsen

* James M. Williamson. – *Szerk.*

70

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, 1882 dec. 19.

Kedves Szerecsen,

Tegnap este 5 órakor megkaptam leveledet, ma reggel visszakaptam a kéziratot[167]. Véleményed nagyon hízelgő, én, legalábbis ami a formát illeti, nem tudom osztani. Minthogy ma szép, meleg a déli idő, néhány órára végre bizonyára felszabadítottak a szobafogság alól. Itt nálunk persze 1 óra óta ismét növekszik és néha éjsötétté válik a köd.

A Podolinski-históriát[177] így képzelem el. Az ő igazi felfedezése az, hogy az emberi munka képes rá, hogy a napenergiát hosszabb ideig tartsa meg a föld felszínén és működtesse, mint ameddig ez nélküle történnék. Minden ebből levont gazdasági következtetése helytelen. Nincs a kezem ügyében a dolog, de csak nemrég olvastam olaszul a „Plebé"-ben. Ezt a kérdést: hogyan eredményezhet munka révén az egy bizonyos mennyiségű élelmiszerben adott energiamennyiség nagyobb energiamennyiséget, mint amekkora ő maga, így oldom meg magamnak: tegyük fel, hogy az egy embernek naponta szükséges létfenntartási eszközök olyan energiamennyiséget képviselnek, amelyet 10 000 he (hőegység) fejez ki. Ez a 10 000 he az idők végéig = 10 000 he, s a gyakorlatban, más energiaformákká való átváltozásnál, súrlódással stb., mint ismeretes, elveszíti egy nem hasznosítható részét. Az emberi testben ez jelentős is. A gazdasági munkában teljesített *fizikai* munka tehát sohasem lehet = 10 000 he, mindig kisebb ennél.

De a fizikai munka azért még korántsem *gazdasági* munka. A 10 000 he által teljesített gazdasági munka semmiképp sem abból áll, hogy egészében vagy részben, ilyen vagy olyan formában *újratermelődik* ugyanez a 10 000 he. Ellenkezőleg, ez nagyrészt veszendőbe megy a megnőtt és kisugárzott testhőmérséklettel stb., s ami hasznosítható marad belőle, az az ürülékek trágyázóképessége. Az a gazdasági munka pedig, amelyet az ember ennek a 10 000 he-nek a felhasználásával teljesít, inkább *új*, a nap által rásugárzott he-eknek a hosszabb-rövidebb időre való rögzítéséből áll, s ez utóbbiak csak ebben a munkakapcsolatban állnak az előbbi 10 000 he-gel. Hogy aztán

a napi táplálék 10 000 he-ének felhasználásával rögzített *új* he 5000, 10 000, 20 000 vagy egymillió-e, az kizárólag a termelési eszközök fejlettségi fokától függ.

Számszerűen ezt csak a legprimitívebb termelési ágakban lehet kimutatni is: a vadászatban, halászatban, állattenyésztésben, földművelésben. A vadászatban és halászatban nem is új napenergiát rögzítenek, hanem csak már rögzítettet tesznek hasznosíthatóvá. Emellett világos, hogy – feltételezve az illető normális táplálkozását – az általa vadászattal vagy halászattal szerzett fehérje és zsír mennyisége független ezen anyagok általa elfogyasztott mennyiségétől.

Az állattenyésztésben annyiban történik energiarögzítés, hogy különben gyorsan elhervadó, elhaló és felbomló növényi részeket tervszerűen állati fehérjévé, zsírrá, bőrré, csontokká stb. változtatnak át, tehát hosszabb időre rögzítenek. Itt már bonyolultabb a számítás.

Még inkább az a földművelésben, ahol a segédanyagok, trágyák stb. energiaértéke is számításba veendő.

Az iparban teljesen megszűnik minden ilyen számítás: a termékhez hozzáadott munka többnyire már egyáltalán nem fejezhető ki he-ekben. Ha pl. egy font fonalnál ez még éppenséggel megy is, mert annak a szívósságát és ellenállóképességét üggyel-bajjal még ki lehet fejezni valami mechanikai képletben, mégis itt ez már tisztára haszontalan pedantériának látszik, és egy vég nyersszövetnél, s még inkább fehérített, festett, nyomott szövetnél pedig már abszurdumnak. Egy kalapácsnak, egy csavarnak, egy varrótűnek a termelési költségek szerinti energiaértéke képtelen nagyság.

Gazdasági viszonylatokat fizikai mértékegységekkel kifejezni véleményem szerint tisztára lehetetlen.

Amit Podolinski teljesen elfelejtett, az az, hogy a dolgozó ember nemcsak *jelenlegi* naphő rögzítője, hanem még sokkal nagyobb elherdálója *múltbeli* naphőnek. Hogy mi megy végbe energiakészletek, szén, ércek, erdők stb. pazarlásában, azt te jobban tudod, mint én. Ebből a szempontból a vadászat és halászat sem új naphő rögzítésének látszik, hanem már előzőleg felhalmozott napenergia elhasználásának és már kezdődő elherdálásának.

Továbbá: amit az ember a munka révén szándékosan tesz, azt a növény öntudatlanul teszi. A növények – hiszen ez már régi dolog – a naphőnek nagy felszívói és megváltoztatott formájában nagy felraktározói. Az embernek tehát a munka révén, amennyiben ez naphőt rögzít (ami az iparban és másutt korántsem mindig van így), sikerül egyesítenie az energiát fogyasztó állat természeti funkcióit az energiát összegyűjtő növényeivel.

Podolinski az igen értékes felfedezéséből kiindulva tévútra jutott, mert

a szocializmus helyességének egy új természettudományos bizonyítékát akarta megtalálni, és ezért fizikai dolgokat összekevert gazdaságiakkal.

Mellékelten egy 40 £-es csekk, hogy amikor akarod, beválthasd és fedezeted legyen.

Tussy odautazásáról ma este fogok beszélni vele. Ami minket illet, Jollymeyer persze rögtön beleegyezett; a részleteket csak akkor lehet elrendezni, ha megjött.* Holnap többet.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 123. old. – Szerk.*

71

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, 1882 dec. 22.

Kedves Szerecsen,

Még egyszer visszatérve Podolinskira*, kiigazítom azzal, hogy munka általi energia-felraktározás tulajdonképpen csak a *földművelésben* megy végbe; az állattenyésztésben egészében véve csak az állatba rakják át a növényekben felraktározott energiát, felraktározásról itt csak annyiban lehet szó, hogy egyébként, állattenyésztés nélkül haszontalanul elhervadnának takarmánynövények, így pedig felhasználják őket. Az összes iparágakban viszont csak *kiadnak* energiát. Legfeljebb az vehető tekintetbe, hogy növényi termékek, fa, szalma, len stb., és állati termékek, amelyekben növényi energia van felraktározva, a feldolgozás által használhatóvá válnak, tehát *tartósabban megmaradnak*, mint ha átengednék őket a természetes felbomlásnak. Azt a régi gazdasági tényt tehát, hogy minden ipari termelőnek a földművelés, az állattenyésztés, a vadászat és a halászat termékeiből kell élnie, lefordithatjuk, ha tetszik, a fizika nyelvére, de aligha megyünk sokra vele.

Mellékelten egy levél Laurától[178]; valójában a dolog Jennynél egyáltalában nem olyan súlyos, ha rendesen és következetesen kezelteti magát, de erre szükség van – nem közvetlen veszély miatt, hanem azok miatt a nagyon kellemetlen következmények miatt, amelyek elhanyagolás esetén megrögződhetnek.

Hartmann feladta itt egész históriáját és holnap ismét elmegy az óceánon túlra. Ez a legjobb. Szerződéseivel olyan tömeg jogi kötelezettséget vett itt magára (és ezeket helyenként nem tartotta meg), hogy már maga sem tudja, hányadán van. Majd szóban elmondom neked a történeteit, örülök, hogy nem lesz itt. Miközben egyfolytában pumpolt engem, most kiderül, hogy öt-hat fontot vágott zsebre hetenként.

Igazad van abban, hogy Bernstein néha megengedi magának, hogy ne sokat gondolkodjék. De nem áll egyedül. Nézd csak meg Lafargue új fel-

* *V. ö. 125–127. old. – Szerk.*

fedezéseit a „Prêtres et commerçants"-ban („Égalité", dec. 20.) és ugyanabban a számban Deville-től a weitlingianizmus legújabb rekonstrukcióját korántsem javított kiadásban.[179]

Örülök, hogy a jobbágyság történetét* illetően „megegyezünk", ahogy üzleti stílusban mondják. Bizonyos, hogy a jobbágyság és függőség nem valami sajátlagosan középkori-feudális forma, mindenütt vagy majd mindenütt megtaláljuk, ahol hódítók a régi lakosokkal műveltetik meg a maguk számára a földet – Tesszáliában pl. igen korán. Ez a tény meg is tévesztett engem és másokat a középkori jobbágyságot illetően; nagyon szívesen alapozta volna az ember puszta hódításra ezt, olyan szépen és simán elintézné a dolgot. Lásd többek közt Thierryt.[180]

Valamelyest hasonlít ehhez a törökországi keresztények helyzete is az ótörök félfeudalizmus virágkorában.

De most jön Pumps az estebédre, 5 óra van, s így force majeure** hat rám. A ragyogó idő remélhetőleg ismét rendbe hozott.

Barátod
Fred

* *V. ö. 120–121., 122–123. old. – Szerk.*
** – nagyobb erő (vis major) –*Szerk.*

1883

72

Engels Marxhoz

Ventnorba

London, [18]83 jan. 9.

Kedves Szerecsen,

Nagyon sietve küldöm neked a mellékelteket: 1. Lafargue[181], 2. Bebel[182], 3. Hepner[183], amelyek közül a 2.-at és a 3.-at kérem vissza.

Végre van tehát olyan jelentés Jenny állapotáról, amelyből látható, mi a helyzet tulajdonképpen. Véleményem szerint nem olyan súlyos a dolog, amilyennek látszik, a szegény gyermek nagyon leromlott azáltal, hogy túlerőltette magát és húzódozott az orvosi kezeléstől, de Laura irányításával bizonyára hamar talpra áll megint. Rögtön küldtem Laurának 15 £-et, belőle ötöt arra, hogy Laurának valamivel szabadabb keze legyen Jenny meglátogatásában és a számára való bevásárlásban. Jobb lenne azonban, ha Johnny mégis itt maradna, amíg Jenny ismét képes lesz vezetni a háztartást.

Bebelnek a német iparról szóló hírei érdekesek, de azt hiszem cum grano salis* kell fogadni őket. Ami bővül, az főként luxusipar és persze a mechanikai szövés – ennek azonban csökkentik a kiviteli lehetőségeit a fonalvámok. Orsójuk Elzász annexiója óta több van, mint amennyi kell nekik, vaskohójuk 1870 óta ugyancsak, mi bővülhet tehát sokat a tulajdonképpeni *nagy* iparban? Hogy a répacukor annyira imponál neki, az szintén kisszerű nézőpontra vall. Már tárgyalták a Landtagban, hogy az állam profitokat fizet a gyártó cukorjunkeroknak.

Hepner. Mit szólsz hozzá, hogy a kis zsidócska (nyilván társa, Jonas által szorongatva) pisztolyt akar szegezni a mellünknek a „Kiáltvány"-hoz írandó előszó végett? Azt hiszem, ilyen pökhendi levelekre vagy egyáltalán nem válaszol az ember, vagy legföljebb a lipcsei kiadás előszavára[184] utalja őt; ha az nem elég jó neki, ne nyomassa ki a „Kiáltvány"-t.

* – némi fenntartással (*szó szerint*: egy csipetnyi sóval) – *Szerk.*

Ha írsz Sorgénak Hartmann miatt (feltéve, hogy ez még nem történt meg), belecsúsztathatnál Hepnerkéről néhány sort.

Postazárta van – a városba kellett mennem a pénzért és aztán gondoskodnom elküldéséről, ezért késtem el.

Barátod
F. E.

73

Marx Engelshez

Londonba

[Ventnor, 18]83 jan. 10.

Kedves Fred,

Nagyon derék dolog volt tőled, hogy rögtön elküldted nekem Lafargue levelét[181]; nagyon megnyugtatott, annál is inkább, mert egyidejűleg ma kaptam Lafargue-tól közvetlenül levelet és eszerint biztosnak látszik a jó irányú fordulat. Teljesen a te nézeteden vagyok, hogy Johnnynak most *semmi körülmények közt* nem szabad elmennie. Szó sem lehet erről, amíg Jenny teljesen rendbe nem jött. Megbocsáthatatlan lenne még nehezíteni a gyermek* helyzetét. Még ma írok közvetlenül Longuet-nak. Örülnék, ha magad is írnál néhány sort Jennykének ebben az értelemben. Emiatt Johnny még nem lenne elveszve a honi sereg számára.

Furcsa, hogy most minden idegizgalom rögtön torkon ragad engem, mint a vörös Wolff a fivérét, a gabonauzsorást.[185] Más szóval néhány nappal ezelőtt, a Párizsból jött rossz hír miatti első ijedelmemben görcsös köhögőrohamot kaptam, azt hittem, megfulladok. Szegény Jennykének bizonyára gyakran kellett asztmája idején átélnie ezt a rendkívül kínos érzést.

Ami „Hepnerkét" illeti**, véleményem szerint „üzletiesen" kell vele bánni. Szabadságában áll a lipcsei kiadáshoz írt előszavunkat kinyomtatni, s azt is megjegyezni, hogy az oroszok a múlt évben új fordítást tettek közzé.[186] Ha úgy gondolja, hogy *általunk írt külön új előszó nélkül* a „Kiáltvány" újranyomatása nem éri meg a fáradságot, akkor tegyen vagy ne tegyen úgy, ahogyan szerinte a körülményeknek megfelelő. „Pisztolyt szegezni a mellnek" ez „a mi embereinknek" természetük és modoruk, Hepnerkénél tehát bele kell törődnünk ebbe mint magától értetődő dologba!

Szegény Meissnertől elszámolást kaptam *1881-ről*, rossz év volt, mondja, ez azonban kevéssé fontos, mert saját beszámolója szerint 1882-ben a példányok „fogytán" voltak;[187] amennyivel kevesebbet adott el tehát 1881-ben,

---

* Jenny Longuet. – *Szerk.*

** *V. ö. 130. old.* – *Szerk.*

annyival többet 1882-ben. Hosszú hallgatásom bizonyára félrevezette. Végül Mohamed megy hozzá; sajnos, még nem egy köteg revíziós ív, ami kívánatosabb lett volna neki. A hosszú és azután is csak kivételképpen megszakított szobafogság beállta óta, de főleg a folytonos émelygés következtében, vagy hogy madame Karl Blind, született Cohen módjára *délnémetül, esztétikusan* fejezzem ki magam, a mindennapi *„okádás"* miatt – (ez a köhögés következménye) – eddig nemigen voltam képes rá, hogy előbbre haladjak a revideálással. De azt hiszem, türelemmel és pedáns önellenőrzéssel hamarosan visszazökkenek a kerékvágásba.

A Szerecsen

Második rész

Marx és Engels másokhoz írott levelei

1881 január—1883 március

1881

1

Marx Charles Longuet-hoz

Párizsba

[London,] 1881 jan. 4.

Kedves Longuet,

A nálam levő régi újságok roppant halmazában túl sok időbe kerülne megkeresnem azt az „*Eastern Post*"-ot, amely a Főtanácsnak (beleértve kommünár tagjait) az illusztris Bradlaugh-val való vitáját tartalmazza.[188] Feltételezem azonban, hogy Lessnernek keze ügyében lesz ez a „*Post*". De a maga számára ez a legkevésbé fontos. Hogy Bradlaugh vádolta a kommünárokat, hogy – amint maga akkor megmondta a „*Post*"-ban – megismételte az olyan lapok leggonoszabb rágalmait, mint a „*Liberté*", a „*Soir*"[189], hogy kirohant a Főtanácsnak „A polgárháború Franciaországban" című üzenete ellen stb., az aligha árt majd neki a párizsi burzsoázia szemében. Röviden mégis lehetne utalni a dologra, mint amely jellemző erre az emberre. A Főtanács főtitkára (*Hales* volt az, de nem kell megtisztelnie őt azzal, hogy megnevezi) Bradlaugh-nak adott egyik válaszában (az „*Eastern Post*"-ban, *1871 szeptember*) egyebek közt ezt mondta: „Magánlakhelyeknek (Thiers bombázása által való) oktalan lerombolása Bradlaugh úr barátainak a műve volt... Rochefort-t a köztársaság idejében egy sajtóvétségért életfogytiglani deportálásra ítélték. Képzeljük el, hogy Mr. Bradlaugh-t deportálják kijelentéseiért életfogytiglan!"

A fontos az, hogy a Főtanács (az üléseiről szóló kivonatokat közölte az „*Eastern Post*") leleplezte, hogy Bradlaugh kegyence Plon-Plonnak (ő akkoriban Londonban volt) és hogy gyanús kapcsolatai vannak Párizsban.

A Főtanács *1871 december 19-i* ülésén (annak a franciának a tájékoztatása alapján, aki Azamouth néven vagy más török néven* írt és akinek ezt a ké-

* Azamat-Batuk. – *Szerk.*

sőbb említendő társas összejövetelen részt vett egyik hölgy – valószínűleg Brimont-né – mondta el) lelepleztem Bradlaugh egy újabb kirándulását Párizsba, ahol ő Detroyat-val és Émile de Girardinnel társult. Tiszteletére ez utóbbi vacsorát adott, amelyen kétes, vagyis *bonapartista* hölgyek voltak jelen, s amelyen Bradlaugh nevetségessé tette magát állítólagos londoni befolyásának hencegő fitogtatásával.

Ha Bradlaugh azt mondja, hogy Brimont-né, amikor ő megismerkedett vele, nagy patrióta volt, akkor ezt igazán elhihetjük neki. A sedani csata[190] előtt minden bonapartista patrióta volt annyiban, hogy császárának* győzelmet kívánt. A sedani csata után is patrióták maradtak, mert, az ő álláspontjukról, *csak* Louis Bonaparte restaurálásával lehetett *megmenteni Franciaországot*, még ha ennek a restaurációnak Bismarck segítségével kell is történnie.

Magától értetődik, hogy engem *nem szabad megneveznie*. Ami Bradlaugh és Brimont-né szoros kapcsolatának részleteit illeti, Blanc (az öreg) az az ember, aki ezeket megadhatja.

A Főtanáccsal való vitájában Bradlaugh-t a „*Soir*" (a párizsi újság) támogatta. A *Főtanács 1872 január 2-i ülésén Serraillier közölte:* „A »*Soir*«-ban olvasott egy Bradlaugh védelmében írt cikket. Ez azt állította, hogy ő (Bradlaugh) *megtisztelte az újságot* (*a »Soir«-t*) *közreműködésével* és hogy a kormánynak megbízható embere, és semmi köze demagóg intrikákhoz."

Mikor Gladstone feloszlatta a parlamentet (amely alkalommal Disraeli megbuktatta), Bradlaugh előadótermét hatalmas plakátokkal díszítették fel, amelyeken ez volt a felirat: „Isten veled, képromboló, a nép megváltója! Isten hozott, St. Stephens nagy bajnoka!"[191] De gazda nélkül csinálta számítását. Nem választották meg a parlamentbe, bár kolduló nyílt leveleket írt (jó bizonyítványért) Brightnak és a „nagy liberális párt" más vezetőinek, akik nagyon hűvösen válaszoltak. Azok a dicsekvések sem használtak neki, hogy egy life-bishoppal** (az anglikán egyházéval) vacsorázott.

A legutóbbi választáson a következő okból volt Bradlaugh sikeresebb: Ő volt Gladstone Disraeli elleni oroszbarát kampányának az egyik leghangosabb demagóg támogatója – valójában az egyik leglármásabb eszköze annak a pártnak, amely minden áron újra „ranghoz és pénzhez" akart jutni. Azonfelül egyetlen választókerületet sem akartak kockára tenni a közelgő döntő választási csatában. A whigek és a radikális párt finnyásságát sutba kellett dobni. Mármost Bradlaugh megválasztása Northamptonban nem

* III. Napóleon. – *Szerk.*

** – egész életére kinevezett püspökkel – *Szerk.*

volt biztos, noha ebben a városban nagy a cipészek aránya, akik az ő „szektájához" tartoznak; de ezek a cipészek azelőtt egy emberként szavaztak rá, és mégis megbukott. De akadt még egy másik olyan liberális jelölt is, akit nehéz volt bejuttatni, mert rossz hírben állt „kétes pénzügyi históriái" miatt és azonfelül másfajta botrányok (kapott pofonok) is kárt okoztak neki. Ez az ember Labouchère volt. Ő egyike a „*Daily News*" három tulajdonosának, üzlettársa tehát a liberális párt ama nagykutyájának, *Samuel Morleynak*, a *pietista* kapitalistának. Nehéz lett volna akár Bradlaugh-t, akár Labouchère-t megválasztatni, de lehetővé vált azzal, hogy egy *párt* csináltak belőlük. A pietista Samuel Morleynak az ateista Bradlaugh számára (kinyomtatott levél útján) adott nyilvános ajánlása biztosította Bradlaugh-nak Northampton vallásos elemeit, Bradlaugh viszont biztosította Labouchèrenek e város hitetlen cipészeit. Így együttesen mindketten bejutottak Northampton képviselőiként.

Bradlaugh végtelen aljassága leginkább azokban a manőverekben mutatkozik meg, amelyekkel, magának sajátítva ki a párt minden anyagi alapját, sikerült kiszorítania a szabadgondolkodás összes többi népszerű prédikátorát (a tudományos prédikátorok más társadalmi rétegekhez fordulnak), akik – mint Mrs. Law – nem akarnak az ő személyi uszályhordozói lenni. Még az is sikerült neki, hogy London összes előadótermeit bezárassa ezek előtt, miközben ő a párt pénzén előadótermet épített a maga személyes használatára. Így Mrs. Law-nak stb. arra kellett szorítkozniok, hogy vidéken tartsanak előadásokat. Ha érdekli (de nem hiszem, hogy érdemes részletekbe bocsátkoznia), az érintett személyektől minden tájékoztatást megkaphat erről a pontról.

Üdvözlet.

K. M.

(Fordíts)

Tudna-e némi tájékoztatást adni nekem egy *E. Fortin* nevű személyről, aki több levelet írt nekem „Kedves mesterem" megszólítással. A kívánsága nagyon „szerény". Azt javasolja, hogy amíg a „*Tőké*"-t tanulmányozza, havonta *összefoglalásokat* készít belőle, s ezeket lesz olyan szíves havonta elküldeni nekem, én pedig havonta javítsam ki őket, megmagyarázva azokat a pontokat, amelyeket esetleg félreértett. Ilyen egyszerű módon neki, mire befejezte az utolsó havi összefoglalást és én kijavítva visszaküldtem neki, lenne egy közzétételre kész kézirata, és mint mondja, fényözönnel árasztaná el Franciaországot.

Nos, felhívását nem fogadom el – már csak idő híján sem –, de levelére

mindenesetre válaszolnom kell. Lehet, hogy jó szándékú ember. Mielőtt írnék neki, szeretnék némi tájékoztatást kapni.

Jelenleg Beauvais-ben lakik, 22, rue de la Porte de Paris.

Eredeti nyelve: angol

2

Marx egy ismeretlenhez

Londonba[192]

[London,] 1881 január 31.
41, Maitland Park Road, N. W.

Tisztelt Uram,

Kérem, küldje meg nekem a mellékelt jegyzékben felsorolt újságokat stb. Egyúttal nagyon lekötelezne, ha közölné, létezik-e valami rövid összefoglalása a Factory and Workshops' Acteknek*.

Nekem megvannak az egyes törvények, de a francia képviselőház egy tagja megkért, hogy szerezzek neki olyan összefoglalást, amelyben együtt megtalálhatja az egész anyagot. Nem tett közzé valami effélét Redpath gyárfelügyelő úr?[193]

Híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: angol

* – gyári és műhelytörvényeknek – *Szerk.*

3

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]81 febr. 1.

Tisztelt Kautsky Úr,

Hosszas akadályoztatások után végre hozzájutok, hogy válaszoljak levelére.[194] Minthogy azonban rövidesen ide szándékozik jönni, meglehetősen fölösleges munka volna kimerítő *írásbeli* bírálatát adnom annak a könyvnek, amelyet szíveskedett elküldeni nekem, hiszen nyilván lesz szerencsém személyesen beszélgetni róla Önnel, ezért csak néhány pontra szorítkozom.

1. A 66. és további oldalakon mondott azáltal dől meg, hogy az értéktöbblet és a tőkeprofit között még egyéb reális különbségek is vannak azon kívül, hogy százalékosan a változó tőkére vagy az össztőkére számítják-e ki. Az „Anti-Dühring"-ben, a 182. oldalon, össze vannak állítva a „Tőke" erre vonatkozó főbb helyei.[195]

2. A katedraszocialisták[196] makacsul követelik ugyan tőlünk, proletár szocialistáktól, hogy fejtsük meg nekik azt a rejtvényt: miként tudjuk elkerülni az esetleg beálló túlnépesedést és az új társadalmi rend összeomlásának innen fenyegető veszélyét, de ez korántsem ok számomra, hogy meg is tegyem nekik ezt a szívességet. Merő időpocsékolásnak tartom, hogy eloszlassam ezek összes aggályait és kétségeit, amelyeket saját zavaros szuperbölcsességüknek köszönhetnek, vagy például csak mindazt a rémséges zöldséget is megcáfoljam, amelyet egymaga Schäffle írt össze sok vaskos könyvében.[197] Már maga az is jókora kötetet töltene meg, ha ezeknek az uraknak az idézőjelbe tett összes *hamis idézeteit* a „Tőké"-ből helyre akarnók igazítani. Tanuljanak meg előbb olvasni és másolni, mielőtt azt kívánják, hogy feleljünk kérdéseikre.

Ezenkívül egyáltalán nem is tartom égetőnek a kérdést olyan pillanatban, amelyben az éppen csak keletkezőfélben levő amerikai tömegtermelés és a már *meglevő* nagyüzemi földművelés valósággal azzal fenyeget, hogy megfulladunk a termelt létfenntartási eszközök súlya alatt; egy olyan átalakulás előestéjén, amelynek többek között azzal a következménnyel is

kell járnia, hogy *először népesíti be a földet* – amit Ön a 169–170. oldalon erről mond, az mégiscsak túl könnyedén siklik el e felett a pont felett – és amely bizonyára Európában is erős népességnövekedést *tesz szükségessé.*

Euler számítása[198] pontosan annyit ér, mint az a számítás, amely szerint az időszámításunk 1. évében kamatos kamatra elhelyezett krajcár minden 13 évben megduplázódik, most tehát mintegy $\frac{1 \times 2^{144}}{60}$ forintra rúg, vagyis akkora halom ezüstre, amely nagyobb a földtekénél. Ön a 169. oldalon azt mondja, hogy az amerikai társadalmi állapotok nemigen különböznek az európaiaktól; de ez csupán akkor érvényes, ha csak a partvidék nagy városait, vagy csak ez állapotok külső jogi formáit tekinti. Az amerikai népesség nagy tömege kétségkívül olyan állapotok között él, amelyek rendkívül kedvezők a népesség növekedésének. A bevándorlók özöne bizonyítja ezt. S mégis több mint 30 év szükséges a megkétszereződéshez. Nem kell megijedni.

Persze megvan az az absztrakt lehetőség, hogy az emberek száma olyan nagy lesz, hogy korlátokat kell szabni szaporodásuknak. De ha a kommunista társadalom valamikor arra kényszerül majd, hogy az emberek termelését éppen úgy szabályozza, ahogy a dolgok termelését már szabályozta, akkor éppen ez a társadalom és csakis ez lesz az, amely ezt nehézség nélkül végrehajtja. Ilyen társadalomban egyáltalán nem nehéz, úgy vélem, tervszerűen elérni azt az eredményt, amely Franciaországban és Alsó-Ausztriában már most, természetadta módon, terv nélkül kifejlődött. Mindenesetre az akkori emberek dolga, hogy akarják-e ezt, mikor és hogyan akarják, s milyen eszközök alkalmazásával. Nem tartom hivatottnak magam, hogy indítványokat tegyek vagy tanácsokat adjak nekik erre. Olyan okosak, mint mi vagyunk, nyilván azok az emberek is lesznek.

Egyébként már 1844-ben megírtam („Deutsch-Französische Jahrbücher", 109. oldal): „Még ha Malthusnak teljesen igaza volna is, akkor is nyomban végre kellene hajtani ezt a (szocialista) átalakítást, mert csak ez, csak az általa nyújtható tömegműveltség teszi lehetővé a fajfenntartási ösztönnek azt a morális korlátozását, amelyet maga Malthus a túlnépesedés leghathatósabb és legegyszerűbb ellenszerének mondott."[199]

Ezzel elég is, míg a többi pontot személyesen meg nem beszélhetem Önnel. Nagyon helyesen teszi, ha idejön. Ön egyike azoknak a keveseknek a fiatalabb nemzedékből, akik arra törekednek, hogy valóban tanuljanak valamit, s ezért nagyon hasznos lesz Önnek, ha kiszakad a kritikátlanságnak abból a légköréből, amelyben a Németországban manapság gyártott egész történelmi és gazdasági irodalom poshad.

Őszinte üdvözlettel.

Híve
F. Engels

4

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1881 febr. 2.

Kedves Bernstein Úr,

Mellékelten egy Kautskynak szóló levél*, szíves továbbítás végett, nem tudom, hogy jó-e még a nekem megadott bécsi cím.

A „Sozialdemokrat"-nak újév óta megjelent 5 száma jelentős haladást mutat. Megszűnt az „elveszett ember" mélabúsan kétségbeesett hangja, az ezt kiegészítő fellengzős jóravalóság, a Most-féle forradalmi frázisokkal[200] folyton váltakozó nyárspolgári szelídség, végül a Mosttal való örökös foglalkozás. A hang élénk és céltudatos lett, a lap, ha így marad, már nem csillapítgatni fogja németországi embereinket, hanem bátorításukra szolgál. Minthogy Önnek megvan a „Neue Rheinische Zeitung"[201], jól tenné, ha időnként olvasgatna belőle. Éppen az a megvetés és gúny, amellyel ellenfeleinket kezeltük, szerzett nekünk az ostromállapotig terjedő 6 hónap alatt csaknem 6000 előfizetőt, és bár novemberben ismét elölről kezdtük, 49 májusában újra teljesen megvolt ez a szám és még több is. A „Kölnische Zeitung" most vallotta be, hogy akkor *csak 9000* előfizetője volt.

Minthogy Önöknek tárcában, úgy látszik, hiányuk van, leközölhetnék egyszer az 1848. évi 44. számból ezt a verset: „Heute morgen fuhr ich nach Düsseldorf"; mondjuk, ezzel a címmel: „Ein Sozialistenfresser von 1848 (Feuilleton der »Neue Rhein. Ztg.«, vom 14. Juli 1848)", s alatta a szerző: Georg Weerth (meghalt Havannában, 1856-ban).[202] Hát csak így előre!

Híve

F. E.

A „Du sollst nicht stehlen" és XVI. Lajos kivégzésének apológiája[203] nagyon jó.

---

* *V. ö. 142–143. old. – Szerk.*

5

Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Szentpétervárra[204]

London, 1881 február 19.

Tisztelt Uram,

Nagy sietve ezt a néhány sort, válaszul kedves levelére.

Ramsgate-ből való visszatértem óta[205] egészségem általában javult, de az a hónapok óta tartó utálatos idő, amelyben részünk van, állandó náthával és köhögéssel áldott meg, s ez zavar az alvásban stb. De a legrosszabb az, hogy Mrs. Marx állapota napról napra veszélyesebbé válik, noha London leghírnevesebb orvosaihoz fordultam, s ezenkívül egy csomó házi bajom van, amelyekre rátérnem unalmas volna. Másfelől hatalmas tömeg kékkönyvön[206] kellett és kell átverekednem magamat, amelyeket különböző országokból, mindenekelőtt az Egyesült Államokból küldtek nekem, úgyhogy munkaidőm alig elég a feladathoz, mert orvosi tanácsadóim évekre teljesen eltiltottak minden éjszakai munkától. Ezért rettentő levéltartozással nézek szembe. Most éppen minden a feje tetején áll családomban, mert legidősebb lányom, madame Longuet, gyermekeivel Londonból Párizsba költözik, ahol férje a „Justice" egyik szerkesztője lett (az amnesztia után; időközben a londoni King's College tanára volt) (ő sugalmazta Clemenceau félig szocialista marseille-i beszédét[207]). Ön megérti, hogy Mrs. Marx jelenlegi állapotában milyen fájdalmas ez az elválás. Unokáink, három kisfiú*, az élet örömének kimeríthetetlen forrásai voltak neki meg nekem.

Most először is a mellékelt kézirathoz.[208] Szerzője, Lafargue úr, második leányom férje és egyik közvetlen tanítványom. Megkért, tudakoljam meg, hogy nem lehetne-e az Ön közbenjárásával egy pétervári szemlének, az „*Отечественные записки*"-nak vagy a „*Слово*"-nak a munkatársává.[209] (Úgy gondolom, ezek az egyedüliek, amelyeknél van lehetősége.) Ha igen, akkor Ön fel van hatalmazva, hogy változtasson meg vagy hagyjon ki minden olyasmit, ami nem felel meg a szentpétervári délkörnek. Ami

* Jean, Henri és Edgar Longuet. – *Szerk.*

„nevét" illeti, a kezdőbetűi elegendők. A kézirat elolvasása mindenesetre érdekes lesz az Ön számára.

Igen nagy érdeklődéssel olvastam cikkét[210], amely a szó legjobb értelmében „eredeti". Ezért bojkottálják. Aki a megszokott gondolkodás szövedékét átszakítja, az mindig biztosan számíthat arra, hogy először „bojkottálni" fogják; ez a védekezés egyetlen fegyvere, amelyet a *megszokás* emberei első meghökkenésükben forgatni tudnak. Engem sok-sok éven át „bojkottáltak" Németországban és még ma is ez a helyzet Angliában, azzal a kis variációval, hogy időnként valami olyan képtelen és szamár dolgot hoznak forgalomba ellenem, hogy restellnék nyilvánosan reagálni rá. De folytassa. A legközelebbi teendő – véleményem szerint – az, hogy a *földesuraknak*, a mezőgazdaság legfelsőbb osztálybeli képviselőinek bámulatosan növekvő *eladósodásával* foglalkozzék, s megmutassa nekik, hogyan „kristályosodnak ki" a retortában, „a társadalom új támaszainak" felügyelete alatt.

Nagyon szeretném elolvasni polémiáját a „Слово"-val.[211] Mihelyt nyugodtabb vizekre evezek, jobban belemélyedek majd az Ön „Vázlat"-aiba. Egyelőre egy megjegyzést nem mulaszthatok el. Az a talaj, amely kimerült és nem kapja meg – mesterséges, vagy növényi, vagy állati trágyázás stb. révén – a szükségleteit kielégítő elemeket, még továbbra is hoz majd az időjárás, az emberi befolyástól független körülmények változásától függően igen különböző mennyiségű termést, bár az évek egy periódusát összegezve, pl. 1870-től 1880-ig, a termelés pangó jellege igen élesen megmutatkozik. Ilyen körülmények között a kedvező időjárási viszonyok a talajban még benne rejlő ásványi trágyaanyag gyors elfogyasztása és felszabadítása révén *ínséges évet* készítenek elő, és *megfordítva*, egy *ínséges év*, még inkább pedig az egymást követő rossz évek sora, lehetővé teszi a talajban levő ásványi anyagoknak, hogy újra felhalmozódjanak és a kedvező időjárási viszonyok visszatértével hatékonyan működjenek. Ilyen folyamat természetesen mindenütt végbemegy, de *másutt* magának a földművelőnek a módosító beavatkozása megfékezi. *Egyedüli szabályozó tényezővé* ott válik, ahol az ember – eszközök hiányában – megszűnt „erő" lenni.

Így például *1870-ben* az Ön országában kitűnő volt a termés, de ez az év *csúcspont* volt, és mint ilyent, nyomban egy igen rossz év követte; az igen rossz terméső *1871.* évet egy új kis ciklus kiindulópontjának kell tekintenünk, amíg aztán 1874-ben új csúcsponthoz nem érünk, amelyet közvetlenül követ az 1875-ös ínséges év; akkor újra megkezdődik a felfelé haladó mozgás, amely az 1880-as, még rosszabb ínséges évvel ér véget. Az egész periódus éveinek összegezése azt bizonyítja, hogy az átlagos évi termelés ugyanaz maradt, és hogy csakis a merőben természeti tényezők hozták

létre az egyes évek és a kisebb évciklusok összehasonlításakor mutatkozó változásokat.

Egy idővel ezelőtt azt írtam Önnek[212], hogy ha az a nagy ipari és kereskedelmi válság, amelyet Anglia átélt, lezajlott anélkül, hogy londoni pénzügyi összeomlás tetőzte volna be, akkor ez a *kivételes* jelenség csak francia pénznek köszönhető. Ezt most még angol routinier-k* is látják és elismerik. A „*Statist*"[213] például (1881 január 29-én) ezt írja: „A pénzpiac csupán *egy véletlen következtében* volt a múlt évben olyan nyugodt. Kora ősszel a *Francia Bank* megengedte, hogy aranyrúdállománya 30 millió £-ről 22 millióra csökkenjen... *Kétségtelen, hogy tavaly ősszel csak hajszál híján menekültünk meg.*"(!)

Az *angol vasútrendszer* ugyanolyan lejtőn mozog, mint az európai *államadósságrendszer*. A különböző vasúthálózatok igazgatói között vezető mágnások nem csupán azért vesznek fel - növekvő mértékben – új kölcsönöket, hogy *növeljék hálózatukat*, vagyis azt a „területüket", amelyen abszolút monarchaként uralkodnak, hanem azért növelik a maguk hálózatát, *hogy új ürügyük legyen új kölcsönök kibocsátására*, amelyek lehetővé teszik nekik, hogy kifizessék a kötvények, elsőbbségi részvények stb. tulajdonosainak az esedékes kamatot, s időnként a sokszor becsapott egyszerű részvényeseknek is odavessenek valami sápot, némileg felemelt osztalék alakjában. Ennek a kellemes módszernek előbb vagy utóbb csúnya katasztrófával kell végződnie.

Az *Egyesült Államokban* a vasútkirályok támadások céltáblája lettek, nem csupán, mint eddig, a farmerek és Nyugat más ipari „*vállalkozói*" részéről, hanem a kereskedelem nagy képviselője – a *New York-i Kereskedelmi Kamara* részéről is. A vasútkirály és pénzügyi szédelgő *Gould*, ez a nyolckarú polip, a maga részéről ezt mondta a New York-i kereskedelmi mágnásoknak: „Ti most támadjátok a vasutakat, mert azt hiszitek, hogy jelenlegi népszerűtlenségük következtében ők a leginkább sebezhetők; de vigyázzatok: a vasutak után rákerül a sor *mindenfajta korporációra* (jenki nyelvjárásban ez *részvénytársaságot* jelent); később azután a *társas tőke minden formájára*; végül *a tőke minden formájára*; így egyengetitek az utat – a *kommunizmusnak*, amelynek tendenciái máris egyre inkább terjednek a nép között." Gould úrnak „jó a szimata".

Indiában súlyos bonyodalmak várnak a brit kormányzatra, ha ugyan nem általános felkelés. Amit az angolok évenként elvesznek tőlük járadéknak, a hinduk számára haszontalan vasutak osztalékának, katonai és polgári tisztviselők nyugdíjának a formájában, az afgán és más háborúk költségére

* – megszokás emberei, gyakorlati szakemberek – *Szerk.*

stb. stb. – amit *bármilyen egyenérték nélkül* vesznek el tőlük, és *teljesen eltekintve* attól, amit ők Indián belül évente elsajátítanak maguknak –, csak azoknak az *áruknak az értékéről* beszélve, amelyeket az indiaiaknak *ingyen* kell évenként Angliába *küldeniök*, ez *többre* rúg, *mint India 60 millió mezőgazdasági és ipari munkásának egész jövedelme!* Túlontúl nagy érvágás ez! Egymást követik az éhínséges évek, *olyan méretekben*, amilyeneket Európában eddig még csak nem is sejtettek! Valóságos összeesküvés folyik ott, amelyben hinduk és muzulmánok együttműködnek; a brit kormányzat tudja, hogy „forr" valami, de ez a sekélyes népség (a kormányhivatalnokokat értem), amelyet elbutított saját parlamentáris beszéd- és gondolkodásmódja, nem is akar tisztán látni, nem is akarja felismerni a fenyegető veszély teljes nagyságát! Becsapni másokat és becsapásukkal becsapni önmagunkat – ez a *parlamenti bölcsesség* dióhéjban! Tant mieux!* Meg tudná mondani, hogy le van-e fordítva oroszra Lankester professzor „*Chapter on deterioration*" című műve[214] (láttam, idézte a cikkében)? A szerző barátom.

A múlt hónapban orosz látogatóink voltak, többek között Ziber professzor (most Zürichben lakik) és Kablukov úr (Moszkvából). Egész nap a British Museumban dolgoztak.

Semmi hír „közös" barátunkról**?

Apropó. *Janszon* legutóbbi statisztikai műve[215] – amely Oroszországot összehasonlítja Európával – nagy feltűnést keltett. Örülnék, ha láthatnám.

Üdvözli

igaz híve
Karl Marx

Ha Lafargue cikke Pétervárott nem találna „otthonra", szíveskedjék visszaküldeni nekem.

Eredeti nyelve: angol

---

* – Annál jobb! – *Szerk.*

** German Alekszandrovics Lopatyin. – *Szerk.*

6

Marx Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz

Hágába

1881 február 22.
41, Maitland Park Road
London, N. W.

Igen tisztelt Elvtárs,

Hosszú hallgatásomnak az volt az oka, hogy az Ön január 6-i levelére adandó válaszomhoz egyúttal azoknak a változtatásoknak a jegyzékét is mellékelni akartam, amelyeket a „Kapitaal en Arbeid" 2. kiadása esetén[216] Önnek talán végre kellene hajtania. Itthoni zavarok, előre nem látott munkák és egyéb megszakítások következtében még nem jutottam a végére ennek, egyelőre tehát e melléklet nélkül küldöm ezeket a sorokat, mert további hallgatásomat félremagyarázhatná. A nekem szükségesnek látszó változtatások részletekre vonatkoznak; a fődolog, a szelleme a dolognak adva van.

Köszönöm a szívélyes ajánlást, mert ezzel Ön személyesen arcukba vágta a kesztyűt a polgári ellenfeleknek.[217]

A „Mannen van beteekenis" szerzője[218], valami tanfelügyelő vagy efféle, levéllel fordult hozzám, hogy anyagokat kapjon életrajzomhoz, ezenkívül könyvkereskedőjét sógoromhoz, Jutához irányította, hogy ez utóbbi vegyen rá kívánsága teljesítésére, mert rendszerint elutasítom az ilyesmit. Ez az úr – a „Mannen" szerzője – azt írta nekem, hogy ő nem ért egyet nézeteimmel, de elismeri fontosságukat, tiszteletnyilatkozatokat tett stb. Utána ugyanez az egyén volt olyan arcátlan, hogy bevegye brosúrájába Stiebernek, a hírhedt porosz spiclinek egy rágalomkoholmányát, továbbá – valószínűleg egy bonni katedraszocialista[196] sugalmazására – idézetek tudatos hamisításával vádoljon, s eközben azt a fáradságot sem vette a becsületes férfiú, hogy maga olvassa el az érdemes Brentano elleni polémiámat a „*Volksstaat*"-ban[219], amelyből látta volna, hogy Brentano, aki eredetileg „alaki és tartalmi hamisítással" vádolt a „*Concordiá*"-ban (gyároslap), később azzal a hazugsággal mászott ki a csávából, hogy másképpen értette ezt stb.[220] Egy holland újság meg akarta nyitni hasábjait a „tanfelügyelő" megfenyí-

tésére, de én *elvből* nem válaszolok az ilyen poloskacsípésekre. Még Londonban sem vettem soha a legcsekélyebb tudomást sem az efféle irodalmi kutyaugatásról. Ha nem így járnék el, időm java részét helyesbítésekkel kellene agyoncsapnom, Kaliforniától Moszkváig. Amikor fiatalabb voltam, hevesen odavágtam néha, de az öregség annyiban bölcsességet hoz, hogy az ember kerüli a haszontalan erőpazarlást.

Úgy tűnik nekem, hogy az a küszöbönálló zürichi kongresszus elé kerülő „kérdés"[221], amelyet közöl velem, balfogás. Hogy mi a teendő a jövőnek egy meghatározott, adott időpontjában, mi *közvetlenül* a teendő, az természetesen teljesen és kizárólag azoktól az adott történelmi körülményektől függ, amelyek között cselekedni kell. Ezt a kérdést viszont valami *ködvilágban* vetik fel, valójában tehát fantomproblémát vetnek fel, amelyre az egyetlen felelet – magának *a kérdésnek a bírálata* kell hogy legyen. Nem oldhatunk meg olyan egyenletet, amely adataiban nem foglalja magában megoldásának elemeit. Különben is egy a nép győzelme folytán hirtelen létrejött kormány bizonytalanságai semmiképpen nem valami „szocialista" sajátosság. Megfordítva. A győztes burzsoá politikusok rögtön feszélyezve érzik magukat „győzelmük" által, a szocialista viszont legalább feszélyezettség nélkül beavatkozhatik. Egyet biztosra vehet, szocialista kormány nem kerül hatalomra olyan országban, amelyben az állapotok nem elég fejlettek arra, hogy mindenekelőtt megtehesse a szükséges intézkedéseket a burzsoá tömeg olyan megfélemlítésére, amellyel eléri az első kívánalmat – időt a huzamos cselekvésre.

Ön talán a Párizsi Kommünre fog utalni; de eltekintve attól, hogy ez csupán egyetlen városnak rendkívüli körülmények közötti felkelése volt, a Kommün többsége egyáltalán nem volt szocialista, nem is lehetett az. Kevéske józan ésszel azonban elérhetett volna egy a nép egész tömegére hasznos kompromisszumot Versailles-jal (csak ennyi volt akkor elérhető). A Francia Bank kisajátítása egymagában is csúfos véget vetett volna a versailles-iak hetvenkedésének stb. stb.

A francia burzsoázia 1789 előtti általános követelései, mutatis mutandis* körülbelül éppen úgy le voltak rögzítve, mint ahogyan a proletariátus első közvetlen követelései manapság meglehetősen egyformán le vannak rögzítve a tőkés termelés minden országában. De volt-e a XVIII. század bármelyik franciájának előre, a priori, a leghalványabb sejtelme is arról a módról, ahogyan a francia burzsoázia követelései megvalósultak? Egy jövendő forradalom akcióprogramjának doktrinér és szükségképpen fantasz-

* – a megváltoztatandók megváltoztatásával – *Szerk.*

tikus anticipálása csak elterel a jelenlegi harctól. A világ hamarosan bekövetkező pusztulásának álma tüzelte az őskeresztényeket a római világbirodalom elleni küzdelmükben és győzelmükben való bizonyosságot adott nekik. Az uralkodó társadalmi rend elkerülhetetlen és szemünk láttára szakadatlanul folyó bomlásának tudományos felismerése és a régi kormánykísértetek által a szenvedélyekbe mind jobban és jobban belehajszolt tömegek, ugyanakkor a termelési eszközöknek óriási méretekben előrehaladó pozitív fejlődése – mindez elegendő kezesség arra, hogy egy valóságos proletárforradalom kitörésének pillanatában adva lesznek közvetlen, legközelebbi (bár bizonyára nem idillikus) modus operandijának* feltételei is.

Meggyőződésem szerint még nem érkezett el a kritikus helyzet egy új nemzetközi munkásszövetség megalakítására; ezért nemcsak fölöslegesnek, hanem károsnak is tartok minden olyan munkáskongresszust, illetve szocialista kongresszust, amely nem egyik vagy másik meghatározott nemzet közvetlen, adott viszonyaival foglalkozik. Ezek mindig bele fognak veszni számtalanszor újrakérődzött általános közhelyekbe.

Készséges híve
Karl Marx

* – működési módjának – *Szerk.*

7

Engels Jenny Longuet-hoz

Párizsba

[London,] 1881 febr. 24.

Kedves Jennym,

Hadd ajánlja „jóindulatodba" periratát az illusztris Regnard.[222] Ez a jakobinus, aki az angol tiszteletre méltó protestantizmust és az angol vulgáris liberalizmust ugyanennek a vulgáris liberalizmusnak a történelmi apparátusával védelmezi, valóban rászorul a legnagyobb jóindulatra. De nézzük „tényeit".

1. A 30 000 protestáns lemészárlása 1641-ben. Az ír katolikusok itt ugyanabban a helyzetben vannak, mint a Párizsi Kommün. A versailles-iak lemészároltak 30 000 kommünárt és ezt a Kommün rémtetteinek nevezték. Cromwell idején az angol protestánsok lemészároltak legalább 30 000 írt, s hogy leplezzék kegyetlenségüket, *kitalálták* azt a mesét, hogy ezzel az ír katolikusok által meggyilkolt 30 000 protestánsért álltak bosszút.

A tények a következők.

Miután Ulstert elvették ír tulajdonosaitól – akiknél abban az időben, 1600–1610, *a föld köztulajdonban volt* – és skót protestáns katonai telepesek kezére adták, ezek a telepesek az 1640 utáni zavaros időkben nem érezték biztonságban magukat birtokaikon. A dublini puritán angol kormányhivatalnokok azt híresztelték, hogy Ulsterben skót covenanter-hadsereg[223] száll partra, s az összes íreket és katolikusokat kiirtja. Sir W. Parsons, Írország két főbírája közül az egyik, azt mondta, hogy 12 hónap múlva nem lesz katolikus Írországban. Ezeknek az angol parlamentben is megismételt fenyegetéseknek a hatására az ulsteri írek 1641 október 23-án felkeltek. Mészárlás azonban nem történt. Az összes egykorú források csupán az általános mészárlás szándékát tulajdonítják az íreknek, s még a két protestáns főbíró is kijelenti (1642 február 8-i proklamáció), hogy „összeesküvésük fő része, s benne egy általános mészárlás, *meghiúsult*". Az angolok és skótok ellenben 1642 május 4-én meztelenre vetkőztetett ír nőket a folyóba dobtak (Newryban) és ír férfiakat lemészároltak (Prendergast: „Cromwellian settlement of Ireland", 1865[224]).

2. „Írország Anglia Vendée-ja".[225] Írország katolikus volt, a protestáns Anglia republikánus, ezért Írország = angol Vendée. Megvan azonban az a csekély különbség, hogy a francia forradalom oda akarta *adni* a földet a népnek, az angol Commonwealth pedig Írországban el akarta *venni* a földet a néptől.

Mint a történelem legtöbb tanulmányozója – Regnard kivételével – jól tudja, az egész protestáns reformáció, dogmatikai veszekedéseitől és szócsépléseitől eltekintve, hatalmas földelkobzási terv volt. Először az egyháztól vették el a földet. Azután azokban az országokban, amelyekben a protestantizmus hatalmon volt, a katolikusokat lázadóknak nyilvánították és elkobozták földjeiket.

Nos, Írországban sajátos volt az eset. „Az angolok ugyanis – mondja Prendergast –, úgy látszik, azt gondolták, Isten tévedést követett el, amikor olyan szép országot, mint Írország, az íreknek adott; s csaknem 700 éve kísérleteznek azzal, hogy ezt a tévedést helyrehozzák."

Írország egész agrártörténete ír földek sorozatos elkobzása, hogy angol telepeseknek adják át őket. Igen kevés nemzedék alatt ezek a telepesek, a kelta társadalom varázsára, írebbekké váltak, mint az őslakók. Ekkor újabb elkobzás és újabb telepítés történt, és így in infinitum*.

A XVII. században egész Írország, kivéve a nemrég elskótosított Északot, megérett egy újabb elkobzásra. Annyira, hogy a brit (puritán) parlament, amikor Írország leigázására hadsereget szavazott meg I. Károlynak, úgy határozott, hogy az ennek felszereléséhez szükséges pénzt *az Írországban elkobzandó 2 500 000 acre fedezetére* kell felvenni! S az „adventurerek"[226], akik a pénzt előlegezték, nevezzék ki e hadsereg tisztjeit is. A földet úgy akarták felosztani ezek között az „adventurerek" között, hogy Ulsterben 200 £ előlegért, Connaughtban 300 £-ért, Munsterban 450 £-ért, Leinsterben 600 £-ért kapják 1000 acre-jét. S ha az emberek fellázadnak ez ellen a jótékony terv ellen, akkor vendée-iak! Ha Regnard valaha is egy Nemzeti Konventben[227] ülne, lehet hogy példát venne a Hosszú Parlament[228] eljárásáról és ezekkel az eszközökkel harcolna egy esetleges Vendée ellen.

A Penal Laws[229] eltörlése! Nos, ezeknek nagy részét nem 1793-ban, hanem 1778-ban hatálytalanították, amikor az amerikai köztársaság felkelése fenyegette Angliát, s a második hatálytalanítás, az 1793-as, akkor történt, amikor a francia köztársaság fenyegetően felkelt, s Angliának minden megszerezhető katonára szüksége volt, hogy küzdjön ellene!

* – a végtelenségig – *Szerk.*

Pitt adománya Maynoothnak[230]. Ezt az alamizsnát a toryk hamarosan visszavonták, és csak Sir R. Peel újította fel 1845-ben. De egy árva szó sincs arról a másik *ajándékról*, amelyet Írországnak adott ez a nagy ember (ez az első eset, hogy kegyelemre talál egy jakobinus szemében), a másik, nemcsak „tekintélyes", hanem valósággal pazar *„juttatásról"* – arról a 3 millióról, amelyen Írországnak Angliával való unióját[231] megvásárolták. „A parlamenti dokumentumokból kitűnik, hogy a korhadt és névleges választókerületek[232] vételárának tétele egymaga sem kevesebb *1 245 000* £ összegnél." (O'Connell, „Memoir on Ireland", a királynőhöz intézve.)

Lord Derby felállította a nemzeti iskolák rendszerét.[233] *Ez nagyon igaz*, de miért tette? Nézd meg Fitzgibbon „Ireland in 1868"-át, amely egy rendíthetetlen protestáns és tory műve, vagy a hivatalos „Report of Commissioners on Education in Ireland"-ot, 1826-ból. Az íreknek, minthogy az angol kormány elhanyagolta, maguknak kellett kezükbe venniök gyermekeik neveltetését. Abban az időben, amikor angol apák és anyák ragaszkodtak ahhoz a jogukhoz, hogy a gyárba küldjék gyermekeiket pénzt keresni, nem pedig az iskolába tanulni, ebben az időben Írországban a parasztok versengtek egymással saját iskoláik megteremtésében. Az iskolamester vándortanító volt, minden faluban néhány hónapot töltött. Szereztek neki egy kunyhót, minden gyerek hetenként 2 d.-t fizetett neki és télen néhány darab tőzeget. Szép nyári napokon a mezőn, sövény mellett tartották a tanítást, s ezért sövényiskola néven ismerték ezeket. Vándordiákok is voltak, akik könyveikkel hónuk alatt vándoroltak iskolából iskolába, és könnyűszerrel kaptak szállást és kosztot a parasztoktól. 1812-ben 4600 ilyen sövényiskola volt Írországban, s a biztosok ez évi jelentése azt mondja, hogy az ilyen nevelés „inkább rosszra, mint jóra vezet", „hogy az ilyen neveltetést *valóban a maguk kedvéért szerzik meg az emberek*, s bár keresztülvihetőnek tartjuk, hogy javítsunk rajta, *terjedésének feltartóztatása lehetetlennek látszik*; tökéletesíteni lehet rajta, de megakadályozni nem". Ezek az igazán *nemzeti* iskolák tehát nem feleltek meg az angol céloknak. Megszüntetésük végett alapították meg az *ál*nemzeti iskolákat. Ezek *olyan kevéssé világiak*, hogy olvasókönyvük a katolikus és a protestáns Biblia szemelvényeiből áll, amelyeket a dublini katolikus és protestáns érsek hagyott jóvá. Hasonlítsd össze ezekkel az ír parasztokkal az angolokat, akik mind a mai napig jajveszékelnek a kötelező iskolalátogatás miatt![234]

Eredeti nyelve: angol

8

Marx Vera Ivanovna Zaszulicshoz

Genfbe[235]

1881 március 8.
41, Maitland Park Road,
London N. W.

Kedves Polgártársnő,

Egy idegbántalom, amely az utóbbi tíz évben időközönként rám tör, megakadályozott abban, hogy hamarabb válaszoljak február 16-i levelére. Sajnálatomra nem szolgálhatok Önnek a megtisztelő módon hozzám intézett kérdés nyilvánosságnak szánt tömör megválaszolásával. A szentpétervári bizottságnak[236] már hónapokkal ezelőtt ígértem egy munkát ugyanerről a tárgyról. Remélem azonban, néhány sor elegendő lesz, hogy minden kételyét eloszlassa az úgynevezett elméletemmel kapcsolatos félreértést illetően.

A tőkés termelés keletkezését elemezve ezt mondom:

„A tőkés rendszernek tehát alapja a termelő és a termelési eszközök radikális elválasztása... Ennek az egész fejlődésnek az alapja a *földművelők kisajátítása*. Ezt radikális módon még csak Angliában valósították meg... De *Nyugat-Európa minden más országában is* végbemegy ugyanez a folyamat." („A tőke", francia kiadás, 315. old.)

E folyamat „történelmi elkerülhetetlensége" eszerint *kifejezetten Nyugat-Európa országaira* korlátozódik. E korlátozás okát a XXXII. fejezet következő passzusa jelöli meg:

„A személyes munkán alapuló *magántulajdont* ... kiszorítja *a tőkés magántulajdon*, amely a mások munkájának kizsákmányolásán, bérmunkán alapszik." (Id. mű, 341. old.)[237]

E Nyugaton végbemenő folyamat során tehát arról van szó, hogy a *magántulajdon egyik formája átalakul a magántulajdon másik formájává*. Az orosz parasztok esetében viszont, ellenkezőleg, *közös tulajdonukat kellene magántulajdonná változtatni*.

A „Tőké"-ben adott elemzés tehát sem a földközösség életképessége mellett, sem ellene nem hoz fel érveket, de a kérdésnek szentelt speciális

tanulmányaim, melyekhez eredeti forrásokból szereztem anyagot, meggyőztek arról, hogy ez a földközösség Oroszország társadalmi megújhodásának támaszpontja; ahhoz azonban, hogy ezt a funkcióját betölthesse, előbb ki kellene küszöbölni azokat a pusztító behatásokat, amelyek minden oldalról ellene törnek, azután pedig biztosítani kellene spontán fejlődésének természetes feltételeit.

Maradok, kedves Polgártársnő,

tisztelő híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

9

Engels S. F. Kaufmannhoz

Londonba

(Fogalmazvány)

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1881 március 11.

Tisztelt Kaufmann Úr,

Válaszolva f. hó 9-i becses soraira, sajnálom, hogy jótállásra vonatkozó kívánságát nem teljesíthetem. Jótállásokkal olyan tapasztalatokat szereztem, hogy egyszer s mindenkorra elhatároztam, inkább mindjárt magam kölcsönadom a pénzt, ha tehetem, mint hogy jótálljak. Csakhogy a pénz nem áll rendelkezésemre; ha megvolna és nélkülözhetném, akkor elsőrendű kötelességemnek tartanám, hogy átutaljam a németországi pártnak, amelynek most minden fölös fillérrel tartozunk.

De még egy másik okom is van. Az utóbbi 10 évben nagyon is sokszor láttam, milyen gyorsan váltakoznak itt azok az emberek, akikből az itteni német munkásegyletek összetevődnek, s így aztán megtörténhet, hogy mielőtt jótállásom lejár, az egylet valami egészen más irányt vesz, mint a mostani[238], s végső fokon Most úrért álltam volna jót[200], amit mégsem lehet kívánni.*

Abban a reményben, hogy máshol megtalálja az eszközöket a hiányzó alapok megszerzésére,

maradok híve

* *A kéziratban ez a befejezés függőlegesen át van húzva. – Szerk.*

10

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1881 március 12.

Kedves Bernstein Úr,

Íme némi anyag a házasságtörés tilalmához.[239] Hogy használhatja-e majd, azt persze nem tudom. Kényes a téma, s Önnek kell tudnia, hogy érintése nem árt-e többet, mint amennyit használ. Mindenesetre meg akartam mutatni Önnek egy utat arra, miképpen lehet tárgyalni ezt a parancsolatot anélkül, hogy moralizáló filiszterkedésbe esnénk, s Önnek mégiscsak hasznos lehet, hogy amennyire rendelkezésemre állt, összeállítottam e tárgyban a történeti anyagot.

Egyébként a lap* egészében véve jó úton halad, egyes számai nagyon jók, valamivel kevesebb olyan doktrinér cikk, mint az államszocializmusról szóló, nem ártana.[240] Hogyan lehet Turgot-t, a XVIII. század egyik legnagyobb közgazdászát egy kalap alá venni Neckerrel, az haute finance** nagyon gyakorlati emberével, a Laffitte-ok és Péreire-ek előfutárával, sőt a nyomorult Calonne-nal, a pillanatnyi szükségmegoldások emberével, aki hamisítatlan arisztokrata volt: après moi le deluge***? Hogyan lehet ezeket, különösen Turgot-t, de még Neckert is, odaállítani Bismarck mellé, aki legfeljebb Calonne-módra pénzt akar mindenáron, s ezt a Bismarckot megint minden további nélkül Stoecker mellé, másrészt pedig Schäffle & Tsai mellé, akik mindegyike megintcsak egészen más irányzatot követ? Ha a burzsoák egy kalap alá veszik is mindezeket, ez nem ok arra, hogy mi ugyanilyen kritikátlanul járjunk el. Hiszen éppen az a gyökere a doktrinérségnek, hogy az ember *hisz* az ellenfél érdeksugallta és korlátolt állításainak és aztán ezekre az állításokra rendszert épít fel, amely persze ezekkel áll és bukik. Bismarck számára a fő a pénz, ismét a pénz és harmadszor is a pénz, s az ürügyeket erre merőben külsőleges szempontok szerint váltogatja. Ha más lenne a többség összetétele a Reichstagban, ő minden mos-

* „Der Sozialdemokrat". – *Szerk.*

** – pénzarisztokrácia – *Szerk.*

*** – utánam az özönvíz – *Szerk.*

tani tervét elvetné és ellenkezőket készítene. Ezért soha és semmi körülmények között nem szabad a modern társadalom csődbejelentését olvasni ki olyasmiből, amit egy elméletileg annyira oktalan és gyakorlatilag annyira változékony állat tesz, mint Bismarck. Éppígy az olyan bolondnak a szellemi vitustáncaiból sem, amilyen Stoecker. S a Schäffle-féle „gondolkodó emberek" zöldségeiből sem. Ezek az emberek nem „gondolnak" arra (s másra még kevésbé „gondolnak"), hogy a modern társadalom csődjét bejelentsék. Ellenkezőleg, hiszen csak abból élnek, hogy újra ki akarják foldozni. De hát miféle gondolkodó ember is pl. Schäffle: a „Quintessenz"-ben[197] bevallja a buta svábja, hogy tíz éven át gondolkodott a „Tőke" egy pontján (az egyik legegyszerűbbön), amíg kiötölte, s akkor színtiszta hülyeséget ötölt ki!

A manchesteriánus[241] burzsoá merőben érdeksugallta hamisítása az, ha „szocializmusnak" minősítik az államnak a szabad konkurrenciába való minden beavatkozását: védővámokat, céheket, dohánymonopóliumot, iparágak államosítását, Seehandlungot[242], királyi porcelángyárat. Nekünk ezt *bírálnunk* kell, nem pedig *elhinnünk*. Ha az utóbbit tesszük és elméleti fejtegetést alapozunk rá, akkor ez feltételeivel együtt dől meg, tehát annak egyszerű bebizonyításával, hogy ez az állítólagos szocializmus nem egyéb, mint egyrészt feudális reakció, másrészt ürügy pénz kisajtolására, azzal a mellékcéllal, hogy minél több proletárt változtassanak az államtól függő hivatalnokká és nyugdíjassá, hogy a fegyelem alá vetett katona- és hivatalnoksereg mellé még egy munkássereget is szervezzenek. Gyárfelügyelők helyett állami feljebbvalók utasítására szavazni – szép kis szocializmus! De ide jut, aki elhiszi a burzsoának, amit az maga sem hisz, hanem csak állít: állam = szocializmus.

Egyébként, úgy látom, hogy az Ön felfogása a lapnak adandó irányvonalról teljesen egyezik az enyémmel, s annak is örülök, hogy az utóbbi időben nem használják annyira agyon a „forradalom" *szót*, mint eleinte. Kezdetben, az 1880-as bősz csillapítgatás[243] után, egészen jó volt ez, de jobb óvakodni a nagy frázisoktól, Mosttal szemben is. Ki lehet mondani forradalmi gondolatokat anélkül, hogy állandóan dobálózunk a „forradalom" *szóval*. Szegény Most egyébként egészen elvesztette a fejét, már nem tudja, hol kössön ki, s most Fritzsche és Viereck amerikai sikere[244] minden szelet kifog vitorláiból.

A lap most igazán bátorítással és felvidítással szolgálhat németországi embereinknek, amire nekik, legalábbis az ún. vezetőknek, részben nagy szükségük van. Megint kaptam néhány siránkozó levelet és megfelelőképpen válaszoltam rájuk. Kezdetben Viereck is nagyon mélabús volt, de

néhány nap a szabad londoni levegőn elég volt rá, hogy ismét ruganyossá tegye. Ezt a szabad levegőt kell a lapnak bevinnie Németországba, s ezt mindenekelőtt az szolgálja, ha az ellenfelet megvetéssel kezeli, kigúnyolja. Ha majd az emberek újra megtanulnak nevetni Bismarck & Tsain, akkor sokat nyertünk. De nem szabad elfelejteni, hogy ezekkel az emberekkel, legalábbis nagy többségükkel, most első ízben történik ilyesmi, s hogy főként egy csomó agitátort és szerkesztőt nagyon kellemetlenül kitettek egészen kellemes állásokból. Itt felvidításra van szükség, valamint állandóan emlékeztetni kell őket arra, hogy Bismarck & Tsai még mindig ugyanazok a szamarak, ugyanazok a szemetek és ugyanazok a történelmi mozgással szemben tehetetlen, szerencsétlen fajankók, akik a merényletek előtt[41] voltak. Tehát minden tréfálkozás ezen a népségen értékes.

Írországról csak ennyit: azok az emberek sokkal okosabbak annál, hogysem ne tudnák, hogy egy felkelés a vesztük lenne; annak csak akkor lehetne esélye, ha háború tör ki Anglia és Amerika között. Közben a parlamentben arra kényszerítették az írek Gladstone-t, hogy kontinentális házszabályokat vezessen be és ezzel az egész angol parlamentarizmust aláássa.[245] Rákényszerítették továbbá Gladstone-t, hogy megtagadja minden frázisát és torybb legyen a legrosszabb toryknál is. A kényszertörvények[36] keresztülmentek, a Land Billt[32] elveti vagy kiheréli majd a Felsőház, s akkor elkezdődik a tánc, tudniillik nyilvánossá válik a pártok rejtett bomlása. Gladstone kinevezése óta a whigek és a mérsékelt toryk, vagyis az összes nagybirtokosok, csendben összeállnak egy nagy földbirtokos párttá. Mihelyt ez megérik, s a családi és személyi érdekek kiegyenlítődnek, vagy mihelyt mondjuk a Land Bill folytán az új párt a nyilvánosság elé kényszerül, akkor a kormány és a mostani többség széthull. Az új konzervatív párttal ekkor az új polgári radikális lép szembe, de ennek nincs egyéb támasza, mint a munkások és az ír parasztok. S hogy itt ne történjék újra becsapás és paklizás, éppen most alakul meg egy proletár radikális párt, Joseph Cowen (newcastle-i parlamenti képviselő) vezetésével, aki régi chartista, félig, ha nem egészen kommunista és nagyon derék fickó. Mindezt Írország okozza; Írország a birodalomban az előrehajtó elem. Ennyit személyes tájékoztatásául. Legközelebb többet erről.

Üdvözlet.

Híve
F. E.

Minthogy Kautsky, akinek szíveskedjék átadni üdvözletemet, hamarosan úgyis idejön, céltalan volna, hogy részletesen válaszoljak neki. Üdvözölje nevemben Beustot, ha találkozik vele.

11

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]81 március 28.

Kedves Öregem,

Rögtön küldök neked pénzt[246], amint ezt *új címed* megadásával lehetővé teszed nekem, hiszen meg kell azt adnom, s ami címet a „Précurseur"-ben[247] találok, az aligha látszik alkalmasnak rá, hogy megadjam, ha nem akarom, hogy nehézségek támadjanak belőle. Mihelyt válasz érkezik, azonnal kapsz 100 fr.-ot és részletes feleletet*

barátodtól,
F. Engelstől

* *V. ö. 164. old. – Szerk.*

12

Engels August Bebelhez

Lipcsébe

London, 1881 március 30.

Kedves Bebel,

Viereck (akinek egy levelezőlapja mellékelve) azt kívánja, számoljak be nektek a bostoni nagygyűlésről; de amint ez kombinált műveleteknél szokásos, itt is egyik akadály a másikat követte: 1. Harney egy héttel később írt, 2. elfelejtette mellékelni az újságtudósítást, s ezt csak tegnap kaptam meg. Ma átadtam Kautskynak, aki itt van, hogy dolgozza fel a „Sozialdemokrat" számára.[248]

A bostoni nagygyűlés ragyogó volt, a rossz meghirdetés ellenére 1500 ember, $^1/_3$-a német. Először Swinton beszélt, egy amerikai kommunista, aki tavaly nyáron meglátogatott itt minket és aki egy nagy New York-i újság* tulajdonosa. Utána Fritzsche. Végül Wendell Phillips, a nagy rabszolgaság-ellenes férfiú, aki – John Brownt kivéve – mindenkinél többet tett a rabszolgaság eltörléséért és a háború végigviteléért, s aki Amerika vagy talán a világ legelső szónoka. Köszönetet mondott a németeknek, amellyel azért tartozott nekik, mert 1861-ben minden nagyvárosban a német tornászok testükkel fedezték őt az amerikai csőcselékkel szemben és mert St. Louist megtartották az Uniónak.[250] Csak ízelítőül arra, hogyan beszélt: „Minthogy távol vagyok a harcmezőtől, nem engedem meg magamnak, hogy bíráljam a harci módot. Oroszországra nézek, 4000 mérföldnyi távolba, s látom, micsoda lidércnyomás nehezedik ott a népre. Csak azt remélem, hogy akad valaki, aki leveszi ezt a nép válláról. S ha csupán a tőr teheti meg ezt, akkor azt mondom: Legyen üdvözölve a tőr! Van itt olyan amerikai, aki helyteleníti ezt? Ha igen, akkor nézze meg (egy festményre mutatva a falon) Joe Warrent, aki Bunkers Hillnél halt meg." Ez március 7-én történt, 13-án a bomba megtette, amit a tőr nem tudott megtenni.[251]

A mai „Standard" szerint az angol kormány eljárást indított *Most* ellen a merénylet-cikk miatt![252] Ha az orosz követség és Gladstone egyenesen

* „The Sun"[249]. – *Szerk.*

Az a londoni ház (122, Regent's Park Road), amelyben Engels 1870-től 1894-ig lakott

nagy embert akar csinálni abból az ostoba fajankóból, akkor nem lehet segíteni rajtuk. Amellett még korántsem bizonyos, hogy Mostot elítélik. A nagy lapoknak a bomba miatti erkölcsi felháborodása nagyrészt illendőség dolga volt, ami alól az itteni burzsoá mindig restellné kivonni magát. A vicclapok, amelyek sokkal hívebben tükrözik vissza a hangulatot, egészen másképpen fogták fel az esetet, s amíg sor kerül az utolsó tárgyalásra, még sok minden megváltozhatik, úgyhogy a 12 esküdt megkívánt egyhangú döntése még korántsem bizonyos.

Hogy amerikai barátainkra visszatérjek, rendkívül nagy jelentőségű Wendell Phillips kiállása (ez egy fiatal amerikai újságírónak, Willard Brownnak köszönhető, aki tavaly sokszor járt itt Marxnál s aki általában mindent megtett értük az amerikai sajtóban és megcsinálta nekik a szükséges reklámot). A siker egyáltalában meghaladja várakozásaimat és azt mutatja, hogy az amerikai németeknél is, még a polgároknál is, nagyon hanyatlóban van a bismarckosdi. □-nek* egy *második*, Liebknechttel teendő utazásra vonatkozó reményei azonban aligha fognak megvalósulni, nem szabad ilyen hamar kétszer odamenni. Az is lehet, hogy a nagy pétervári esemény és elkerülhetetlen következményei fölöslegessé teszik ezt az utazást, amely úgyis csak a jövő évben engedhető meg. III. Sándornak, akár akarja, akár nem, valamilyen döntő lépéssel el kell indítania a lavinát, de addig még a súlyos üldözésnek rövid ideje következhetik be, és Svájc valószínűleg hamarosan tömeges kiutasításokhoz fog folyamodni. Közben az öreg Vilmos** egyre jobban elhülyül, ha ugyan el nem patkol, Bismarck napról napra eszeveszettebb, és úgy látszik, erőnek erejével a porosz Őrjöngő Rolandot[253] akarja játszani, a polgári pártok napról napra jobban szétmállnak, s a *többit megteszi a kormány adóztatási dühe*. Még ha mi valamennyien ölbe tett kézzel ülnénk is, az események erőszakkal előtérbe tolnának minket s előkészítenék a győzelmet. Igazi élvezet látnunk, hogy az oly régen előre látott forradalmi világhelyzet az általános válság irányába érlelődik, a vak ellenfelek a mi munkánkat végzik helyettünk, s az általános zűrzavarban és általa, érvényesül a világméretű összeomlás felé sodró fejlődés törvényszerűsége.

Üdvözöl Marx és barátod

F. E.

* L. Viereck (Viereck = négyszög). – *Szerk.*

** I. Vilmos. – *Szerk.*

13

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1881 április 4.

Kedves Öregem,

Közvetlenül postazárta előtt írok neked, mert csak most kaptam meg az utalványt, négy font sterlingre = 100 fr. 80 c.-ra, amelyet remélhetőleg késedelem nélkül kifizetnek neked.[254] Címed nélkülözhetetlen volt számomra, mert itt *megkövetelik* a postán, különben nincs utalvány. Liebknechtet lehordom majd üres ígéretei miatt[255], *kell* valamit tenniök érted. Egyébként örvendetes, hogy embereinkbe visszatér a bátorság, egy ideig legtöbbjüknek ugyancsak *az inába szállt*; a lap* is egész jól fejlődik. A jámbor Mostnak határozottan szerencséje van, „Freiheit"-ja[256] már az utolsókat rúgta, s ekkor az angol kormány a legragyogóbban a hóna alá nyúlt.[252] Nem lehet megérteni az ilyen kolosszális ostobaságot, de hát nálunk a liberálisok vannak kormányon, és ezek minden ostobaságra és aljasságra képesek. Annyira kapkodva jártak el, hogy még nem is tudják, milyen törvény alapján emelnek vádat Most ellen! De Bismarcknak szüksége volt erre a húzásra Reichstag-beli szocialista-vitájához[257], s minthogy miniszterelnökünk, Gladstone, rajong a másvilágra küldött Sándorért**, semmi nehézségbe nem ütközött a dolog. Annál nehezebb lesz nekik vádiratot csinálniok, s még inkább olyan esküdtszéket összehozniok, amely elítéli M.-ot. Ilyen módon M. olcsón lesz híres emberré, ha csak rövid időre is, Bismarck pedig, ha most örül is egy kicsit, végül mégis újból felsül.

Sokszor üdvözöl Marx és barátod

F. Engels

---

* „Der Sozialdemokrat". – *Szerk.*

** II. Sándor. – *Szerk.*

14

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

[London,] 1881 április 11.

Kedves Jennykém,

Elutazásotok óta unalmas itt – nélküled, Johnny és Harra! meg Mr. „teát!"* nélkül. Néha az ablakhoz futok, mikor a mieinkéhez hasonló gyerekhangokat hallok, hirtelen elfeledve, hogy az emberkék a csatornán túl vannak!

Vigasz az, hogy szép, a gyerekeknek megfelelő lakásotok van; máskülönben, úgy látszik, minden inkább rosszabb, mint Londonban – kivéve mégis az éghajlatot, amelynek jótevő hatását, az asztma tekintetében is, lassanként felfedezed majd.

Mama számára ismét új doktorom van, akit Lankester professzor ajánlott, név szerint dr. Donkin; okos és intelligens embernek látszik, de azt hiszem, mama szenvedéseire valójában az egyik ugyanolyan jó, esetleg jobb, mint a másik. De szórakoztatja az orvosi tanácsadók váltakozása, s az első időszakban – amely többnyire nem tartós – nem fogy ki az új Aiszkulaposz dicséretéből. Longuet szemüvege rögtön elutazása után előkerült, csakugyan a hálószobátokban hevert. Hirsch van kiszemelve rá, hogy átvigye, de ez a pletykavadász, úgy látszik, aligha tud elszakadni Londontól olyan pillanatban, amikor annyi a szaglásznivaló. A „naagy" Most-ügy[252] egymagában is kimeríthetetlen forrása a friss (bár semmiképpen nem „léleküdítő") víznek e Hirsch számára.[258] Most azzal fenyeget, hogy csak április 18-án utazik el. Aztán Kautskyban – akire olyan ádázul haragudott – csatlósra talált; Engels is sokkal enyhébben ítéli meg ezt a pasast [Kautz], mióta ez bebizonyította nagy tehetségét az ivászatban. Mikor először jelent meg nálam a drága – a pasaskát gondolom –, ez volt az első kérdés, amely kiszaladt a számon: hasonlít Ön az édesanyjára**? Nem, a legkevésbé sem, biztosított ő, s én magamban gratuláltam anyjának. Kautsky középszerűség, kicsinyes

* Jean, Henri és Edgar Longuet. – *Szerk.*

** Minna Kautsky. – *Szerk.*

szempontokkal, túl okos (csak 26 éves), mindent jobban tudó, bizonyos értelemben szorgalmas, sokat bíbelődik statisztikával, de kevés okosat olvas ki belőle, természettől fogva a filiszterek törzséhez tartozik, egyébként a maga módján tisztességes ember; lehetőleg áthárítom amigo* Engelsre.

Tegnapelőtt Dogberry-klub[259] volt itt; tegnap a két Maitland lány** – s egy pillanatig Lankester és dr. Donkin –, rajtuk kívül ránk tört Hyndman és neje, akik mindketten hajlamosak arra, hogy odanőjenek a székhez. Kedvelem az asszonyt érdes, nem konvencionális és határozott gondolkodás- és beszédmódjáért, de komikus, milyen bámulattal csüng a tekintete öntelt, fecsegő férje ajkán! Mama annyira kifáradt (esti $^1/_2$ 11 óra felé járt), hogy visszavonult. De mulattatta egy mellékesemény. Tussy felfedezett ugyanis a Dogberryk között egy új csodagyereket, bizonyos Radfordot; ez a fiatalember máris ügyvéd, de megveti a jogtudományt és abban az irányban dolgozik, mint Waldhorn. Jó külsejű, Irving és a néhai Lassalle keveréke (de semmi sincs benne az utóbbi cinikusan levakarhatatlan tolakodó márki-zsidó-modorából), intelligens és sokat ígérő fiú. Nos, és ez a dolog magva, *neki* Dolly Maitland szörnyen csapja a szelet, úgyhogy mama és Tussy folyton integettek egymásnak a vacsora alatt. Végül aztán még Mr. Maitland is megjött, meglehetősen józanul, s tanulságos asztalszomszédjával, Hyndmannal szópárbajt vívott még Gladstone-ról, akiben a spiritiszta Maitland hisz. Én – minthogy meglehetősen bántott valami torokfájás – örültem, amikor az egész sokaság eltűnt. Furcsa dolog, hogy az ember nem tud meglenni teljesen társaság nélkül, ha pedig megkapja, minden erővel igyekszik megszabadulni tőle.

Hartmann keményen dolgozik Woolwichban mint egyszerű munkás; egyre nehezebb lesz bármilyen nyelven is beszélni vele. A genfi orosz menekültek azt kívánják tőle, hogy dezavuálja Rochefort-t,[260] mégpedig nyilvánosan. Ezt nem teheti és nem akarja, nem is lehet, már csak a miatt a túlzott levél miatt sem, amelyet a pétervári bizottság intézett Rochefort-hoz, és amelyet ez az „*Intransigeant*"-ban közzétett. A genfiek valóban régóta próbálták meggyőzni Európát arról, hogy valójában *ők* irányítják az oroszországi mozgalmat; most, amikor ezt a maguk terjesztette *hazugságot* Bismarck és Tsai felkapták és ez veszélyessé válik számukra, az ellenkezőjét állapítják meg, s hiába igyekeznek meggyőzni a világot ártatlanságukról. Valójában puszta doktrinérek, zavaros anarcho-szocialisták, s befolyásuk az orosz „hadszíntérre" nulla.

---

* – barátunkra – *Szerk.*

** Dolly Maitland és nővére. – *Szerk.*

Figyelemmel kísérted a merénylők szentpétervári bírósági tárgyalását?[261] Teljességgel derék emberek, melodrámai póz nélkül, egyszerűek, tárgyilagosak, hősiesek. A kiabálás és a cselekvés kibékíthetetlen ellentétek. A pétervári végrehajtó bizottság[236], amely olyan erélyesen cselekszik, kifinomultan „mértékletes" kiáltványokat bocsát ki. Nagyon távol van ez a Mostok és más gyerekes üvöltők iskolás modorától, ahogy a zsarnokölést mint „elméletet" és „csodaszert" prédikálják (ezt tették olyan ártalmatlan angolok, mint Disraeli, Savage Landor, Macaulay, meg Stansfeld, Mazzini barátja); ellenkezőleg, igyekeznek megmagyarázni Európának, hogy modus operandijuk* sajátosan orosz, történelmileg elkerülhetetlen cselekvésmód, amelyről – akár mellette, akár ellene – éppúgy nem lehet moralizálni, mint a khioszi földrengésről.[262]

Ebből az alkalomból szép botrány volt az Alsóházban (tudod, hogy ezek a nyomorult gladstonisták Bismarck és Gorcsakov kedvéért az angol sajtószabadság ellen, a siralmas Most személyében merényletre vállalkoztak, ami aligha fog sikerülni nekik). Lord Churchill – a Marlborough családból származó szemtelen tory-ifjonc – meginterpellálta Sir Charles Dilke-et és Brasseyt – mindkettő alárendelt szerepet játszik a kabinetben – a „Freiheit" pénzbeli támogatása ügyében. Ők kereken letagadták, és Churchillt kényszerítették, hogy nevezze meg az informátorát. Meg is nevezte az elkerülhetetlen M. Maltman Barryt! Mellékelek részedre egy kivágást erről az ügyről a „*Weekly Dispatch*"-ből[263] (Dilke-ék újságjából, amelyet a „filozófiai radikális" Ashton Dilke, a „nagy Dilke" öccse szerkeszt) és Maltman Barry egy nyilatkozatát a „*Daily News*"-ból. Dilke nyilván hazudik; micsoda siralmas viselkedés ez ennek az önmagát az eljövendő „angol köztársaság elnökévé" kinevezett hencegő fráternek a részéről, aki állása elvesztésétől való félelmében eltűri, hogy Bismarck előírja neki, mely újságokat boldogítson vagy ne boldogítson ! £-gel! Hát még ha ismeretessé válna, hogy Ashton Dilke mindjárt Hartmann Londonba érkezése után meghívta őt villásreggelire. De H. visszautasította, mert nem akart „a kirakatba kerülni".

Erről jut eszembe a renegát comte-ista Maxse! A „*Justice*" túl nagy tiszteletben részesíti ezt a fickót és kesztyűs kézzel bánik vele. Ez a furcsa klikk – angol liberálisok és még rosszabb válfajuk, az úgynevezett radikálisok – valóban bűnnek látja, hogy a „*Justice*", minden szokás és a megegyezés ellenére, nem a hagyományos modorban kezeli ezeket a csalókat és szélhámosokat, nem tartja fenn azt a róluk szóló legendát, amely a kontinens liberális sajtójában közkeletű! Ha meggondoljuk, hogy a londoni sajtó a leg-

* – eljárási, cselekvési módjuk – *Szerk.*

nagyobb szemérmetlenséggel esik neki minden európai ország szocialista pártjainak, s hogy milyen nehéz egy szót is felelni, akár csak néhány soros választ is közöltetni ebben a sajtóban, ha néha valaki ezt a fáradságra érdemesnek tartja – akkor mégiscsak egy kis túlzás elfogadni azt az elvet, hogy ha egy párizsi lap merészeli bírálni a „naagy" Gladstone-t, ezt a fő képmutatót és elavult iskolából való kazuistát, akkor köteles egész hasábokat bocsátani Maxse úr prózájának rendelkezésére, hogy ez természetben fizessen Gladstone-nak a tőle kapott előléptetésért!

Feltéve, hogy Gladstone-nak (a kényszer-[36] és a fegyvertörvény[264] emberének) Írországgal szembeni politikája éppanyira helyes, mint amennyire helytelen – ok lenne-e ez arra, hogy ennek az embernek a „nemesszívűségéről", „nagylelkűségéről" beszéljünk? Mintha ilyesmiről volna szó Anglia és Írország között! Értessék hát meg Maxséval, hogy az ilyen Pecksniff-frázisoknak[265] van polgárjoguk Londonban, de nincsen Párizsban!

Olvastasd el Longuet-val a *mai „Times"*-ból *Parnell* corki beszédét; ott megtalálja a magvát annak, *amit Gladstone új Land Actjéről*[32] *mondani kell*; emellett nem szabad szem elől téveszteni, hogy előzetes galád intézkedéseivel (beleértve az alsóházi tagok szólásszabadságának eltörlését) Gladstone készítette elő azokat az állapotokat, amelyek között *Írországban most tömegestül folyik a birtokról való elűzés*, a *törvény* viszont merő szemfényvesztés, minthogy a lordok, akik mindent megkapnak Gladstone-tól, amit akarnak, és akiknek már nem kell reszketniök a Föld Ligától[266], kétségtelenül megbuktatják majd vagy annyira kiherélik, hogy végül maguk az írek *ellene* fognak szavazni.

100-szor csókoltatom a gyerekeket; üdvözlet Longuet-nak. Írd meg, drága gyermekem, hogy áll az egészséged. Adio.

A te
Old Nicked

Kedves Johnny, hogy tetszik neked Franciaország?*

* *Ezeket a szavakat Marx levele elejére írta angolul, nyomtatott nagybetűkkel.* – *Szerk.*

15

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1881 április 14.

Kedves Bernstein Úr,

Nagyon köszönöm a levonatot, – de sok okból kívánatos számunkra, hogy az illető beszédek egész szövegét elolvassuk. Kautsky bizonyára megkérte már Önt, hogy küldje ide néhány napra a gyorsírói jegyzőkönyvet.[267] Annyi olyan dolgot mondtak már el a Reichstagban és a Landtagokon, amit jobb lett volna nem elmondani, hogy teljes tárgyismeret nélkül nem ítélkezhetünk ezekben a dolgokban.

Nagyon kellemetlenül lepett meg bennünket az a bejelentése, hogy ki akar lépni a laptól*. Erre egyáltalán semmilyen okot nem látunk, s *nagyon kellemes* lenne nekünk, ha ezt az elhatározását visszavonná. Ön kezdettől fogva ügyesen szerkesztette a lapot, megadta neki a helyes hangot, emellett kellő elmésségről tett tanúságot. Az újságszerkesztésben korántsem annyira az erudíción fordul meg a dolog, mint inkább azon, hogy a dolgokat mindjárt és gyorsan arról az oldalról fogjuk meg, amely a lényeges, s Ön majdnem mindig ezt tette. Erre pl. Kautsky nem volna képes, neki mindig túl sok a mellékszempontja; hosszabb folyóiratcikkeknél ez jó lehet, de újságnál, ahol gyorsan kell dönteni, gyakran a fáktól nem látni az erdőt, pedig pártlapban ennek nem szabad előfordulnia. Ön mellett Kautsky egészen jó lenne, de egyedül, attól tartok, elméleti lelkiismereti skrupulusai túl gyakran akadályoznák meg abban, hogy annyira közvetlenül a döntő támadási pontból induljon ki, ahogyan a „Sozialdemokrat"-ban szükséges. Nem is látom most, ki léphetne pillanatnyilag az Ön helyébe addig, amíg Liebknecht ül[268] és nem megy Zürichbe, ami ha nem szükséges, értelmetlenség lenne, mert a Reichstagban jóval nagyobb szükség van rá. Önnek tehát, szívesen vagy nem szívesen, nyilván maradnia kell majd.

Hogy mi még nem álltunk ki közvetlenül és a *nevünkkel* a „Sozialdemokrat"-ban, annak oka, efelől bizonyos lehet, nem az Ön eddigi szerkesztési

* „Der Sozialdemokrat". – *Szerk.*

módja. Ellenkezőleg. Éppen a bevezetőben megemlített, *Németország*ban elhangzott nyilatkozatok az okai ennek. Vannak ugyan ígéreteink arra, hogy többé ez nem fordul elő és hogy köntörfalazás nélkül kinyilvánítják a párt forradalmi jellegét is és ragaszkodnak ehhez. De mi előbb látni szeretnők ezt, s túl kevéssé vagyunk bizonyosak különféle urak forradalmiságában (inkább ellenkezőleg), hogy éppen emiatt igen kívánatos nekünk a képviselőink által tartott *összes* beszédek gyorsírói jegyzőkönyvének elküldése. Hiszen használat *után* nem ütközhet nehézségbe ideküldenie őket néhány napra, az azonnali visszaküldésért kezeskedem. Ez hozzá fog járulni ahhoz, hogy elháruljanak az útból az utolsó akadályok, amelyek közöttünk és a németországi párt között – nem a mi hibánkból – még fennállanak. *Ez köztünk maradjon.*

Gladstone valószínűleg győzelmet készített elő Mostnak.[252] Nehezen akad majd 12 olyan esküdt, aki *egyhangúlag* elítéli Mostot, ha pedig csak egy is felmenti, akkor vízbe esik a per, más esküdtek elé lehet ugyan megint vinni, de ez szinte sohasem történik meg. S ráadásul az 1861-es törvény, amelynek alapján M.-ot vádolják,[269] még sosem került alkalmazásra, s a jogászoknak általában az a véleményük, hogy szövege nem alkalmazható erre az esetre.

Hogy Argyll *kilépett a minisztériumból, mert az ír* Land Bill[32] a föld tulajdonában való bizonyos részességet ruház a bérlőkre, az rossz előjel a törvényjavaslat felsőházi sorsát illetően. Közben Parnell sikeresen megkezdte Manchesterben *angliai* agitációs útját. A nagy liberális koalíció helyzete egyre kritikusabb. De hát itt minden lassan megy, viszont annál alaposabban.

Ne riasszák tehát vissza Önt az első nehézségek, ne csüggedjen, és szerkesszen nyugodtan tovább, úgy, mint eddig. A legrosszabb esetben írjon Lipcsébe, hogy küldjenek Önnek segítséget, talán ez lenne a legjobb útja annak, hogy elhárítsa azokat a nehézségeket, amelyekkel meg kell küzdenie. Amikor aztán betanította az új embert, még mindig ráér visszavonulásról beszélni.

Szívélyesen üdvözli

híve

F. Engels

16

Engels August Bebelhez

Lipcsébe

London, 1881 április 28.

Kedves Bebel,

Érdeklődésedre[270] érdeklődtem kútfőmnél (egy tőzsdei alkusznál), hogy jobban teszi-e az illető, ha tovább fizet a Great Britain Mutual & Co.-nak (iroda: 101, Cheapside, ez az? Great Britain Mutual Insurance?), vagy szüntesse meg a befizetéseket, és ezt a választ kaptam:

„Attól tartunk, nincs más kiút, mint folytatni és teljesíteni a befizetéseket, ahogyan követelik" (we fear there is no alternative but to keep on paying the calls as they are made).

Ede elküldte az ostromállapotra és a balesetbiztosítási törvényre vonatkozó Reichstag-viták gyorsírói jegyzőkönyvét.[267] Gratulálunk mindkét beszédedhez. A balesettörvényről szóló egészen különösen tetszett nekünk.[271] Ez a helyes hang: az előkelő, de a dolog igazi ismeretén alapuló ironikus fölényé. A tervezet bírálata – ez minden, ami kívánható és elmondható volt. Kifejezetten Marx nevében is meg kell mondanom ezt neked. Ez volt a legjobb beszéded, amelyet eddig olvastunk, s a vita azt a benyomást kelti, hogy az egész Reichstagban Bebel, az esztergályos az egyetlen művelt ember.

A második olvasáskor talán még ezt hozhatnád föl: Önök, uraim, talán megkérdik majd tőlünk: hogyan egyeztetjük össze lelkiismeretünkkel, hogy *pénzt* szavazunk meg ennek a kormánynak, ha balesetet szenvedett munkások támogatására is? Uraim, az után, amit a porosz Landtag és Önök maguk a megszavazás területén véghezvittek, teljesen megszűnt a Reichstag hatalma pénzdolgokban, a lehetőség engedményeket szerezni a kormánytól azáltal, hogy szűk marokra fogja a bugyellárist. A Reichstag és a Landtag tökéletesen és minden ellenszolgáltatás nélkül feláldozta, odadobta költségvetési jogát, így hát néhány rongyos millión igazán semmi sem múlik már. – Ráadásul azok a megszavazások mind kizsákmányoló célra mentek (védővámok, vasutak megvásárlása 30%-kal az értékük fölött – a rajnai 120 alatt állt, a kormány vásárlási ajánlatára 150-re emelkedett, s most 160!), *ezúttal* pedig legalább munkások javát szolgálná.

Egyébként az elfogadás általad szabott feltételei teljesen fedeznek téged.

De micsoda felfuvalkodott, gonoszul ostoba porosz parlagi nemes- és bürokrata-természet ez a von Puttkamer testvér![272]

Barátod
F. E.

Marx szívélyesen üdvözöl.
Ede azt írja, egyelőre marad.*

* *V. ö. 169–170. old. – Szerk.*

17

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

[London,] 41, Maitland Park, N. W.
1881 április 29.

Kedves Jennym,

Gratulálok a szerencsés szüléshez; legalábbis feltételezem, hogy minden rendben van, abból, hogy magad fáradtál az írással. „Asszonynépem" azt várta, hogy a „jövevény"* a népesség „jobbik felét" gyarapítja majd; magam szívesebben veszem a „férfi" nemet azoknál a gyermekeknél, akik a történelemnek ezen a fordulópontján születnek. Előttük a legforradalmibb időszak áll, amelyen embernek valaha is keresztül kellett mennie. Rossz ilyenkor „öregnek" lenni, úgy, hogy csak előre láthat az ember, ahelyett, hogy látna.

A „jövevény" a te születésnapodhoz, Johnnyéhoz és az enyémhez meglehetősen közel állít be. Ő május vidám hónapját pártolja, mint mi is. Mama természetesen megbízott (és Tussy is, bár ő talán még talál rá időt, hogy maga írjon), hogy minden lehetséges jót kívánjak neked, de nem hiszem, hogy másra is jók a „jókívánságok", mint hogy elkendőzzék az ember saját tehetetlenségét.

Remélem, lassanként megtalálod azt a háziszemélyzetet, amelyre szükséged van, s „háztartásod" nyugalmas kerékvágásba zökken. Eléggé aggódtam, hogy túl sok gond nehezedik rád éppen most, ilyen kritikus pillanatban.

Legutóbbi leveled szerint Johnny felépülőben van. Csakugyan ő a legérzékenyebb azon három fiú közül, akit van szerencsém személyesen ismerni. Mondd el neki, hogy amikor tegnap átsétáltam a parkon – a mi Maitland Parkunkon –, hirtelen odajött hozzám a parkőr, ez a dicső személy, érdeklődött Johnny felől, s végül közölte azt a fontos tényt, hogy „visszavonul" hivatalától és fiatalabb „erőnek" adja át a helyet. A „Lord Southampton" egyik oszlopa[273] tűnik el vele.

---

* Marcel Longuet. – *Szerk.*

A „mi körünkben", ahogy Beesly elkeresztelte, nincs sok újság. Pumps még vár híreket Beusttól*; közben „Kautskyra" vetett szemet, aki azonban még nem „nyilatkozott", s Pumps mindig hálás lesz Hirschnek, amiért ez, nemcsak hogy ténylegesen „nyilatkozott", hanem a visszautasítás után megismételte „nyilatkozatát", közvetlenül Párizsba utazása előtt. Ez a Hirsch egyre kellemetlenebb. A „véleményem" róla egyre rosszabb.

A legújabb londoni hóbort Disraeli dicsőítése volt, amely megadta John Bullnak azt az elégtételt, hogy csodálhatta saját nagylelkűségét. Nem „nagyszerű"-e a hízelgő szerepét játszani egy halottal szemben, akit, közvetlenül mielőtt beadta volna a kulcsot, rohadt almával és záptojással üdvözöltek? Egyúttal arra is megtanítja ez az „alsóbb osztályokat", hogy bármennyire összerúgják is a port „rangért és vagyonért" folyó harcukban „természetes följebbvalóik", a halál napfényre hozza azt az igazságot, hogy az „uralkodó osztályok" vezetői mindig „nagy és jó emberek".

Nagyon jó trükkje Gladstone-nak – csak nem érti meg az „ostoba párt" –, hogy olyan pillanatban, amikor az Egyesült Államokból való gabona- és marhabehozatal következtében Írországban (akárcsak Angliában) csökken a földtulajdon értéke, éppen ebben a pillanatban felkínálja, hogy az államkincstárnak eladhatják ezt a tulajdont olyan áron, amilyent már nem ér meg![274]

Az írországi földprobléma igazi nehézségei – amelyek valójában nem sajátosan írországiak – olyan nagyok, hogy megoldásának egyetlen helyes útja az lenne, ha megadnák az íreknek az önkormányzatot, s így kényszerítenék őket, hogy maguk oldják meg. De John Bull túl buta ahhoz, hogy ezt megértse.

Épp most jön Engels, szívélyes üdvözletét küldi, s minthogy már majdnem postazárta van és így nem fejezhetem be később ezt a levelet, abba kell hagynom.

Üdvözletem Johnnynak, Harrynak és a „jó" Wolfnak (aki igazán remek fiú), valamint Longuet papának is.

A te
Old Nicked

Eredeti nyelve: angol

* Adolf von Beust. – *Szerk.*

18

Engels Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]81 május 31.

Kedves Jennym,

Nagyon köszönöm kedves leveledet, igazán nagyon szép tőled, hogy a gondok közepette, amelyekkel meg kell küzdened, leülsz és írsz nekünk. De hadd térjek rögtön a fődologra. Minden okom megvan azt remélni, hogy ha nem jönnek közbe előre nem látott események, mamád hamarosan mégis ott lesz nálad, Szerecsen vasárnap azt mondta, hogy a doktor* véleménye szerint lesz elég ereje az utazáshoz. Állapotában időről időre nagy hullámzások vannak, néha napközben járkál és este még színházba is megy, de máskor igen nagy fájdalmak gyötrik, és napokig alig kel fel az ágyból. Ezek a rohamok azonban, úgy látszik, ahogy jönnek, el is múlnak, s nem rontják le észrevehetően. De egészében mégis veszít súlyából, s ez látszik az egyetlen olyan állandó tünetnek, amely ha meg nem szüntetik, komollyá válhatik. Bajának természetét illetően semmit nem tudok, és hajlamos vagyok arra következtetni, hogy az orvosok szintén a sötétben tapogatóznak, mindenesetre úgy látszik, egyáltalán nem értenek egyet. Amikor Tussy írt neked, mamádat éppen egy ilyen roham kínozta, és azt hiszem, némi félreértés volt akörül, amit az orvos mondott, nevezetesen, hogy *akkor* átmenetileg nem volt utazásra alkalmas állapotban. Maga az orvos nagyon szeretné, ha menne, mert jó hatást vár a változástól. Mármost Szerecsen gőzfürdőiről: ez ne ijesszen meg, csak reumás merev lába miatt veszi őket, mert ez séta közben zavarja. Ami megfázását illeti, a jelenlegi meleg idő hamarosan elenyészővé fogja csökkenteni, a tengerparti levegőváltozás pedig véget vet neki — ez az én véleményem. Épp most vittem fel őt a Hampstead Heathre, remélem a séta jót fog neki tenni. Mamád nem volt otthon, úgyhogy most bizonyára nincs olyan nagyon rosszul.

Örülök, hogy a vidéki élet mindenféle apró bajai közepette még mindig

* Donkin. — *Szerk.*

kedvedet találod a házban, a kertben és az éghajlatban, hiszen végül is ez a fő, a többire vagy fokozatosan megtalálod az orvosságot, vagy – megszokod. Különösen irigyellek persze a borospince miatt és általában a pincék miatt, amelyek után itt Londonban hiába vágyakozunk.

Valóban szörnyen megnőhettél az öreg Collet szemében azzal, hogy te meg Longuet az egyetlen „helyes" álláspontra térítettétek Tuniszt illetően Clemenceaut.[275] Nagyon jól el tudom képzelni az öreg lelkesedését, amikor azt látja, hogy egy nagy párizsi napilap* az igazi ortodox politikát hirdeti. Képzeld csak el a vén salabaktert, aki egész életében a *Korona* hatalmát védte, s most a *köztársaság* megmentőjéről beszél.

Mi itt többnyire a szokásos módon élünk, kivéve azt, hogy itt van nálunk Mrs. Pauli, Manchesterbe viszi legidősebb mostohaleányát, aki egy időre ott lakik majd Pauliék egy régi barátjánál. Mrs. Pauli nem ugyanolyan kövér, mint volt, de ugyanolyan élénk. Múlt vasárnap mennyei ajándékként kaptunk egy kis szagos mügét, és egy tucat palack moseli segítségével bólét főztünk, három edénnyel, amelyet az elég nagy létszámú társaság illően ki is ürített. Tizennégyen voltunk és nagyon jókedvűek. Lenchen is ott volt, s ma reggel azt mondta nekem, hogy neki nem tett nagyon jót: „soha életében nem volt még ilyen másnapos". (El ne áruld, kérlek!) Mrs. Pauli nagyon sajnálja, hogy ez alkalommal nem talál itt, s kér, hogy adjam át neked szívélyes üdvözletét.

Hartmann azzal a hírrel jött tegnap, hogy elmegy Amerikába, neki jó dolog ez, sohasem tudott igazán megtelepedni itt, amíg rövid időre Siemens woolwichi elektromos gyárában munkát nem kapott, de most ennek is vége. Azt mondja, néhány hónap múlva visszajön.

Pumps úgy van, ahogy szokott lenni, néha fejfájástól szenved, nekem egyetlen panaszom – bal fülem fokozódó süketsége, remélem, a nyár meggyógyítja.

Szívélyes üdvözlet Longuet-nak. Pumps nagy szeretettel köszönt és én csatlakozom hozzá.

Szeretettel
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* „La Justice". – *Szerk.*

19

Marx John Swintonhoz

New Yorkba

1881 június 2.
41, Maitland Park Road
London, N. W.

Kedves Swinton Úr,

Aligha kell ajánlanom Önnek e sorok átadóját, kitűnő barátomat, Hartmann urat. Elküldöm vele egy fényképemet; elég rossz, de csak ez az egy van.

Ami Henry George úr könyvét illeti[276], úgy tekintem, mint utolsó kísérletet a tőkés uralom megmentésére. A szerzőnek természetesen nem ez a szándéka, de már Ricardo régebbi tanítványai is – a radikálisok – azt képzelték, hogy a földjáradék állami elsajátításával minden rendbe hozható. A „Misère de la philosophie"-ban (amelyet 1847-ben tettem közzé Proudhon ellen) utaltam erre a doktrinára.[277]

Mrs. Marx szívélyes üdvözletét küldi Önnek. Sajnos, betegsége egyre végzetesebb jellegűvé válik.

Maradok, kedves Uram,

őszinte híve
Karl Marx

„Viereck" annyira megzavarodott az USA-ba érkezésekor, hogy Engels barátomat összetévesztette velem, és az én Önnek szóló üdvözleteimet Engelséiként adta át; egy másik amerikai barátomnál is ezt tette, az ő levele tájékoztatott engem az összecserélésről.

Eredeti nyelve: angol

20

Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[278]

London, 1881 június 2.

Kedves Sorge,

Nagyon szívélyesen ajánlom neked e névjegy átadóját, Hartmann barátomat.

Eredeti nyelve: angol

21

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[278]

London, 1881 június 2.

Kedves Sorgém,

Az átadó személyében bemutatom neked Leo Hartmann barátunkat, moszkvai kitűnőséget. Fölösleges volna, hogy külön figyelmedbe ajánljam. Ha amerikai tartózkodása alatt valamiképpen segítségére tudsz lenni, ezzel a közös ügynek teszel szolgálatot s Marxnak és nekem személyes szívességet.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

22

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

[London,] 1881 június 6.

Legdrágább Don Quijotém,

Igazán rossz vagyok, hogy nem írtam előbb, de ismered ilyen irányú jó szándékaimat és gyenge cselekedeteimet. Ám nem múlik el nap anélkül, hogy gondolataim ne volnának veled és a bájos gyermekekkel.

Egészségem ne nyugtalanítson; volt egy csúnya meghűlésem, majdnem olyan örökkévaló, mint a boldogult Seguin száraznáthája, de most gyorsan múlik.

Ami Möhmchent illeti, tudod azt, hogy abból a betegségből, amelyben szenved, nincs gyógyulás, s ő valóban egyre gyengébb. Szerencsére fájdalmai nem akkorák, mint ilyen esetekben többnyire lenni szoktak, legjobb bizonyítéka ennek az, hogy még most is hetente többször elmegy londoni színházakba. Valóban csodálatosan tartja magát, de párizsi utazásról szó sem lehet. Nagyon szerencsés dolognak tartom, hogy Lina Schöler tegnap meglepett bennünket és körülbelül egy hónapig itt marad.

Megkapta Johnny Reinekét, illetve inkább Renard-t, a rókát[279], amelyet küldtem neki? és van-e a szegény gyereknek valakije, aki felolvassa neki?

Ma (bankszűnnap[280]) és tegnap pokolian esős és hideg az idő, ez egyike azoknak a gonosz csínyeknek, amelyeket a mennyei atya mindig készenlétben tart londoni plebejus nyája számára. Az esővel tegnap elrontotta Parnell Hyde Park-i tüntetését.[281]

Múlt pénteken Hartmann elutazott New Yorkba, s én örülök, hogy biztonságba került. De ostoba módon néhány nappal elutazása előtt *megkérte Engelstől Pumps kezét* – mégpedig írásban, s egyben azt mondta neki, hogy azt hiszi, nem követett el ezzel hibát, *vagyis* ő (Hartmann) azt hiszi, hogy ő (Hartmann) meghallgatásra talál Pumpsnál –, a lány valóban eléggé kacérkodott vele, de csak hogy Kautskyt ingerelje. Most azt hallom Tussytól, hogy Jerseybe utazása előtt neki is házassági ajánlatot tett ugyanez a Hartmann. De a mostani eset csúnyább, mert a kiváló Perovszkaja, az orosz mozgalom mártírja, Hartmann-nal „szabad" házasságban élt. S ő

csak nemrégiben halt meg a bitófán.[261] Perovszkajától Pumpsig – ez már túlságosan sok, s mama nagyon utálkozik ezen és az egész férfiúi nemen!

Longuet Írországról szóló cikke jó volt. Mindnyájan azt hittük, történt valami, látva, hogy neve egy időben mind ritkábban szerepelt a „Justice" hasábjain. Nem láttál vagy hallottál valamit az illusztris Hirschről? Ma küldött nekem két New York-i újságot.

Itt csak egy említésre érdemes hír van. Állítólag egy jenki* feltalált egy szénréselőgépet, amely feleslegessé teszi a bányászok mostani munkájának legnagyobb részét – nevezetesen a szén „fejtését" a vágatokban és a tárnákban, s csak azt a feladatot hagyja meg a bányászoknak, hogy *feldaraboljják* és csillékbe rakják a kifejtett szenet. Ha sikeresnek bizonyul ez a találmány – s minden okunk megvan rá, hogy ezt higgyük –, akkor nagy port fog felverni jenki-országban és sokat fog ártani John Bull ipari fölényének.

Möhmchen azt üzeni még, hogy Lina ittlétének ürügye Lisa Greennek, Martin Tupper sikeres csodálója leányának a házasságkötése.

Laura mindent megtesz, hogy szórakoztassa és felvidítsa Möhmchent.

Helen üdvözöl.

Most pedig csókold meg helyettem sokszor Johnnyt, Harrát és a nemes Wolfot. Ami a „nagy ismeretlent" illeti, vele nem merek megengedni magamnak ekkora szabadságot.

Mi van az asztmáddal? Még mindig kitart melletted? Alig értem, hogyan van lélegezni is időd 4 gyerek mellett és csak névleges szolgálókkal.

Ég veled, drága gyermekem.

Old Nick

Eredeti nyelve: angol

* Jeffrey. – *Szerk.*

23

Engels Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

122, Regent's Park Road, N.W.
London, 1881 június 17.

Kedves Jennym,

Sietek válaszolni 15-i leveledre, melyet csak ma reggel kaptam meg. Amikor legutóbb írtam neked,* az orvos *szorgalmazta*, hogy mamád Párizsba menjen, s ő maga állt ellen, azt mondta, nem érzi elég erősnek magát az utazásra. Néhány nappal később az orvos úgy látta, valóban annyira legyengült, hogy már nem tanácsolhatja neki a párizsi utazást. Csakugyan rendkívül lefogyott és vézna, s ma sokat panaszkodott nekem, hogy egyre gyöngébbnek érzi magát, kivált öltözködéskor, mostanában a nap nagyobb részében ágyban marad, s amikor ott voltam, az orvos rávette, hogy keljen fel és menjen sétálni. A doktor most azt mondta Szerecsennek, hogy az lenne a legjobb *mindkettőjüknek*, ha elmennének Eastbourne-ba, mégpedig azonnal. Megpróbáltuk rábeszélni a mamát, de persze mindenféleképpen ellenállt: ha valahova, akkor most Párizsba kellene mennie, és így tovább, így azt mondtuk neki, hogy kéthetes eastbourne-i tartózkodás talán eléggé visszaadja az erejét ahhoz, hogy utána képes legyen Párizsba menni stb. stb. Ezzel hagytam ott őket, s egy-két nap múlva valószínűleg meghallod az eredményt Tussytól, azt mondta, hamarosan ír neked.

Bármilyen természetű is a betegség, ez az állandó és fokozódó súly- és erőcsökkenés nagyon komoly jel, főként mert úgy látszik, nem akar megállni – a legtöbb orvos azt mondta, hogy ez egymagában nem veszélyes tünet, ha nem megy túl bizonyos ponton; hogy ők ismernek olyan eseteket, amelyekben egészen hirtelen megszűnt a gyöngülés és helyreállt a beteg ereje. Remélem, a tengerpart megteszi ezt a hatást, bár már ott lenne.

Szerecsennek szintén jót tesz majd a levegőváltozás, neki is szüksége van egy kis felfrissülésre, éjszakánként nem köhög olyan csúnyán és jobban alszik, s ez már valami.

---

* *V. ö. 175–176. old – Szerk.*

Nagyon nagy szerencse, hogy Lina Schöler megérkezett és most nálatok van, ugyanolyan élénk és szeretetre méltó, mint mindig volt, de jóval süketebb. Jelenléte nagyon felvidítja mamádat, remélem, itt marad egy ideig.

Sam Moore a múlt héten sikeresen letette utolsó ügyvédi vizsgáját.

Tussytól azt hallom, hogy új szolgálólányod van, és hogy megfelelőnek látszik, így remélhető, hogy háztartási gondjaid is jócskán csökkennek majd.

Zárom levelemet, hogy a kora reggeli postával elküldhessem, azt remélve, hogy így holnap este megkapod. Parnell kisasszony levelét néhány nap múlva visszaküldöm. Szívélyes üdvözlet Longuet-nak és Johnnynak szerető

F. Engelsedtől

Eredeti nyelve: angol

24

Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

[London,] 1881 június 20.

Kedves Sorge,

Ma azzal a szándékkal szakítottam meg egyéb munkáimat, hogy végre részletes levelet írok neked, s most az ördög az egyik látogatót a másik után küldi a nyakamra, így alig marad rá időm, hogy postazárta előtt néhány sort küldjek neked. Tehát *sommás* tájékoztatás.

Fiad* itt általános tetszést kelt. Minthogy több mint 6 hónapja tartó köhögés, megfázás, torokfájás és reuma csak ritkán engedi meg nekem, hogy kijárjak, s távol tart a társaságtól, ő és én úgy egyszer hetenként egy órácskát beszélgetünk egymással, s azt találom, hogy ő alapjában véve mégiscsak többet szívott magába a mi nézeteinkből, mint amennyit a látszat mutat. Egyáltalában, tehetséges, derék fiú, emellett művelt modorú és szeretetre méltó jellemű. Ezenkívül, ami a fő, teli van életerővel.

Az utolsó látogatók, akik éppen most távoztak, Viereck és nemrég elvett felesége, szintén született Viereck**. Amerikából való visszatérte óta[244] nem láttam ezt az urat. Néhány napja elküldte hozzám Kautskyt különféle kis firkálmányokkal (az egyiket Liebknecht írta és ő is írta alá, a maga és Bebel nevében), hogy *írjam alá* őket. Valamennyi bizonyos, a Lingenau-féle örökségre vonatkozó, Viereck közvetítésével a „New Yorker Volkszeitung" és Tsaival kötött megegyezésekről szólott.[282] Én *megtagadtam aláírásomat*, minthogy – amint kijelentettem – ebben az ügyben csak általános meghatalmazottunkkal, Sorgéval tárgyalhatok. Egyúttal értésére adtam Viereckneknek, hogy véleményem szerint mindenekelőtt a St. Louis-i ügyvédnek járó 120 dollárt kell számodra kifizetni az amerikai gyűjtés még New Yorkban levő maradványából. Nos, Viereck ma elmondta, hogy rögtön utasítást adott erre New Yorkba – amiért a lipcseiekkel szemben én viselem a felelősséget. Éppen jókor jött, mert különben holnap a magam részéről

* Adolph Sorge. – *Szerk.*

** Laura Viereck. – *Szerk.*

formális tiltakozást küldtem volna Lipcsébe, tiltakozást a lipcsei pártvezetők modus operandija* ellen, akik ebben az ügyben úgy viselkedtek eddig, mintha *kizárólag ők* döntenének.

Most, post festum**, Viereck beszélt nekem az előlegezett 80 dollárra vonatkozó igényedről. Azt mondtam neki, hogy mi, a végrendelet végrehajtók kártalanítunk téged a per eldőlte után – ha ez kedvezőtlen lenne –, aminthogy ez kutya kötelességünk.

Henry George-ból[276] még a te példányod előtt két másikat kaptam, egyet Swintontól és egyet Willard Browntól; egyet hát Engelsnek adtam, egyet Lafargue-nak. Ma arra kell szorítkoznom, hogy egészen röviden fogalmazzam meg véleményemet a könyvről. Ez az ember elméleti szempontból teljesen elmaradott. Az *értéktöbblet* természetéből semmit sem értett meg, ezért angol mintára, de még az angolokénál is elmaradottabban, spekulációkba bocsátkozik az értéktöbblet önállósult részeiről – a profit, a járadék, a kamat stb. viszonyáról. Alapdogmája az, hogy *minden rendben* volna, ha a földjáradékot az államnak fizetnék. (Az ilyenfajta fizetést a „Kommunista Kiáltvány"-ban levő *átmeneti rendszabályok* között is megtalálod.[283]) Ez a nézet eredetileg a burzsoá közgazdászoktól származik; először (a XVIII. század végi hasonló követelést nem tekintve) Ricardo első *radikális* hívei állították fel, mindjárt az ő halála után. 1847-ben Proudhon elleni írásomban ezt mondtam erről: „Megértjük, hogy olyan közgazdászok, mint Mill" (az idősebb, nem a fia, John Stuart, aki kissé módosítva szintén elismétli ezt), „Cherbuliez, Hilditch és mások azt követelték, hogy a földjáradékot ruházzák át az államra, s ezzel egyenlítsék ki az adókat. Ez őszinte megnyilvánulása annak a gyűlöletnek, amelyet az *ipari tőkés* a *földtulajdonossal* szemben érez, aki az ő szemében haszontalan és fölösleges a polgári termelés összességében."[277]

Mi magunk, mint már említettem, a földjáradéknak ezt az állam által való elsajátítását felvettük számos más *átmeneti rendszabály* közé, amelyek, mint ugyancsak a „Kiáltvány"-ban megjegyeztük, önmagukban ellentmondásosak és azoknak is kell lenniök.

De a *radikális* angol burzsoá közgazdászoknak ezt az óhaját *szocialista csodaszerré tenni*, ezt az eljárást a mai termelési módban foglalt antagonizmusok megoldásának nyilvánítani, ezt *Colins* tette meg először, egy belga születésű egykori napóleoni huszártiszt, aki Guizot utolsó és a kis Napóleon[284] első korszakában Párizsból e „felfedezését" ismertető vastag kötetek-

* – cselekvési módja, eljárása – *Szerk.*

** – utólag (*szó szerint*: ünnep után) – *Szerk.*

kel[285] boldogította a világot, mint ahogy ő tette azt a másik felfedezést is, hogy nincs ugyan Isten, de van „*halhatatlan*" emberi lélek, és hogy az állatoknak „nincs érzésük". Ha volna ugyanis érzésük, tehát lelkük, akkor mi kannibálok volnánk, és soha nem lehetne megalapítani a földön az igazság országát. Kevés számú megmaradt hívei, többnyire belgák, azóta is havonta prédikálják a párizsi „Philosophie de l'Avenir"-ben[286] ezt a „*földtulajdonellenes elméletet*", a lélekről és egyebekről szóló elméletével együtt. „*Ésszerű kollektivistáknak*" nevezik magukat és magasztalják Henry George-ot.

Utánuk és mellettük többek között a kelet-poroszországi Samter, porosz bankár és egykori lutriárus, egy tökfilkó, szintén összefirkált egy vaskos kötetet[287] ebből a „szocializmusból".

Mindezekben a „szocialistákban" Colins óta közös az, hogy meghagyják a *bérmunkát*, tehát a *tőkés termelést* is, miközben azzal áltatják magukat vagy a világot, hogy a földjáradéknak állami adóvá változtatásával szükségképpen magától eltűnik a tőkés termelés *minden visszássága*. Az egész tehát csak szocialista köntösbe burkolt kísérlet arra, hogy *a tőkés uralmat megmentsék* és valójában a mostaninál még *szélesebb bázison újra alapozzák meg*.

Ez a lóláb, amely egyszersmind szamárláb, félreismerhetetlenül kilóg Henry George szavalataiból is. Nála ez annál megbocsáthatatlanabb, mert neki megfordítva, ezt a kérdést kellett volna feltennie: Hogyan történhetett meg, hogy az Egyesült Államokban, ahol viszonylag, vagyis a civilizált Európával összehasonlítva, a föld hozzáférhető volt a nép nagy tömege számára és bizonyos fokig (ismét viszonylag) még most is az, *gyorsabban* és *szemérmetlenebbül* fejlődött ki a tőkés gazdálkodás és a munkásosztály ezzel járó elnyomása, mint bármelyik más országban?

Másfelől az a jelentősége George könyvének, akárcsak annak a feltűnésnek, amelyet nálatok keltett, hogy ez az első, bár balul sikerült kísérlet az ortodox politikai gazdaságtantól való szabadulásra.

H. George egyébként, úgy látszik, semmit sem tud a régebbi *amerikai járadékellenesek* történetéről, akik inkább gyakorlati, mint elméleti emberek voltak.[288] Különben tehetséges író (a jenki-reklámra is van tehetsége), mint ezt pl. az „Atlantic"-ben megjelent, Kaliforniáról szóló cikke bizonyítja. [289]Megvan benne az az ellenszenves elbizakodottság és nagyképűség is, amely az ilyen csodaszer-kotyvasztókat óhatatlanul jellemzi.

Feleségem betegsége, köztünk szólva, sajnos, gyógyíthatatlan. Néhány nap múlva Eastbourne-ba utazom vele a tengerpartra.

Testvéri üdvözlet.

Barátod
K. Marx

25

Marx Henry Mayers Hyndmanhoz

Londonba

(Fogalmazvány)

1881 július 2.
43, Terminus Road
Eastbourne, Sussex

Tisztelt Uram,

Hogy késedelmesen válaszolok június 5-i levelére, az feleségem állapotával magyarázható, amely napról napra válságosabb és megkívánja, hogy állandóan mellette legyek.

Megvallom, némi elképedéssel fedeztem fel, hogy Ön londoni tartózkodása alatt olyan szigorúan titokban tartotta azt a tervét, amelyet akkor érlelt és végre is hajtott, vagyis azt, hogy a „Nineteenth Century"[290] által visszautasított cikkét bizonyos módosításokkal mint az „England for All"-nak, vagyis mint a *föderáció alapító programjához fűzött kommentárjának*[291] II. és III. fejezetét hozza nyilvánosságra.

Levelében, amely egyáltalán nem említi a számomra ezzel tartogatott meglepetést, Ön ezt írja:

„Ha Ön úgy gondolja, hogy tudomást kellene vennem könyvéről neve megemlítésével stb."

Ennek a kérdésnek, úgy vélem, megelőznie kellett volna a közzétételt, nem pedig követnie.

Ön két okot szíveskedik felhozni arra, hogy szabadon felhasználja a „Tőké"-t, egy olyan művet, amely még nincs meg angolul, anélkül hogy megemlítené magát a könyvet vagy szerzőjét.

Az egyik ok az, hogy „sokan (az angolok közül) irtóznak a szocializmustól és ettől a névtől". Vajon ennek az „irtózásnak" a lecsillapítása végett idézte fel Ön a 86. oldalon *„a szocializmus démonát"*?

Az Ön második és utolsó oka az, hogy *„az* angolok viszolyognak attól, hogy egy külföldi tanítsa őket"!

Én ezt nem tapasztaltam sem az „Internacionálé" idejében, sem a chartizmusban[292]. De hagyjuk ezt. Ha „az" angoloknak ez a viszolygása meg-

ijesztette Önt, akkor miért mondja nekik az előszó VI. old.-án, hogy a II. és III. fejezet „eszméi" stb., akármilyenek is, mindenesetre magukon viselik annak bélyegét, hogy nem hazai készítmények? Azok az angolok, akikkel Önnek dolga van, aligha lehetnek olyan ostobák, hogy azt képzeljék, a fent említett passzus – *angol* szerzőre mutat.

De eltekintve az Ön meglehetősen komikus okaitól, nekem határozottan az a véleményem, hogy a „Tőké"-nek és szerzőjének a megnevezése nagy hiba lett volna. Pártprogramokat mentesíteni kell még a látszatától is annak, hogy egyéni szerzőktől vagy könyvektől függnek. De engedje meg, hogy hozzátegyem ehhez, hogy a pártprogramok nem alkalmas helyek olyan új tudományos fejtegetések számára sem, amilyenek a „Tőké"-ből kölcsönvettek, s hogy ezek egyáltalán nem helyénvalók egy olyan programnak a kommentárjában, amelynek meghirdetett céljaival semmiféle összefüggésben sincsenek. Ezeknek a beiktatása egy önálló és független munkáspárt alapító programjának *kifejtésében* lett volna valamennyire célszerű.

Ön szíveskedik közölni velem, hogy brosúrája „bár fel van tüntetve rajta, hogy »ára egy félkorona«, nem kerül könyvárusi forgalomba", hanem „csak ... a Demokrata Föderáció stb. tagjai közti szétosztásra". Bizonyosra veszem, hogy Önnek ez volt a szándéka, de tudom, hogy kiadójának nem ez a véleménye. Egy barátom* látta dolgozószobámban az Ön brosúráját, meg akarta szerezni, leírta címét és a kiadás helyét, június 13-án megrendelte könyvkereskedője, Williams and Norgate útján, s meg is kapta tőlük egy június 14-i keletű számlával.

S ezzel az egyetlen gyakorlati jelentőségű ponthoz értem. Abban az esetben, ha a sajtó ráront az Ön brosúrájára, valószínűleg kénytelen leszek beszélni, tekintve, hogy a II. és a III. fejezet részben olyan passzusokból áll, amelyek egyszerűen a „Tőké"-ből vannak lefordítva, de nincsenek idézőjellel elválasztva a többi szövegtől, amelyben sok minden pontatlan, vagy éppen félreértésekre adhat okot.

Azzal a teljes őszinteséggel írtam Önnek, amelyet a baráti érintkezés első feltételének tekintek.

Feleségemmel együtt szívélyesen üdvözlöm Mrs. Hyndmant.

Őszinte híve
K. M.

Eredeti nyelve: angol

* Engels. – *Szerk.*

26

Engels Norris A. Cloweshoz

New Yorkba

(Fogalmazvány)

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1881 július 22.

Norris A. Clowes Esq.

Tisztelt Uram,

Sajnálatomra időm nem engedi, hogy megírjam Önnek a kívánt beszámolót.* De ha meg akar ismerkedni a nagy-britanniai munkásmozgalom jelenlegi helyzetével, az ehhez szükséges tájékoztatást megtalálhatja a Whitefriars st. 2. alatt kiadott „Labour Standard" című hetilapban, amelynek eddig tizenkét száma jelent meg. A legtöbb aláírás nélküli vezércikket én írtam.[18]

Ha kapcsolatba kíván lépni Most úrral, legjobb, ha ír a „Freiheit" szerkesztőjének**, 252, Tottenham Court Road, W. London, az meg tudja mondani, hogy a jelenlegi körülmények között lehetséges-e ez a kapcsolat.

Örülni fogok, ha Londonba jövetele esetén találkozhatom Önnel.[293]

Maradok

Őszinte híve
F. E.

Eredeti nyelve: angol

---

* *A kéziratban itt törölve*: „mert ez megkövetelné, hogy belemenjek a brit munkásosztálynak és akcióinak történetébe, legalább 1824-től, ha ugyan nem a gőz által előidézett ipari forradalomtól kezdve, s erre nem volna időm".

** Karl Schneidt. – *Szerk.*

27

Engels a „Freiheit" szerkesztőségéhez

Londonba

(Fogalmazvány)

[London,] 1881 július 22.

A „Freiheit" szerkesztőségének,

Bizonyos Norris A. Clowes úr, a „New York Star" írországi tudósítója[293], akit Amerikából ajánlottak be hozzám, ezt írja nekem:

„Ha Most úrnak kedve volna valami beszámolót írni a »New York Star« közönsége részére, szívesen módot adnék neki erre."

Ezt válaszoltam neki:

„Ha kapcsolatba kíván lépni Most úrral, legjobb, ha ír a »Freiheit« szerkesztőjének, 252, Tottenham Court Road, W. London, az meg tudja mondani, hogy a jelenlegi körülmények között lehetséges-e ez a kapcsolat."*

Amit nem mulasztok el az Önök tudomására hozni.

Tisztelettel

F. E.

* *V ö. 189. old. – Szerk.*

28

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

[London,] 1881 július 22.

Kedves Jennym,

Épp most ment el az orvos* mamától, és jövő kedden vagy szerdán elindulunk. A pontos dátumról távirati értesítést kapsz.

Kérlek, *azonnal írj*, mert addig mama nem akar elmenni Londonból, amíg meg nem írtad neki, miféle dolgokra van szükséged Londonból. Tudod, hogy ő szereti az ilyen kommissiózást.

Mellékelek 5 fontot, hiszen az ágyneműkölcsönzéskor stb. előleget kell fizetned; a többit megérkezésünk után kifizetem. Csak ezzel a feltétellel fogadom el azt az elrendezést, amelyet javasoltál.

Ami azt a történetet illeti, amelyet Hirsch mondott el neked Lafargue-ról, az szemenszedett *hazugság*. Lafargue, amint én ebben kezdettől biztos voltam, sohasem írt semmi ilyesmit párizsi levelező partnereinek.

Adio, kedves gyermekem, és 1000 csók a gyerekeknek.

Old Nick

Eredeti nyelve: angol és német

* Donkin. – *Szerk.*

29

Marx Karl Hirschhez

Párizsba

1881 augusztus* 6.
11, boulevard Thiers, Argenteuil

Kedves Hirsch,

Csaknem 2 hete vagyok itt[4]; sem Párizsba nem látogattam el, sem semmilyen ismerősömhöz.[294] Feleségem állapota sem egyiket, sem másikat nem engedte.

Minthogy az ő fokozódó gyöngesége miatt talán sokkal korábban kell elutaznom, mint eredetileg terveztem, holnap reggel (ha közbe nem jön valami) Párizsba akarok menni Lenchennel meg Johnnyval. Odahajtatok hozzád, és ha időd engedi, számítok kíséretedre.

Üdvözlet Kaubnak.

Barátod
K. Marx

* *A kéziratban*: július – *Szerk.*

30

Marx Laura Lafargue-hoz

Londonba

[Argenteuil,] 1881 augusztus 9.

Kedves Laurácska,

Csak néhány sort írhatok neked, mert mindjárt indul a posta.

Mama állapota fokozódó gyöngesége miatt aggasztó. Ezért azt akartam (minthogy ezúttal csak kis szakaszokban utazhatunk), hogy e hét végén minden körülmények közt induljunk, s ezt közöltem a beteggel. De ő keresztülhúzta tervemet azzal, hogy tegnap kiadott ruhát mosásra. Így a jövő hét kezdete előtt nem gondolhatunk elutazásra.

Talán – állapotától függően – *néhány napig* Boulogne-ban tartózkodunk majd. Az orvos* úgy véli, hogy (egyébként kedvező körülmények közt) a tengeri levegő pillanatnyilag erősítően hathat.

Legközelebb (de ehhez *rögtön* meg kell írnod, mi a legközelebbi címetek) részletesebben beszámolok. Szívélyes üdvözlet Paulnak.

Old Nicked

* Feltehetően Dourlen (*v. ö. 14. old.*). – *Szerk.*

31

Engels George Shiptonhoz

Londonba

(Fogalmazvány)

Bridlington Quay, 1881 aug. 10.

Kedves Sh[ipton] Úr,

Visszaküldöm a korrektúráivet[19], kívánsága szerint megváltoztatva. Az első passzust Ön, úgy látszik, félreértette, a második változtatás pedig merőben formai. Mindenesetre nem értem, mire lehetnek jók az ilyen változtatások, ha kedden kérik őket, szerdán kapom itt meg, csütörtökön érnek vissza Londonba, a lap megjelenése után.

De van itt még másvalami is. Ha az olyan *igen* enyhe és ártatlan dolgok, mint ezek, túl erősnek kezdenek látszani Önnek, arra kell gondolnom, hogy a saját cikkeimmel, amelyek általában sokkal erősebbek, bizonyára sokkal nagyobb mértékben ez lesz az eset. Ezért megjegyzéseit tünetnek kell vennem, s arra következtetnem belőlük, hogy mindkettőnk számára jobb lesz, ha nem küldök további vezércikket Önnek. Ez sokkal jobb, mint ha addig folytatom, amíg valami elkerülhetetlen ponton nyílt szakításra nem kerül a sor köztünk. Azonkívül bizonyára időm sem fogja engedni, hogy rendszeresen folytassam a vezércikkírást[18], s már csak ebből az okból is efféle elhatározásra jutottam, amely – mint akkor gondoltam – a trade-unionok kongresszusa után[20] hajtandó végre. De minél előbb hagyom abba, annál jobb lesz talán az Ön helyzete e kongresszussal szemben.

Egy másik dolog; úgy vélem, a Max Hirsch-féle németországi szakszervezetekről szóló cikk[17] másolatát vagy levonatát közlés előtt el kellett volna küldenie nekem, mint szerkesztősége egyetlen olyan emberének, aki ért valamelyest ehhez a dologhoz és megteheti róla a szükséges megjegyzéseket. Mindenesetre lehetetlen lesz, hogy egy olyan újság munkatársai közt maradjak, amely megkérdezésem nélkül arra vetemedik, hogy feldicsérje ezeket a szakszervezeteket, holott ezek csak azokhoz a legrosszabb angol szakszervezetekhez hasonlíthatók, amelyek megengedik, hogy a burzsoázia által nyíltan megvásárolt vagy legalábbis általa fizetett emberek vezessék őket.

Nem szükséges hozzáfűznöm ehhez, hogy egyébként sikert kívánok a „Labour Standard"-nek, s ha óhajtják, időnként küldök alkalmi tájékoztatást a kontinensről.

Őszinte híve
F. E.[295]

Eredeti nyelve: angol

32

Engels George Shiptonhoz

Londonba

(Fogalmazvány)

Bridlington Quay, [18]81 aug. 15.

Kedves Shipton Úr,

Ki nem találhatom, hogyan érthette Ön olyan furcsán félre Kautsky úr cikkét[19]. Az első passzussal szemben az volt az Ön ellenvetése, hogy az állami beavatkozás ellenére van „a szakszervezetek sok vezető emberének". Természetesen, minthogy ezek a szívük mélyén a manchesteri iskola emberei[241], s ameddig figyelembe vesszük ilyen nézeteiket, addig semmiféle munkásújság nem lehetséges. De amit én hozzátettem a kérdéses passzushoz, annak meg kellett győznie Önt, hogy az itt említett állami beavatkozás olyan, és csakis olyan, amilyen Angliában már évek óta országos gyakorlat: gyári és üzemi törvények[296], semmi más; olyan dolgok, amelyeket még az Ön „vezető emberei" sem elleneznek.

Ami a másik passzust illeti, Kautsky úr azt mondja: *a konkurrenciaháború* nemzetközi szabályozása éppen annyira szükséges, mint a *nyílt hadviselésé*; mi egy *genfi egyezményt*[297] követelünk a világ munkásai számára. A „genfi egyezmény" olyan megállapodás, amelyet különféle kormányok a csatában megsebesültek és a tábori kórházak védelmére kötöttek. Amit tehát Kautsky úr követel, az a különféle kormányoknak egy hasonló megállapodása nemcsak egy állam, hanem az összes államok munkásságának védelmére, különösen a nők és gyermekek túldolgoztatása ellen. Hogy ebből hogyan csinálhat Ön a világ *munkásaihoz* intézett olyan felhívást, hogy *vegyenek részt* egy *genfi küldöttkonferencián*, azt végleg képtelen vagyok megérteni.*

* *A kéziratban itt áthúzva*: „Ha Ön megértette volna a cikk irányzatát, rögtön észre kellett volna vennie, hogy olyan közvetlenül gyakorlati jellegű kérdésről van itt szó, amely annyira könnyen megvalósítható, hogy Európa egyik jelenlegi kormánya (a svájci kormány) rá is állt, hogy kezébe vegye; hogy a munkásoknak igen nagy közvetlen érdekük fűződik ahhoz a javaslathoz, hogy minden ipari országban egyenlő legyen a munkaidő azáltal, hogy a gyári törvényhozást nemzetközi állami megegyezés tárgyává teszik. Különösen nagy érdekük ez Anglia

Ön bizonyára belátja, hogy ha az Ön részéről ilyen félreértés fordul elő, ez nem ösztönözhet engem elhatározásom megmásítására.[18]

Ami a Hirsch-cikket illeti[17], ismerem Eccarius urat, mégpedig nagyon jól, mint ügyünk árulóját, s teljesen lehetetlen lenne számomra, hogy olyan lapba írjak, amely megnyitja hasábjait előtte.

Ráadásul nem látok semmiféle haladást. A „Labour Standard" az összes politikai és társadalmi kérdésekben a legkülönfélébb és egymásnak ellentmondó nézetek hordozója marad, ugyanaz, ami talán elkerülhetetlenül, fennállása első napján volt, pedig most már nem kellene ennek lennie, ha volna az angol munkásosztályban olyan, a mélyben ható áramlat, amely a liberális kapitalistáktól való emancipációra irányul. Minthogy ilyen mélybeli áramlat mostanáig nem jelentkezett, arra kell következtetnem, hogy nem létezik. Ha volnának csalhatatlan jelei létezésének, különleges erőfeszítést tennék támogatására. De nem hiszem, hogy heti egy hasáb, amely – mondhatnám – megfullad a L. S.-ben képviselt többi, sokféle vélemény között, tehet valamit a megteremtéséért.

Mint megmondtam Önnek, elhatároztam, hogy a trade-unionok kongresszusa után[20] abbahagyom az írást idő hiányában; hogy tehát addig írok-e még néhány cikket, az mit sem számít.

Jobb időket várva és remélve maradok

híve
F. E.

Eredeti nyelve: angol

munkásainak, akik a svájciakkal együtt, valamennyi közül a leginkább vannak védve a túldolgoztatással szemben, s ezért tisztességtelen versenynek vannak kitéve a belga, francia és német munkások részéről, akiknek sokkal hosszabb a munkaidejük."

33

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

[Argenteuil,] 1881 augusztus 16.

Kedves Lavrovom,

Holnap el kell utaznom, s ezért ezúttal nem lesz már alkalmam viszontlátni Önt. De minthogy már megtaláltam az utat Párizsba, időről időre meg fogok jelenni.

Addig is a viszontlátásra.

Kész híve
K. Marx

Eredeti nyelve: angol

34

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

Bridlington Quay, Yorkshire
1881 aug. 17.

Kedves Bernstein Úr,

Három hete itt vagyok a tengernél, s kihasználom a beállt rossz időt, hogy írjak néhány sort Önnek hétfőn, 22-én bekövetkező hazautazásom előtt. Ha lesz időm, írok Kautskynak is*, de mindenesetre ő is nagyon gyorsan kap majd választ és levonatot a „Labour Standard"-be írt cikkéről.[19]

Az antiszemita írásokat Ön bizonyára rendben visszakapta[298], Kautskynak küldtem el őket, mert Ön nem adott meg közelebbi címet. Soha nem olvastam még ilyen ostoba és gyermeteg dolgot. Ennek a mozgalomnak csak *az* a jelentősége, ami Németországban – a burzsoázia gyávasága folytán – *minden* felülről elindított mozgalomé: választási manőver, konzervatív választási győzelem elérésére. Mihelyt lezajlottak a választások, vagy ha a mozgalom már előbb túllő a felsőbb helyről kitűzött célon (mint most Pomerániában), felsőbb parancsra rögtön összezsugorodik, mint a felszúrt disznóhólyag, „s nem látták már soha".[299] Az ilyen mozgalmakat nem lehet eléggé megvetően kezelni, s örülök, hogy a „Sozialdemokrat" ezt tette.[300] Egyébként K. Hirsch, akinek hirtelen az a hóbortos ötlete támadt, hogy kiruccan Berlinbe, s ezt meg is tette, ezt írja nekem onnét: „Az antiszemita mozgalmat tisztára felülről rendezik, sőt szinte vezénylik. A legszegényesebb vendéglőkben jártam, de senki ügyet sem vetett az orromra; sem az omnibuszon, sem a vonaton, sehol nem hallottam egyetlen szót sem a zsidók ellen. A félhivatalos újságoknak, amelyeknek az antiszemita uszítás a legfőbb árucikkük, nagyon kevés az olvasójuk. A németek természetüknél fogva idegenkednek a zsidóktól, de az a gyűlölet, amelyet a kormány iránt tapasztaltam a munkások, éppúgy, mint a haladó kispolgárok és filiszterek részéről, jóval erősebb."

---

* *V. ö. 208–210. old. – Szerk.*

Az 1001 berlini titkosrendőrről azt mondja, hogy ezeket mindenki ismeri és „ennélfogva semmit sem tudnak. Elég együgyűek ahhoz, hogy mindig ugyanabban a kocsmában, ugyanannál az asztalnál üljenek."[301]

Az Ön cikkei az „értelmiségiekről"[302] *nagyon jók*. Egészen kitűnő mind az, hogy a Bismarck-féle államosítási mániát olyan dologként kezeli, amelyért nekünk nem kell síkraszállnunk, de amely – mint minden, ami történik – mégis, nolens volens*, nekünk válik javunkra, mind az, hogy az „értelmiségieket" olyan emberekként kezeli, akik, ha érnek valamit, maguktól hozzánk pártolnak, de akik, ha toboroznunk kell őket, elavult nézeteik maradványaival csak árthatnak nekünk. Ugyanígy sok más részlet; a kifejezésmódon persze mindenki talál itt-ott csiszolnivalót. Egyáltalában a legutóbbi szám megint nagyon jó volt, a megfelelő, friss, a győzelemben biztos hang, amelyet a merényletek[41] és a kivételes törvény[158] után a vezetők elvesztettek, ismét visszatért, annak helyébe, amit IV. Frigyes Vilmos „nadrágba trombitálásnak" nevezett. Bradlaugh-nak Ön nagyon jól megadta.[303]

Néhány megjegyzés a részletekhez:

1. Vallèsnak[304] egyáltalán nem kellene annyira bókolnia. Nyomorúságos irodalmi vagy inkább irodalmárkodó frázispufogtató, minden tartalom nélkül, aki tehetség hiányában átment a szélsőségesek közé, hogy irányzatban, úgynevezett érzületben kereskedjék, s így elsózza rossz szépírásait. A Kommün alatt semmit sem tett, csak nagy szavakat mondott, s ha valahogyan hatott, akkor kártékonyan. Ne üljön fel annak, amit a párizsi baráti klikk (amely Malonnak is nagy gyengéje) el akar hitetni Önnel erről a hencegő csodabogárról. Hogy milyen mint politikus, azt megmutatja az a levél, amelyet Grévyhez intézett, amikor ez utóbbi elnök lett[305]: vezesse be par ordre du mufti** a szociális köztársaságot stb., ez a levél hónapokkal késleltette az amnesztiát.

2. A spanyolok semmi esetre sem mind anarchisták. Madridban van egy egészen kiváló mag (az egykori Nueva Federación Madrileña[306]), aztán vannak nagyon jó elemek, főleg Valenciában és néhány kisebb katalán gyárvárosban, aztán mások szétszórtan. A legenergikusabb és legtisztábban látó barátunk, José Mesa, aki most Párizsban van, egészen kitűnő fickó, Guesde-del és más ottaniakkal is együttműködik és fenntartja a kapcsolatokat. Ha Ön Spanyolországról szóló híreket akar, írjon neki franciául (Malon közvetlenül vagy Guesde útján eljuttatja a levelet, nálam nincs itt a címe). Hivatkozzék rám.

---

* – akarva, nem akarva – *Szerk.*

** – a mufti utasítására; felülről jövő paranccsal – *Szerk.*

Egészében az a véleményem, hogy ha egy fiatalember olyan jól fejlődik posztján és posztjához, mint Ön, csakugyan meg is kell tartania ezt a posztot.* Hogy Kegel, aki ráadásul még ül, ugyanígy beletanulna-e, az nagyon kérdéses számomra. Az ő elméleti álláspontját nem ismerem, az mindenesetre nincs bebizonyítva, hogy képességei nagyobbak-e, mint amennyi egy helyi laphoz és vicclaphoz kell. Az angolok azt mondják: let well alone, ne javíts azon, ami jó. Megvallom, gyanakvással és kedvetlenül nézek elébe minden változtatásnak.

Nos tehát: forradalmár kongresszus[307]. Lafargue felcsípett egy olaszt, aki küldött volt, de akit, nem tudom, miért, kiraktak onnan. Emellett L. egy francia bor- és élelmiszer-kereskedőnél, aki szintén anarchista, találkozott többekkel ebből a bandából. Kiderül:

1. A kongresszus *húsz-egynéhány* emberből állt, legtöbbjük *londoni lakos*, külföldi megbízólevéllel. Volt aztán néhány francia, olasz, egy spanyol. Üléseiket *nyilvánosan* tartották. De egyetlen ember, egyetlen riporter, se kutya, se macska nem ment el oda. Miután ez a közönségre való hasztalan várakozás három-négy napig tartott, s mindig egyformán hasztalan maradt, azt a hősies határozatot hozták, hogy az üléseket *titkossá* nyilvánítják!

2. Az első, amit megállapítottak, az egész anarchista mozgalom jelentéktelensége miatti általános csalódottság volt, s annak bizonyossága, hogy a néhány kiáltozó mögött nem áll sehol senki. Magáról és a maga helységéről mindenki tudta ezt, de bár mindegyikük kolosszális hazugságokat adott be a többinek a mozgalomnak az *ő* vidékén elért kolosszális fejlődéséről, a többiek hazugságait mégis mindegyikük elhitte. Az illúziók összeomlása olyan kolosszális volt, hogy saját jelentéktelenségükön való megdöbbenésüket még idegenek jelenlétében sem tudták leplezni.

3. A kongresszust csak a nagygyűlés mentette meg némileg[308] – amelyre természetesen riportereket hívtak –, aztán meg buta toryk és még butább radikálisok ostoba parlamenti interpellációi. Hogy a mostani nihilista-járvány idején a sajtó tőkét fog kovácsolni a legfeljebb 700 ember részvételével lefolyt gyűlésből, az várható volt.

Ha tehát a „Freiheit" a 63. sz. küldöttről stb. beszél[309], akkor ez a *megbízólevél* számára vonatkozik, amelyet egy-két-három ember adott kitöltetlenül vagy egy előttük teljesen ismeretlen, Londonban lakó ember nevére, vagy amelyből tizet-húszat állítottak ki egy-egy Londonba utazó küldöttre. A valóban jelen levő küldöttek száma közelebb volt a 20-hoz, mint a 30-hoz; és a valóban máshonnan odautazottaké biztosan 10 sem volt.

---

* *V. ö. 169–170. old. – Szerk.*

NB. mindez óvatosan használandó fel, mert *harmadkézből* kaptam. Pl. kérdő formában lehetne beszélni róla, hogy így állt-e a dolog.[310] Azok az urak mindig belekapaszkodnak *egyetlen* pontatlan szóba. Ez teljesen az *összes* anarchista kongresszusok régi históriája. Olvassa el az „Állítólagos szakadások az Internacionáléban" című füzetben ezeknek az embereknek a beszámolóját saját kongresszusukról, a Fédération Jurassienne kongresszusáról, vagy a „Szocialista Demokrácia Egyesülésé"-ben a szakadás utáni első kongresszusukról.[311] Az anarchia ezeknél az embereknél elsősorban azt a formát ölti, hogy mindenki tiszt akar lenni, de közkatona senki. Mint ahogyan Adhémar Schwitzguébel is (micsoda név!), a dühödt anarchista, az ügy elárulásának kiáltja ki azt, ha valaki hivatalt fogad el az államtól, de ez nem akadályozza meg őt abban, hogy lieutenant dans l'armée fédérale suisse* legyen!

Szívélyes üdvözlet Kautskynak is, aki a legközelebbi esős időben kap majd levelet.

Híve
F. Engels

* – a svájci szövetségi hadsereg hadnagya – *Szerk.*

35

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

[London,] 1881 augusztus 18.

Édes Drága Gyermekem,

7 óra felé érkeztem meg Londonba, azaz a Maitland Parkba.

Tussyka sápadt és vékony, hetek óta alig eszik (a szó szoros értelmében); idegrendszere teljesen rossz állapotban van; ennek következménye tartós álmatlanság, a keze reszket, arca idegesen rángatózik stb.

Rögtön táviratoztam dr. Donkinnak; 11-kor megjelent (tegnap reggel), hosszasan beszélgetett Tussyval és vizsgálta. Azt mondja, nincs szervi baj, a szív egészséges, a tüdő egészséges, csupán gyomorműködése teljesen rendetlen a bolondos életmódja miatt, s idegrendszere van szörnyen túlfeszítve.

Sikerült annyira ráijesztenie, hogy engedelmeskedik előírásainak, s tudod, hogy ha ő egyszer enged és ígéretet tesz, meg is tartja ígéretét. Mindamellett felépülése csak lassú lehet, s én éppen idejében érkeztem. További késedelem igen nagy veszélyt jelentett volna.

Donkin – mint elutazásunk előtt elmondta nekem – ma akart elmenni Londonból a Hebridákra. Tussy miatt és annak reményében, hogy még hall valamit mamáról, most a hét végéig itt marad.

Írj nekem mama állapotáról, arról, hogy elutazott-e tőled stb. Hogy van Longuet és Harra és te magad és a többi kedves gyerek?

Hogyan boldogulsz az új szolgálótokkal?

Apropó. Sarah* (Engels Sarahja), aki most naponta néhány órát segít Tussynak – nagyon jó jellemű és *mindenfélében ügyes* lány –, azt mondta Tussynak, hogy semmit sem szeretett volna jobban, mint veled menni, de Pumps soha nem szólt neki arról, hogy Lizzy otthagyott téged, s kell neked *helyette* valaki. Azt is mondta Tussynak, s nekem elismételte, hogy ő *még mindig hajlandó* átmenni hozzád. Csak nem mer egyedül utazni Franciaországba, de ez nem nagy baj. Magam is átvihetem később.

* Sarah Parker. – *Szerk.*

Most pedig adio, kedves gyermekem. Az az élvezet, hogy veled és a kedves gyerekekkel lehettem, nagyobb örömöt szerzett nekem, mint amilyet bárhol másutt találhattam volna.

Üdvözlöm azt a kitűnő dr. Dourlent.

1000 csókkal a gyerekeknek

a te

Old Nicked

Tussy szívélyes üdvözletét
küldi Wolfnak és az egész családnak.

Eredeti nyelve: angol

36

Engels August Bebelhez

Lipcsébe

London, 1881 aug. 25.

Kedves Bebel,

Előbb válaszoltam volna V. 13-i leveledre[312]. De a lipcsei „kicsi" után[313] vártam, nem adsz-e meg talán egy másik fedőcímet; minthogy ez nem történt meg, a régit használom, s mellékelem még Tussy Marxnak Liebknechtnéhez intézett levelét is, mert az ő címe szintén nincs meg nekünk.

Bernstein még mindig azt írja, hogy el akar menni a „Sozialdemokrat"-tól, s most Kegelt javasolja betanítandó és a betanítás után az ő helyébe felveendő helyettesnek. Nézetem szerint minden változtatás hátrányos lenne. B. a várakozáson felül olyan jól működött (pl. az „értelmiségiekről" szóló cikkei [302], apróságoktól eltekintve, egészen kitűnőek voltak és teljesen a helyes vonalon mozogtak), hogy jobb nehezen akadna. Kegel *ezen* a területen legalábbis nincs kipróbálva, s a mai helyzetben, minden kísérletet kerülnünk kellene. Sürgősen felszólítottam B.-t, hogy maradjon*, s azt hiszem, ti sem tehettek jobbat, mint hogy szintén rábeszélitek. Kezében egyre javul a lap, s ő maga is. Jó érzéke van a dolgokhoz és gyors felfogású, éppen az ellentéte Kautskynak, aki igen derék fickó, de született fontoskodó és szőrszálhasogató, akinek kezében nem a bonyolult kérdések válnak egyszerűvé, hanem az egyszerűek bonyolulttá. Én és mindnyájan nagyon kedveljük őt személyileg, s hosszabb folyóiratcikkekben olykor bizonyára nagyon jó teljesítményt is nyújt, de természete ellen a legnagyobb jóakarattal sem tehet semmit, az erősebb nála. Újságnál igazi szerencsétlenség az ilyen doktrinér; a legutóbbi „S."-ban megjelent egyik cikkéhez még Edének is hozzá kellett biggyesztenie egy kritikai farkincát. Ezzel szemben írt egy paraszt-röpiratot Ausztria részére[314], ebben kifejt valamit anyja novellisztikus tehetségéből; egyes tudálékos kifejezéseket leszámítva, nagyon jó, és lesz hatása.

A Landtagban mondott beszédek ügyében írtam Liebknechtnek és azt a

* *V. ö. 169–170., 201. old. – Szerk.*

választ kaptam[315], hogy ez „taktika" volt (de én éppen ezt a taktikát neveztem régebben a vele való nyílt együtthaladás akadályának!), de a Reichstagban hamarosan másképp fognak majd beszélni. Te most csakugyan megtetted ezt [316] – de mit szóljunk L.-nek ehhez a szerencsétlen és rendkívül fölösleges kifejezéséhez: „a birodalmi kancellár becsületessége"? Lehet, hogy ironikusan *gondolta*, de a beszámolóból nem látszik, s annyira kiaknázta ezt a burzsoá sajtó![317] Nem válaszoltam neki újra, úgysem segít. De Kautsky azt is mondja nekünk, hogy L. telekürtöli a világot, pl. Ausztriát azzal, hogy Marx meg én teljesen egyetértünk vele és helyeseljük „taktikáját", s ezt *el is hiszik*. Ez mégsem mehet így az örökkévalóságig! A „Freiheit" Hartmann-nak a baleseti törvényről mondott beszédét is[318] jól kigúnyolja, s ha az idézett passzus hiteles, akkor csakugyan nagyon kéregető a beszéd.

Franciaországban a munkásjelöltek 20 000 szavazatot kaptak Párizsban és 40 000-et a vidéken,[319] s ha a vezetők nem követik el egyik ostobaságot a másik után a kollektivista Munkáspárt[29] megalakítása óta, akkor még nagyobb lett volna a siker. De a tömegek ott is jobbak a vezetők legtöbbjénél. Vidéken például egyes párizsi jelöltek szavazatok ezreit vesztették el azért, mert ott is üres forradalmi frazeológiával hozakodtak elő (amely Párizsban már úgy hozzátartozik a dologhoz, mint a zakatolás a műhelyhez), az emberek azonban komolyan vették ezt és azt mondták: hogyan lehet forradalmat csinálni fegyver és szervezet nélkül? Egyébként a franciaországi fejlődés szabályos, normális és nagyon szükséges folyamata békés formában halad, s ez pillanatnyilag nagyon hasznos, mert a vidéket enélkül nem lehet komolyan bevonni a mozgalomba.

Nagyon jól megértem, hogy bizsereg az ujjatok, amikor Németországban minden olyan szépen fejlődik a mi számunkra, ti pedig, megkötözött kezetekkel, nem segíthettek, nem gyűjthetitek be a szinte öletekbe hulló eredményeket. De ez nem baj. Németországban sokan (csak ékesszóló példa Viereck, aki egészen levert volt, mert nincs lehetőség nyilvános propagandára) túl nagy értéket tulajdonítottak a nyílt propagandának, de túl kicsit a történelmi események valóságos hajtóerejének. Csak hasznos lehet, ha a tapasztalat ebben kiigazít bennünket. Az eredmények, amelyeket *most* nem gyűjthetünk be, azért még korántsem vesztek el számunkra. A közömbös, passzív néptömegek fölrázását csak maguk az események végezhetik el, s ha aztán a fölrázottak lelkiállapota a jelenlegi körülmények között egy kissé túlságosan zavaros marad is, annál nagyobb erővel üt majd be annak idején a megváltó szó, annál drasztikusabb hatása lesz az államra és a burzsoáziára, ha a 600 000 szavazat egyszerre csak megháromszorozódik, ha nemcsak

Szászország, hanem *minden* nagyváros és iparvidék a miénk lesz, s a mezőgazdasági munkások is olyan helyzetbe kerülnek, amelyben szellemileg hozzáférhetőkké válnak számunkra. A tömegeknek ilyen, rohammal való meghódítása sokkal értékesebb, mint lassankénti meghódításuk *nyílt* propagandával, amelyben a jelenlegi körülmények között rövidesen amúgy is újra megakadályoznának minket. A mostani viszonyok közt a junkerok, papok és burzsoák nem engedhetik meg nekünk, hogy kirántsuk lábuk alól a talajt, s ezért jobb, ha maguk gondoskodnak erről. Eljön majd újra az idő, amikor más szél fúj. Addig nektek személyileg küszködnötök kell, magatoknak kell elviselnetek a kormány és a burzsoák aljasságait, s ez nem tréfadolog. Csak el ne feledjetek egyetlen rajtatok és több emberünkön elkövetett alávalóságot se, a bosszú ideje eljön és derekasan ki kell használni.

Barátod
F. E.

Viereck Koppenhágában van, címe: *poste restante*, K.

37

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, 1881 aug. 27.

Kedves Kautsky Úr,

Egy-két nap múlva postán megkapja 1. a „Labour Standard"-et s benne cikkét[19], amelynek kapcsán mindenféle tréfás dolog történt, 2. egy aug. 18-i „*Nature*"-t[320], 3. kéziratát[314], vissza.

Miután egy kissé átjavítottam az igen iskolás fordítást, elküldtem Shiptonnak vezércikként. A derék Shipton azonban félreértette és reklamált nálam, de már későn, mint rendesen. A munkások javára való „állami beavatkozásnál" ez az ember ki tudja mire gondolt, csak arra nem, ami ott állt, s arra sem, hogy Angliában már rég *megvan* ez az állami beavatkozás a gyári törvényekben.[296] S ami még rosszabb, ezekből a szavakból, „we demand a Geneva Convention for the working classes"*, azt olvasta ki, hogy a dolog rendezésére Ön *egy genfi küldöttkonferencia összeülését* követeli!! Mit tegyen az ember ekkora marhával? Az ügyet alkalomként használtam fel arra, hogy végrehajtsam elhatározásomat és szakítsak a „Labour Standard"-del, mert ez a lap inkább romlik, mint javul.**

A „*Nature*"-ben megtalálja John Simonnak az itteni nemzetközi orvostudományi kongresszuson mondott egyik beszédét[321], amely igazi *vádbeszéde az orvostudománynak a burzsoázia ellen*. J. Simon a Privy Council (Titkos Tanács)[322] tisztiorvosa, gyakorlatilag az egész brit egészségügyi rendészet feje, s ugyanaz, akit Marx a „Tőké"-ben olyan sokszor és dicsérőleg említ, olyan ember, aki – mint az 1840–60-as időknek talán utolsó hivatásához hű és lelkiismeretes régi hivatalnoka – mindenütt a burzsoá érdekekbe ütközött mint kötelessége teljesítésének első akadályába, s kénytelen volt küzdeni ellenük. A burzsoázia elleni ösztönös gyűlölete éppoly heves tehát, mint amilyen érthető. Most neki mint orvosnak a szakterületére tör be élveboncolás elleni mozgalmával a burzsoázia, papi vezetéssel, s ő a

* – „mi egy genfi konvenciót követelünk a munkásosztályok számára" – *Szerk.*

** *V. ö. 196–197. old.* – *Szerk.*

burzsoák saját fegyverét fordítja ellenük: ahelyett hogy Virchow módján lagymatagon és színtelenül prédikálna, megtámadja az ellenfelet, az orvosoknak *állatokon* végzett *néhány tudományos* kísérletével szembeállítja a burzsoáziának a *néptömegeken* végzett óriási méretű *kereskedelmi* kísérleteit, s ezzel elsőként állítja a helyes alapra a kérdést. Ebből egy kivonat pompás tárca lenne a „Sozialdemokrat"-nak.[323]

A kongresszus egyébként az élveboncolást egyhangúlag a tudomány számára szükségesnek nyilvánította.

Az Ön röpirata[314] azt bizonyítja, hogy örökölt valamit édesanyja novellista tehetségéből. Jobban tetszett nekem, mint összes előző dolgai. Valamivel több csiszolgatással még lehetett volna változtatni néhány kifejezésen és fordulaton, a második kiadásban ajánlanám ezt. Az irodalmi német nagyon döcögős nyelv az elbeszélés számára, s kerülni kellene az olyan tudós szavakat, mint reakció, mert a parasztnak nem mondanak semmit. Megéri a dolog, hogy Ön komolyan átnézze ebben az irányban. Ez a legjobb röpirat, amelyet valaha olvastam.

Az Ön ausztriai Most-hivőinek a maguk kárán kell tanulniok, ez már csak így van. Olyan pör ez, amelyben sok máskülönben jó elem is odavész, de ha a jó elemek egyszerűen szórakozásból összeesküvősdiznek, azt sem tudva, miért, akkor nem lehet rajtuk segíteni. Szerencsére a proletármozgalomnak hatalmas a megújuló képessége.

Viereckneknek és feleségének szörnyen sok jutott ki a rossz időből Skóciában, s aztán elutaztak Koppenhágába, meg is érkeztek. Egyelőre ottmaradnak, címük: poste restante, K.

Francia barátainknak, úgy látszik, még mindig nem elég az a sok ostobaság, amelyet már két éve elkövetnek túlbuzgalomból, baráti összetartásból, szavalási szükségletből stb. A „Citoyen"-t, úgy tetszik, eladták bonapartistáknak, akik a mieinket nem rakják ki ugyan minden teketória nélkül az utcára, de már nem fizetnek nekik és egyébként is gyalázatosan bánnak velük, mintha csak sztrájkra akarnák kényszeríteni őket és így megszabadulni tőlük. Ráadásul a mieink mind hajba kaptak, ami balsikerek közepette oly gyakran megesik. Az egyik legszerencsétlenebb Brousse, egy igen derék fiú, de kiemelkedően zavaros fő, aki egyszerűen azt tartja az egész mozgalom fő feladatának, hogy megtérítsék az ő anarchista egykori barátait. Ő javasolta annak idején a jelölést elutasító őrült határozatot is[324]. Egyébként számunkra végeredményben csak kedvező a franciaországi fejlődés szabályos békés menete. Csak ha a vidéket, ahogy 1871 óta történik, bevonják a mozgalomba, s ha ez, ahogy egyre inkább történik, hatalomként lép fel az államban, vagyis normális, törvényes formában, csak akkor lehet véget

vetni – mindnyájunk érdekében – Franciaország fejlődése eddigi formájának, a párizsi akciókból kiinduló és a vidéki reakció által évekre visszaszorított, lökésszerű fejlődésnek. *Ha akkor* eljön Párizs számára a cselekvés ideje, akkor a vidéket nem szemben találja magával, hanem maga mellett.

Szívélyes üdvözlet mindnyájunktól.

Híve

F. Engel

38

Marx Karl Kautskyhoz

Zürichbe

[London,] 1881 október 1.
Nagyon sietve.

Kedves Kautsky Úr,

Mellékelten néhány sor édesanyjához[325], s egyben néhány sor leányomhoz[326]. Ha elküldte volna nekem édesanyja párizsi címét, időt lehetett volna megtakarítani.

Szerettem volna kérni édesanyját, hogy töltsön néhány napot házamban és egyúttal velem együtt nézzen körül Londonban. *Feleségem végzetes betegsége*, amely napról napra *közeledik a katasztrófához*, megakadályoz ebben. Betegápoló vagyok.

Az „Arbeiterstimmé"-t rendszeresen kapom, épülök rajta, de nem lep meg, mert évtizedek óta ismerem az én svájcijaimat.

Ami McGuire urat illeti, az Ön leveléből úgy látom, hogy Londonban van. Hogy lehet, hogy egyetlen New York-i barátunk sem látta el őt ajánlólevéllel? Bennem prima facie* mindig él bizonyos gyanú jenki szocialistákkal szemben és különösen jól tudom, hogy az a fajta, amelyikkel Shipton volt kapcsolatban, nagyon hóbortos és szektáriánus. Ennek ellenére lehet, hogy McGuire úr kitűnő pártember.

Baráti tisztelettel, híve
Karl Marx

Feleségem és leányom** üdvözli Önt.

---

* – első pillantásra, első látásra – *Szerk.*
** Eleanor Marx. – *Szerk.*

39

Marx Minna Kautskyhoz

Párizsba[327]

1881 október 1.
41, Maitland Park Road
London, N.W.

Igen Tisztelt Asszonyom,

Mellékelten küldök Önnek néhány sort leányomhoz.[326] Argenteuil egészen közel van Párizshoz, mintegy 20 perces utazás a Gare* St. Lazare-ról.

Bátorkodtam volna meghívni Önt londoni házamban való tartózkodásra – és fia bizonyára elmondta már, milyen csodálója egész családom az Ön műveinek[328] –, ha feleségem szörnyű és attól félek, *végzetes* betegsége úgyszólván meg nem szakította volna a külvilággal való érintkezésünket.

Őszintén kíván Önnek jó egészséget

tisztelő híve
Karl Marx

* – pályaudvar – *Szerk.*

40

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1881 okt. 25.

Kedves Bernstein Úr,

Nagyon hálás vagyok Önnek, hogy írt nekem az „Égalité" ügyében[329]. Eltekintve attól a kérdéstől, amelyről szó van, alkalmat ad ez nekem arra, hogy kifejtsem Önnek, mi Marx álláspontja és ezzel másodsorban az enyém is, a francia mozgalommal szemben. És ezzel az egy példával megkapja Ön az egyéb, nem-német mozgalmakkal szemben elfoglalt álláspontunk mértékét is, már amennyiben ezek a mozgalmak rokonszenveznek velünk és mi velük.

Örülök, hogy Ön nincs abban a helyzetben, hogy pillanatnyilag pénzzel támogassa az „Égalité"-t. Lafargue levele ismét egyike volt azoknak a coup de tête-eknek*, amelyeket időnként nem mulaszthatnak el a franciák, különösen a Bordeaux Lyon-vonaltól délre születettek. Ő olyan biztos volt abban, hogy zseniális csínyt és egyben baklövést követ el, hogy még feleségének is (aki néhány ilyen dolgot megakadályoz) csak post festum** beszélt róla. Lafargue kivételével, aki mindig azt akarja, hogy „történjék hát valami", akármi is, mi itt egyhangúlag elleneztük a 3. számú „Égalité"-t. Azt megjósoltam, hogy az 5000 fr.-jukkal (*ha* van annyi) 32 számot élnek meg. Ha Guesde és Lafargue erővel „újsággyilkosok" hírébe akarnak keveredni Párizsban, akkor mi nem akadályozhatjuk meg őket ebben, de nem is teszünk érte semmit. Ha a várakozás ellenére jobban megy a dolog a lappal és az csakugyan jó lesz, akkor egy nehéz pillanatban még mindig meg lehet fontolni, mi a teendő. De feltétlenül szükséges, hogy az urak végre megtanuljanak saját segélyforrásaikkal gazdálkodni.

A dolog úgy áll, hogy francia barátaink, akik a munkáspártot meg akarják alapítani, 12–15 hónap óta egyik baklövést a másik után követték el, mégpedig kivétel nélkül valamennyien. Az elsőt Guesde követte el, amikor kép-

* – vakmerő csínyeknek, meggondolatlan lépéseknek – *Szerk.*

** – utólag (*szó szerint*: ünnep után) – *Szerk.*

telen purizmusból megakadályozta Malont abban, hogy elfogadja az „Intransigeant"-nál a munkásrovat neki felajánlott szerkesztését 12 000 fr.-os fizetéssel. *Ez a kiindulópontja az egész viszálynak.* Ezután következett az a megbocsáthatatlan ostobaság az „Émancipation"-nal[330], amikor Malon felült a lyoniak (Franciaország legrosszabb munkásai) hazug ígéreteinek, Guesde pedig szintén égett a vágytól, hogy mindenáron napilaphoz jusson. Azután az oktalan veszekedés a jelölés körül[324], amikor nagyon könnyen lehetséges, hogy Guesde csakugyan elkövette az Ön által kifogásolt formai hibát, de amikor – ez világos számomra – Malon *kereste* az alkalmat az összeveszésre. Végül a belépés a Boubeau, alias* Secondigné cégnek, egy igen rossz hírű kalandornak a „Citoyen français"-jéhez, s aztán a kilépés onnan – kilépés *politikai ok nélkül*, mert csupán a tiszteletdíj meg nem fizetése idézte elő. Aztán Guesde belépése, egy nagyon vegyes társasággal együtt, a legújabb „Citoyen"-hez, s Maloné és Brousse-é a nyomorúságos „Prolétaire"-hez, amely ellen ők, legalábbis Malon, titokban mindig harcoltak mint közönséges mesterlegény-lap ellen.

A „Prolétaire" az írogató kedvű párizsi munkások legkorlátoltabb klikkjének a lapja volt. Előírták, hogy csak igazi kétkezi munkás szólhat és írhat bele. Napirenden volt a legkorlátoltabb Weitling-féle „tudós"-gyűlölet. Ennek megfelelően teljesen tartalmatlan is volt a lap, de olyan igénnyel lépett föl, hogy a párizsi proletariátus legtisztább kifejezője. Ezért minden látszólagos barátság ellenére, titokban mindig halálos ellenségének tekintette minden laptársát és intrikált ellenük, beleértve a két „Égalité"-t is.

Ha Malon most azt állítja, hogy a francia Munkáspárt a „Prolétaire"-rel igyekszik orgánumot teremteni magának, mire való hát egy konkurrens „Égalité"? – akkor Malonnál jobban senki nem tudja 1. hogy az első két „Égalité" szintén a „Prolétaire" mellett állt fenn, egyszerűen azért, mert a „Prolétaire"-ből – 2. – semmit sem lehetett csinálni, s Malon ugyanolyan jól ismeri a „Prolétaire" embereit, mint Guesde, és 3. az a pár tökfej a „Prolétaire"-nél, Malon és Brousse mellett, még korántsem a francia Munkáspárt. Tudja tehát, hogy ezek ócska ürügyek, s hogy *ő* az, aki a „Prolétaire"-rel *magának* akar orgánumot szerezni, mert máshol mindenütt elrontotta a dolgát.

Ami azonban Malont és Brousse-t összeköti ezzel a zuglapocskával, az közös féltékenységük Marxra. Szörnyűség a francia szocialisták zöme számára, hogy az a nemzet, amely a világot a francia eszmékkel boldogította, amelynek monopóliuma van az eszmékre, hogy Párizs, a centre des lumiè-

* – azaz, másképpen, más néven – *Szerk.*

res*, a szocialista eszméit most egyszerre készen vegye át a német Marxtól. De hát ez már így van, s ráadásul Marx annyira fölötte áll mindnyájunknak lángeszével, szinte túlzott tudományos lelkiismeretességével és csodálatos erudíciójával, hogy ha valaki nekiállna kritizálni ezeket a felfedezéseket, egyelőre csak megégetné a körmét. Haladottabb korszak kell ehhez. Ha tehát a francia szocialistáknak (azaz többségüknek) akarva, nem akarva, bele kell is törődniök az elkerülhetetlenbe, akkor sem történik ez bizonyos morgás nélkül. A „Prolétaire" emberei állítják Guesde-ről és Lafargue-ról, hogy Marx szócsövei, amit aztán meghittebb beszélgetésben úgy fordítanak le, hogy „el akarják adni a francia munkásokat a poroszoknak és Bismarcknak". S Malon úr nagyon érthetően hallatja is minden írásművében ezt a morgást, mégpedig nagyon méltatlan formában: Malon azon fáradozik, hogy más apákat fedezzen fel vagy csempésszen be Marx felfedezései számára (Lassalle-t, Schäfflét, sőt De Paepe-ot!). Nos, hiszen teljesen rendben van, hogy ebben vagy abban az esetben valaki másként vélekedik a cselekvés módját illetően, mint más pártemberek, bárkik is ezek; vagy hogy valami elméleti kérdésben különbözik tőlük és vitatkozik velük. De ilyen módon elvitatni a legsajátabb vívmányait olyan embertől, mint Marx, ez akkora kicsinyességet árul el, amekkora – szinte azt mondanánk – csak egy betűszedőben lehet meg, akiknek önhittségéről bizonyára Ön is elég tapasztalatot szerzett már. Egyáltalán nem értem, hogy lehet valaki irigy egy lángészre; ez valami olyan sajátságos dolog, hogy mi, akikben nincs meg, eleve tudjuk, hogy elérhetetlen számunkra; de ahhoz, hogy ilyesmit irigyeljen valaki, mégiscsak nagyon kicsinyesnek kell lennie. Nem teszi szebbé a dolgot az a rejtett mód, amelyen Malon ezt teszi. Hogy végül mindig *ő* az, aki felsül, s mindenütt ismereteinek és bírálatának elégtelenségét árulja el, azt egyszer kellemetlenül éreztetni lehetne vele, ha valamikor szükségessé válnék Malon szép kis „Histoire du Socialisme"-jának, „depuis les temps les plus reculés"**(!!), és egyéb teljesítményeinek tartalmi megvizsgálása.

Brousse jóformán a leggyámoltalanabb zavaros fejű, akit valaha láttam. Az anarchizmusból az anarchiát, vagyis a politikai tevékenység és a választás ellenzését elejtette, ezzel szemben az összes egyéb frázisokat és főleg a taktikát megtartotta. Így most a „Prolétaire"-ben hosszú lére eresztett, Guesde ellen irányuló (de őt meg nem nevező) cikkekben arról a megoldhatatlan kérdésről bölcselkedik, hogyan létesíthető olyan szervezet, amely kizárja a diktatúrának (a Guesde-énekt!!) a lehetőségét. Hogy ez a teljes irodalmi és

* – világosság központja; a felvilágosodás központja – *Szerk.*

** – „A szocializmus története" „a legrégibb idők óta" – *Szerk.*

elméleti tehetségtelenség, amely a frakciózáshoz azonban prímán ért, megint szerepet játszhat, az Lafargue, Guesde és Malon közös bűne.

Végül Guesde. Ő az elméletileg messze legtisztább koponya a párizsiak közül és egyike azoknak a keveseknek, akik egyáltalán nem ütköznek meg a jelenlegi szocializmus német eredetén. Hinc illae lacrimae.[331] Ezért terjesztették el róla a „Prolétaire"-nél levő urak, hogy csupán Marx szócsöve, s Malon és Brousse sajnálkozó képpel kolportálják ezt. Ezen a klikken kívül senki nem gondol erre. Hogy mi igaz ebből, arról később. Hogy uralomvágyó, az lehetséges. Mindnyájan uralomvágyók vagyunk abban az értelemben, hogy uralkodóvá akarjuk tenni a magunk nézeteit. Ha Guesde ezt egyenes, Malon pedig görbe úton kísérli meg, akkor ez Guesde jelleme mellett szól és Malon nagyobb életismerete mellett, kivált olyan népnél, mint a párizsiak, akik a legcsekélyebb parancsolgatást sem szeretik, de boldogan engedik magukat az orruknál fogva vezetni. Egyébként még mindenkiről, aki ér valamit, mondták már nekem valamikor, hogy uralomvágyó, s ebből én csak arra következtettem, hogy semmi valóságosat nem lehetett mondani az illető ellen. Guesde-nek egész más hibái vannak. Először is az a párizsi babona, hogy mindig dobálózni kell a „forradalom" szóval. És másodszor határtalan türelmetlensége. Ő idegbeteg, azt hiszi, nem élhet már sokáig, és erőnek erejével meg akar még élni valami derekas dolgot. Ebből és beteges izgatottságából fakad a túlzott, sok mindent elrontó tettvágy.

Tegye még hozzá ehhez a franciáknak, különösen a párizsiaknak arra való képtelenségét, hogy nézeteltéréseket másként fogjanak fel, mint *személyieknek*, s akkor bizonyára elég világos lesz, miért látták magukat a célban ezek az urak már az első kis sikereknél, miért akartak osztozni a még le sem terített medve bőrén, s miért vesztek össze rajta.

Egyébként Guesde brosúrái és cikkei a legjobbak, amelyek francia nyelven megjelentek, s emellett ő Párizs egyik legjobb szónoka is. És mi mindig úgy tapasztaltuk, hogy nyílt és megbízható.

Most rólunk. Mi, vagyis Marx meg én, még csak levelezésben sem állunk Guesde-del. Csak akkor írtunk neki, amikor meghatározott hivatalos ok volt rá. Amit Lafargue ír Guesde-nek, arról csak általánosságban tudunk, és amit Guesde Lafargue-nak, abból szintén korántsem mindent olvastunk. Cseréltek ezek valami, ki tudja milyen, terveket, amelyekről egyáltalán semmit sem tudunk. Marx időnként adott Lafargue útján Guesde-nek egy-egy tanácsot, mint én is, de ezt ő aligha fogadta meg valaha is.

De Guesde csakugyan átjött ide, mikor arról volt szó, hogy el kell készíteni a program*tervezetet* a francia Munkáspárt számára.[56] Ennek indokolását Marx a magam és Lafargue jelenlétében itt az én szobámban tollba

mondta neki: a munkás csak akkor szabad, amikor munkaeszközei birtokosává válik – ez egyéni, vagy kollektív formában mehet végbe –, az egyéni birtoklásformát a gazdasági fejlődés túlhaladta és napról napra jobban túlhaladja – csak a közös tulajdon formája marad hát stb. –, olyan mesterműve ez a hatásos, a tömegeknek kevés szóval világosságot gyújtó bizonyításnak, amilyet keveset ismerek és amely ebben a tömör fogalmazásban engem is bámulatba ejtett. A program további tartalmáról aztán vita folyt; egyes dolgokat beletettünk, másokat kivettünk belőle, de hogy Guesde milyen kevéssé volt Marx szócsöve, kitűnik abból, hogy ragaszkodott a minimálbérnek, az ő ostobaságának a beiktatásához, és minthogy nem mi felelünk ezért, hanem a franciák, végül is ráhagytuk, noha elismerte elméleti képtelenségét.

Brousse akkor Londonban volt és ő is szeretett volna jelen lenni. De Guesde-nek csak kevés ideje volt és Brousse-tól, nem ok nélkül, körülményes vitákat várt megemésztetlen anarchista szólamokról, ragaszkodott tehát ahhoz, hogy Brousse ne legyen ott ezen az ülésen. Ez az ő dolga volt. Br. azonban soha nem felejtette el ezt neki, és akkor kezdődött meg az áskálódása Guesde ellen.

Ezt a programot aztán megvitatták a franciák, és némi változtatásokkal, melyek közül a Malonéi semmiképpen sem javítások, elfogadták.

Aztán még írtam két cikket a II. számú „Égalité"-ba „Bismarck úr szocializmusá"-ról[332], és tudtommal ebből áll a mi egész aktív részvételünk a francia mozgalomban.

Ami azonban a kicsinyes akadékoskodókat, akik semmik, de minden szeretnének lenni, a legjobban bosszantja, az ez: elméleti és gyakorlati teljesítményeivel Marx olyan pozíciót vívott ki magának, hogy a különböző országok minden munkásmozgalmának legjobb emberei teljesen megbíznak benne. *Döntő pillanatokban* hozzá fordulnak tanácsért, és akkor rendszerint úgy találják, hogy az ő tanácsa a legjobb. Ilyen a pozíciója Németországban, Franciaországban, Oroszországban, a kisebb országokról nem is szólva. Nem Marx tehát az, aki rákényszeríti az emberekre véleményét, vagy éppen akaratát, hanem ezek az emberek maguk mennek hozzá. És éppen ezen alapszik Marx sajátos, a mozgalom számára rendkívül fontos befolyása. Malon is ide akart jönni, de Lafargue útján külön meghívást akart kieszközölni Marxtól, amelyet természetesen nem kapott meg, készek voltunk tárgyalni vele mint minden más jó szándékú emberrel, de hogy meghívjuk! Ugyan minek? Kit hívtunk meg valaha is így?

Ahogyan a franciákkal, úgy áll Marx, és másodsorban én, a többi ország mozgalmaival is. Állandó kapcsolatunk van velük, amennyiben ez megéri

a fáradságot s van rá alkalom, de minden olyan kísérlet, hogy akaratuk ellenére befolyásoljuk az embereket, csak nekünk ártana, semmivé tenné az Internacionálé idejéből származó, régi bizalmat. Ehhez pedig mégis túlságosan sok tapasztalatunk van in revolutionaribus rebus*.

Most még két tényt:

1. Guesde és vele Lafargue volt az, akik az „Égalité"-ban Malonnak teljesen meg nem érdemelt hírnevet csináltak, úgyszólván legendát szőttek köréje, mégpedig csak azért, mert Guesde, az író, igazi francia módra azt gondolta, hogy kell maga mellé egy *munkás*.

2. Arra pedig a levél címzettje hatalmazott fel, hogy közöljem Önnel ezt: Lissagaray, aki elnöke volt annak a nagygyűlésnek, amelyen Malon a gazember Lullier-t meg akarta vádolni, ezt írja: éppen amikor meg kellett volna kezdeni a gyűlést, Lullier rövid megbeszélésre kéreti Malont. Malon kimegy, nem jön vissza, míg végül is *bizottsága* (Lissagaray volt a bizottság és a nagygyűlés elnöke) keresésére indul és ott találja őt – igen kedélyes iszogatásban és kezdődő békés egyetértésben az általa (joggal) minden gazemberek legaljasabbikának vádolt Lullier-vel! Ha Malonnak nem kell 9-kor elutaznia Zürichbe, a kongresszusra [333], akkor fennállt volna az a veszély, hogy megtörténik a kibékülés. És az ilyen szeretne politikus ember lenni!

Mesa címe: J. Mesa, 36 rue de Bac, Paris.

Marx semmit sem tud erről a levélről. 12 napja az ágyat nyomja, légcsőhurutja van mindenféle komplikációkkal, de vasárnap óta minden veszély – elővigyázatosság esetén – elmúlt. Elég izgalmat álltam ki. Most már jobb, s holnap, okt. 27-én, remélhetőleg megmutatjuk a világnak, hogy még jócskán megvagyunk.[334] Szívélyes üdvözlet Kautskynak is.

Híve
F. E.

Az „Égalité"-t illetően azt tartom a legjobbnak, ha a mieink egyelőre *semmiféle* új lapot nem alapítanak, míg egy kicsit jobban nem tisztázódnak a viszonyok a pártban. Ha mégis el akarják kezdeni, sem mi, sem más nem akadályozhatja meg őket, de nem tudom elképzelni, hogy ezúttal hogyan történhetnék ez az „Égalité" és a „Prolétaire" közötti botrány nélkül. Ez nem lenne világkatasztrófa, de mindamellett talán szükségtelen gyermekbetegség.

Miféle operáció ez a Kautskyé – remélhetőleg nem vágatja magát tökéletes malthusiánussá!

* – forradalmi dolgokban – *Szerk.*

41

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

[London,] 122, Regent's Park Road, N. W.
1881 nov. 4.

Kedves Öregem,

A kongresszus ügyében írt levelezőlapod[335] későn érkezett ahhoz, hogy előtte még írhattam volna neked. Azóta sok bajunk is volt itt. Marxné hónapok óta súlyos betegen fekszik, s most Marx is valami különféle komplikációkkal kísért s az ő korában és általános egészségi állapotában korántsem tréfaszámba menő légcsőhurutban szenved. Szerencsére a legrosszabbon már túlvan, s egyelőre semmi veszély sem fenyegeti Marxot, de a nap legnagyobb részét még ágyban kell töltenie és nagyon megviselt.

Mellékelten egy postautalvány négy £-re = 100 fr. 80 c., ezúttal ezt küldhetem. Remélem, jókor érkezik, mert bármennyire örömmel hallottam is, hogy valami egzisztenciának legalább a kezdetét meg tudtad teremteni magadnak, ez mégiscsak kezdet, és sajnálom, hogy az utóbbi időben magam is meglehetősen szűkösen voltam s ezért nem tudtam előbb a segítségedre lenni.

Mindig örülök, ha egy ilyen ún. világkongresszus nyilvános felsülés nélkül folyik le, mint ezúttal. Ilyenkor mindig sokféle ember verődik össze, ezek egy részének csak az a célja, hogy a közönség előtt fontos személynek látsszék, s éppen ezért minden ostobaságra képes. Nos, ezúttal még baj nélkül folyt le.

Németországban a választáson[334] remekül megállták a helyüket a mieink. 23 vagy 27 körzetben (nem tudhattam meg pontosan) a pótválasztáson is, noha ez alkalommal valamennyi többi párt az utolsó szál emberig megjelent. S mindezt a kivételes törvény és az ostromállapot nyomása alatt[158], sajtó nélkül, gyűlések nélkül, minden nyilvános agitációs eszköz nélkül, s abban a biztos tudatban, hogy ezért ismét egzisztenciák ezreit kell feláldozni a pártban. Ez igazán remek, és hallatlanul nagy benyomást keltett egész Európában, kivált pedig itt, Angliában. Hogy hány helyet kapunk, az teljesen mindegy. Ahhoz mindenesetre eleget, hogy megmondjuk a Reichstag-

ban, ami szükséges. De az a tény, hogy a nagyvárosokban tért hódítottunk, nem pedig veszítettünk – ez ragyogó, így hát hurrá németországi fiainknak!

Öreg barátod

F. E.

42

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1881 nov. 30.

Kedves Bernstein Úr,

Ha volt olyan külső esemény, amely hozzájárult ahhoz, hogy Marx némileg ismét talpra álljon, akkor a választás volt az.[334] Ilyen remekül még egyetlen proletariátus sem viselkedett. Angliában az 1848-as nagy balsiker után[336] apátiába esett, s végül beletörődött a polgári kizsákmányolásba, a trade-unionok magasabb bérért való különharcának fenntartásával. Franciaországban dec. 2. után[337] a proletariátus letűnt a színről. Németországban háromévi hallatlan üldözés, soha nem enyhülő nyomás ellenére, noha a nyilvános szervezkedés vagy akár csak érintkezés teljesen lehetetlen, fiaink nemcsak hogy a régi erőben vannak, hanem megerősödtek.[158] És éppen az egyik fődologban erősödtek meg: a mozgalom súlypontja a félig falusi szászországi körzetekből az *ipari nagyvárosokba* helyeződött át.

Szászországi híveink zöme kéziszövőkből áll, akiket pusztulásra ítélt a gőzerejű szövőszék és akik csak éhbéren és mellékfoglalkozással (kertészettel, játékáru-faragással stb.) tengődnek még valahogyan. Ezek az emberek gazdaságilag reakciós helyzetben vannak, egy hanyatló termelési fokot képviselnek. Ők tehát legalábbis nem ugyanolyan mértékben a született képviselői a forradalmi szocializmusnak, mint a nagyipar munkásai. Azért nem természetüknél fogva reakciósak (amilyenekké pl. *itt* lettek végül a megmaradt kéziszövők, akik a „Conservative Working Men"* magvát alkotják), de hosszabb távra nem megbízhatók. Ilyenek főleg a szörnyen nyomorúságos helyzetük miatt is, amely sokkal kevésbé teszi ellenállóképessé őket, mint amilyenek a városiak, és szétszórtságuk miatt, amelynél fogva könnyebb politikailag leigázni őket, mint a nagyvárosi embereket. A „Sozialdemokrat"-ban közölt tények[338] alapján valóban csak csodálni lehet azt a hősiességet, amellyel még olyan nagy számban kitartottak ezek a szegény ördögök.

---

* – „konzervatív munkásemberek" – *Szerk.*

De egy nagy nemzeti méretű mozgalomnak nem lehetnek az igazi magva. Nyomoruk bizonyos körülmények közt – mint 1865–70-ben – a nagyvárosiaknál fogékonyabbá teszi őket a szocialista nézetek iránt. De ugyanaz a nyomor bizonytalanná is teszi őket. A fuldokló minden szalmaszálba belekapaszkodik, s nem várhatja meg, míg ellőkik a parttól azt a csónakot, amely a segítséget hozza. A csónak: a szocialista forradalom, a szalmaszál: a védővám és az államszocializmus. Jellemző, hogy ott, ezekben a mi régi körzeteinkben szinte csak konzervatívoknak volt esélyük velünk szemben. S ha Kayser akkora ostobaságot követhetett el annak idején a védővám-ügyben[339], s a többiek nem mertek megfelelőképpen szembeszállni vele, akkor kin múlt ez – ahogyan maga Bebel írta nekem[340] –, ha nem a választókon, különösen Kayseréin!

Most mindez megváltozott. Berlin, Hamburg, Breslau, Lipcse, Drezda, Mainz, Offenbach, Barmen, Elberfeld, Solingen, Nürnberg, Majna-Frankfurt, Hanau-Chemnitz és az érchegységi körzetek *mellett* – ez egészen más támaszt ad. A gazdasági helyzeténél fogva forradalmi osztály lett a mozgalom magva. Emellett a mozgalom egyenletesen terjedt el Németország egész ipari részében; *csak most lett* néhány helyi központra korlátozottból *nemzetivé*. S ez rémíti meg leginkább a polgárt.

Ami a megválasztottakat illeti[341], hadd reméljük a legjobbakat, bár egyesekre vonatkozóan ez nagyon nehezemre esik. De szerencsétlenség lenne, ha Bebel nem kerülne szintén be. Csak ő képes a maga helyes érzékével arra, hogy kordában tartsa a sok új és bizonyára mindenféle új tervecskékkel is felszerelt elemeket, s elejét vegye a felsüléseknek.

Ami a franciákat illeti, legjobb volna most nyugodtan működni hagyni Malon és Brousse urakat, s megvárni, mi telik tőlük. De aligha kerül sor erre. Ezekben a napokban megjelenik az „Égalité"; Brousse, mint eddig, csöndben rágalmaz majd, támad a „Prolétaire"-ben, nevek említése nélkül, amazok pedig elég türelmetlenek lesznek ahhoz, hogy lépre menjenek, elsőknek támadjanak nevek említésével, s erre aztán békebontóknak, szektásoknak, bomlasztóknak és jövendőbeli diktátoroknak nyilváníttatnak. Ezt nem lehet megakadályozni. Ezek az emberek teljesen képtelenek megvárni azt, amíg ellenfeleik belesüllyednek saját mocsarukba; polémiájukkal meghosszabbítják azok életét. Magára hagyatva Malon és főként Brousse 6 hónap alatt lejáratná önmagát (valószínűleg kölcsönösen). Így azonban tovább eltarthat.

A reimsi kongresszus[342], mint majd minden ilyen kongresszus, arra jó, hogy imponáljon a külvilágnak, de napfényen vizsgálva – szélhámosság. Az ott képviselt „föderációk" közül a valóságban csak a középső, az északi

és a keleti létezik; a többi csak papíron. Az algériai föderáció a *burzsoá* Henry Maret-t *(radikális képviselő)* választotta küldöttévé!! ami megmutatja, miféle szövetségesei vannak ott Malonnak. Guesde azt követelte, hogy csak *valóban megszervezett* föderációk legyenek képviselve az Országos Bizottságban – de ezt elvetették. A „Prolétaire"-ben közölt hivatalos beszámolóban ez *meg van hamisítva*, azaz *elhallgatva*.[343] A kongresszus küldötteinek és az Országos Bizottságnak a fele tehát *semmit sem* képvisel, a legjobb esetben a jövő zenéjét. A már teljesen Malon és Brousse által kisajátított „Prolétaire"-t csak azért siettek úgy Moniteurré nyilvánítani[344], mert ezzel előre tréfát akartak űzni a várt „Égalité"-val. Az összes szervezeti határozatokat szokás szerint nem belső célszerűségi okok, hanem a frakciók opportunitási szempontjai szabták meg.

Malon Marx-iszonyának jellemzésére megemlítem azt a tényt, hogy múlt tavasszal, amikor Lafargue Párizsban járt, megkérte őt, szerezzen „Histoire du Socialisme"-ja számára, az új kiadáshoz, *előszót Marxtól*; Lafargue persze kinevette őt és azt mondta, hogy bizonyára rosszul ismeri Marxot, ha képesnek tartja arra, hogy odaadja a nevét ilyen humbughoz.

G. Howell, a Staffordban szerencsésen megbukott „munkásjelölt", feltétlenül a legnagyobb gazember az itteni politizáló exmunkások közül. Még nemrégiben a trade-unionok parlamenti bizottságának titkára volt (persze fizetett állás), s itt pénztárhiányai voltak, amelyet csak nehezen lehetett eltussolni, de őt kirúgták.

A lengyel históriáról a napokban írok K. K. von Käsburgnak*. Addig is adja át neki szívélyes üdvözletemet.

Marx még sok mindenben korlátozva van; nem hagyhatja el szobáját, nem dolgozhatik komolyabban, de szemlátomást erősödik. Felesége egyre gyengébb.

Szívélyesen üdvözli
híve
F. E.

* Sajtváry K(arl) K(autsky) (*v. ö. 250–254. old.*). – *Szerk.*

43

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

[London,] 1881 december 7.

Kedves Jó Jennykém,

Bizonyára természetesnek találod, hogy ebben a pillanatban* nincs hangulatom az „íráshoz", s ezért csak most küldöm ezt a néhány sort. Minthogy egyáltalában nem hagytam még el a betegszobát, az orvos könyörtelenül megtiltotta, hogy részt vegyek a temetésen. Engedelmeskedtem is, mert a drága elhunyt egy nappal halála előtt még azt mondta ápolónőjének, valami ceremoniális dolog elhanyagolása alkalmából: „Mi nem vagyunk olyan *külsőséges* emberek!"

Schorlemmer a maga elhatározásából jött el Manchesterből.

Még mindig végeznem kell a jódtetoválást a mellemen, nyakamon stb., s ez, rendszeresen megismételve, a bőrnek meglehetősen terhes, kínos égését idézi elő. Ezért ez a művelet, amely már csak azért történik, hogy megakadályozza a visszaesést a gyógyulás folyamata alatt (némi köhögéstől eltekintve ez befejeződött), most nagy szolgálatot tesz nekem. Csak egy hatékony ellenszere van a lelki szenvedésnek, s ez a testi fájdalom. Tegyük az egyik oldalra a világ pusztulását, s a másikra egy embert heves fogfájással!

Most rendkívül boldog vagyok, amikor visszaemlékszem arra, hogy sok aggályoskodás ellenére megkockáztattam az utat Párizsba! Nemcsak maga az az idő, amelyet felejthetetlen halottunk veled és a kisgyerekekkel töltött – s amelyet „alig" zavart meg egy bizonyos házizsarnok és konyha-Mirabeau képe –, hanem ennek az időnek újraátélése is betegségének utolsó időszakában! Egészen bizonyos, hogy ebben az időszakban a te jelenlétedet meg a gyerekekét nem élvezhette volna olyan intenzíven, mint a veletek gondolatban való foglalkozást!

Nyugvóhelye elég közel van a kedves „Charles"-éhoz.**

Az vigasztal, hogy idejében tört meg ereje. A daganat rendkívül ritka

---

* Marxné 1881 december 2-án meghalt. *Szerk.*

** Charles Longuet – Jenny Longuet-nak tízhónapos korában meghalt fia. – *Szerk.*

helye folytán – amelynek következtében ez mozgatható, félrenyomható volt – a valóban jellegzetes elviselhetetlen fájdalmak csak a legutolsó napokban léptek fel (s még akkor is fékezhetők voltak morfiuminjekcióval, melyet a doktor szándékosan tartogatott a katasztrófa idejére, mert hosszabb alkalmazás esetén ennek is minden hatása elvész). Amint dr. Donkin előre megmondta nekem, a betegség lefolyása lassú elmúlás jellegét öltötte, mintha végelgyengüléstől volna. Még *utolsó óráiban* sem volt semmi haláltusa, hanem lassanként elszunnyadt; szeme kifejezőbb, szebb, ragyogóbb volt, mint valaha!

Apropó. Engels – aki, mint mindig, a leghűségesebben mellettem állt – kérésemre elküldte neked az *„Irish World"*[345] egy számát, amelyben egy ír püspök a (magán-) *földtulajdont semmisnek nyilvánítja*. Ez volt *az egyik utolsó hír*, amelyet *mamáddal* közöltem, s ő úgy gondolta, talán betehetnéd valamelyik francia lapba a *francia klerikálisok* rémületére. Mindenesetre azt mutatja, hogy ezek az urak minden húron tudnak játszani.

(Az 1881 dec. 2-i „Justice"-ben bizonyos B. Gendre nevű ifjú* „Le catholicisme socialiste en Allemagne" címmel úgy próbálta kielégíteni sovinizmusát, hogy Laveleye-t követve, komolyan vette R. Meyer barátunk *fantázia sugallta* statisztikáját („Emanzipationskampf des 4. Standes" című könyvéből). Tény, hogy az ún *katolikus szocialisták* a német birodalom fennállása óta *csak egyszer* választottak egy képviselőt a Reichstagba, s hogy ez rögtön megválasztása után már csak mint „a Centrum tagja"[346] szerepelt". Másrészt, ami a *katolikus munkásegyletek számát* illeti, a mi R. Meyerünk *Franciaországot* még összehasonlíthatatlanul nagyobb számmal szerencséltette, mint Németországot.)

Épp most veszem kézhez a *december 7-i „Justice"-t*, s ebben, a *„Napi hírek"* rovatban, egy nekrológot találok, amelyben egyebek közt ez olvasható:

„Sejthető, hogy *házassága*" (anyádról van szó) „Karl Marxszal, egy trieri ügyvéd** fiával, *nem nehézségek nélkül történt. Sok előítéletet* kellett leküzdeni, *közülük a legerősebb még a faji előítélet volt*. Tudott dolog, hogy az illusztris szocialista zsidó származású."

Ez az egész história *egyszerűen kitalálás; nem* voltak *előítéletek, amelyeket le kellett küzdeni*. Azt hiszem, nem tévedek, ha Ch. Longuet úr találékony elméjének tulajdonítom ezt az irodalmi „színesítést". Ugyanaz a szerző, amikor a munkanap korlátozásáról és a gyári törvényekről beszél, a „Justice"-

* Varvara Nyikolajevna Nyikityina. – *Szerk.*
** Heinrich Marx. – *Szerk.*

nek egy másik számában „Lassalle-t és Karl Marxot" említette, holott az előbbi soha egy szót nem írt vagy mondott erről a kérdésről. Longuet nagyon lekötelezne, ha az *ő* írásaiban sohasem említené a nevemet.

Indiszkrét dolognak tartom a célzást a mama alkalmi (valójában Irving mellett síkraszálló) névtelen tudósításaira[347]. Abban az időben, amikor a „*Frankfurter Zeitung*"-nak írt (sohasem írt a „*Journal de Francfort*"-nak[348] – ahogyan a „Justice" mondja –, ennek az egészen reakciós és filiszteri lapnak), akkor az utóbbi (a „Zeitung") még többé-kevésbé barátságos viszonyban állt a szocialista párttal.

Ami a „*von Westphaleneket*" illeti, ők nem rajnai, hanem braunschweigi származásúak voltak. Anyád nagyapja* a hírhedt *braunschweigi herceg* tótumfaktuma volt (a „hétéves háború" idején). Mint ilyent, az angol kormány is elhalmozta kegyeivel, s ő az Argyllok egyik közeli rokonát** vette feleségül. Hadi és politikai írásait[349] a miniszter von Westphalen kiadta. Másfelől, „anyai ágon" anyád egy kis *porosz* hivatalnoktól*** származik, s a Brandenburg őrgrófságbeli Salzwedelben született. Mindezt nem kell tudni, de ha valaki semmit sem tud róluk, akkor ne lépjen fel azzal az igénnyel, hogy kijavítja mások „*életrajzait*".

Most pedig, drága gyermekem, küldj nekem részletes beszámolót, mit művelnek Johnny és Tsai. Még mindig sajnálom, hogy Henryt nem bíztátok ránk, amikor pedig olyan jól érezte magát. Olyan gyerek ő, akinek szüksége van arra, hogy egy egész család törődése egyedül és kizárólag rá összpontosuljon. Így, amikor oly sok más kicsiny is rászorul a te gondoskodásodra, ő inkább akadályoz.

Sok csókot küldök neked és „kisembereidnek".

Szerető apád
K. M.

Meglehetősen kellemetlenül érintett Meissnernek az a közlése, hogy szükségessé vált a „Tőke", I. köt. új, harmadik kiadása[350]. Valójában szerettem volna minden időmet kizárólag a második kötet befejezésére fordítani – mihelyt újra képesnek érzem magam rá.

Kérlek, írj nevemben néhány szót *Reinhardtnak*. Nem találtam meg a címét. Ismerőse volt mamának.

* Christian Heinrich Philipp von Westphalen. – *Szerk.*

** Jeanie Wishart of Pittarow. – *Szerk.*

*** Julius Christoph Heubel. – *Szerk.*

Jenny Marx (élete utolsó éveiben)

44

Marx Johann Philipp Beckerhez

Genfbe[351]

London, 1881 december 10.

Kedves Barátom,

Újságokból talán már értesültél feleségem haláláról (dec. 2-án hunyt el). Bizonyára természetesnek találod, hogy e pótolhatatlan veszteség utáni első napokban semmiképpen sem voltam olyan állapotban, hogy levelezzek, fivérén, a Berlinben levő Edgar von Westphalenen kívül valójában te vagy *az egyetlen*, akivel ezt eddig személyesen közöltem; többi barátunkat vagy ismerősünket legfiatalabb leányom tájékoztatta.

Feleségem az utolsó pillanatáig hű barátod volt, s joggal neheztelt azért, hogy a párt nem könnyítette meg a létért való harcot neked és hűséges élettársadnak, az olyan régi rendíthetetlen és hős élharcosnak, amilyen te vagy.

Jómagam még beteg vagyok, de már a gyógyulás útján; olyan súlyosan megtámadt egy légcsőhuruttal összekötött mellhártyagyulladás, hogy az orvosok egy pillanatig, azaz több napig kételkedtek megmaradásomban. Minden jót, drága barátom. Üdvözlöm feleséged.

K. M.

45

Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1881 december 13.

Kedves Barátom,

E hónap másodikán, hosszú és gyötrő betegség után, elveszítettem feleségemet. Az őszi hónapokban voltam vele, betegápolójaként, előbb az angol tengerparton (Eastbourne-ban[1]), azután Argenteuilben (körülbelül 20 percnyire Párizstól[4]), ahol neki és nekem abban a nagy örömben volt részünk, hogy együtt lehettünk legnagyobb leányunkkal (Longuet-névvel) és négy kisfiával (a legidősebbik körülbelül ötéves), akik mind nagyon ragaszkodnak nagyszüleikhez.

Tekintve drága feleségem legyöngült állapotát, nagyon kockázatos dolog volt részemről, hogy vállalkoztam erre a párizsi útra. De bízva kitűnő barátomban, dr. Donkinban, meg mertem tenni azért, hogy ezt az utolsó örömöt megszerezzem neki.

Sajnos, minthogy a saját egészségem ez alatt az egész idő alatt többé-kevésbé ingatag volt, Londonba való visszaérkezésünk után hirtelen légcsőhurut támadott meg, mellhártyagyulladással komplikálva, s így életének utolsó 6 hete alatt 3 hétig nem láthattam feleségemet, noha két egymás melletti szobában voltunk.

Eddig még nem hagyhattam el a házat. Nagyon közel voltam ahhoz, hogy „elhagyjam ezt a rossz világot". Az orvosok Dél-Franciaországba vagy éppen Algériába akarnak küldeni.

A mindenfelől érkező részvétlevelek a vigasz nagy forrásai voltak számomra, mert (egyetlen *orosz* levelet kivéve) kicsendült belőlük az őszinte együttérzés és drága feleségem ritka jó tulajdonságainak elismerése és méltánylása.

Német kiadóm* arról tájékoztat, hogy szükségessé vált a „Tőké"-nek egy harmadik kiadása. Ez olyan pillanatban jön, amely minden, csak nem kedvező. Először is helyre kell állnia egészségemnek, másodszor pedig, amilyen

* Otto Meissner. – *Szerk.*

hamar csak lehet, be akarom fejezni a második kötetet[350] (még akkor is, ha külföldön kell megjelentetni). Most még azért is fontos nekem, hogy elkészüljek vele, hogy beleírhassak egy, a feleségemnek szóló dedikációt.

Akárhogyan lesz, úgy fogok megegyezni kiadómmal, hogy a lehető legkevesebb változtatásra és kiegészítésre szorítkozzam a 3. kiadás számára, de másfelől ő ezúttal csak 1000 példányt nyomathat ki, nem 3000-et, mint szerette volna. Ha a 3. kiadásnak ez az 1000 példánya elkelt, akkor talán megváltoztatom a könyvet úgy, ahogy most is megtettem volna más körülmények közt.

Maradok

hű barátja
A. Williams

Eredeti nyelve: angol

46

Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

[London,] 1881 dec. 15.

Kedves Sorge,

Azokból a közlésekből, amelyeket fiad* innen élőszóban átadott neked, bizonyára fel voltál már készülve drága, felejthetetlen élettársam (dec. 2-i) halálának hírére. Magam még nem épültem fel eléggé ahhoz, hogy a végtisztességet megadjam neki. Valójában mindeddig házi őrizetben vagyok, de a tervek szerint a jövő héten elutazom Ventnorba (Wight szigetére).

Legutóbbi betegségemből kétszeresen is megnyomorítva kerültem ki, erkölcsileg feleségem elvesztése miatt, fizikailag pedig azért, mert megmaradt a mellhártya bizonyos megvastagodása és a légcső elágazásainak fokozott ingerlékenysége.

Egy időt, sajnos, teljesen el kell vesztegetnem egészség-helyreállítási manőverekkel.

Szükségessé vált a német „Tőke" újabb kiadása.[350] Nagyon rosszkor jön nekem.

Henry George-otok egyre inkább lelepleződik mint szédelgő[276].

Remélem, ifj. Sorge szerencsésen megérkezett: üdvözöld nevemben.

Barátod
K. Marx

Az utóbbi időben az angolok kezdenek többet foglalkozni a „Tőké"-vel stb. Így a „*Contemporary*" legutóbbi, *októberi* számában (vagy a novemberiben, nem vagyok egészen biztos benne) van *John Rae*nek egy cikke a német szocializmusról. (Egyáltalán nem kielégítő, tele tévedésekkel, de „fair", mint egyik angol barátom mondta nekem tegnapelőtt.) És miért fair? Mert John Rae *nem feltételezi*, hogy veszélyes elméleteim terjesztésének negyven esztendeje alatt „*rossz*" szándékok vezéreltek. „Nagylelkűségét dicsérem!" Az a korrektség, hogy legalább eléggé megismerkedjenek bírálatuk tárgyá-

* Adolph Sorge. – *Szerk.*

val, úgy látszik, valami teljesen ismeretlen a brit filiszterség firkászai számára.

Ennek előtte, június elején, bizonyos *Hyndman* (aki előzőleg házamban rám erőszakolta ismeretségét) kiadott egy kis könyvet: *„England for all"*. Ez a *„Democratic Federation"*[291] programjának kifejtése kíván lenni, különféle angol és skót radikális társaságok – felerészt polgáriak, felerészt proletárok – nemrég alapított szövetségéé. A munkáról és tőkéről szóló fejezetek csak szó szerinti kivonatok vagy parafrazálások a „Tőké"-ből, de sem a könyvet, sem szerzőjét nem jelöli meg a fickó; hogy azonban fedezze magát minden leleplezéssel szemben, előszava végén megjegyzi: „A II. és a III. fejezet eszméiért és tárgyi tartalmának nagy részéért hálával tartozom egy nagy gondolkodó és alkotó szellemű író művének stb. stb." Írt a fickó a címemre ostoba bocsánatkérő leveleket, pl. hogy „az angolok utálják, ha külföldi ember tanítja őket", hogy az én nevem „olyan gyűlölt"* stb. Mindamellett könyvecskéje – azzal, amit a „Tőké"-ből elcsen – jó propagandát fejt ki, noha a pasas „gyenge" alak és nagyon messze van attól, hogy valamilyen dolog alapos tanulmányozásához meglegyen a kellő türelme, ami pedig az első feltétele annak, hogy egyáltalán tanuljunk valamit. Mindezek az elragadó polgári szerzők – ha nem specialisták – buzgón igyekeznek *közvetlenül* minden új gondolatból, amelyet egy kedvező szél odavisz nekik, pénzt vagy hírnevet vagy politikai tőkét szerezni maguknak. Sok estémet ellopta ez a fickó, hogy kiszedjen belőlem minél többet és így a legkönnyebb módon tanuljon. Végül, a *„Modern Thought"* című havi szemle[352] (küldök majd neked egy példányt belőle) f. é. december 1-i számában megjelent egy cikk: *„Leaders of Modern Thought*: Nr. XXIII. – *Karl Marx. By Ernest Belfort Bax."*

Ez most az első ilyenfajta angol publikáció, amelyet az új eszmékért való igazi lelkesedés hat át és amely bátran szembeszáll a brit filiszterséggel. Ez nem zárja ugyan ki azt, hogy a szerző által rólam közölt életrajzi adatok nagy része stb. téves. Gazdasági alapgondolataim kifejtésében és a fordításaiban is (azaz a „Tőké"-ből vett idézetekben) sok minden téves és zavaros; de ennek ellenére nagy feltűnést keltett ennek a cikknek a megjelenése, amelyet nagybetűs plakátok hirdettek a londoni West End falain. Számomra a legfontosabb ebben az volt, hogy már november 30-án megkaptam a „Modern Thought" említett számát, s ez drága feleségem életének utolsó napjaiba derűt hozott. Hiszen tudod, milyen szenvedélyesen érdeklődött minden ilyesmi iránt.

---

* *V. ö. 187–188. old. – Szerk.*

47

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

1881 dec. 17.
41, Maitland Park Road
London, N. W.

Kedves Gyermekem,

Éppen most viszi Tussy, Engels segítségével, kocsin a kicsinyeink részére a karácsonyi ládát a csomagtársasághoz. *Helen* azt kívánja, jelezzem külön, hogy *tőle* származik egy ruhácska Harrynak, egy Eddynek* és egy gyapjúsapka Pának**; továbbá van ugyancsak Pának egy „kék ruhácska" *Laurától*; tőlem egy matrózruha kedves Johnnymnak. Möhmchen még olyan vidáman nevetett élete egyik utolsó napján, mikor Laura elmesélte neki, hogyan mentünk te meg én Johnnyval Párizsba és választottunk ott ki neki egy öltönyt, amelyben úgy festett, mint egy kis úrhatnám polgár.

A részvétleveleket, amelyeket távolról és közelről s oly különféle nemzetiségű, foglalkozású stb. stb. emberektől kapok, Möhmchen megbecsülésében az őszinteségnek olyan szelleme és olyan mély érzés hatja át, amilyen ritkaság az efféle, többnyire csak konvencionális megnyilvánulásokban. Azzal magyarázom ezt, hogy benne minden természetes és igaz, elfogulatlan, mesterkéltség nélküli volt; ezért is volt eleven, fénylő az a benyomás, amelyet másokra tett; sőt Hessné ezt írja: „a természet benne saját remekművét zúzta össze, mert soha életemben nem találkoztam még ilyen szellemes és jóságos asszonnyal". Liebknecht azt írja, hogy nélküle ő elsüllyedt volna az emigráció nyomorúságában stb. stb.[353]

Hogy törékenysége ellenére milyen rendkívül erős volt természeténél fogva, az kitűnik abból, hogy az orvosok nagy csodálkozására egyetlen seb sem volt rajta, bár hosszú ideig nyomta az ágyat; én a legutóbbi betegségemkor csak kétheti ágyhoz kötöttség után is már kisebesedtem néhány helyen.

Minthogy nagyon rossz az idő, betegségem vége óta mostanáig még szoba-

* Edgar Longuet. – *Szerk.*
** Marcel Longuet. – *Szerk.*

fogságban vagyok, de orvosi utasításra jövő héten Ventnorba (Wight szigetére) kell utaznom és onnan később még délebbre. Tussy velem jön.

Kapsz egy a „Modern Thought" című havi szemlében rólam megjelent cikket* (egyidejűleg megy el innen, postán). Ez az első eset, hogy ilyen hévvel foglalkozik a dologgal az angol kritika. Möhmchent még nagyon felvidította ez. Ahol a német „szövegből" vett idézetek túl rosszak (úgy értem, hogy túl rosszul vannak angolra fordítva), ott javításokat firkáltattam be Tussyval arra a néhány példányra, amelyet barátainknak félretettünk. Az „Élete" fejezetben levő tévedések közömbösek.

És most, kedves gyermekem, azzal teheted nekem a legnagyobb szolgálatot, hogy vigyázol magadra! Remélem, még sok szép napot élek meg együtt veled, és méltón tölthetem be nagypapai funkciómat.

Ezer csókot küld neked és a kicsinyeknek

a te hű
Old Nicked

Volna még mindenféle írnivalóm Vivantiról stb., de azt hiszem, Tussy ezt magának tartotta fenn.

* *V. ö. 231. old. – Szerk.*

48

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, 1881 dec. 18.

Kedves Kautsky Úr!

Ma délután 3 óra 50-kor megkaptam az Ön és Bernstein táviratát és örömmel közölhetem Önökkel, hogy Marx már felépült annyira, hogy el lehet küldeni – egyelőre – az angol déli partra. E hét folyamán utazik oda, mihelyt egy kicsit ismét megszokta a szabad levegőt, és nem kell már visszaeséstől tartani, azután valószínűleg tovább megy Európa déli részére és ott tölt némi időt.

Nem válaszolhattam Önnek táviratban, mert ahhoz a Central Office-ba* kellett volna mennem, de mint rendesen, nálam ebédelt Pumps, a férje és Sam Moore (ezek mind szívélyesen üdvözlik Önt), és utána, amint tudja, még mások is jönnek. Hogy holnap táviratozzak, annak aligha lett volna már értelme, mert ez a levél nyilván ugyanolyan hamar érkezik meg.

A lengyelekről a napokban írok**, az utóbbi időben itt nagy volt a zűrzavar.

Újra kinn van hát az „Égalité"[354], az 1. sz.-ban olyan cikkek vannak, amelyek majdnem mind egészen kitűnően kezdődnek és nagyon kiábrándítóan fejeződnek be. A 2. sz.-ot még nem láttam.

Szívélyes üdvözlet Bernsteinnek.

Híve

F. Engels

---

* – főpostára – *Szerk.*

** *V. ö. 250–254. old.* – *Szerk.*

49

Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz

Hágába

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1881 dec. 29.

Tisztelt Elvtárs,

Örömmel közölhetem Önnel, hogy az a hír, amely szerint Karl Marx halálosan beteg, merő hazugság és kiagyalás. Betegsége (bronchitis és pleuritis) már elmúlt, s ő ma az orvosok tanácsára elutazott Ventnorba (Wight szigetén); ez utóbbiak azt remélik, hogy az ottani meleg éghajlat és a száraz levegő hamarosan teljesen meggyógyítja. Az Ön levelét továbbítani fogom neki.

Tisztelettel
F. Engels

Eredeti nyelve: holland

50

Engels Lev Nyikolajevics Hartmannhoz

Londonba

(Fogalmazvány)

[London, 1881 december vége.]

Van nálam részedre egy levél Amerikából, de meghagyták, hogy csak személyesen neked adjam át ezt a levelet. El tudsz jönni átvenni?

Barátod

Eredeti nyelve: orosz

1882

51

Marx Laura Lafargue-hoz

Londonba

1882 jan. 4.
I, St. Boniface Gardens, Ventnor

Kedves Laurácska,

A mai az első napos és elviselhető nap Ventnorban. Azt mondják, pompás volt az idő – megérkezésünkig.[31] Attól fogva mindennap szélvihar, az éjszakákon át végig tombol és süvít, reggel az ég borult, szürke, londonias; a hőmérséklet jóval hidegebb, mint Londonban, s ráadásul, ami a legbosszantóbb, sok eső. (Maga a levegő természetesen „tisztább" volt, mint Londonban.)

Ilyen körülmények közt természetes, hogy köhögésem, valójában a légcsőhurut, inkább rosszabbodott, mint javult. Mindamellett az már haladás, hogy az éjszaka egy részét természetes úton, ópium stb. nélkül átaludtam. Általános állapotom azonban még nem olyan, hogy munkaképes volnék. Ma, amikor ittlétünk első hete körülbelül befejeződik, úgy látszik, változás áll be. Melegebb időben ez bizonyára remek hely a magamfajta lábadozók felépülésére.

Útitársam* (maradjon ez *egészen közöttünk*) alig eszik valamit; erős idegrángásban szenved; egész nap olvas és ír, amikor nincs elfoglalva a szükséges élelmiszerek bevásárlásával vagy rövid sétával, nagyon szófukar, s csakugyan úgy látszik, csupán kötelességérzetből, mint önfeláldozó mártír viseli el a velem való itt-tartózkodást.

Jennytől nem jött még semmi újabb hír a karácsonyi csomagot illetően? Nyugtalanít a dolog.

Megérted, kedves gyermek, hogy semmi pozitívumról nem számolhatok be neked innen, ahol eddig csak negatívumot éltem át; ha csak arról a nagy

* Eleanor Marx. – *Szerk.*

felfedezésről nem, hogy a helybeli irodalmat itt három újság képviseli, hogy még egy művészeti iskola és tudományos intézmény is van itt, ahol jövő hétfőn este nagy előadás lesz az indiai kasztokról és „mesterségekről".

Ma levelet kaptam Párizsból Reinhardttól, amelyben a mi nagy gyászunkról beszél,* nagyon őszinte és nagyon együttérző módon. Nagyon mulattatott az a sietség, amellyel a németországi burzsoá lapok bejelentették az én halálomat vagy legalábbis elkerülhetetlen közeli bekövetkezését,[355] s az ő kedvükért szükségképpen újra cselekvőképessé kell tennie magát „a világgal meghasonlott férfiúnak".

Willard Brown írt Tussynak New Yorkból; házatok ügyét egy nagyon bizalmas és hozzáértő New Orleans-i barátjára bízta; ez utóbbi azt írja, hogy első pillantásra úgy látja, nagy csalások történtek, de még további vizsgálatokat kell végeznie, hogy tényleges bizonyítékok kerüljenek a kezébe.

Kuriózumképpen mellékelek Paul számára egy kivágást a „*Times*"[356] (1881 dec. 29.) *pénzügyi cikkéből*, amely nyilván Say és Rothschild uraktól érkezett be. (Üdvözlöm Pault és Helent.)

Adio, drága gyermekem. Írj hamarosan.

Old Nicked

* Marx felesége, Jenny Marx haláláról. – *Szerk.*

52

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 jan. 6.

Kedves Bernstein Úr,

Ma sietve írok Önnek, hogy felvilágosítsam azok felől a furcsa kifejezések felől, amelyek a legutóbbi „Égalité"-ban a „Sozialdemokrat"-ra vonatkozóan szerepelnek. A lap német rovata számára ugyanis Guesde a maga jóhiszeműségében leszerződtette az ismert halálos ellenségét mindennek, ami „zürichi"*, az pedig nem mulaszthatta el, hogy ki ne fejezze ezen a módon afeletti bosszúságát, hogy a „Sozialdemokrat" létezik, a „Laterne" pedig nem.[357] Tegye meg azt a szívességet nekünk és az ügynek, hogy nem vesz tudomást erről. Ha megismétlődik, rögtön véget vetünk a dolognak. Annak viszont örültünk, hogy a „Sozialdemokrat" azonnal nyíltan szemükre vetette a képviselő uraknak gyávaságukat[358], s ezzel az ügyet döntésre vitte, amely elől, Bebel távollétében[341], némelyek bizonyára szívesen kitértek volna.

Egyébként az „Égalité" embereinek több volt a szerencséjük, mint amennyit alapjában véve megérdemeltek. Malon és Brousse szörnyen felsültek azzal, hogy Joffrin jelölésekor egy – a reimsi kongresszus határozatával szemben[342] – letompított programot állítottak fel és a Reimsben vitára bocsátott pontok közül az egyik, nekik kellemetlent minden további nélkül elhallgatták („Égal.", 4. sz., 7. oldal, Párizs). Ezzel megadták az „Égalité"-nak a jogalapot, amely az adott körülmények közt taktikai okokból elengedhetetlen volt – hogy nem Guesde és Tsai az igazi „autoritáriusok", a diktatúrára törők, hanem Malon és Tsai, s minthogy most nyíltan kitört a harc, mi természetesen mindnyájan Guesde-del és barátaival rokonszenvezünk. Azonkívül az „Égalité", mint mindig, tartalmában messze fölötte áll a „Prolétaire"-nek. Malon és Brousse ismét hamisítatlan bakunyinisták módjára járnak el: másoknak diktatórikus vágyakat vetnek a szemükre, ők maguk pedig az „autonómia" látszólagos fenntartásával, a párthatározatokra való tekintet nélkül, uralkodni akarnak.

* Karl Hirsch. – *Szerk.*

Marx Ventnorban van, Wight szigetén, de azt írja, nagyon rossz ott az idő*, rosszabb, mint itt nálunk. Talán hamarosan ez is megváltozik majd, mindenesetre a visszaesés veszélye most már meglehetősen biztosan ki van küszöbölve. Marxnak nagyon jót tett az a sietség, amellyel a burzsoá sajtó a biztosan küszöbönálló haláláról szóló hírt elterjesztette[335]: „most az átkozott kutyák bosszantására jó sokáig kell élnem".

Kautskynak még néhány napig türelemmel kell lennie, Schorlemmer itt van, és ilyenkor legföljebb egy kis természettudománnyal lehet foglalkozni, ehhez járul még a sok futkosás, amelynek csak a jövő héten lesz vége. Akkor majd írok neki a lengyelekről**, mihelyt lesz rá időm,*** ahogyan Schorlemmer mint darmstadti mondja.

Szívélyesen üdvözli őt és Önt

híve
F. Engels

* *V. ö. 25. old. – Szerk.*

** *V. ö. 250–254. old. – Szerk.*

*** *Az eredetiben dialektusban:* „wo ja auch Zeit haben". – *Szerk.*

53

Engels Emil Engelshez

Engelskirchenbe

London, 1882 jan. 12.

Kedves Emil,

Mindenféle zavarás és közbejött esemény után, köztük az ünnepnapok evészetei és ivászatai után is, végre hozzájutok annyi nyugalomhoz, hogy az eljegyzéshez legszívélyesebb szerencsekívánataimat fejezzem ki neked, Lottikának, Elisabethnek és vőlegényének*. Igazán nem gondoltam volna, amikor 1842 késő őszén August Erbslöhvel Manchesterbe utaztam[359] (azóta csak egy-kétszer láttam viszont őt Barmenban), hogy fia az egyik unokahúgomat fogja nőül venni. Akkoriban persze a két fiatal még gondolatban sem volt meg. Erről mindenféle illő és illetlen megjegyzést lehetne most tenni, de ezeket mellőzöm, mert bárki könnyedén maga is megteheti őket, aztán meg a fiatal jegyeseket bizonyára sokkal jobban elfoglalja a jelen meg a jövő, hogysem idejük akadna a születésük előtti múltra vonatkozó, teljesen haszontalan glosszákra.

Egyébként hamarosan odajutok, hogy azt reméljem, egy kissé negatívan gyorsuló sebességgel történnek majd családunkban az eljegyzések s ezek közelebbi és távolabbi következményei; de persze az olyan nagy létszámú és termékeny családban, mint a miénk, a több mint 60 évvel mögöttünk levő kiindulóponttól számított távolság négyzetével arányosan szaporodnak az ilyen esetek, s ez ellen a természeti törvény ellen semmit sem lehet tenni.

Én idáig megvolnék, csak a bal fülemre meglehetősen süket vagyok és télen rendszerint elkap a nátha, de ezt már évek óta megszoktam. Az enyhe tél mindenesetre hozzájárul majd ahhoz, hogy megszűnjenek vagy legalább enyhüljenek tüdőgyulladásod következményei; itt ma megint olyan meleg van, hogy némi ködszitálás ellenére nem tudtam elviselni a felöltőt.

Minden jót kívánok mindnyájatoknak, Lottikának és a jegyespárnak pedig különösen.

*Friedrich*ed

Örülni fogok, ha itt láthatom Emilt**.

* Charlotte és Elisabeth Engels, Karl Alexander Erbslöh. – *Szerk.*

** Ifj. Emil Engels. – *Szerk.*

54

Marx Amalie Danielshez

Kölnbe

1882 jan. 12.
1, St. Boniface Gardens
[Ventnor,] Wight szigete

Kedves Danielsné Asszonyom,

Ugyanaznap, amelyen írtam Önnek, leányom* megtalálta még a Londonból magával hozott papirosok között egy régebbi fényképemet. Rögtön elindítottam Kölnbe a mellékelt borítékban, amelyben a „császári postahivatal" visszaküldte nekem.

Nagyon kérem, tudassa velem *pontos címét*. Akkor újra elküldöm majd a corpus delictit**.

Szívélyes üdvözlettel.

Odaadó híve
K. Marx

* Eleanor Marx. – *Szerk.*
** – bűntárgyat, bűnjelet, bunos tárgyat – *Szerk*

55

Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

1882 jan. 23.
41, Maitland Park Road, London, N. W.

Kedves Barátom,

Mellékelten néhány sor a „Kommunista Kiáltvány" orosz kiadásához[360]; minthogy ez *lefordítandó* oroszra, nincs úgy stilizálva, ahogyan a német anyanyelven való közléséhez szükséges volna.

Csak néhány napja vagyok ismét Londonban. Mellhártyagyulladásom és hörghurutom után ugyanis maradt egy krónikus légcsőhurutom, s orvosom* azt remélte, ezt leküzdi azzal, hogy Ventnorba (Wight szigetére) küld, olyan helyre, amely rendszerint még télen is meleg. Ezúttal azonban – háromhetes ott-tartózkodásom alatt – hűvös-nedves, ködös szürke időjárás ült rá Ventnorra, miközben épp ugyanakkor Londonban csaknem nyárias idő köszöntött be, amely azonban visszatértemkor eltűnt.

Most az a szándék, hogy valahova délre küldjenek, esetleg Algírba. Nehéz a választás, mert Itália hozzáférhetetlen számomra (Milánóban letartóztattak egy embert, mert neve hasonló az enyémhez); még csak Gibraltárba sem mehetek innen gőzhajón, mert nincs útlevelem, s ott még az angolok is útlevelet követelnek.

Az orvosok és a hozzám legközelebb állók minden unszolása ellenére sem mennék semmiképpen bele ilyen időpocsékoló műveletbe, ha ez az átkozott „angol" betegség nem menne az agyára az embernek. Azonkívül egy visszaesés, ha megúsznám is, még több időmbe kerülne. – Mindamellett szeretnék egy kicsit még itt kísérletezni.

Elküldöm Önnek a „Modern Thought" egy számát egy rólam szóló cikkel[361]; mondanom sem kell, hogy a szerző életrajzi jegyzete teljesen téves. Leányom – Eleanor, az Ön levelező partnere, aki üdvözli Önt – elvállalta, hogy az Önnek küldendő példányon kiigazítja a „Tőké"-ből angolul hibásan idézett részeket. De bármilyen rosszul fordít is Bax úr

* Donkin. – *Szerk.*

– aki, úgy hallom, egészen fiatal ember –, mindenesetre ő az első olyan angol kritikus, aki igazi érdeklődést mutat a modern szocializmus iránt. Szavaiból olyan őszinteség és hangjából olyan igazi meggyőződés csendül ki, amely feltűnik az embernek. Bizonyos John Rae – azt hiszem, politikai-gazdaságtani docens valamelyik angol egyetemen – néhány hónappal ezelőtt közzétett a „Contemporary Review"-ban egy cikket ugyanerről a témáról[351], nagyon felületes (noha azt állítja, hogy sok írásomat idézi, pedig nyilvánvalóan sosem látta őket), s telve a fölénynek azzal az igényével, amely az igazi britet, az ostoba korlátoltság különleges adománya folytán, áthatja. Közben igyekszik nagyvonalúan feltételezni, hogy meggyőződésből, nem pedig önző szándékokból vezetem félre csaknem 40 esztendeje a munkásosztályt hamis tanokkal! Általában az itteni emberek kezdenek igényt tartani arra, hogy némi ismereteket szerezzenek a szocializmusról, nihilizmusról és így tovább. Egyfelől Írország és az Egyesült Államok, másfelől a küszöbönálló harc bérlők és földbirtokosok között, mezőgazdasági munkások és bérlők között, kapitalizmus és földbirtok között; az újjáéledés néhány tünete az ipari munkásosztályban, mint pl. egy nemrég lefolyt alsóházi pótválasztáson, amelyen a munkások megvetően elutasították a trade-unionok elismert vezetői által javasolt és Gladstone úr, a „nép Williamje" által nyilvánosan ajánlott hivatalos munkásjelölteket (kivált a nyomorult Howellt, az Internacionálé renegátját[362]); a Londonban alakuló demonstratívan radikális klubok, amelyek legnagyobbrészt munkásokból állnak, angolokból és írekből vegyesen, s határozottan ellene vannak a „nagy liberális pártnak", a *hivatalos* trade-unionizmusnak és a nép-Williamnek stb. stb. – mindez arra készteti jelenleg a brit filisztert, hogy meg akarjon tudni egyet-mást a szocializmusról. Sajnos, a folyóiratok, magazinok, újságok stb. kiaknázzák ezt a „keresletet", oly módon, hogy megvásárolható, tudatlan és szolgalelkű penny-a-linerek (vagy tegyük fel, hogy shilling-a-linerek!)* firkálmányát „tálalják fel" az olvasóknak.

Megjelenik itt egy „hetilap", „The Radical" nevű[363], tele dicséretreméltó törekvésekkel, a hangja merész (merészségét fesztelensége adja meg, nem ereje), amely megkísérli széttépni a brit sajtó hazugság-szövedékét, de mindezek ellenére gyönge teljesítmény. Fürge észjárású szerkesztők, ez hiányzik a lapnak. Sok hónappal ezelőtt írtak nekem ezek az emberek. Akkor Eastbourne-ban voltam drága feleségemmel[1], azután Párizsban[4] stb.,

* A „penny-a-liner" soronként pennyjével fizetett újságírót, tehát zugfirkászt jelent, ennek mintájára ír Marx „shilling-a-liner"-t a jobban fizetett zugfirkász megjelölésére. – – *Szerk.*

úgyhogy eddig még nem volt megbeszélésük velem. Hiábavalónak tartom. Minél többet olvasok el újságjukból, annél jobban meggyőződöm róla, hogy javíthatatlan.

Leányom emlékeztet rá, hogy legfőbb ideje befejeznem ezt a levelet, mert már csak percek maradtak a levél feladására.

Üdvözlet.

Karl Marx

56

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 jan. 25[–31].

Kedves Bernstein Úr,

Csak ma jutok hozzá, hogy 12-i levelére válaszoljak. Marx visszajött legkisebb leányával Wight szigetéről[31], mindketten sokkal jobban vannak, M. elég erős volt ahhoz, hogy tegnap két óra hosszat megszakítás nélkül sétáljon velem. Minthogy még nem dolgozik, Lafargue-ék is gyakran odamennek étkezés előtt (azaz 5 órakor) és nyitunk egy palack jó pilseni sört, s így azok az óráim, amikor napfény van, többnyire elröpülnek, világításnál pedig nem szívesen írok, mióta 3 évvel ezelőtt a bal szememre figyelmeztetést (krónikus kötőhártyagyulladást) kaptam.

Minthogy éppen Marxnál vagyok, kérem, mondjon a nevében meleg köszönetet Höchbergnek szíves ajánlatáért; M. azonban valószínűleg nem lesz olyan helyzetben, hogy ezt igénybe vegye; az egyetlen, ami déli útjából bizonyos, az, hogy *nem* a Riviérára és általában nem Itáliába megy, mégpedig egyszerűen rendőri okokból. Lábadozók számára első feltétel a rendőri zaklatások elkerülése, s erre éppen Itália nyújtja a legkevesebb biztosítékot – persze a Bismarck-császárság mögött.

A németországi „vezetők" körében történtekről[358] szóló közlések nagyon érdekeltek bennünket. Sohasem titkoltam, hogy nézetem szerint a németországi tömegek sokkal különbek, mint a vezető urak, különösen mióta ezek számára a sajtó és agitáció révén a párt fejőstehénné lett, amely vajjal látta el őket, hát még amióta Bismarck és a burzsoázia hirtelen levágta ezt a tehenet. Az ezzel egyszeriben tönkretett ezer egzisztenciának az az egyéni szerencsétlensége, hogy nem került közvetlenül forradalmár helyzetbe, vagyis száműzetésbe. Különben igen sokan, akik most búnak eresztik fejüket, átmentek volna Most táborába,[200] vagy legalábbis túlságosan szelídnek találnák a „Sozialdemokrat"-ot. Ezek az emberek javarészben Németországban maradtak és kénytelenek is voltak erre, többnyire meglehetősen reakciós helyekre mentek, társadalmilag kiközösítettek maradnak, megélhetés szempontjából a filiszterektől függenek és nagyrészt őket magukat is kikezdte a

filiszterség. Csakhamar egyetlen reménységük a szocialistaellenes törvény eltörlése lett. Nem csoda, hogy a filiszterség nyomása alatt az a – valójában képtelen – rögeszméjük támadt, hogy ez szelídséggel elérhető. Németország igen cudar ország olyanok számára, akiknek kevés az akaraterejük. A polgári és politikai viszonyok szűkössége és kicsinyessége, a még nagy városokban is meglevő kisvárosiasság, az apró, de egyre halmozódó zaklatások a rendőrséggel és bürokráciával való harcban – mindez elernyeszt, ahelyett, hogy ellenállásra serkentene, és így ebben a „nagy dedóban"[364] sokan maguk is gyermetegek lesznek. Kicsinyes viszonyok kicsinyes nézeteket szülnek, úgyhogy már ahhoz is sok ész és energia kell, ha valaki, aki Németországban él, képes az őt közvetlenül körülvevő dolgoknál messzebb látni, szemmel tartani a világesemények nagy összefüggését, és nem esik bele abba az önelégült „objektivitásba", amely nem lát tovább az orránál és éppen ezért a legkorlátoltabb szubjektivizmus, még akkor is, ha több ezer ilyen szubjektum osztozik benne.

De amilyen természetes a keletkezése ennek a tisztánlátása és ellenállóereje hiányát „objektív" tudálékossággal leplező iránynak, olyan határozottan kell küzdeni ellene. És ehhez maguk a munkástömegek adják meg a legjobb támaszpontot. Németországban csak ők élnek megközelítően modern viszonyok között, minden nagy és kis nyomorúságuk forrása a *tőke* nyomása, és míg minden más harc Németországban – akár társadalmi, akár politikai – kicsinyes és hitvány, s hitvány dolgok körül folyik, amelyeken máshol már régen túljutottak, az ő harcuk az egyetlen nagyszabású, az egyetlen, amely a kor magaslatán áll, az egyetlen, amely a harcolókat nem elernyeszti, hanem mindig újabb erővel tölti el. Tehát minél inkább a valódi, nem „vezetővé" lett munkások közt találja meg Ön a tudósítóit, annál több lesz az esélye arra, hogy ellensúlyozza a vezetői jajveszékelést.

Hogy mindenféle furcsa szerzet bejusson a Reichstagba, az ezúttal elkerülhetetlen volt. Annál bosszantóbb, hogy Bebelt nem választották meg.[341] Csak benne van elegendő világos értelem, politikai áttekintés és erély az ostobaságok megakadályozására.

Nem tudná *Ön használat után* egy-két hétre ideküldeni azoknak a vitáknak a „Stenographische Berichté"-it[365], amelyekben képviselőink komoly részt vesznek? Kezeskedem a visszaküldésért. Az újságbeszámolókban egyáltalán nem lehet megbízni, ezt sokszor láttuk, s a képviselők közül senkit, Liebknechtet sem lehetne rábírni arra, hogy hibáztatható beszédeket elküldjön nekünk.

Jan. 31. Megint félbeszakítottak. Többek közt a kis Hepner volt itt, menekülőben Amerikába; pénzeszacskója is, szíve is kiürült. Minden tekintet-

ben szegény kis fickó; írt egy jó szándékú brosúrát végrehajtásról, váltójogról, zsidókérdésről és postareformról, fakó, fakó, fakó, mindannak a régi zsidó elmésségnek, amely 10 évvel ezelőtt megvolt benne, teljesen nyoma veszett; szinte azt tanácsoltam volna neki: keresztelkedj ki! De alkalmat adott arra, hogy megismerkedjem az új birodalmi igazságügyi törvényekkel.[366] Ez aztán igazán aljas valami. A porosz Landrecht összes disznóságai, párosítva a Code Napoléon[367] összes aljasságaival, ennek jó oldalai nélkül. A bíró mindenben szabadon dönt, nem köti más, mint – a fegyelmi törvény, amely politikai ügyekben sugalmazni fogja már és sugalmazza neki az ő „szabad mérlegelését". A bíró ezzel – az általános német közegben – szükségképp a rendőrség végrehajtó hivatalnokává és akaratának végrehajtójává válik. Azt mesélik egyébként (alighanem Windthorsttól származik ez a vicc), hogy Leonhardt azt mondta halálos ágyán: most bosszút álltam a poroszokon; olyan perrendtartást csináltam nekik, amelybe bele kell pusztulniok.

A Bürkli-féle kamatozó jelzálogpapír, amelynek pénzt kellene képviselnie, még sokkal régibb, mint Cieszkowski*, az őskusza óhegeliánus lengyel. Ilyesfajta terveket már az Angol Bank alapítása idején készítettek a világ boldogítására. Minthogy a „Tőke" I. kötetében hitelről egyáltalán nincs még szó (eltekintve az egyszerű adósviszonyoktól), ezért itt a hitelpénzt legfeljebb legeslegegyszerűbb formájában (értékjel stb.) és legalárendeltebb pénzfunkciói vonatkozásában *lehet* figyelembe venni, a *kamatozó* hitelpénzt azonban még egyáltalán nem. Ezért Bürklinek igaza van, mikor azt mondja Schrammnak: a „Tőke" mindezen passzusai nem illenek rá az *én* sajátos pénzpapíromra; Schrammnak pedig igaza van, mikor a „Tőké"-ből bebizonyítja, hogy Bürklinek a leghalványabb fogalma sincs egyáltalában a pénz természetéről és funkciójáról. Ezzel azonban a sajátos Bürkli-féle pénzindítvány ott nincs közvetlenül a maga értelmetlenségében feloldva; ehhez annak általános kimutatásán kívül, hogy ez a „pénz" képtelen a leglényegesebb pénzfunkciók betöltésére, azoknak a funkcióknak a különös kimutatása is szükséges, amelyeket egy ilyen papír netán valóban betölthet. Azonfelül ha Bürkli azt mondja: mi közöm nekem Marxhoz? én Cieszkowskihoz tartom magam – akkor Schrammnak Bürkli elleni egész bizonyítása elesik. – Szerencse, hogy a „Sozialdemokrat" nem ártotta bele magát ebbe az egész kacatba. Ez az egész agitáció alkalmasint magától újra elalszik majd.

Hogy a válságok a politikai átalakulás leghathatósabb emelői közé tartoznak, az már a „Kommunista Kiáltvány"-ban benne van és a „Neue Rheinische Zeitung" „Revue"-jében 1848-ig bezárólag ki van fejtve, emellett

* *V. ö. 30. old. – Szerk.*

azonban az is, hogy a visszatérő prosperitás azután letöri a forradalmakat és megalapozza a reakció győzelmét.[368] A részletes bizonyításnak emellett figyelembe kell vennie a közbenső válságokat, amelyek részben inkább helyi, részben inkább speciális természetűek; ilyen, merő tőzsdei szédelgésre visszavezethető közbenső válságot élünk át ebben a pillanatban, 1847-ig ezek szabályszerűen jelentkező közbenső tagok voltak, úgyhogy a „Munkásosztály helyzete" című munkámban a ciklus még ötévesként jelenik meg.

Franciaországban mindkét oldalon durva hibákat követtek el, de végül Malon és Brousse, abbeli türelmetlenségükben, hogy a válságig vigyék a dolgot és kiűzzék az „Égalité"-t (amihez nincs is joga az Union fédérativenak[369]), annyira helytelenül jártak el, hogy majd megkeserülik ezt. Az olyan tapasztalt klikkezőknél, mint M. és B., érthetetlen volna az ilyen ostobaság, ha nem égett volna már körmükre a dolog. A „Prolétaire" ugyanis állítólag az utolsókat rúgja, s ha megszűnik, akkor nekik nincs lapjuk, a másikaknak meg kettő van.* Ezért addig kellett eldönteni a dolgot, amíg még van lapjuk, amely elterjeszti a határozatokat. Azok az aljasságok és merő koholmányok, amelyeket ezek most Guesde, Lafargue stb. ellen terjesztenek, különösen a Joffrin-vitacikk**, amelyet azonban nem ez, hanem Br. és M. csinált meg, teljesen a régi bakunyinista Alliance[54] stílusában íródtak, s régi emlékeket ébresztenek fel bennünk. A „Sozialdemokrat"-nak teljesen igaza van, hogy egyáltalán nem avatkozik bele, míg jobban nem tisztázódott a dolog; nem hiszem, hogy ez nagyon sokáig tart.

Írni akartam még Kautskynak a lengyelekről[370], de mára le kell erről tennem. Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

* „L'Égalité" és „Le Citoyen". – *Szerk.*
** *V. ö. 32–33. old.* – *Szerk.*

57

Engels Karl Kautskyhoz

Zürichbe

London, [18]82 febr. 7.

Kedves Kautsky Úr,

Végre hozzájutok nov. 8-i levele megválaszolásához.[370]

A 48-as forradalom egyik valódi feladata (és egy forradalom *valódi*, nem illuzórikus feladatai mindig e forradalom következtében oldódnak meg) Közép-Európa elnyomott és szétforgácsolt nemzetiségeinek a helyreállítása volt, amennyiben ezek egyáltalán életképesek és kiváltképp függetlenségre érettek voltak. Ezt a feladatot a forradalom végrendeletének végrehajtói, Bonaparte, Cavour, Bismarck, az akkori viszonyoknak megfelelően, Olaszország, Magyarország, Németország számára megoldották. Maradt Írország meg Lengyelország. Írországot itt figyelmen kívül hagyhatjuk, ez csak igen közvetve érinti a kontinens viszonyait. De Lengyelország a kontinens közepén van, s éppen felosztásának fenntartása az a kötelék, amely mindig újra összehozza a Szent Szövetséget[371], s ezért Lengyelország nagyon érdekel bennünket.

Nos, egy nagy nép számára történelmileg lehetetlen bármely belső kérdést akár csak komolyan megvitatni is, ameddig nincs meg a nemzeti függetlenség. 1859 előtt Olaszországban nem esett szó szocializmusról, még a republikánusok száma is kicsiny volt, bár ők alkották a legenergikusabb elemet. Csak 1861 óta terjeszkedtek a republikánusok és később legjobb elemeik átmentek a szocialistákhoz.[372] Éppígy Németországban. Lassalle már ott tartott, hogy mint elhibázottat, feladja a dolgot, amikor az a szerencse érte, hogy lelőtték.[373] Csak amikor az 1866-os év ténylegesen eldöntötte Kis-Németország nagyporosz egységét,[374] akkor tett szert jelentőségre mind a lassalleánus, mind az úgynevezett eisenachi párt,[375] és csak 1870 óta jött lendületbe a dolog, mikor végképp kiküszöbölték a bonapartista beavatkozási vágyakat. Hol volna a mi pártunk, ha megvolna még a régi Szövetségi Gyűlés[376]! Éppígy Magyarországon. Csak 1860 óta vonult be ez a modern mozgalomba[377] – fent szédelgés, lent szocializmus.

Egyáltalában, a proletariátus nemzetközi mozgalma csak önálló nemzetek

között lehetséges. Az 1830–48-as kevéske republikánus internacionalizmus Franciaország körül csoportosult, amelytől Európa felszabadítását várták, annyira *fokozta tehát a francia sovinizmust*, hogy még naponta beleütközünk Franciaország világfelszabadító hivatásába és ezzel együtt abba a vele született jogába, hogy az élen álljon (karikatúraként van meg ez a blanquistáknál, de igen erős pl. Malonnál és Tsainál is). Az Internacionálében is meglehetősen magától értetődő nézetük volt ez a franciáknak. Csak az események értethették meg velük — és sok mással is –, s kell még napról napra megértetniök, hogy nemzetközi együttműködés csak *egyenlők* között lehetséges, és még a primus inter pares* is legfeljebb a közvetlen akcióra. Ameddig tehát Lengyelország fel van osztva és le van igázva, addig nem fejlődhet ki sem erős szocialista párt magában az országban, sem a többi németországi stb. proletárpárt valódi nemzetközi érintkezése *más lengyelekkel, mint az emigrációval.* Minden lengyel paraszt és munkás, aki az eltompultságból felébred az általános érdekekben való részvételre, először a nemzeti leigázottság tényébe ütközik, első akadályként mindenütt ez áll útjába. Ennek a megszüntetése az alapfeltétele minden egészséges és szabad fejlődésnek. Azok a lengyel szocialisták, akik nem az ország felszabadítását állítják programjuk élére, úgy tűnnek fel előttem, mint azok a német szocialisták, akik nem mindenekelőtt a szocialista-törvény eltörlését[158], a sajtó-, egyesülési, gyülekezési szabadságot akarják követelni. Hogy harcolhassunk, ahhoz először a talajnak kell meglennie, a levegőnek, világosságnak és mozgástérnek. Különben fecsegés marad minden.

Hogy aztán a legközelebbi forradalom *előtt* lehetséges-e Lengyelország helyreállítása, annak nincs jelentősége. *Nekünk* semmi esetre sem hivatásunk, hogy visszatartsuk a lengyeleket a további fejlődésük életfeltételeinek kiharcolására tett erőfeszítésektől, vagy elhitessük velük, hogy nemzetközi szempontból a nemzeti függetlenség igen másodlagos dolog, holott éppen ez az alapja minden nemzetközi együttműködésnek. Egyébként 1873-ban már kitörőben volt a háború Németország és Oroszország között, nagyon lehetséges volt tehát *valamilyen* Lengyelországnak, a későbbi valóságos Lengyelország magvának a helyreállítása. S ha az orosz urak nem hagyják hamarosan abba pánszlávista intrikáikat és izgatásukat Hercegovinában,[378] akkor olyan háborút zúdíthatnak a maguk nyakába, amely a fejükre nő nekik, Ausztriának és Bismarcknak. Hogy Hercegovinában az ügy komollyá váljék, az csak az orosz pánszlávista pártnak és a cárnak az érdeke, a boszniai rabló csőcseléket éppúgy nem pártolhatjuk, mint az ostoba osztrák miniszte-

* – első az egyenlők között, egyenlők közötti elsőség – *Szerk.*

reket és bürokratákat, akik most ott garázdálkodnak. Tehát egyáltalán nem olyan lehetetlen egy független Kis-Lengyelország helyreállítása, még felkelés *nélkül* is, tisztán európai összeütközések révén; éppúgy, ahogy a burzsoák feltalálta porosz Kis-Németország sem az általuk álmodott forradalmi vagy parlamenti úton állt helyre, hanem háború által.

Azon a nézeten vagyok tehát, hogy *két* európai nemzetnek nemcsak joga, hanem kötelessége, hogy nemzeti legyen, mielőtt nemzetközi: az íreknek és a lengyeleknek. Éppen akkor a legjobban nemzetköziek, ha igazán nemzetiek. Ezt a lengyelek minden válság idején megértették és minden forradalmi csatatéren bebizonyították. Ha elveszik tőlük azt a kilátást, hogy helyreállíthatják Lengyelországot, vagy ha elhitetik velük, hogy az új Lengyelország hamarosan amúgy is magától az ölükbe hullik, akkor vége az európai forradalom iránti érdeklődésüknek.

Nekünk éppenséggel semmi okunk sincs arra, hogy útját álljuk a lengyelek elkerülhetetlen függetlenségi törekvésének. Először is, ők találták fel és alkalmazták 1863-ban azt a harci módot, amelyet az oroszok most olyan sikerrel utánoznak (lásd „Berlin und St. Petersburg", 2. függelék[379]), és másodszor, a Párizsi Kommünben kizárólag ők voltak megbízható és tehetséges hadvezérek.[380]

Egyébként kik azok, akik a lengyel nemzetiségi törekvések ellen harcolnak? Először az európai burzsoák, akiknél a lengyelek az 1846-os felkelés és ennek szocialista tendenciái óta[381] minden hitelüket elvesztették, másodszor az orosz pánszlávisták és az általuk befolyásolt emberek, mint Proudhon, aki Herzen szemüvegével nézett. De az oroszok közül, még legjobbjaik közül is, máig csak kevesen mentesek a pánszláv tendenciáktól és emlékektől: Oroszország pánszláv hivatása annyira vitathatatlan számukra, mint a franciák számára Franciaország vele született forradalmi kezdeményezése. De valójában a pánszlávizmus: világuralmi szédelgés egy nem létező *szláv* nemzetiség palástja alatt, s a legcudarabb ellenségünk nekünk is, az oroszoknak is. A szédelgés idővel széthull majd a maga semmiségébe, de addig igen kellemetlenné lehet nekünk. Ebben a pillanatban előkészítés alatt van egy pánszlávista háború, mint az orosz cárizmus és az orosz reakció végső mentőhorgonya; hogy létrejön-e, nagyon kétséges, de ha ez megtörténik, akkor csak egy bizonyos: hogy az oly pompásan haladó forradalmi irányú fejlődés Németországban, Ausztriában és magában Oroszországban teljesen összekuszálódik és más, egyelőre kiszámíthatatlan pályákra szorul. A legjobb esetben is 3–10 évet veszítünk ezzel – ez végső haladék egy alkotmányos „új éra"[382] számára Németországban és talán Oroszországban is; a legvalószínűbb akkor egy német hegemónia alatt álló Kis-

Lengyelország lenne, revansháború Franciaországgal, új népuszítás, végül új Szent Szövetség. A pánszlávizmus tehát halálos ellenségünk, most inkább, mint valaha, bár a sír szélén áll, vagy éppen ezért. Mert a Katkovok, Akszakovok, Ignatyevek és Tsaik tudják, hogy birodalmuknak örökre vége, mihelyt a cárizmus megdőlt és az orosz nép a színre lép. S ismét ez a háborúért való lázas buzgalom olyan pillanatban, amikor a kincstárnak mínusza van és egyetlen bankár sem előlegez egyetlen fillért sem az orosz kormánynak.

Éppen ez az, amiért az összes pánszlávisták olyan halálosan gyűlölik a lengyeleket: ők az egyedüli pánszláv*ellenes* szlávok, árulói tehát a szlávság szent ügyének, és erőszakkal kell beilleszteni őket a nagyszláv cári birodalomba, amelynek jövendő fővárosa Carigrad, azaz Konstantinápoly.

Azt kérdezhetné most tőlem, nincs-e hát bennem semmi rokonszenv a kis szláv népek és népproncsok iránt, amelyeket a szlávságba vert három ék, a német, a magyar és a török, szétvetett? Valóban, átkozottul kevés. A csehszlovák segélykiáltásra:

> Bože!... Ach, [už] nikdo není na zemi
> *Kdo by Slavům (sic) spravedlivost činil?**

Pétervárról jött a válasz, és az egész cseh nemzeti mozgalom törekvése az, hogy a cár legyen hivatott nekik spravedlivost činiti. Így van ez a többiekkel is: szerbekkel, bolgárokkal, szlovénokkal, galíciai ruténokkal (legalábbis részben). Ezekért a célokért azonban mi nem szállhatunk síkra. Csak ha a cárizmus összeomlásával e népmorzsák nemzeti törekvései mentesülnek a pánszláv világuralmi tendenciákkal való összekapcsolódástól, csak akkor hagyhatjuk szabadon érvényesülni őket, és biztos vagyok benne, hogy hathónapi függetlenség a legtöbb ausztria–magyarországi szlávnak elegendő lesz, hogy arra bírja őket, hogy megint felvételért esedezzenek. De semmi esetre sem fogja megilletni ezeket a népecskéket az a jog, amelyet most Szerbiában, Bulgáriában és Kelet-Ruméliában tulajdonítanak maguknak: hogy megakadályozzák az európai vasúthálózat Konstantinápolyig való kiépítését.

Ami pedig a Svájcban levő lengyelek közötti nézeteltérést illeti, ezek emigrációs civódások, amelyeknek ritkán van jelentőségük, a legkevésbé pedig az olyan emigrációnál, amely 3 év múlva 100 éves jubileumát ünnepli és amelyben, minthogy minden emigránsnak az a vágya, hogy tegyen vagy

---

* – Óh Isten!... Senki nincs a földön,
Ki a szlávoknak [így] igazságot szerez?[383] – *Szerk.*

legalábbis tervezzen valamit, terv tervet követett, egyik új állítólagos elmélet a másikat váltotta. De az előbbiekből következik, hogy nem vagyunk a „Równość" embereinek a nézetén, és ezt meg is mondtuk nekik egy 1830 november 29-ének 50. évfordulójára írott levélben, amelyet a genfi gyűlésen felolvastak.[384] Nyomtatásban megtalálja ezt a jelentésben (Sprawozdanie stb. – Biblijoteka „Równości": 1. sz., Genf 1881), 30. és a köv. oldalakon (lengyelül). Úgy látszik, a „Równość" embereinek imponáltak a genfi oroszok radikálisan csengő frázisai, és most be is akarják bizonyítani, hogy rájuk nem vonatkozik a nemzeti sovinizmus szemrehányása. Ez a pusztán helyi és átmeneti okokon alapuló eltévelyedés elmúlik majd anélkül, hogy magára Lengyelországra sok hatással lenne, és nem éri meg azt a fáradságot, hogy részleteiben cáfoljuk.

Hogy egyébként a lengyelek hogyan rendezik majd el a határ miatti dolgaikat a régi Lengyelország litvánjaival, fehér- és kisoroszaival, s éppígy a németekkel, az egyelőre nem tartozik ránk.

Egyébként, hogy a munkásokat még az állítólag „elnyomott" országokban is milyen kevéssé fertőzték meg a professzorok és burzsoák pánszláv vágyai, azt bizonyítja a német és cseh munkások nagyszerű összefogása Csehországban.[385]

Most azonban elég. Szívélyes üdvözlettel

híve

F. E.

58

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1882 febr. 10.

Kedves Öregem,

Nem is tudtuk, hogy olyan súlyos beteg voltál, csak annyit tudtunk, hogy orbáncod van, s az meglehetősen könnyű lefolyású. Ha sejtettem volna, hogy állnak a dolgok, rögtön folyósítottam volna neked némi pénzt, bár akkoriban magam is nagyon szűkében voltam, s jobbról-balról igénybe voltam véve. De még mindig nincs későn, s ezért küldtem neked egy 4 £-re = 100 fr. 80 cts.-ra szóló postautalványt, amelyről bizonyára megkaptad már az értesítést; egy itt történt formai hiba miatt nem írhattam a mai nap előtt.

Köztünk szólva, csaknem szerencsének mondható, hogy felesége életének utolsó időszakában Marx annyira el volt foglalva a saját betegségével, hogy kevesebbet foglalkozhatott a küszöbönálló és a valóban bekövetkezett veszteséggel. Habár több mint 6 hónapja egészen pontosan tudtuk, hogy áll a dolog, maga az esemény mégis igen kemény csapás volt. M. tegnap elutazott Franciaország déli részére[68], hogy onnan hova megy majd, az valószínűleg csak Párizsban dől el végleg. Egyelőre semmi esetre sem Olaszországba; a rendőri zaklatásoknak a *lehetőségét* is kerülni kell a lábadozás kezdetén.

Javaslatodat[386] megfontoltuk, és az a véleményünk, hogy megvalósításának ideje még nem érkezett el, de közeleg. Először is, egy új, formálisan újjászervezett Internacionálé csak újabb üldözéseket idézne elő Németországban, Ausztriában, Magyarországon, Olaszországban és Spanyolországban, s végül csak aközött választhatnánk, hogy feladjuk-e az ügyet, vagy pedig *titokban* folytatjuk. Ez az utóbbi szerencsétlenség lenne az elkerülhetetlen összeesküvő és puccsvágyak miatt és besúgók ugyancsak elkerülhetetlen felvétele miatt. Még Franciaországban sem lenne lehetetlen a még korántsem eltörölt Internacionálé-ellenes törvény újbóli alkalmazása.[387] – Másodszor, az „Égalité" és „Prolétaire" közötti mostani viszály miatt*

* *V. ö. 249. old. – Szerk.*

a franciákra egyáltalán nem lehet számítani, állást kellene foglalni az egyik fél mellett, s ennek is megvannak a rossz oldalai. Ami személyünket illeti, mi az „Égalité" oldalán állunk, de bizony óvakodni fogunk attól, hogy *most* nyilvánosan fellépjünk érdekükben, mert jóllehet határozottan figyelmeztettük őket, az egyik taktikai baklövést a másik után követték el. – Harmadszor, az angolokkal most kevésbé lehet kezdeni valamit, mint valaha. Öt hónapig próbáltam a „Labour Standard" útján, amelybe vezércikkeket írtam[18], a régi chartista mozgalomhoz kapcsolódva terjeszteni eszméinket, hogy lássam nem talál-e ez visszhangra. Abszolúte semmi, s minthogy a szerkesztő*, egy jóindulatú, de gyenge puhány, végül megrémült azoktól a kontinentális eretnekségektől is, melyeket a lapba írtam, lemondtam a dologról.**

Csak olyan Internacionálé volna tehát lehetséges, amely Belgiumon kívül *pusztán emigrációra* korlátozódnék, mert, mondjuk Genf és környéke kivételével, még a svájciakra sem számíthatnánk – lásd az „Arbeiterstimmé"-t és Bürklit***. Egy pusztán menekültekből álló egylet alapítása azonban aligha érné meg a fáradságot. Mert a hollandokkal, portugálokkal, dánokkal szintén nem megyünk sokra, s minél kevesebb a dolgunk szerbekkel és románokkal, annál jobb.

Másfelől azonban az Internacionálé valójában továbbra is *fennáll*. A kapcsolat valamennyi ország forradalmi munkásai között, amennyire ez hatékony lehet, megvan. Mindegyik szocialista újság egy-egy nemzetközi centrum, Genfből, Zürichből, Londonból, Párizsból, Brüsszelből, Milánóból minden irányba futnak és keresztezik egymást a szálak, és igazán nem tudnám, hogy a jelen pillanatban mennyi új erőt adhatna a mozgalomnak, ha ezek a kis centrumok egy nagy főcentrum körül csoportosulnak – valószínűleg csak a súrlódásokat növelné. De ha eljön az a pillanat, amikor össze kell fogni az erőket, akkor éppen ezért már csak egy pillanat műve ez, s nem kell hozzá hosszas előkészítés. Minden egyes ország előharcosainak nevét jól ismerik valamennyi többi országban, és egy mindnyájuk által aláírt és képviselt manifesztáció óriási hatást keltene, egészen mást, mint a régi Főtanács jórészt ismeretlen nevei. De éppen ezért az ilyen manifesztációt arra a pillanatra kell tartogatni, amikor átütő hatása lehet, vagyis amikor európai események idézik elő. Különben elrontjuk a hatást a jövő szempontjából és csak szalmát cséplünk. Pedig közelegnek ilyen események

* George Shipton. – *Szerk.*
** *V. ö. 196–197. old.* – *Szerk.*
*** *V. ö. 30. old.* – *Szerk.*

Oroszországban, ahol a forradalom élcsapata harcba fog szállni. Véleményünk szerint meg kell várnunk ezt és Németországra tett elkerülhetetlen hatását, s akkor eljön majd a pillanata a nagy manifesztációnak és a *hivatalos*, formailag megszervezett Internacionálé helyreállításának is, de ez az Internacionálé már nem lehet propagandatársulás, hanem csak a cselekvésre való társulás. Ezért határozottan az a véleményünk, hogy ne gyengítsük meg az ilyen pompás harci eszközt azzal, hogy viszonylag még nyugodt időben, a forradalomnak már az előestéjén elhasználjuk és elkoptatjuk.

Azt hiszem, ha ismét megfontolod a dolgot, csatlakozol véleményünkhöz. Addig is mindketten teljes és gyors javulást kívánunk neked, és reméljük, nemsokára azt halljuk majd tőled, hogy újra egészen talpra álltál.

Öreg barátod
F. E.

59

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba[388]

Kedves Lavrov Úr,

Végtelenül sajnálom, hogy nem sikerült találkoznunk ma délután – de ha, mint remélem, e soraimat még ma este megkapja, kérem, szíveskedjék holnap, vasárnap este 7–8 óra felé eljönni hozzám, itt lesz néhány barátja. Nagyon fogunk örülni mindnyájan, ha láthatjuk Önt.

Kész híve
F. Engels

122, Regent's Park Road [,London, 18] 82 febr. 18.

Eredeti nyelve: francia

60

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 febr. 22.

Kedves Bernstein Úr,

Rögtön válaszolok levelére, 1. mert a pánszláv história egyre égetőbbé válik, és 2. mert most, Marx elutazása után[68] ismét komolyan neki kell látnom a munkának, és nem lesz már időm ilyen hosszú fejtegetésekre.

A „Gyorsírói jelentések"* ma visszamennek. Hálás köszönet. Legtöbbjük bágyadt egy kissé, de én már akkor is elégedett vagyok, ha nem történik tényleges felsülés és nem tagadnak meg elveket. Ha időről időre továbbiakat küld, ezzel örökre lekötelez. Nagyon örültem, hogy a szászországi Landtagban jóvátették a régebbi durva baklövéseket. Azt hiszem, a „Sozialdemokrat" egészen elégedett lehet fellépése sikerével. Blosnak bizonyára keserű pirula volt a nyilatkozat aláírása.[358] Nagyon örülök, hogy az előfizetések száma 4000 fölé emelkedett és a rendőrség stb. ellenére rendszeres a terjesztés Németországban. *Betiltott* német lap számára *hallatlan* siker ez. A 48 előtti lapok sokkal könnyebben boldogultak, mert burzsoák és könyvkereskedők támogatták őket, de az előfizetési pénzek sohasem folytak be. Itt viszont *fizetnek* a munkások, s ez fegyelmüket mutatja meg azt, hogy mennyire a mozgalomban és a mozgalomért élnek. Egy csöppet sem aggódom a mi német fiainkért, ha komolyra fordul a dolog. Pompásan kiállnak minden próbát. S nem *ők* filiszteresednek el, csak a vezető urak, akiket kezdettől fogva a tömegek tuszkoltak előre, ahelyett hogy ők tuszkolták volna a tömegeket.

Nagyon érthető, hogy levelem[389] nem térítette meg Önt, minthogy amúgy is rokonszenvezett az „elnyomott" délszlávokkal. Hiszen eredetileg mindnyájan, mivel először a liberalizmuson vagy a radikalizmuson mentünk át, átvettük ezt a rokonszenvet is minden „elnyomott" nemzetiség iránt, s tudom, mennyi időmbe és tanulásomba került, hogy megszabaduljak tőle, de akkor aztán alaposan.

---

* *V. ö. 247. old. – Szerk.*

De most arra kell kérnem, ne tulajdonítson nekem olyan véleményeket, amelyeket sohasem hangoztattam. Semmi közöm az augsburgi „Allgemeine Zeitung"[390] által évek óta képviselt osztrák kincstári érvekhez. Ami belőlük helyes volt, az elavult, s ami nem avult el, az helytelen. Egyáltalán semmi okom, hogy bosszankodjam az ausztriai centrifugális mozgáson. Egy „Oroszország elleni gát" fölösleges, attól a pillanattól kezdve, amikor Oroszországban kitör a forradalom, vagyis amikor összeül valamilyen képviseleti gyűlés. Ettől a naptól kezdve Oroszország befelé van elfoglalva, a pánszlávizmus összecsuklik a maga semmiségébe, megkezdődik a birodalom széthullása. A pánszlávizmus csak a „művelt rendek" művi terméke, a városoké és az egyetemeké, a hadseregé és a hivatalnokoké, a vidék semmit sem tud róla, s még a vidéki nemesség is annyira benne van a csávában, hogy minden háborút elátkoz. Ausztria 1815–59-ig valóban gát *volt* Oroszország ellen, akármilyen gyáva és ostoba maradt is a politikája. Most, az oroszországi forradalom előestéjén, ismét alkalmat adni neki arra, hogy „gátnak" tüntesse fel magát, ez annyit jelentene, mint meghosszabbítani életét, újabb történelmi létjogosultságot adni neki, s elodázni biztos széthullását. S igazi történelmi iróniával Ausztria, azáltal hogy hagyja a szlávokat uralomra jutni, maga mondja ki, hogy eddigi egyetlen létjogosultsága nem létezik többé. Egyébként egy Oroszország elleni háború 24 óra alatt véget vetne a szláv uralomnak Ausztriában.

Ön azt mondja, hogy mihelyt a szláv népeknek (mindig a lengyeleket kivéve!) nincs már okuk arra, hogy Oroszországban lássák egyetlen felszabadítójukat – a pánszlávizmus sakk-mattot kap. Könnyű ezt mondani, s elfogadhatónak is hangzik. De először is, a pánszlávizmus veszélye, amennyiben fennáll, nem a periférián van, hanem a centrumban, nem a Balkánon, hanem abban a 80 millió rabszolgában, akikből a cárizmus a hadseregét és a pénzét meríti. Itt kell hát megfogni a dolgot, s ez *meg* is *történt*. Megint meghiúsítsa ezt egy háború?

Másodszor, nem akarom megvizsgálni, hogyan történt, hogy a kis szláv népek a cárban látják egyetlen felszabadítójukat. Elég az hozzá, hogy így látják, mi nem változtathatunk rajta, s ez így marad, míg meg nem tört a cárizmus; ha háború van, akkor mindezek az érdekes nemzetecskék a cárizmusnak, az egész polgárilag fejlett Nyugat ellenségének az oldalára állnak. Ameddig ez a helyzet, addig nem érdekelhet engem *közvetlen*, azonnali felszabadításuk, addig ugyanúgy egyenes ellenségeink maradnak, mint szövetségesük és védnökük, a cár.

Nekünk a nyugat-európai proletariátus felszabadításában kell közreműködnünk és minden egyebet alá kell rendelnünk ennek a célnak. Ha még

oly érdekesek is a balkáni szlávok stb., mihelyt felszabadulási törekvésük összeütközik a proletariátus érdekével, engem hidegen hagynak. Az elzásziak is el vannak nyomva, s örülni fogok, ha ismét megszabadulunk tőlük. De ha ők egy szemlátomást közelgő forradalom előestéjén háborút akarnak provokálni Franciaország és Németország között, ha ismét fel akarják uszítani ezt a két népet és ezzel elnapolni a forradalmat, akkor ezt mondom: Álljl Nektek is lehet annyi türelmetek, mint az európai proletariátusnak. Ha ez felszabadítja magát, akkor ti amúgy is szabaddá lesztek, de addig nem tűrjük, hogy keresztezzétek az útját a harcoló proletariátusnak. Ugyanígy van ez a szlávokkal. A proletariátus győzelme valóságosan és szükségszerűen felszabadítja őket, nem látszólag és időlegesen, mint a cár. Ezért nekik, akik eddig nemcsak hogy semmit sem tettek Európáért és fejlődéséért, hanem kerékkötői neki, legalább annyi türelmük legyen, mint a mi proletárjainknak. A néhány hercegovinai kedvéért világháborút lobbantani lángra, amely 1000-szer annyi emberbe kerül, mint amennyi egész Hercegovinát lakja – véleményem szerint nem ez a proletariátus politikája.

És hogyan „szabadít fel" a cár? Kérdezze meg a kisorosz parasztokat, akiket Katalin szintén előbb felszabadított a „lengyel nyomás" alól (ürügy: vallás), egyszerűen azért, hogy utána annektálja őket. Mire lyukad hát ki az egész orosz–pánszláv szélhámosság? Konstantinápoly elfoglalására, semmi egyébre. Csak ez tenne erős hatást az orosz paraszt vallási hagyományaira, lelkesítené őt a szent Carigrad védelmére, hosszabbítaná meg újból a cárizmus életét. S ha az oroszok ott vannak már Konstantinápolyban, akkor isten veled bolgár és szerb függetlenség és szabadság! – hamar észrevennék a testvérkék (bratanki), hogy még a törökök alatt is mennyivel jobb dolguk volt. Kolosszálisan naivaknak kell lenniök ezeknek a bratankiknak ahhoz, hogy azt higgyék, a cár az ő javukat akarja, nem pedig a magáét.

Ön azt mondja, egy Nagy-Szerbia ugyanolyan jó gát Oroszország ellen, mint Ausztria. Már elmondtam, hogy semmire sem tartom ezt az egész „gát"-elméletet, amióta Oroszországban megerősödött egy forradalmi mozgalom. Ugyanígy azt is elmondtam, hogy örömmel nézek elébe Ausztria széthullásának. Most azonban térjünk rá e nemzetecskék *minőségére*, hiszen ezt is mérlegelnünk kell, hogy tudjuk, kivel rokonszenvezzünk.

2–4 nemzedék múlva és általános európai átalakulások után bizonyosan lehetséges egy Nagy-Szerbia, de ma – elemeinek műveltségi állapota folytán – éppen ilyen bizonyosan nem az.

1. A szerbek 3 vallásra oszlanak (a számok Šafařik „Slovanský Národopis"-ából valók és 1849-re érvényesek): görög – 2 880 000, katolikus, beleszámítva az ún. horvátokat, akik azonban szerbül beszélnek – 2 664 000,

horvátok nélkül – 1 884 000. Mohamedán – 550 000. Ezeknél az embereknél azonban a vallás még előbbrevaló, mint a nemzetiség, és minden felekezet uralkodni *akar*. Amíg itt a műveltségben olyan haladás nem lesz, amely legalább a türelmességet lehetővé teszi, addig Nagy-Szerbia csak a polgárháborút jelenti. Lásd a mellékelt „*Standard*"-et.

2. Az országnak 3 politikai centruma van: Belgrád, Montenegró, Zágráb. Sem a horvátok, sem a montenegróiak nem akarják alávetni magukat Belgrád fennhatóságának. Ellenkezőleg. A montenegróiak és barátaik, a krivoscsei és hercegovinai természeti népecskék, Belgráddal és minden más központi kormányzattal szemben is, akár szerb ez, akár nem, éppúgy védelmezni fogják „függetlenségüket", mint a törökökkel és az osztrákokkal szemben. Ez a függetlenség abban áll, hogy az elnyomók ellen érzett gyűlöletük bizonyítására ellopják saját „elnyomott" szerb honfitársaik barmait és más ingó értékeit, ahogyan ezt már 1000 év óta teszik, s aki a rablásnak ezt a jogát megtámadja, az függetlenségüket támadja meg. Vagyok annyira autoritárius*, hogy ilyen természeti népecskék létezését Európa kellős közepén anakronizmusnak tartsam. S még ha olyan magas szinten állnának is ezek az emberkék, mint a Walter Scott által dicsőített felföldi skótok, akik persze szintén megrögzött marhatolvajok voltak, akkor is legfeljebb azt a *módot* ítélhetnők el, ahogyan a mai társadalom bánik velük. Ha mi volnánk kormányon, *mi is* véget kellene hogy vessünk e fickók őseiktől örökölt Rinaldo Rinaldini- és sintérjankóskodásának[391]. Ezt kellene tennie a nagyszerb kormánynak is. Nagy-Szerbia tehát itt is annak a harcnak a felújulását jelenti, amelyet a hercegovinaiak most vívnak, azaz polgárháborút Montenegró, Cattaro, Hercegovina összes hegylakóival.

Közelebbről szemlélve tehát Nagy-Szerbia korántsem látszik olyan egyszerűnek és magától értetődőnek, mint ahogyan a pánszlávisták és a Raschféle *liberálisok el akarják hitetni velünk*.

Egyébként rokonszenvezzék Ön a természeti népecskékkel, amennyire akar, bizonyos poétikus csillogásuk amúgy is van, még most is költenek népdalokat egészen az őszerb népdalok stílusában (és ezek nagyon szépek), sőt küldök Önnek egy „Standard"-cikket ennek alátámasztására. De a cárizmus kiszolgálói és azok is maradnak, s a politikába nem tartoznak bele poétikus rokonszenvek. Ha pedig az a veszély fenyeget, hogy e fickók felkeléséből lángra lobban egy világháború, amely az egész forradalmi helyzetet elrontja nekünk, akkor e fickókat és a marharablási jogukat könyörtelenül fel kell áldozni az európai proletariátus érdekeinek.

* – tekintélyelvű, tekintélypárti – *Szerk.*

Nagy-Szerbia egyébként, ha létrejönne, csak megnagyobbított Szerb Fejedelemség lenne. S ez mit tett? Nyugaton, főleg Bécsben iskolázott belgrádiakból és egyéb városiakból álló bürokráciát rendezett be osztrák mintára, ezek egyáltalán semmit nem tudnak a parasztok közösségi tulajdonviszonyairól, osztrák mintára hoznak törvényeket, amelyek arcul csapják az ottani viszonyokat, úgyhogy a parasztok tömegesen elszegényednek és kisajátítják őket, holott a török időben *teljes önkormányzatuk* volt, megazdagodtak és sokkal kevesebb adót fizettek.

A bolgárok maguk ábrázolták magukat népdalaikban, amelyek nemrég egy francia gyűjtésében megjelentek Párizsban.[392] Ezekben nagy szerepet játszik a tűz. Ég a ház, a fiatalasszony bennég, mert férje inkább fekete kancáját menti meg, mint őt. Egy másik dalban egy fiatalasszony az ékszerét menti, s gyermekét hagyja bennégni. Ha kivételesen valami nemes, bátor tettről van szó, akkor ezt mindig egy *török* hajtja végre. Hol talál még a világon ilyen söpredéket?

Ha egyébként belenéz a vidék egy elfogadható nyelvatlaszába (pl. a Šafařik-félébe a fent említett könyvben, vagy az Ausztriára és az aldunai országokra vonatkozó 1867-es Kiepert-félébe), akkor azt fogja tapasztalni, hogy mégsem olyan egyszerű ügy ezeknek a balkáni szlávoknak a felszabadítása, és hogy a szerb terület kivételével az egész tele van tűzdelve török településekkel és görög partvidék szegélyezi, arról nem beszélve, hogy Szaloniki spanyol-zsidó város. Persze a derék bolgárok most gyorsan leszámolnak a törökökkel Bulgáriában és Kelet-Ruméliában[393], úgy, hogy agyonverik, előzik őket és rájuk gyújtják a házat. Ha a törökök is így jártak volna el, ahelyett, hogy a mostaninál több önkormányzatot adnak nekik és kevesebb adót szednek tőlük, akkor már nem volna bolgár kérdés a világon.

Ami a háborút illeti, úgy látszik, Ön mégis egy kissé túl könnyedén veszi az ügyet. Ha háborúra kerül sor, Bismarck könnyűszerrel úgy rendezi a dolgot, hogy Oroszország látszik a támadónak: ő tud várni, az orosz pánszlávisták *nem*. De ha Németország és Ausztria már le van kötve Keleten, akkor nagyon rosszul kell ismernie a franciákat és kiváltképpen a párizsiakat annak, aki nem látja előre, hogy rögtön kitör belőlük a soviniszta revánsüvöltés, amellyel szemben el kell némulnia a nép bizonyára békeszerető többségének, s amely odáig viszi a dolgot, hogy itt is Franciaország látszik a támadónak; s az is előre látható, hogy az akkor uralkodó sovinizmus nagyon hamar követelni fogja a Rajna bal partját. Evidensnek tartom, hogy Németország ezzel létért való harcba keveredik, és ennélfogva ott is megint teljesen felülkerekedik a hazafias sovinizmus. Ennyiben tehát minden kilátás ellenünk szól. Ha pedig már folyik a háború, akkor teljesen kiszámít-

hatatlan, hogyan végződik egy ilyen európai méretű harc, az első 1813–15 óta, s én semmi áron nem kívánnám. Ha eljön, akkor persze nem változtathatunk a dolgon.

De most nézzük a másik oldalát. Németországban olyan helyzettel van dolgunk, amely növekvő sebességgel tart a forradalom felé és amelynek rövidesen a mi pártunkat kell az előtérbe tolnia. Nekünk magunknak semmit sem kell tennünk ezért, csak hagynunk, hogy ellenfeleink dolgozzanak helyettünk. Amellett itt van az előttünk álló új éra, egy új, liberáliskodó, rendkívül határozatlan és ingadozó császárral[394], aki egyenesen arra született, hogy XVI. Lajos legyen belőle. Az egyetlen dolog, ami hiányzik nekünk, a kellő időben jövő külső lökés. Ezt Oroszország helyzete kívánja nekünk, ahol a forradalom megindulása már csak hónapok kérdése. Oroszországi embereink úgyszólván foglyul ejtették a cárt[395], dezorganizálták a kormányzatot, megrendítették a népi hagyományokat. Az összeomlásnak újabb, nagy csapás nélkül is be kell következnie a közeljövőben, s évekig folytatódik majd, ahogy 1789-től 1794-ig folytatódott; teljes időt ad tehát arra, hogy visszahasson a Nyugatra és különösen Németországra, úgyhogy a mozgalom fokozatosan emelkedő lesz, nem mint 1848-ban, amikor a reakció március 20-án javában mozgolódott már egész Európában. Egy szó mint száz, olyan pompás forradalmi helyzet van, mint még soha. Csak egy dolog ronthatja el: Szkobelev maga mondta Párizsban, hogy csak egy külső háború ránthatja ki Oroszországot abból a mocsárból, amelyben elsüllyed.[396] Ennek a háborúnak kell orvosolnia mindazt, amit a mieink életük feláldozásával ártottak a cárizmusnak. Mindenesetre elegendő lenne ahhoz, hogy a cár fogságát megtörje, a szociálforradalmárokat odavesse az általános népharagnak, megfossza őket a liberálisok támogatásától, amelyet most élveznek, s akkor hiába hoztak minden áldozatot; újra elölről kellene kezdeni mindent, kedvezőtlenebb körülmények között; de ilyen darabot aligha játszanak kétszer, s Ön Németországban is számíthat arra, hogy a mieink szükségképpen vagy együtt üvöltenek a hazafiakkal, vagy olyan dühkitörést zúdítanak a fejükre, hogy a merényletek utáni[41] ehhez képest gyerekjáték volt; akkor Bismarck a legutóbbi választásokra még sokkal különb módon válaszolna, mint annak idején a szocialista-törvénnyel[158].

Ha béke marad, akkor az orosz pánszlávisták csalatkoznak és hamarosan le kell lépniök. Akkor a császár* legfeljebb még egy utolsó kísérletet tehet az öreg, csődöt vallott bürokratákkal és tábornokokkal, akik már hajótörést szenvedtek. Ez legfeljebb néhány hónapig tarthat, s utána nincs más kiút,

* III. Sándor. – *Szerk.*

mint a liberálisokat egybehívni – azaz valamilyen fajta nemzetgyűlést, s ez, ahogy Oroszországot ismerem, forradalom à la 1789. Hát kívánjak-e akkor háborút? Bizonyára nem, még ha 200 nemes rablónép megy is tönkre közben.

De most elég, s térjünk rá Bürklire.* A brosúráját[397] nem olvastam, és elraktam valahova, de megpróbálom megkeresni itthon vagy Marxnál. Tehát nem tudom pontosan megmondani, mit akar. (Február 25.) Most kutattam át Marxnál az egész lakást, de nem találom. Az ilyen speciális kérdések, a mi munkamegosztásunk szerint, Marx területére esnek, s betegsége miatt nem is vitathattuk meg az ügyet.

Felteszem, hogy Bürkli minden zürichi földtulajdonosnak megengedi ilyen jelzálogkölcsön felvételét az ingatlanára, és hogy a záloglevél pénzként forgalomba kerül. Ekkor tehát a forgalomban levő pénz mennyisége a szóban forgó földtulajdon értékösszegéhez igazodik, nem pedig ahhoz a sokkal kisebb összeghez, amely a forgalomhoz elegendő. Már ebből következik tehát:

1. Vagy be nem válthatók a záloglevelek, és akkor a Marxnál kifejtett törvény értelmében[398] elértéktelenednek;

2. vagy beválthatók, és akkor a forgalom számára fölösleges rész visszaáramlik a bankhoz beváltásra, s megszűnik pénz lenni, amikor is a banknak természetesen tőkét kell lekötnie.

Nos, egy kamatozó, tehát értékét naponta változtató pénzpótlék már e miatt a tulajdonsága miatt sem alkalmas forgalmi eszköznek; nemcsak az árunak a valódi pénzben kifejezett árában kell előzőleg megállapodni, hanem a papírnak az árában is. A zürichieknek rosszabb üzletembereknek kellene lenniök, mint amilyennek én ismerem őket, ha az összes záloglevelet beválthatóságuk esetén nagyon hamar be nem szolgáltatnák a banknak beváltásra, és nem kizárólag a régi, kényelmes, nem kamatozó pénzt használnák újra. Akkor tehát a kantonális bank a saját tőkéjét és mindent, amit kölcsönbe tud kapni, lekötötte jelzálogra, és lesheti, honnan kap új üzleti tőkét.

Be nem válthatóság esetén viszont a záloglevelek minden további nélkül megszűnnek pénz lenni. Az emberek fémpénzt vagy jó papírpénzt szereznek a külvilágból, amely szerencsére valamicskével még nagyobb Zürich kantonnál, és ezt használják, minthogy senki nem fogja pénzként elfogadni ezeket a nyavalyás záloglevelet, amelyek ezután, amint Ön joggal mondja, nem egyebek, mint helyi jelentőségű adóslevelek. Ha pedig a kormány ragaszkodik hozzá, hogy pénzként rákényszerítse őket a közönségre, akkor jó kis meglepetésben lesz része.

* *V. ö. 248. old. – Szerk.*

Ezt privátim írtam, kérem, ne használja fel az *én* nevemmel, mert mint mondtam, nem olvastam a füzetkét, és arra sem volt időm, hogy átnézzem az erre vonatkozó klasszikus közgazdasági irodalmat; márpedig ilyen dolgokat fejből nem lehet tévedések kockázata nélkül csak úgy egyszerűen kritizálni. A dolog mindenesetre képtelenség.

Marx hétfőn reggel megérkezett Algírba, ahová én és az orvosok mindig is küldeni akartuk, de neki nem nagy kedve volt rá. Van ott egy polgári-törvényszéki bíró* – Bonaparte deportáltatta egykor –, aki sokat tanulmányozta a közösségi tulajdonviszonyokat az araboknál, s felajánlotta, hogy tájékoztatást ad neki róluk.

Kautskynak is szívélyes üdvözletem.

Híve
F. E

* Fermé. – *Szerk.*

61

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1882 február 23.

Kedves Barátom,

A „Financial Reform Almanach 1882"[399] megadja a következő címeket:

Dilke, W. Ashton, 1, Hyde Park Gate, S. W.

dettó, Sir Charles, 76, Sloane st., S. W.

Öntől hazatérve találok egy levelet dr. Donkintól (ő kezelte nemrégiben Hartmannt és a Marx családot is), amelyben ezt olvasom:

„Néhány nappal ezelőtt kaptam egy levelet Hartmanntól (feladó címe: 14, Huntley st., Bedford Sq.) azzal a kéréssel, hogy felkereshet-e engem. Azonnal válaszoltam a levelére – megjelöltem neki két napot, hogy válaszszon –, de semmit sem hallottam róla.

Abban az esetben, ha leveleim elkallódtak, kérem, közölje velem, tud-e róla valamit. Ha esetleg találkozik vele, szíveskedjék megmondani neki, hogy bármelyik délelőtt 11 és 12 óra között fogadom itt (60, Upper Berkeley st., W.)."

Szíveskedne Hartmann-nal közölni a fenti sorokat? Minthogy Donkin levele nem érkezett meg hozzá, attól tartok, hogy téves a *házszám*, amelyben nem lehetek biztos, mert csak Donkin révén ismerem. Nem áll tehát módomban, hogy közvetlenül biztosan érintkezést találjak H.-nal, ezért kérem az Ön közvetítését, főképp mert, mint mondja, egész közel lakik Önhöz.

Donkinnak azt válaszolom, hogy néhány napon belül remélhetőleg pontosabbat tudok neki mondani; ha lehet, kérem, adjon nekem felvilágosítást vasárnap este erről az ügyről.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia és angol

62

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe[30]

[Algír, 18]82 február 23.

Drága Gyermekem,

Beköszöntött a szép idő; egy nagyon kényelmes villában lakom, Algír erődítményein kívül, a dombokon; az egyedüli, amire szükségem van most, a nyugalom, remélem, hamarosan ismét „megjavulok".

Csókok az összes gyermekeknek; üdvözlet Longuet-nak.

Odaadó szeretettel

Old Nicked

Eredeti nyelve: angol

63

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

[Algír, 18]82 március 16.
Hôtel Victoria
(Továbbra is ide írj,
Fermé leveleivel.)

Drága Gyermekem,

Miután megkaptam *Fermé útján leveledet*, küldöncöt menesztettem az Hôtel d'Orient-ba, hogy ott is érdeklődjék, s átadták neki részemre a f. é. február 24-én kelt leveledet.

Most rövid beszámolót adok egészségi állapotomról.

Minthogy köhögésem makacsabb, sok köpet, álmatlanság stb., hívattam dr. Stephannt (aki több lakótársamat is kezeli), s így *február 26.* óta, amikor először vizsgált meg, az ő kezelésében vagyok. Nagyon határozott, szigorú ember. Úgy találta, hogy a mellhártyagyulladás következtében meggyengült bal oldalam a Párizsból való elutazásomtól mostanáig felhalmozódott kedvezőtlen befolyások miatt nem funkcionál normálisan. A legfőbb szer ez ellen a hólyaghúzó (a vizenyő kihúzása a hát és a mell bal oldalának kőrisbogár-kollódiummal való tetoválása* útján), amely jól hat nálam, s a köhögés ellen más „nyugtató" orvosság, végül minden étkezés után egy arzénes készítmény (íztelen, mint a víz). *Amennyire az idő megengedi*, folytassam mérsékelt reggeli sétáimat.

Sajnos (kedvezőbb időjárás esetén [bizonyára**] magától megszűnt volna a heves köhögés) március 6-án kezdtem véreset köpni, de március 8. és 9. után erősebb [vérzés**], kisebb utófájás tartott 12-éig, s 13-án teljesen *eltűnt minden nyoma ennek a haemorrhagiának****. Tehát egy hétig volt ez a kellemetlen epizód; dr Stephann erélyesen beavatkozott, minden mozgástól eltiltott (persze a sétától kezdve), majdnem ugyanígy minden beszédtől; forró

---

* – ecsetelése – *Szerk.*

** *A kéziratban nehezen kibetűzhető szó.* – *Szerk.*

*** – *vérzésnek* – *Szerk.*

lábfürdőket stb. rendelt, drasztikus gyógyszerek mellett. Ez alatt az idő alatt hólyaghúzókkal, köhögés elleni gyógyvizekkel stb. szintén tovább kezeltek, s a köhögés valóban rendkívüli módon csökkent. Lassanként az időjárás is fordulóponthoz érkezett, bár még nem egészen kifogástalan. A dombon épült villámban (Hôtel Victoria) – előttem a tenger öble és mellettem amfiteátrumszerűen emelkednek egymás fölé a villák – [kitűnő levegő*], még ha nem sétálok is a kis folyosón a szobám és a vele szomszédos más szobák előtt vagy a verandán, amely bejárat az első emeletre. A doktor csak akkor ad majd engedélyt a sétákra, ha még egyszer megvizsgálta a corpus delictit**. Megjegyzendő: az utóbbi időben nemcsak az étvágyam tért vissza, hanem végre *megint, álom* is jön a *szememre*. (Febr. 16. óta, valójában a Párizsban, a szállóban töltött éjszaka óta az álmatlanság megszakítás nélkül az említett időpontig tartott.)

Mindent egybevéve, az eredmény, amint Londonba is megírtam, az, hogy ezzel a bolond, rosszul megtervezett expedícióval most éppen elértem arra az egészségi szintre, amelyen akkor voltam, amikor eljöttem a Maitland Parkból. Mindamellett meg kell mondanom, hogy sok más idelátogató is ugyanezen a megpróbáltatáson ment és megy még át. Algír 10 éve nem járt így pórul a téli évaddal. Magamnak voltak némi kételyeim; volt tapasztalatom Wight szigetéről[31] és máshonnét, de Engels és Donkin kölcsönösen belelovalták egymást az Afrika-lázba, pedig egyikük sem kapott semmi különös információt, tekintve hogy időjárás szempontjából ez az év rendkívüli volt. Egyszer-egyszer célozgatással értésükre adtam, hogy legalább kezdeni Mentonéval (vagy Nizzával) kellene, mert Lavrov nagyon kedvező híreket kapott orosz barátaitól, de mindezt elsöpörte az én vérmes jó öreg Fredem, aki, ismétlem, magunk között mondom ezt, könnyen megölhetne valakit csupa szeretetből.

Meg kell mondanom neked, hogy ebben a villa-szállóban a két hölgy, aki vezeti, mindent megtesz a szolgálatomra, nem mulaszt el semmiféle gondoskodást vagy figyelmet. Ami pedig a hólyaghúzókkal való műveleteket illeti, egy fiatal gyógyszerész, Mr. Casthelaz (aki már december óta itt van anyjával együtt mint beteg) olyan kedves, hogy tetovál engem, megnyitja a vizenyővel telt hólyagokat, azután kötést tesz a némileg nyers bőrre stb. Mindezt a leggyengédebben csinálja, és a legtapintatosabb módon ajánlja fel ezeket az önkéntes szolgálatokat.

Mi sem volna varázslatosabb nyáron és előtte, mint Algír városa, kivált

* *A kéziratban nehezen kibetűzhető szó. – Szerk.*

** – bűntárgyat, bűnjelet (*itt*: beteg testrészt) – *Szerk.*

pedig a város előtt elterülő vidék; ezeregyéjszakai volna a hangulatom, főleg ha – feltéve, hogy egészséges vagyok – körülöttem volnának összes szeretteim (főként unokáimról nem feledkezve meg). Mindig elbűvölt, amikor híreket kaptam tőled a kis drágákról; Tussy is írta nekem, hogy a gyerekek nem mennek ki a fejéből és vágyik arra, hogy megint mellette legyenek. Én 4 hétnél előbb aligha hagyhatom el ezt a helyet, mert előbb alaposan végig kell csinálnom dr. Stephann vezetésével a kúrát, és csak akkor kell megkezdenem a tulajdonképpeni légkúrát (feltéve, hogy akkorra teljesen megjavult az idő).

Semmit sem láttam a „*Justice*"-ből (a „Citoyen"-nel való polémiából) és egyáltalában semmit a párizsi lapokból, az „Égalité" kivételével. Nagyon jólesik megtudnom leveledből, hogy Tussy tapintatosan elhárította a katasztrófát.[400] Ha Lissagaray megindítja „Bataille"-ját[401], bizonyára eljuttatod majd hozzám az első számokat; nem várok tőle nagy eredményt; de qui vivra, verra*.

A derék Fermé legelső napjaimban (még az Hôtel d'Orient-ban) lerohant, úgy értem, hogy *járkáltatott engem hegyen-völgyön és városon keresztül* s emellett *agyonbeszélt*. Mindennek egyszeriben véget vetettem, értésére adva, hogy invalidus vagyok. De nagyon jót akart; most tudja, hogy nekem a nyugalom, magány, hallgatás állampolgári kötelességem.

Csókoltatom a kicsinyeket. Üdvözlöm Longuet-t. És sokszor csókollak téged, drága gyermekem.

Old Nicked

* – aki megéri, meglátja – *Szerk.*

64

Marx Paul Lafargue-hoz

Párizsba[402]

[Algír, 1882] március 20., hétfő

Kedves Paulom,

Március 16-i kedves levelét ma (20-án) kézbesítették, így láthatólag jóval rövidebb ideig volt úton, mint általában a Londonból jövő levelek.

Mindenekelőtt, derék gascogne-im, „mit jelent az, hogy Felső-Moustapha"? „Moustapha" személynév, akár John. Ha a rue d'Islyn kimegy az ember Algírból, hosszú utcát lát maga előtt. Egyik oldalán, a dombok lábánál, mór villák emelkednek, kertekkel övezve (az Hôtel Victoria is ilyen villa); a másik oldalon az út mentén teraszosan ereszkedő házak vannak. Mindezt együtt „Felső-Moustaphá"-nak hívják; Alsó-Moustapha Felső-Moustapha lejtőjénél kezdődik és egészen a tengerig húzódik. A két Moustapha egy községet alkot (Moustaphát), amelynek maire-je* (ez az ember nem arab és nem is francia nevet visel, hanem németet) időről időre hivatalos falragaszok útján közöl különféle dolgokat lakosaival – mint látja, nagyon szelíd uralom ez. Felső-Moustapha utcáin állandóan új házakat építenek, régieket bontanak stb., de bár az ezzel foglalkozó munkások egészséges emberek és helybeli lakosok, már az első háromnapi munka után megkapják a lázt. Ezért fizetésüknek egyik része a napi kininadag, amelyet a vállalkozó ad. Ugyanez a szokás figyelhető meg Dél-Amerika különféle helyein is.

Kedves augurom. Ön olyan jól tájékozott, hogy ezt írja: „Ön nyilván falja az összes francia újságokat, amelyeket Algírban árusítanak"; valójában azonban még azt a néhány újságot sem olvasom, amelyet az Hôtel Victoria más vendégei Párizsból kapnak; politikai olvasmányaim a „Petit Colon" (ez egy kis algíri lapocska, olyasfajta, mint a párizsi „Petit-Journal" vagy a „Petite République Française" stb.[403]) távirati jelentéseire korlátozódnak. Ez minden.

Jenny azt írta nekem, hogy elküldi Longuet cikkeit, amelyeket Ön is

* – polgármestere – *Szerk.*

megemlít, de eddig nem kaptam még meg őket. Az egyetlen újság, amelyet kapok Londonból, az „Égalité", de ez nem nevezhető újságnak.

Fura alak Ön, Szent Pál! Honnan vette, vagy ki mondta Önnek, hogy „jóddal kell bekennem a bőrömet"? Ön most félbeszakít és azt mondja, hogy ez teljesen jelentéktelen dolog, de itt kiütközik az Ön módszere az „anyagi tényt" illetően. Ex ungue leonem!* Valójában az Ön „jódos bőrbekenései" helyett be kell ecseteltetnem a hátamat kőrisbogár-kollódiummal, hogy kihúzza a vizenyőt. Mikor először pillantottam meg ilyen módon megdolgozott bal oldalamat (mellemet és hátamat), egy miniatűr dinnyéskertre emlékeztetett. Március 16. óta, amikor Engelsnek írtam[2], nincs sem a hátamon, sem a mellemen (most ezen az utóbbin van az ecsetelés sora) egyetlen száraz hely sem, amelyen meg lehetne ismételni ezt a műveletet; 22. előtt nem lehet ezt megtenni.

Ön azt mondja: „Mellékelek ide egy meghívólevelet, amely meg fogja nevettetni Önt." Es regular.** De hogy akarja, hogy nevessek, amikor az „ide mellékelt" levél még mindig az Ön tulajdon kezében van? Ha lehetőség lesz rá, emlékeztetem majd Fermé urat egykori proudhonista elvbarátjára, Lafargue-ra. Most azonban, amíg az orvos*** meg nem engedi, hogy kijárjak, kihasználom az időt, hogy senkinek se engedjek meg sem gyakori látogatást, sem elhúzódó beszélgetést.

Az esőzés továbbra is folytatódik; annyira szeszélyes az idő, hogy óráról órára változik, minden fázison áthaladva, vagy az egyik végletből hirtelen a másikba csapva át. Mindamellett megfigyelhető a fokozatos javulás tendenciája, de várni kell. S ha arra gondolunk, hogy Marseille-ből való elutazásom óta a mai napig Nizzában is és Mentonéban is szakadatlanul a legpompásabb idő volt! De az az afrikai napfény, meg az itteni csodatévő levegő – rögeszme volt, s nem én vagyok felelős érte!

A múlt szombaton Felső-Moustaphán eltemettük egy Victoria-beli lakótársunkat, név szerint Armand Magnadère-t; egészen fiatal ember volt, akit párizsi orvosok küldtek ide. Egy párizsi bank alkalmazottja volt; főnökei tovább folyósították neki Algírban a fizetését. Hogy anyjának kedvére tegyenek, táviratilag intézkedtek, hogy exhumálják a holttestet és Párizsba szállítsák – s mindezt az ő számlájukra. Ritkán lát az ember ilyen bőkezűséget még azoknál is, akik „idegen pénzekkel" foglalatoskodnak.

---

* – Körméről ismerni meg az oroszlánt! – *Szerk.*

** – Rendben van. – *Szerk.*

*** Stephann. – *Szerk.*

Álmom lassanként visszatér; aki nem szenvedett álmatlanságban, az nem érezheti azt a boldog állapotot sem, amikor eloszlik végre az álmatlan éjszakák rémsége!

Üdvözlet az én kedves Kakadumnak és az összes többieknek.

Híve
K. Marx

Forrásnyelve: orosz

65

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

[Algír, 18]82 március 27., hétfő

Kedves Gyermekem,

Ma (március 27-én) kaptam meg leveledet; tudod, mennyire örülök mindig, ha hallok rólad. Beszámolóimban nem titkoltam el előled a legrosszabbat sem; így abban is teljesen bizonyos lehetsz, hogy *egyszerűen az igazságot mondom*, amikor bejelentem, hogy neked írt legutóbbi levelem* óta egészségi állapotom fokozatosan javul. Nem gyötör már álmatlanság (ez mindennél rosszabb), sem étvágytalanság, sem heves köhögés, ez az utóbbi igazán sokat enyhült. Persze, a *hólyaghúzókat* erős hatásuk miatt csak hetenként egyszer lehet újra alkalmazni; ezért beletelik egy időbe a baloldali mellhártya meggyógyításának folyamata (e szerv fő szövete egyáltalán nincs megtámadva). Persze az időjárás nagyon szeszélyes, hirtelen változásokkal, viharokkal, meleggel, hideggel, esővel, valójában csak kevés jó időközzel – a leghőbb kívánság még mindig az évszaknak *megfelelő* állandó meleg és száraz levegő. Ha éppen döntő fordulóponthoz érünk is, mint tegnap – szép nap volt, és sétát tettem –, de ma szürke az ég (feketés árnyalattal), szakad az eső, süvít a szél. Az emberek itt már nagyon unják ezt, mert, nem kell újra meg újra elismételnem: az ilyen idő, s ez december óta (bezárólag) tart, teljesen abnormális dolog Algírban. Tájékozódni kellett volna, mielőtt ilyesminek nekivág az ember.

Köztünk szólva: Bár Wight szigetén kedvezőtlen volt az idő[31], egészségem mégis annyit javult, hogy mikor visszatértem Londonba, csodálkoztak az emberek. Akkor azonban, Ventnorban, *nyugalmam* volt; Londonban viszont Engels izgatottsága (Lafargue, a kuruzsló, szintén azt gondolta, hogy mindössze „sétálásra", szabad levegőre stb. van szükségem) valóban feldúlt: úgy éreztem, nem bírom tovább; ezért akartam olyan türelmetlenül elkerülni Londonból, bármi áron! Igazi, legőszintébb szeretetből is meg

* *V. ö. 269–271. old. – Szerk.*

lehet ölni valakit; mindent összevetve semmi sem veszélyesebb ilyenkor egy lábadozóra nézve!

Mint mondtam neked*, drága gyermekem, szerencsém volt és jóakaratú, kedves és szerény emberekkel találkoztam (svájci franciákkal és valódi franciákkal; villa-szállómban nincsenek sem németek, sem angolok). Maurice Casthelaz úr önkéntesként tevékenykedik dr. Stephann utasításai szerint; Nym sem lehetne gondosabb és figyelmesebb nála. Ezért, gyermekem, ne gyötörd magad segítség nélküli helyzetben képzelve el engem. Van elég férfi és női segítségem; s másfelől mint „páciensnek" megvan az a kiváltságom, hogy hallgassak, visszavonuljak stb., ha jobban szeretem a magányt, vagy azt, hogy ne vegyek tudomást a társaságról.

Általában teljesen elhanyagoltam a francia, angol stb. napi sajtót; csak a távirati híreket olvasom. Amiket például kívánnék, azok Longuet-nak a sztrájkról szóló cikkei volnának (Lafargue nagyon dicsérően írt nekem ezekről a cikkekről). Ami Massard ostobaságát illeti, eddig csak azt tudom róla, amit te írtál nekem.

Írj Hirschnek, hogy küldje el nekem Adam-féle cikkét[104]. Azt szeretném, ha egy szép napon bűvös sapkával itt teremne Johnny; hogy álmélkodnék az én kis drágaságom a mórokon, arabokon, berbereken, törökökön, négereken, egyszóval ezen a Bábelen meg ennek a „civilizált" franciákkal stb. és az unalmas britekkel kevert keleti világnak a (többnyire poétikus) kosztümjein. Csókoltatom az én édes Harrymat, a nemes Wolfot és a nagy Pát** is!

És most ég veled, jóságos gyermekem; Longuet-t is üdvözlöm.

Old Nicked

Ami a munkát illeti, arról még szó sem lehet; még arról sem, hogy egy új kiadáshoz átjavítsam a „Tőké"-t.[350]

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 270. old.* – *Szerk.*

** Henry, Edgar és Marcel Longuet. – *Szerk.*

66

Engels Henry Mayers Hyndmanhoz

Londonba[405]

[London, 1882 március 31. körül.]

Tisztelt Uram,

Köszönöm a nekem küldött pamfletot.[406] Nagyon örülök, hogy ismét kihozták a remek öreg Tom Spence-et.

Nagyon fogok örülni, ha személyesen megismerkedhetek Önnel, mihelyt Ön rendezte dolgát Marx barátommal – mint látom, most megengedheti magának, hogy idézze őt.*

Őszinte híve
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 231. old. – Szerk.*

67

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

[Algír, 18]82 április 6[–7].

Édes Gyermekem,

Fermé bíró éppen most hozta el március 31-én kelt leveledet; mindig nagyon örülök leveleidnek, de mikor találtál időt, drága gyermekem, megírásukhoz? Sokszor gondolok aggódva kis háztartásodra, amely csak annak a csodabogár Emilynek a szolgálataira szorítkozik, pedig a négy kisfiú maga is igénybe venné egy különb szolgáló egész munkaidejét.

Néhány nappal ezelőtt Fermé átadta nekem a „Justice" megígért számait is (benne Hirsch agyszüleményeit, madame Adam „Revue"-jéből átvéve[404]) – Longuet-nak a „sztrájkokról" szóló cikkei nagyon jók. *Mellesleg*: Azt mondja valahol, hogy Lassalle *csak* a *szavakat* találta fel (nem pedig magát a törvényt, amelyet Ricardo, Turgot stb. fejtett ki[407]). De valójában Lassalle kölcsönvett egy a „művelt" németek előtt jól ismert *kifejezést Goethétől*, aki viszont *Szophoklész* „örök nem változó törvényeit" módosította „örök vaserejű törvényekre".[408]

Fermének csöndben, olvasva kellett ülnie velem szemben a szobámban, amíg be nem fejeztem egy Tussynak szóló levelet (tőle ugyanazon a napon kaptam levelet, Engelstől szintén[2]), hogy az Algírba menő küldönc számára készen legyen.

Mára várom dr. Stephannt. Ha eljön, be tudok számolni majd vizsgálatáról, mielőtt holnap reggel elküldöm neked e sorokat. Időközben kielégítően javul egészségi állapotom, ha lassú is olyasvalakinek, aki nagyon szeretne ismét aktív lenni és abbahagyni a gyengélkedés ostoba mesterségét. Mindennek a késedelemnek ez a gyalázatos algériai időjárás az oka, amely mindenképp teljesen abnormális, 12 éves itt-tartózkodása alatt Fermé sohasem tapasztalt ilyet. Az idő továbbra is állhatatlan, változó, szeszélyes; *áprilisi idő*, amely naposból hirtelen esőssé változik, melegből hűvössé, hideggé, az áttetsző ég komorrá, csaknem feketévé, a száraz levegő vízpárától nehézzé; egyszóval, az időjárás távol van attól, hogy „kiegyensúlyozott" legyen, vagy az átlagos, „normális" algériai „tavasz" jellegét öltse. Mégis,

ha nem fúj erős szél, ha nincs eső, akkor kellemesek a korai órák áprilisban, úgyhogy ma, tegnap és tegnapelőtt megengedhettem magamnak a reggeli sétát; így három egymás utáni egy-két órás reggeli sétálást élveztem.

Most éppen félbeszakít valami *lárma*, amely a kicsiny, teraszosan emelkedő kertből (egy pirosló virágoskertből) hallatszik; ez a feljáró a *verandánkhoz* (mögötte van a villánk első *emelete*); az én szobám (és 5 másik) a második emeleten van, a veranda fölötti kis folyosóra nyílik, mind a kettő elöl a tengerre néz és minden oldalra szép panorámát nyújt. Nos, a lárma a folyosóra hívott, s hogy nevetett volna, ha mellettem van, az a kis Johnny, mennyire szívéből, milyen boldogan, lenn a kertben egy igazi koromfekete néger táncol, egy kis hegedűn játszik, hosszú vas-kasztanyettáit csattogtatva, kifejező pózokban vonaglik és széles, vidám vigyorra húzza arcát. Ezek az algériai négerek azelőtt általában török, arab stb. urak rabszolgái voltak, de a francia uralom alatt felszabadultak.

Nos, *mögötte*, a néger mögött, egy másik alak látható, aki méltóságteljesen és kissé leereszkedően mosolyog a fekete mutatványain. Egy *mór* ez (*angolul* moor, *németül* Mohr); *mellesleg*, *móroknak* Algériában *az arabokat* nevezik, ezeknek egy kis részét, amely otthagyta a sivatagot és közösségeiket, s városban lakik, együtt az európaiakkal. Magasabbak, mint az átlagos francia, hosszúkás arcúak, sasorruk van, szemük nagy és csillogó, hajuk és szakálluk fekete, bőrük színe különféle árnyalatú, a csaknem fehértől a sötétbronzig. Öltözetük – még rongyosan is – választékos és ízléses, *bugyogó* (vagy palást, amely inkább tóga, vékony fehér gyapjúból), vagy *csuklyás köpönyeg*; a fejfödőjük (kedvezőtlen, túl meleg stb. időben a *csuklya* erre is szolgál) turbán, azaz egy darab fehér muszlin, amelyet kerek sapkájuk köré csavarnak; lábszárukat általában csupaszon hagyják, lábukat is, de olykor sárga vagy piros szattyán*papucsot* hordanak.

Még a legszegényebb mór is felülmúlja a legnagyobb európai komédiást abban a művészetben, amellyel leplét redőkbe szedi, és abban, hogy akár jár, akár áll, természetes, kecses és méltóságteljes a tartása. (Mikor öszvérükön vagy szamarukon, vagy kivételképp lovukon *ülnek*, mindig az egyik oldalon lógatják le mindkét lábukat, nem úgy, mint az európai, aki két lába *közé* veszi a lovát – ilyenkor a tunyaság benyomását keltik.)

Szóval az említett mór – a néger mögött a kertünkben – kiabálva árul „narancsot" és „kakast" (tyúkot is beleértve), furcsa keveréke ez az eladó áruknak. A még most is méltóságteljes mór és a táncoló, vigyorgó néger között egy állat illegeti magát – egy nagyon hiú *páva* (egyik panzióbeli társunké) – csodálatosan kék nyakával és igen díszes hosszú farktollaival. De szívesen hallanám, ahogy az én Johnnym csengőn nevet ezen a trión!

Most délután 4 óra van (a délután egy részében persze beszélgettem Fermével, amikor leveledet hozta, aztán később ő elment Algírba). Zuhog az eső, a hőmérséklet hirtelen csökkenése nagyon kellemetlen. Szívélyes üdvözletem dr. Dourlennek!

[18]82 április 7.

Egész éjszaka esett; ma reggel borult az ég, de eső nincs; kellemes a levegő, de túl van telítve vízpárával. Sétáltam egy órát (reggel 9-től 10-ig), tartva tőle, hogy rámtör az eső – de eddig nem tette. Minthogy dr. Stephann sem tegnap, sem tegnapelőtt nem jött el, ma reggel írtam neki, de mindenesetre ezek a sorok, minthogy még ma el akarom küldeni őket, nem várhatják meg az orvosi vizsgálatot. Ő nem fog délután 5 óra előtt megjelenni. Látod, jó jel, hogy az orvos egy kissé elhanyagol; más szóval, már nem igyekszik annyira, hogy rövid időközökben pontosan ismételje látogatásait.

Milyen boldog is leszek, ha visszatérek unokáimhoz és kiváló mamájukhoz! Semmiképpen nem vagyok hajlandó itt-tartózkodásomat hosszabbra nyújtani, mint ahogy az orvos feltétlenül szükségesnek tartja. Sok csók

Old Nickedtől

A mellékelt kivágást egy német-amerikai újságból Engels küldte nekem, mulatságos bírálata ez a legújabb „teuton szolgaköltészetnek". Remélem, Longuet megpróbálja megérteni.[409]

Kedves gyermekem, már lepecsételtem ezt a levelet, de újra fel kellett bontanom. Dr. Stephann valamivel korábban jött, mint vártam. Az újabb vizsgálat alapján arra a véleményre jutott – s én nagyon boldog vagyok, hogy ezt közölhetem veled –, hogy időközben bal oldalam csaknem ugyanúgy meggyógyult, mint a jobb.

Eredeti nyelve: angol

68

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Londonba

[London,] 122, Regent's Park Road
1882 április 10.

Kedves Lavrovom,

Köszönettel visszaküldöm Önnek a korrektúraíveket.[360] Már előbb megtettem volna, de azt reméltem, hogy tegnap este látom és mondhatom Önnek: Христось воскресь-ли он?*

Lenne szíves néhány napra kölcsönadni nekem az előszó német kéziratát? A „Sozialdemokrat" kért bennünket, hogy küldjük el neki, s minthogy a dolog már megjelent a „Народная Воля"-ban (büszkék vagyunk, hogy munkatársai lettünk), ez nem ütközhetik többé nehézségbe.

Híve
F. Engels

Úgy látom, hogy gondolatunkat nagyon jól tolmácsolták.

Eredeti nyelve: francia

* – Föltámadott-e Krisztus?[410] – *Szerk.*

69

Engels Berthold Sparrhoz

Londonba

(Fogalmazvány)

[London, 18]82 IV. 12.

Igen Tisztelt Uram,

Nem ismerem sem Önt, sem K. Schmidt urat, akire hivatkozik.[411] Ha K. Schneidt úrra, az anarchistára gondol, ő persze bevezetheti Önt a Rose Street-i klubba[412] és támogatást szerezhet Önnek. Tekintettel arra a módra, ahogy a „Freiheit" emberei nekiestek a németországi szociáldemokrata pártnak[243], én aligha érezhetem hivatottnak magamat arra, hogy ezen irányzat híveinek a hóna alá nyúljak. Nem tudom azonban, hogy Ön melyik irányzathoz tartozik, s a német klub, amely a nagy németországi párttal tart, tudvalevőleg a Tottenham Street 49-ben van[413], és érthetetlen volna előttem, ha ez a két klub éhen engedne halni egy menekült elvtársat. — Anyagi eszközeim aligha engedik meg, hogy abban a nagy ínségben, amelyet a német rendőri üldözés a nagy szociáldemokrata párt tagjai közt előidézett, másik, ellenlábas irányzatok híveit is támogassam. De ha a Tottenham Street-i egyesület kész tenni valamit Önért, akkor én szívesen kész vagyok hozzájárulásra.

Kiváló tisztelettel

70

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[388]

[London, 1882 április 13.]

Kedves S.,

Ma postán elküldtem neked az eddig megjelent „Égalité"-kat. Folytatása következik. Marx Algírban van, visszaesett a mellhártyagyulladásba, most már majdnem teljesen leküzdötte. De jövő télen nagyon kell majd vigyáznia. Remélem, hamarosan jön tőled levél. Mit csinál a fiad*? Szívélyesen üdvözöl

barátod
F. E.

* Adolph Sorge. – *Szerk.*

71

Marx Laura Lafargue-hoz

Londonba

[Algír, 18]82 április 13[–14.] csütörtök

Kedves Kakadu,

Szemrehányást teszek magamnak, hogy még nem írtam neked újra, nem mintha volna valami különösebb beszámolnivaló innen. Milyen gyakran gondolok rád, amikor Eastbourne-ban voltál, Jennym betegágyánál[414], naponkénti hűséges látogatásaiddal úgy felvidítva a zsémbeskedő Old Nicket. De tudnod kell, kedves gyermekem: az előző hét és ez a hét a húsvéti szabadsága Fermének. Az ő lakása a rue Michelet-n van (így hívják Felső-Moustapha útjának egyik részét), annak a magaslatnak a lábánál, amelyről az Hôtel Victoria letekint. Neki ide csak egy ugrás, bár „másznia" kell, mert kiépített út nem vezet föl. Valóban, ezen idő alatt sűrűn látogatott, úgyhogy legőszintébb levélírási szándékaim ellenére elrabolta délutánjaimat. – Egyébként nem kellemetlen vendég Fermé úr, nincs híján humornak. Mikor elolvasásra odaadtam neki „Citoyen"-eket meg „Égalité"-kat, s utána eljött, jót nevetett a Guesde-féle „jövő terrorizmusán", amely addig tart, míg a nyomdafesték anticipando* le nem guillotinozza az utolsó burzsoá elnyomót is. Fermé nem szereti Algírt, az éghajlat nem való neki, családjának sem (gyakran szenvednek láztól stb.), bár ennek összes tagjai, felesége őnagyságától kezdve, „bennszülöttek". Mindenekelőtt azonban a bírói fizetésből igen szerény életmódra is alig futja. Gyarmati fővárosokban mindig drága az élet. Egy dolgot elismer, sehol más olyan városban, amely egyszersmind a központi kormányzat székhelye, nincs ekkora „laisser faire, laisser passer"**; a rendőrség *a legszükségesebb minimumra* van csökkentve; hallatlanul nagy a nyilvános fesztelenség; ezt a mór elemek vezették be. A muzulmánok valójában nem ismernek el semmiféle alárendeltséget; ők nem „alattvalók", sem „kormányzottak", tekintély nincs, csak a politiká-

* – anticipálva – *Szerk.*

** – „a dolgoknak szabad folyást engedés" (*szó szerint*: „engedd tenni, engedd menni") – *Szerk.*

ban; ezt nem értik meg az európaiak. Algírban kevés a rendőr, s ezek is legnagyobbrészt bennszülöttek. Pedig ahol így keverednek a nemzeti elemek, és méghozzá gátlástalan természetűek, gyakran elkerülhetetlenek az összeütközések, s a *katalánok* igazolják régi hírnevüket: fehér vagy piros övük, amelyet nem mint a franciák, a ruhájuk alatt, hanem mint a mórok, a kabátjuk körül viselnek, sokszor rejt mint „gombostűt" *hosszú tőrt*, amelyet Katalónia e gyermekei minden teketória nélkül, pártatlanul „használnak" olaszok, franciák stb. és bennszülöttek ellen. Mellesleg: néhány napja Oran tartományban elfogtak egy pénzhamisító bandát, köztük a főnöküket is, egy volt spanyol tisztet; európai ügynökségük, mint kiderült, Katalónia fővárosában van – Barcelonában! A fickók egy részét nem tartóztatták le, elmenekültek Spanyolországba. Ezt az újságot és a hasonlókat Fermétől tudom. Ez utóbbi kétféle előnyös ajánlatot kapott a francia kormánytól; *először*, hogy menjen Új-Kaledóniába, ahol egyúttal az új bírósági rendtartás bevezetésével is megbízzák, 10 000 frank fizetéssel (és ingyenes odautazás családjával, ott pedig ingyenes hivatali lakás); vagy pedig, *másodszor*, *Tuniszba*, ahol szintén magasabb hivatali rangot töltene be, mint itt, és sokkal kedvezőbb feltételekkel. A döntésre határidőt adtak neki; valamelyiket a kettő közül elfogadja.

Fermé úrról természetes az átmenet az *időjárásra*, mert ő kiadósan káromkodik emiatt. – Húsvéthétfő óta (bezárólag) egyetlen reggeli sétát sem mulasztottam el, pedig csak tegnap (12-én) és ma nem éreztük április szeszélyeit. *Tegnap*, bár enyhe sirokkóban és ennek következtében néhány szellőkésben volt részünk, igen ragyogó lett az idő: reggel 9 órakor (12-én) 19.5°-ot mutatott a hőmérő árnyékban és 35°-ot napon. A reggeli séta ellenére (április 12.) délután ellátogattam Algírba, hogy az ottani kikötőben megnézzem a „Nagy Péter"-t, a néhány napja befutott orosz páncélos hajót.

A hivatalos meteorológiai iroda erős légköri mozgásokat jelez április 15–16-ra (akkorra vihart), 19., 21., 25., 27., 29., 30-ra; mindemellett egészében véve jó lesz az idő április hátralevő részében; de egyúttal attól félnek itt, hogy *májusban*, az *igazi algériai tavasz* elmaradásának kárpótlásául (mert ez csak tegnap kezdődött), rögtön elviselhetetlen nyári hőség áll be. Akárhogy lesz is, én nem vagyok hajlandó corpus vile* lenni az időjárás kísérleti állomása számára. A legutóbbi 4 $^1/_2$ hónap teljesen abnormális jellegét tekintve, az ördög tudja, mit tartogat még Algéria. Tegnapelőtt számos okos ember (köztük az illusztris „Ranc") elhagyta az afrikai partot. Én is csak addig maradok, amíg dr. Stephann ki nem jelenti, hogy a bal

* – kísérleti alany (*szó szerint*: értéktelen test) – *Szerk.*

oldalam meggyógyult, eltekintve egy kiállott mellhártyagyulladásból megmaradt, a doctissimi* dr. Donkin és dr. Hume által természetesen ismert sebhelytől. A bosszantó itt az, hogy a köhögés mostanáig állandóan ismétlődik, ha mérsékelt határok közt is; mindamellett gyakran unalmas.

Egy nagyon kellemes félbeszakítás: Kopognak az ajtón: tessék! Madame Rosalie (az egyik szolgáló lélek) levelet hoz tőled, kedves Kakadu, és a derék gascogne-itól**, hosszú levelet, amelynek papírján, valamint borítékján is már ott a hivatalos bélyegző: „*L'Union Nationale*"[415]. Ezúttal, úgy látszik, sikerült a dolog. Ez nem olyan vállalkozás, amilyeneket K. Hirsch úr patronál! Persze másfelől közelebb kerül az én Kakadum eltávozása! Remélem, hogy még nem olyan hamarosan. Az is bizonyos kárpótlás nekem, hogy Jennyke és gyerekei számára Kakadu néni olyan nagy nyereség; ezenkívül nem kell egész éven át Londonban ülnöm; Párizs olyan közel van. – Apropó. *Lafargue elküldte* a cikk folytatását Pétervárra?[416] (Nem tudom, mi lett az első küldeménnyel.) Nagyon fontos, hogy ne veszítsünk el olyan pontot, mint Pétervár; fontossága napról napra növekedni fog! Az oda író tudósító számára is!

Második félbeszakítás: Most déli 1 óra, s én megígértem, hogy madame Casthelazzal, fiával és egy másik panzióbeli társunkkal, madame Claude-dal (Neufchâtelből) együtt meglátogatjuk a „*Jardin du Hammá*"-t vagy „*Jardin d'Essai*"-t. Estebéd előtt (du. 6 óráig) vissza kell érni, aminél később eddig még sohasem merészkedtem írásra. Holnapig tehát vége. Csak Kakadu hasznos ismereteinek gyarapítására engedem meg magamnak azt a megjegyzést, hogy ugyanennél a Hammánál szállt partra 1541 október 23-án 24 000 katona V. Károly császár (vagy, ahogy a spanyolok mondják, I. Carlos) parancsnoksága alatt; egy hét múlva szétvert seregének roncsaival kellett azokra a hajókra szállnia, amelyek megmenekültek a 26-i viharból és amelyeket Doria nagy nehezen gyűjtött újra össze Matifounál.[417] Ezt az utóbbi helyet, vagyis a Matifou-fokot, amelynél az Algíri-öböl végződik, Algírral szemben keletre, jó távcsővel az Hôtel Victoria folyosójáról magam is kivehetem.

Április 14., péntek

Ezt a levelet *abban az időpontban* kezdem, amelyben az előzőhöz néhány sort hozzátettem, vagyis kb. *déli 1 órakor*. A tegnapi nap olyan szépen végződött, mint a 12-i. 12-én és 13-án is *este* (8 óra felé) meleg volt – ez egészen

---

* – nagy tudományú(ak) – *Szerk.*

** Paul Lafargue. – *Szerk.*

kivételes –, de ugyanakkor (viszonylag) hűvös is, tehát igazán pompás. Ma reggel egy kissé „fülledtebb" a hőség, s éppen két órája erős szél fúj, talán a 14–15-ére tegnap jósolt „vihar".

Tegnap déli 1 órakor lementünk Alsó-Moustaphába, s onnan a városi vasút elvitt bennünket a *Jardin Hammá*ba vagy *Jardin d'Essai*be, amely *„nyilvános sétány"*, olykor katonazenével, *„palántakert"* hazai főzelékfélék termesztésére és terjesztésére, végül *tudományos botanikai kísérletek* céljaira és *„növénykert"*. Mindez igen nagy területet foglal el, melynek egy része dombos, a többi a síksághoz tartozik. Ahhoz, hogy mindent tüzetesebben megnézzünk, legalább egy egész nap kellene, s amellett az, hogy egy *szakember* legyen velünk, mint pl. Fermé úr barátja, az öreg fourierista Durando úr, a botanika professzora, aki a Francia Alpinista Klub egyik csoportjának rendszeres vasárnapi kirándulásait vezeti. (Nagyon sajnáltam, hogy testi állapotom és dr. Stephann szigorú tilalma miatt mostanáig még nem vehettem részt ezeken a kirándulásokon, amelyekre 3 ízben meghívtak.)

Nos, mielőtt bementünk a „Jardin d'Essai"-be, kávét ittunk, persze a szabadban, egy mór „kávéházban". A mór kitűnően készítette el, mi egy padon ültünk. Fél tucatnyi mór vendég [...*]egy durva asztalnál, ráhajolva, keresztbe vetett lábbal, iszogatott kis kávéskannájából (mindenki kap egyet) és kártyázott (ez a civilizáció egyik fölöttük aratott győzelme). Nagyon megkapó látvány ez: Néhányan ezek közül a mórok közül igényesen, sőt dúsan öltözöttek, mások, ezúttal azt merném mondani, *zubbonyban* voltak, amely valamikor fehér gyapjúnak látszhatott, de most rongyokban és cafatokban lógott – de az igazi muzulmán szemében az olyan véletlenségek, mint szerencse vagy balszerencse, nem különböztetik meg egymástól Mohamed gyermekeit. *A társadalmi érintkezésben való teljes egyenlőségüket* nem csorbítja ez; ellenkezőleg, csak akkor ébrednek tudatára, amikor demoralizálva vannak; ami a keresztényekkel szemben táplált gyűlöletüket és e hitetlenek fölötti végső győzelmük reményét illeti, politikusaik a teljes egyenlőségnek ezt az érzését és gyakorlatát (nem a vagyon vagy pozíció, hanem a személyiség egyenlőségéét) tekintik – joggal – biztosítéknak arra, hogy a gyűlöletet fenntartják, s a reményről nem mondanak le. Forradalmi mozgalom nélkül mégsem mennek semmire sem.

A *Jardin d'Essai* sík részéről csak ennyit jegyzek meg: *Három nagy hosszanti „allé"* vágja át, csodálatos szépségűek; a főbejárattal szemben van a *„platán-allé"*; azután a *„pálma-allé"*, amely 72 óriási pálmából álló oázisban végződik, ezt a vasút és a tenger határolja; végül a magnóliák és egy füge-

* *A kézirat itt olvashatatlan. – Szerk.*

fajta (a ficus roxburghi*) „allé"-ja. Ezt a három nagy „allé"-t magát is átszeli sok más, őket keresztező, így a hosszú „*bambusz-allé*", amely csodálatos, a kenderpálmák „allé"-ja, a sárkányfáké, az eukaliptuszoké (tazmániai kék gumifáké) stb. (az utóbbiak rendkívül gyorsan burjánzanak).

Európai növénykertekben természetesen nem lehet ilyenfajta „allé"-kat nevelni.

Egy platánokkal körülvett nagy köröndön délután katonazenét adtak; a zenekar vezetője, egy tisztes, a szokásos francia egyenruhában volt, a zenészek viszont – (közkatonák) – bő piros bugyogóban (keleties szabásúban), fehér gyapjú-lábbeliben, amely egészen a bugyogóhoz erősíthető; fejükön piros fez.

A kertből nem említem meg (de orrunknak nagy élvezetet szerzett egy részük) a narancsfákat, a citromot, ugyanígy a mandulafákat, olajfákat stb. sem; még sokkal kevésbé a kaktuszt és az aloét, amely a bozótban vadon is megterem (ugyanúgy a vad olajfa és mandula is) a rezidenciánk közelében.

Bármennyire elbűvölt is ez a kert, meg kell jegyeznem, hogy utálatos az ilyen és hasonló kirándulásokon az elkerülhetetlen *mészpor*; jól éreztem ugyan magam délután és hazatérés után és éjjel, de a por izgató hatása bizonyos köhögési kellemetlenségeket okozott.

Még mára várom dr. Stephannt, de e sorok elküldésével nem várhatok; erről tehát később Frednek számolok be.**

Végül, ahogy a svábföldi Mayer szokta mondani: helyezkedjünk egy kicsit magasabb történelmi álláspontra***. Nomád arabjaink (akik sok tekintetben nagyon lesüllyedtek ugyan, de némely derék tulajdonságukat a létért vívott harcuk folytán megtartották) nem felejtették el, hogy ők egykor nagy filozófusokat, tudósokat stb. termeltek ki, és hogy az európaiak kinevetik őket jelenlegi tudatlanságuk miatt. Innen ered a következő jellemző, rövid arab tanmese:

Egy viharos folyónál készenlétben tartja kis ladikját a révész. Beszáll egy filozófus, hogy átkeljen a túlsó partra. A következő párbeszéd bontakozik ki:

Filozófus: Révész, ismered a *történelmet*?
Révész: Nem!
Filozófus: Akkor életed fele odaveszett!

---

* – mézgás fikusz – *Szerk.*
** *V. ö. 49–51. old.* – *Szerk.*
*** *Az eredetiben tájszólásban*: setze wir uns ä bissel auf ä hähäre historische Standpunkt. – *Szerk.*

Megint a filozófus: Tanultál matematikát?
Révész: Nem!
Filozófus: Akkor életednek több mint a fele odaveszett. Alig mondta ki ezt a filozófus, a szél felborította a ladikot és mindkettőjüket, a filozófust és a révészt, a vízbe sodorta; kiabál most a
Révész: Tudsz úszni?
Filozófus: Nem!
Révész: Akkor az *egész* életed odaveszett!

Ebből kiérzel majd valami arab ízt.
Sok csókkal és üdvözlettel

Old Nick

(Szívélyes üdvözlet mindenkinek.)

72

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 április 17.

Kedves Bernstein Úr,

Mihelyt meghallottam Lavrovtól, hogy megjelent a „Narodnaja Voljá"-ban az előszó[360], kértem tőle az eredetinek a másolatát*, de az az íróasztalában volt Párizsban; akart azonban írni érte. Azután Marxnál eredménytelenül kerestem a piszkozatot. Végül Lavrovtól elkértem az orosz fordítás levonatát, hogy a legrosszabb esetben magam fordítsam vissza; féltem attól, ami meg is történt, hogy valamelyik orosz végzi el ezt. Épp most küldte el nekem Lavrov az eredeti mellékelt másolatát. De magamnak tulajdoníthatom a dolgot. Egy levelezőlapot akartam ugyanis küldeni Önnek, de itt van nálam Schorlemmer és Adolf Beust, s így sokat csavargunk Lafargue-néval (férje Párizsban van) és Tussy Marxszal, és elcsavarogtuk a lapírást. De hogy lássa, hogy a jóakarat megvolt bennem, utólag elküldöm Önnek a dolgot.

Gratulálok a Geiser begyulladtsága elleni támadásához.[418]

Privátim: Marx febr. 21. óta Algírban van, minthogy utazás közben megfázott, a mellhártyagyulladásba visszaesve érkezett oda, igen nyomorúságos időjárásba cseppent ott, de most majdnem teljesen felépült. Hogy meddig marad még ott, bizonytalan. Határozottan balszerencséje volt az időjárással.

Szívélyesen üdvözli

híve

F. Engels

* *V. ö. 281. old. – Szerk.*

73

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 április 21.

Kedves Bernstein Úr,

Küldök Önnek egy darab „Kölner Zeitung"-ot „báró Hirschről".[419] Jellemző, hogy *burzsoá* lapok szükségesnek tartják, hogy megbélyegezzék az ilyen svihákot. Az egész cikk megérdemli, hogy átvegyék, ha van hely, ragyogó tárca lenne, különösen mert a „K. Z."-ból való. Ha nem az egészet közli, akkor kérem, küldje vissza használat után. Az „Előszó" kéziratát[360] is kérem alkalmilag visszaküldeni.

Magyarázatul: Mahmud *Nedim* pasa, ugyanúgy, mint Mahmud Damad pasa (a szultán* sógora), az oroszok fő fizetett ügynöke Konstantinápolyban. Minthogy az orosz Poljakov, aki szintén meg akarta szerezni a török vasútkoncessziókat, nem kaphatta meg ezeket (mert az oroszok nem tudtak *egyidejűleg* háborúra készülődni Törökország ellen és megfejni is a törököket), az oroszoknak természetesen fontos érdekük fűződött ahhoz, hogy olyan feltételeket teremtsenek az osztrák Hirschnek, egyetlen konkurrensüknek, akit ráadásul Ausztria *protezsált*, amelyek által Hirsch és vele együtt Ausztria gyűlöltté válik Törökországban, a törökök pedig mégsem jutnak összefüggő vasúthálózathoz. Törökország minden pénzügyi gyengülése amúgy is előny Oroszországra nézve — viszonylag. Nedim tehát megcsinálja a maga üzletét, Hirsch fizet neki azért, hogy Nedim *neki* adja el Törökországot, Oroszország pedig még egyszer fizet neki azért, hogy egyáltalán eladja Törökországot. Az orosz diplomácia bizony nagystílű üzleteket csinál, nem a kis szatócs kicsinyes konkurrencia-irigységével dolgozik, s ennélfogva, ha másként nem megy, még az olyan ellenfélnek is, mint Ausztria, megadhat valami látszólagos vagy időleges előnyt, és ezt mégis maga aknázza ki.

Szívélyes üdvözlet Önnek és Kautskynak.

Híve

F. E.

* II. Abdul Hamid. – *Szerk.*

74

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

[Algír, 18]82 április 28.

Drága Gyermekem,

Csak 2 sort: Azt hiszem, csak tengerparti tartózkodás segíthet szegény Harryn. *Ha lehet*, ne vesztegess időt, s juttasd el őt és testvéreit Normandiába. Gyerekes dolog azt képzelni, hogy bármi esetben visszatérek Angliába anélkül, hogy előtte meg ne látogassalak téged és unokáimat, akár Normandiában találkozunk, akár Párizsban vagy máshol.

Ami egészségemet illeti, az szépen javul; másként nem engedné meg dr. Stephann, hogy elhagyjam „Afrikát". Azt hiszem, mintegy 2 hét elegendő lesz az „átmeneti" szakaszra a Riviérán.

A legjobbakat kívánom, drága gyermekem.

Old Nick

Eredeti nyelve: angol

75

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 május 3.

Kedves Bernstein Úr,

Nem küldhetné el nekem az őskereszténységről szóló cikk[420] néhány különlenyomatát vagy a megfelelő szám néhány példányát? Számomra ez nagyon kívánatos és a propaganda érdekében hasznos lenne, elküldeném olyanoknak, akik különben nem látják a „Sozialdemokrat"-ot. 3–4 elegendő.

Mellékelten egy rövid cikk[421], amely mint annak a bizonyítéka érdekes, hogy milyen óriási gyorsasággal megy végbe Amerikában a tőkék koncentrációja. A United States Bondok az Egyesült Államok államadóssági kötvényei. N. Y. C. és H. R. Stock a New York- Central és a Hudson–River-Vasút részvényei; real estate = földbirtok.

Egy dollár valamivel több, mint 4 márka, kereken = 4 márka = 5 frank.

Nagy örömmel látom, hogy az emberek mindenütt a „Sozialdemokrat"-ot támogatják a begyulladtak nyöszörgésével szemben.

Darwin levele mindenesetre Marxnak szólt[422] és nagyon szívélyes volt. De óvakodjék Lafargue-nak a „Citoyen" április 28-i számában megjelent, „A darwini kiválogatódás és az uralkodó osztályok" című cikkétől, amelynek a végén ő egy új amphioxust* fedez föl, ezen halálra kell nevetnie magát az embernek. Lafargue Párizsban van, éppen írtam neki[2] és kegyetlenül kigúnyoltam Amphioxus Lafargii-ja miatt.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

Ne engedje, hogy az itteni egylet[238] félrevezesse a Democratic Federation[291] illetően. Mostanáig ennek semmi jelentősége sincs. Élén egy becsvágyó képviselőjelölt áll, név szerint Hyndman, egykori konzervatív – nagy-

* – lándzsahal, a gerinctelenekhez átmenetet jelentő gerinces állat – *Szerk.*

gyűlést csak az írek segítségével és sajátosan ír célokért képes szervezni, itt aztán harmadrendű szerepet játszik, mert az írek különben fütyülnek rá.

Gladstone szörnyen felsült – egész írországi politikája megbukott –, el kell ejtenie Forstert és az írországi alkirályt, Cowper Temple-t (akinek mostohaapja Palmerston) és „pater peccavi"-t* kellett mondania: szabadon engedte az ír parlamenti tagokat, nem újította meg a kényszertörvényt[424], a parasztok járadékhátralékait állítólag részben elengedik, más részüket az állam vállalja át olcsó törlesztés fejében. Másfelől a toryk most már ott tartanak, hogy menteni akarják, ami menthető: mielőtt a parasztok *elvennék* a földet, váltsák meg porosz mintára, államsegéllyel a járadékokat, hogy *valamit* mégis kapjanak a földesurak! Az írek igazán megtanítják sietni a lassú John Bullt. Íme a lövöldözés eredménye.

* – „atyám, vétkeztem"-et[123] *Szerk.*

76

Marx Laura Lafargue-hoz

Londonba

1882 május 6.
Hôtel de Russie, Monte-Carlo

Kedves Kakadum,

Csak néhány órája, hogy megérkeztem ide, Monte-Carlóba.[79] Még azt is kétlem, lesz-e elég időm, hogy megfogalmazzak Engelsnek egy levelet, amelyet már bejelentettem (mindenesetre csak egy nappal később kapja meg).

Pillanatnyilag különböző megbízásokat kell elintéznem. Mellékelek egy fényképet neked, egyet Frednek*; nincs művészet, amely rosszabb külleművé tehetné az embert.

Old Nick

Eredeti nyelve: angol

* Engels. – *Szerk.*

77

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

Monte-Carlo, [18]82 május 8.
Hôtel de Russie, Monte-Carlo

Kedves Jennykém,

Ez a *Monte-Carlo*, ahonnan ezeket a sorokat intézem hozzád, egyike annak az (egymás mellett levő) 3 helynek, amelynek szentháromsága „Monaco" államot alkotja (ezek: Monaco, Condamine és Monte-Carlo). A fekvése csodaszép, az éghajlata kiválóbb Nizzáénál, sőt Mentonéénál is.

Persze furcsa következetességgel importáltam erre a vidékre *az első 2 esős napot* (január óta); úgy látszik, csak Algírból való megérkezésemre vártak vele. De különben pompás az idő.

Amint legutóbbi levelemből már tudod*, mellhártyagyulladásom elmúlt; a légcsőhurut csak egészen lassan tűnhet el. Egyébként nemsokára *mindenütt* száraz és meleg lesz a levegő (amitől viszont az emberek félnek, az a vízhiány); a Nap tevékenységének intenzitása annál inkább is uralkodó lesz, mert nagy foltok vannak rajta. Hamarosan tehát mindenhol számomra hasznos idő lesz.

Minthogy bizonytalan, meddig maradok itt, rögtön meg szeretném tudni Párizsból, *hol* talállak benneteket; nekem az lenne a legjobb, ha ide *táviratoznátok*, mert egy 3–4 szavas távirat kielégítően tájékoztathat.

Sok csók a gyerekeknek.

Öreg Szerecsened

* *V. ö. 292. old. – Szerk.*

78

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 május 10.[425]

Kedves Bernstein Úr,

Egy megkezdett délutánt felhasználok arra, hogy írjak Önnek. Ami Szűz Mária – Íziszt illeti, ez olyan részlet, amelybe már a helyszűke miatt sem bocsátkozhattam bele[426]; a Mária-kultusz, mint az egész szent-kultusz, már az általam vizsgáltnál jóval későbbi időszakhoz tartozik (olyan időhöz, amelyben papi számítás a szentekben újjáteremtette a sokistenhívő parasztság számára sok védőistenét), s végül, még történetileg is *be* kellene *bizonyítani* a levezetést, és ehhez külön tanulmányok kellenek. Ugyanez áll a glóriára és a holdfényre. Az Ízisz-kultusz egyébként Rómában a császárság idején az államvallás része volt.

Bimetallizmus. A lényeg az, hogy, főleg miután sok „vezető" szörnyen hetvenkedett pártunknak a burzsoákkal szembeni gazdaságtani fölényével, pedig ebben az illető urak teljesen ártatlanok, őrizkednünk kell attól, hogy gazdasági kérdésekben úgy blamáljuk magunkat, mint ezek az urak fesztelenül teszik, mihelyt azt hiszik, hogy ezzel bizonyos fajta munkások kegyeibe férkőznek, s választási győzelemhez vagy egyéb előnyhöz jutnak. Minthogy tehát Szászországban ezüstöt bányásznak, azt hiszik, szabad belebocsátkozniok a kettősvaluta-szédelgésbe. Azért, hogy néhány választót megnyerjen, pártunk tegye örök időkre nevetségessé magát azon a területen, ahol valójában az erejének *kellene* lennie!

De hát ilyenek a mi írástudó uraink. Éppen úgy, mint a burzsoá írástudók, azt hiszik, privilégiumuk, hogy semmit se tanuljanak, de mindenről bölcselkedjenek. Olyan irodalmat firkáltak nekünk össze, amely párját ritkítja gazdaságtani tudatlanságban, újsütetű utópizmusban és önhittségben, és amelynek betiltásával Bismarck óriási szívességet tett nekünk.

A kettős valutánál ma nem annyira általában a kettős valutáról van szó, mint inkább arról a sajátos kettős valutáról, amelyben az arany úgy aránylik az ezüsthöz, mint $15\,{}^{1}/_{2} : 1$. Ezt a két dolgot tehát szét kell választani.

A kettős valuta azért válik napról napra lehetetlenebbé, mert az arany és

ezüst értékviszonya, amely azelőtt legalább megközelítően állandó volt és csak lassan változott, most naponkénti és heves ingadozásoknak van kitéve, mégpedig mindenekelőtt abban az irányban, hogy az ezüst értéke esik a roppant mértékben növekvő termelés – különösen az észak-amerikai termelés – következtében. Az aranykészletek kimerülése az ezüstbárók kohol-mánya. De bármi is az oka az értékváltozásnak, a tény tény marad, és nekünk mindenekelőtt ezzel van dolgunk. Az ezüst napról napra jobban elveszíti azt a képességét, hogy értékmérőül szolgáljon; az arany megtartja.

A kettő értékviszonya most körülbelül 17 $^1/_2$: 1. Az ezüst hívei azonban ismét a régi 15 $^1/_2$: 1 viszonyt akarják rákényszeríteni a világra, pedig ez éppolyan lehetetlen, mint a gépi fonalat és gépi szövetet tartósan és általánosan a kézi fonal és a kézi szövet árán tartani. A veret nem határozza meg az érme értékét, csak a súlyt és a nemesfémtartalmat szavatolja az elfogadónak, de sohasem ruházhatja át 15 $^1/_2$ font ezüstre a 17 $^1/_2$ font értéket.

Mindezt a „*Tőke*" olyan világosan és kimerítően tárgyalja a pénzről szóló fejezetben (3. fejezet 72–120. oldal[427]), hogy egyáltalán nincs több mondanivaló róla. Az újabb ingadozásokra vonatkozó anyagként v. ö. Soetbeer: „Edelmetall-Produktion und Wertverhältnis etc." (Gotha, Perthes, 1879). Soetbeer a legfőbb tekintély ezen a területen és a német érmereform atyja – ő már 1840 előtt az $^1/_3$ talléros „márkát" prédikálta.

Tehát: ha az ezüstöt úgy verik ki, hogy 15 $^1/_2$ font ezüst = 1 font arany, akkor visszaáramlik az állampénztárakba, mindenki szabadulni igyekszik tőle. Ezt tapasztalta az Egyesült Államok a régi tartalomra kivert ezüstdollárjával, amely csak 90 centet ér, és ugyanígy Bismarck is, amikor erőszakkal ismét forgalomba akarta hozni a bevont, arannyal helyettesített ezüsttallért.

Dechend bankelnök úr azt képzeli, hogy a kettős valuta révén Németország teljes értékű arany helyett rossz ezüstben törlesztheti külföldi adósságait és így minden aranyválságot elkerülhet, ami persze igen kényelmes volna a Birodalmi Bank számára, ha menne. De csak az sül ki belőle, hogy Dechend úr maga bizonyítja be, hogy teljességgel alkalmatlan arra, hogy bankelnök legyen, és sokkal inkább az iskolapadba [Schulbank] való, mint a Birodalmi Bankba.

A porosz junker persze szintén boldog lenne, ha 15 $^1/_2$: 1 árfolyamú ezüstben lekötött jelzálogadósságait 17 $^1/_2$: 1 árfolyamú ezüstben törleszthetné, illetőleg ebben fizethetné a kamatokat. És mert ennek belföldön kellene lebonyolódnia, a hitelezőknek az adósok által való ilyen becsapása csakugyan keresztülvihető is lenne, ha – találna a nemesség olyan embere-

ket, akik hajlandók 17 $^1/_2$: 1 árfolyamon ezüstöt kölcsönözni neki, amelyet ő 15 $^1/_2$: 1 árfolyamon törleszthet. Saját eszközei ugyanis nem engedik meg neki a törlesztést. De neki szintén 15 $^1/_2$-en kellene kölcsönvennie ezüstjét, s így minden maradna a régiben számára.

Ami a német ezüsttermelést illeti, a *német* ércből való kinyerés évről évre kisebb helyet foglal el a *dél-amerikai* ércből való (rajnai) kinyeréshez képest. 1876-ban az össztermelés Németországban kb. 280 000 font volt, ebből 58 000 font dél-amerikai ércből; azóta ez még erősen meg is növekedett.

Világos, hogy az ezüst váltópénzzé való visszaszorításának még jobban le kell szorítania az ezüst értékét, az ezüstnek más célokra való felhasználása elenyésző a pénzként való felhasználáshoz képest, s nem fog gyorsan megnövekedni attól, hogy a demonetizáció több ezüstöt dob a piacra.

Hogy Anglia valaha kettős valutát vezet be, arra gondolni sem lehet. Egyetlen ország, amelynek aranyvalutája van, sem vezethet be *most* tartósan megint kettős valutát. Az *általános* kettős valuta már különben is általános lehetetlenség; ha minden ember megegyeznék is abban, hogy ezüstre ma megint a 15 $^1/_2$: 1 arány érvényes, akkor sem változtathatnánk meg a tényt, hogy csak 17 $^1/_2$: 1 értékű, és ez ellen egyáltalán semmit nem lehet tenni. Éppúgy el lehetne határozni azt is, hogy 2×2 öt legyen.

Bamberger nagyon sok szolgálatot tett nekünk számkivetettségünk első időszakában, nagyon rendes és készséges ember volt, Braunschweigi Károly* titkára. Később elveszítettük őt szemünk elől.[428]

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

* Károly Frigyes Ágost Vilmos. – *Szerk.*

79

Engels August Bebelhez

Lipcsébe

London, 1882 május 16.

Kedves Bebel!

Már régóta készültem írni neked. Főleg azért, mert nem tudom biztosan, válaszolt-e Marx a legutóbbi leveledre[429]. Többször is megígérte nekem, de tudod, hogy van az, ha beteg az ember. Ma tehát hozzájutok végre.

Marx először Wight szigetére ment[31], de ott hideg, nyirkos ideje volt. Aztán Párizson keresztül Algírba. Az úton újra megfázott, Algírban megint hideget, esőt és később gyors hőmérsékletváltozást talált. A megfázás ismét pleuritis (mellhártyagyulladás) formáját öltötte, nem volt olyan heves, mint itt az első, de hosszadalmas. Most alaposan kikúrálták, és a végre bekövetkezett afrikai hőség elől Monte-Carlóba, a monacói herceg* játékkaszinótelepére menekült. Onnan, mihelyt igazán beköszönt a nyár, a normandiai partra megy Longuet-néval és ennek gyermekeivel, július eleje előtt aligha jön vissza. Most már csak arról van szó, hogy teljesen megszabaduljon régi csökönyös köhögésétől, s ezt bizonyára eléri. Algírban lefényképeztette magát, és megint igen jó színben van.

Nagy balszerencse, hogy a különben olyan ragyogóan lefolyt választásokon éppen te maradtál alul.[341] Tekintettel a sok új és helyenként bizonytalan elemre, akik most bejutottak, rád kétszeres szükség volna. Úgy látszik, eleinte történt is néhány nem kellemes baklövés, most mintha valamivel jobban menne a dolog. Ezért duplán örvendetes volt számomra (és M. számára nem kevésbé) a „Sozialdemokrat" bátor viselkedése, hogy nem félt határozottan fellépni Breuel & Tsai jajveszékelése és kishitűsége ellen, még ha olyan képviselők állanak is ki mellette, mint Blos és Geiser.[430] Nálunk is próbálkoztak, Viereck írt nekem egy nagyon siránkozó levelet a lapról, mire nagyon barátian, de nagyon határozottan közöltem vele a nézetemet[431], azóta semmit sem hallottam róla. Hepner is átutazott itt, „beteg szívvel, üres zsebbel"[432], és szörnyen jajveszékelt, írt egy nagyon búbánatos füze-

* III. Károly. – *Szerk.*

tecskét, amelyből láttam, mennyire lesüllyedt erkölcsileg*. Mindkettőnek az volt a fő panasza, hogy a „Sozialdemokrat" nem igazodik a Németországban fennálló törvényekhez, és a német bíróságok a terjesztett lap tartalma miatt felségsértésért, hazaárulásért stb. lefogják a terjesztőket. De hiszen magából a lapból és a mieink ellen folytatott pörökről szóló tudósításokból világos, mint a nap, hogy ezek a disznó bírák minden körülmények között találnak ürügyet az elítélésre, akárhogyan is írják a lapot. Olyan lapot írni, amely nem ad fogódzót ezeknek a bíráknak – ezt a művészetet még nem találták ki. S emellett elfelejtik az urak, hogy olyan lagymatag orgánummal, amilyent ők kívánnak, seregestül átterelnék a mieinket a Most-féle táborba.[243] Egyébként mégis azt fogom tanácsolni Bernsteinnek, akit különben, amennyire lehetett, támogattunk erkölcsileg, hogy iróniával és gúnnyal némileg jobban enyhítse az erkölcsi felháborodás hangját, mert ez a hang unalmassá válik vagy pedig végletessé kell fokozni, s akkor nevetségessé lesz.**

Tegnapelőtt Singer volt nálam[433], megtudtam tőle, hogy még jó a fedőcím, amiben nem voltam egészen bizonyos, mert olyan rég nem használtuk. Neki más aggálya van. Ő azok közé tartozik, akik valaminek az államosításában félig szocialista vagy legalábbis előkészítő szocialista rendszabályt látnak, s ezért titokban rajonganak a védővámokért, a dohánymonopóliumért, a vasutak államosításáért stb. Ez maszlag, amely a manchesterizmus[241] ellen vívott egyoldalúan eltúlzott harcból öröklődött át, és amelynek főként a hozzánk átjött polgári és tanult elemek között van sok híve, mert a polgári és „művelt" környezetükkel folytatott vitában megkönnyíti nekik a játszmát. Mint Singer mondta, nemrég megvitattátok Berlinben ezt a kérdést, s őt szerencsére leszavazták. Ilyen kicsinyes szempontok miatt nem szabad sem politikailag, sem közgazdaságilag lejáratnunk magunkat. Igyekeztem megvilágítani neki: 1. hogy a mi véleményünk szerint Németországban teljesen fonák dolog a védővám (Amerikában viszont nem), mert a mi iparunk a szabad kereskedelem viszonyai közt fejlődött ki és vált exportképessé, ehhez az exportképességéhez azonban feltétlenül szüksége van a külföldi félgyártmány belső piaci konkurrenciájára; hogy az a vasipar, amely 4-szer annyit termel, mint amennyire belföldön szükség van, csak a *belfölddel* szemben használja a védővámot, *külföldön* viszont, mint a tények bizonyítják, potom áron árusít; 2. hogy a dohánymonopólium olyan csekély államosítás, amelyet még példaként sem használhatunk fel a vitában, hogy egyébként nekem

* *V. ö. 247–248 old. – Szerk.*
** *V. ö. 318. old. – Szerk.*

egészen mindegy, keresztülviszi-e Bismarck vagy nem, mert ennek is, annak is végül a mi javunkra kell válnia; 3. hogy a vasút államosítása csak a részvényeseknek használ, akik értékükön felül adják el részvényeiket, nekünk azonban egyáltalán nem, mert mi a néhány nagy társasággal éppen olyan gyorsan elbánunk, mint az állammal, ha ez már a kezünkben van; hogy a részvénytársaságok már bizonyítékot szolgáltattak arra, mennyire fölösleges a burzsoá mint olyan, hiszen az egész igazgatást fizetett hivatalnokok intézik, s az államosítás nem tesz hozzá ehhez semmiféle újabb bizonyítékot. De Singer nagyon a fejébe vette a dolgot és csak abban értett egyet velem, hogy politikai szempontból a ti elutasító magatartástok az egyetlen helyes.

Postazárta van. Szívélyes üdvözlet neked és Liebknechtnek.

Barátod

F. E.

80

Marx Eleanor Marxhoz

Londonba[30]

[18]82 május 21., Hôtel de Russie
Monte-Carlo (Monaco)

Drága Gyermekem,

Mivel neked tartozom legrégebben, voltaképp az volt a szándékom, hogy ma (vasárnap) hosszú levelet írok neked, de ember tervez, hőmérő végez. Ma tökéletesen szép nap van, de *kivételképpen*; szabad levegőn akarom hát kihasználni, ahelyett hogy „írnék", este pedig nem írok. Ez a megállapodásunk egészségi tanácsadóimmal. Mielőtt Fermé barátomat elhagytam, azt mondtam neki: Mihelyt kikötök Franciaország déli partján, egyszeriben megfordul az időjárás. És valóban – ilyen „végzetes" ember vagyok, s büszke erre a tulajdonságomra –, a jóslat részben teljesült. A Riviéra *január eleje* óta olyan ragyogó nyári időnek örvendett, mint még soha, csak a majdnem teljes esőhiány miatt panaszkodott néhány zsörtölődő. Abban a pillanatban, hogy május 4-én megérkeztem Marseille-be, megeredt az eső, s néha egész nap tartott, gyakrabban fél napon át, éjszakánként pedig majdnem mindig, a hőmérséklet általános csökkenése; olykor hideg szelek, egészében változékony, bizonytalan idő; a levegő, ha nem is gyakran, túl van telítve vízpárával. Mindamellett itt *viszonylag jó meleg az idő*, csakhogy nem olyan száraz és állandó, mint amilyen épp most a tüdőmnek kellene. De sehol Olaszországban vagy másutt nem jobb most: Cannes, Monte-Carlo és Mentone a három legegészségesebb hely, a *legegyenletesebb* és átlagban *melegebb* hőmérséklettel, mint Nizza, Róma és Nápoly.

Old Nicked

Eredeti nyelve: angol

81

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe[30]

Hôtel de Russie, Monte-Carlo
[18]82 május 26.

Drága Gyermekem,

Mindig boldog vagyok, ha levelet kapok tőled, bár sajnálom, hogy Old Nicked éjszakai pihenésedből időt vesz el.

Egészségem az időjárással együtt javul; lehet, hogy június elején talán Cannes-ba megyek és körülbelül egy hétig ott maradok. Minden az orvos tanácsától és a júniusban kezdődő nyár jellegétől függ.

Ami L.-nak* (*vagyis a kubai embernek*) az újságát** illeti, az nagy baklövéseket követett el, legtöbbször tudatlanságból, és abból a gyerekes törekvésből, hogy „a lehető legmesszebb elmenjen".

Ami a „Bataille"-t illeti, eddig semmi ragyogót nem láttam benne. Igaz, hogy csak a 4. sz.-ig ismerem; de még lesz rá időm, hogy megnézzem!

Szívem veled és a gyermekekkel van, vágyom utánuk. Ámde egy sor nagyon kellemetlen „orvosi" kísérlet után nem akarok semmit sem elsietni. Mindamellett remélem, hamarosan velük leszek.

Old Nicked

Eredeti nyelve: angol

* P. Lafargue. – *Szerk.*
** „L'Égalité". – *Szerk.*

82

Marx Eleanor Marxhoz

Londonba

Hôtel de Russie, Monte-Carlo, [18]82 május 28.

Kedves Tussyka,

Bebel-írást nem találtam sem Engels levelében[2], sem a te leveledben, amelyet tegnap kaptam meg. Tévedésből bizonyára Londonban maradt. Én mindenesetre mosom a kezemet.

Ma 24 fok árnyékban, mint ahogy egyáltalában a neked írt levelezőlapom* kelte óta beköszöntött a nyári meleg (bár még nem annyira teljesen felhőtlen az ég, mint e hely ismerői megkívánják). Ilyen körülmények között a „jó szándék" ellenére sem valósul meg semmi a tervezett részletes beszámolóból; sokat amúgy sem vesztesz vele.

Az Algírból való tengeri utazást illetően csak azt jegyzem meg, hogy ez kedvezőtlen időjárás mellett történt; nevezetesen május 4-ről 5-re virradó éjszaka heves vihar volt, s csak úgy süvített a szél a kabinomban (amelyet ráadásul még meg kellett osztanom egy nyárspolgár lyoni kereskedővel). Sűrű, hideg esőben értünk kora reggel (május 5.) Marseille elé. A gőzös nem közvetlenül kötött ki; csónakokon kellett az utasokat és a poggyászokat kiszállítani, hogy aztán további szórakozásunkra egy hideg, huzatos vámpurgatóriumban időzzünk néhány órát, míg engedélyezték a Nizzába utazást. Ezek a megfázási „tényezők" többé-kevésbé újra elrontották gépezetemet és Monte-Carlóban ismét egy Aszklépiosz kezei közé vetettek, mert – ami pusztán a „légcsőhurut-féle" kezelését illeti – már nincs orvosra szükségem, csak dr. Stephann utasításait kell végrehajtanom. Azt várom, hogy dr. Kunemann néhány napon belül (talán kedden, május 30-án) fölment. Június eleje előtt tehát semmi esetre sem hagyom el ezt a rablófészket. Hogy maradok-e tovább, vagy nem, azt dr. Kunemann-nak kell eldöntenie. Normálisan kedvező klímában a légzőszervek betegségében szenvedőknek fokozódik az érzékenységük (tehát visszaeséseknek is inkább ki vannak téve). Pl. északon egy némileg váratlan léghuzatnál senki sem gon-

* *V. ö. 303. old. – Szerk.*

dolna nyomban mellhártyagyulladásra, légcsőhurutra stb. Algírban viszont mindig résen kell lennie a francia filiszternek. Bizonyos madame Fleuryt, aki most itt van az Hôtel de Russie-ben, légcsőhurut miatt Párizsból Cannes-ba küldtek; ott márciusban és áprilisban felépült, élvezettel mászta a hegyeket stb. Utókúraként és szórakozásul aztán Cannes-ból Monte-Carlóba utazott, ezen az egész rövid, 2 órás úton, az antibes-i vasútállomáson megfázik – és most rosszabbul van, mint azelőtt Párizsban volt. Az itteni vendégektől, akik nem a szórakozás vagy a játék kedvéért jönnek ide, azt hallani, hogy 10 közül 9 biztosan a visszaesések áldozata.

Goethe, amikor dicséri valakiben, hogy „levedli" régi kígyóbőrét[434], a mesterségesen létrehozott „álbőrt" valószínűleg nem számítja hozzá a megifjodás folyamatához.

Máskor majd, mikor nem lesz olyan hőség, mint ma, mégis mesélnem kell neked erről a gerolsteini fejedelemségről[435] {nem hiányzik belőle az Offenbach-zene sem, Schneider kisasszony sem, a nyalka, kicsípett carabinierik (nem egészen 100) sem}. Csodás itt a természet, s ráadásul még mesterségesen is megszépítették – a terméketlen sziklákra odavarázsolt kertekre gondolok, amelyek a meredek magasból gyakran az elragadóan kék tengerig ereszkednek le, mint a babiloni függőkertek teraszai. De a gazdasági bázisa Monaco-Gerolsteinnek a játékbank; ha holnap bezár, akkor eltemetheti magát Monaco-Gerolstein – vége van! Nem szeretek a játékterembe menni; képzeld el, hogy a table d'hôte-nál*, a kávéházakban stb. szinte kizárólag rulett- és trente et quarante-asztalokról beszélnek és suttognak. Pl. egy fiatal orosz hölgy (egy orosz diplomatának a felesége) (az Hôtel de Russie egyik vendége) olykor nyer 100 frankot és veszít 6000 frankot, akad, akinek nem marad útiköltsége a hazautazásra, mások egész nagy családi vagyonokat eljátszanak; nagyon kevesen visznek el valami zsákmányt, úgy értem, hogy kevesen a játékosok közül, s ezek is szinte kivétel nélkül gazdagok. Értelemről, kiszámításról stb. itt szó sem lehet; csak az számíthat valamilyen valószínűség-következtetéssel a „szerencse" kegyére, aki tetemes összeget kockáztathat. De megértem, hogy kivált a szépnemet csábítja; nagyvilági hölgyek és nem kevésbé a félvilágiak, diáklányok és polgárasszonyok, mind ott nyüzsög, aminek errefelé mindenki szemtanúja. Azt hiszem, Monaco-Gerolsteinen kívül, amely a játékbankkal együtt maga is elsüllyedne, Nizza – ahol a téli hónapokban az előkelő és a kalandorvilág tartózkodik – sem maradhatna meg a monte-carlói játékbank nélkül divatos köz-

* – (szállodai) étterem asztalánál – *Szerk.*

pontnak. És mindamellett, micsoda gyerekség az ilyen játékbank a tőzsdéhez képest!

(Ki kellene cserélni ezt a tollat meg ezt a tintát, valósággal művészet írni velük, kicsalják belőlem ezt a felkiáltást!)

Jobbra a kaszinótól (amelyben a játékbank van), egészen közel fekszik a Café de Paris, s mellette egy kioszk; azon mindennap ott díszeleg egy plakát, nem nyomtatott, hanem írott, rajzolója kezdőbetűivel: 600 frankért írásban megkaphatók tőle a titkai annak a tudománynak, hogyan lehet 1000 frankkal egymilliót nyerni a ruletten és a trente et quarante-on. Az ilyen balekfogás sem megy kivételszámba. Valóban, nagyszámú férfi és női játékos hisz abban, hogy van tudományuk ezeknek a merőben hazárd játékoknak; az urak és hölgyek ott ülnek ez előtt a Café de Paris előtt vagy a kaszinóhoz tartozó csodaszép kert padjain, s kezükben táblázatokkal (nyomtatottakkal), lehajtott fővel írogatnak és számolgatnak, vagy az egyik mélyenszántó előadást tart a másiknak arról, hogy „melyik szisztémát" részesíti előnyben; hogy „sorozatra" kell-e játszani stb. stb. Azt hiszi az ember, hogy bolondokházába került. A monacói Grimaldi* és az ő gerolsteini fejedelemsége meg kaszinóbérlője ezenközben gyarapodnak és végül is offenbachilag „érdekesebbek", mint a becsapottak.

Ha megváltoznék a lakhelyem, akkor *táviratozok neked.* A visszautazás, először Párizsba, mindenesetre szakaszokban és „óvatosan" fog történni.

Szívélyes üdvözlet mindenkinek.

Old Nick

* III. Károly. – *Szerk.*

83

Marx Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe[30]

Cannes, [18]82 június 4.

Drága Gyermekem,

A *június 6-ával kezdődő hét első napjainak valamelyikén* fogok megérkezni. Pontosabban nem tudom megmondani; olyan körülményektől függ, amelyeket nem lehet teljesen előre látni. Ezért nagyon *lekötelezel*, ha nem törődöl érkezésem pontos napjával vagy órájával. Eddig is mindig azt tapasztaltam, hogy *semmi sem árt nekem többet, mint ha várnak rám az állomáson.* Senkinek se mondd meg (beleértve a *gascogne*-it, az oroszt* és Hirschet is), hogy arra a hétre vártok. Szeretnék egy ideig teljes nyugalmat, *kizárólag családoddal, a boulevard Thiers 11. sz.-ban.*

Old Nicked

„Nyugalmon" „családi életet" értek, „gyermekzsivajt", azt a „mikroszkopikus világot", amely érdekesebb, mint a „makroszkopikus".

Eredeti nyelve: angol

* P. Lafargue, P. L. Lavrov. – *Szerk.*

84

Marx Laura Lafargue-hoz

Londonba[30]

[18]82 június 17.
11, boulevard Thiers, Argenteuil

Privátim és bizalmasan

Kedves Gyermekem,

Régebben – mint Paullal szóbelileg már közöltem – már megbeszéltem Engelsszel, hogy mihelyt elmehetek Svájcba (valószínűleg július második felében), *te elkísérsz engem.* Egyedül valóban alig merném már vállalni az utazás kockázatát. Amint látod, többé-kevésbé kötelességed, hogy elkíséred a hegy vénjét.[436]

Minthogy másrészt még legalább 3 hétig itt kell maradnom az enghieni kénes kúra miatt, azt remélem, hogy ez alatt az idő alatt Helen és Tussy idejön egy rövid kirándulásra. Írtam ebben az értelemben Helennek és Tussynak.

Jennyke holnapra meghívta Lafargue-ot.

Adio.

Old Nick

85

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1882 június 20.

Kedves Sorge,

Üzleti ügyeidet a napokban elintézem.[437] Az „Égalité"-t Lafargue-nak fizetem, aki Párizsban van, s kiszedek tőle egy nyugtát, ha szabálytalan formájút is*. A „Labour Standard"-del semmit sem veszítesz, ha csak július 1-től fizetem elő, a lap egyre nyomorúságosabb.

Marx kb. 2 hónapig Algírban volt, s ott, ahogy azt hiszem, megírtam neked**, visszaesett a mellhártyagyulladásba, miután ezt kikezelték, a monacói Monte-Carlóba ment, s újabb recidivája volt, de enyhébb. Onnét kb. 3 héttel ezelőtt Párizsba utazott és most leányánál, Longuet-nénál van, a Párizs melletti Argenteuilben, ahonnan mindennap Enghienbe megy, hogy az ottani kénes forrásokat használja krónikus légcsőhurutja és köhögése ellen. Általános egészségi állapota nagyon jó, ami további lépéseit illeti, ezek teljesen az orvosoktól függenek.

A „Kiáltvány" nekünk elküldött angol fordítása teljes átdolgozás nélkül egészen közölhetetlen. De megérted, hogy ilyenre a mostani körülmények közt nem gondolhatunk.

Leról*** hónapok óta nem tudok és nem hallok semmit. Fura alak az, hagyni kell, hadd menjen a maga útján. Még a címe sincs meg nekem. Apropó, egy idő óta dr. Lilienthaltól New Yorkból üzeneteket kapok Leo részére, s ezeket csak Párizson keresztül tudom továbbítani. Ki ez a Lilienthal?

A lassalleánusok előtérbe furakodása Amerikába érkezésük után elkerülhetetlen volt. Olyan emberek, akik a batyujukban hordják az egyedül igaz evangéliumot, nem is léphettek fel kisebb igényekkel a még szellemi sötétségben sínylődő amerikaiakkal szemben. Emellett arról volt szó, hogy mivel

---

* *V. ö. 329. old. – Szerk.*

** *V. ö. 283. old. – Szerk.*

*** L. Ny. Hartmann. – *Szerk.*

Németországban egyre inkább kicsúszik lábuk alól a talaj, helyette Amerikában szerezzenek újat. Ennek fejében Németországban szerencsésen megszabadultunk tőlük, Amerikában, ahol tízszer olyan gyorsan fejlődik minden, hamarosan le fognak tűnni.

Remélem, a szemed javul majd, ha kíméled. Nekem is volt egyszer ilyesmim, és tudom, milyen gyalázatos história ez.

Németországban egészében véve kitűnően mennek a dolgok. Bár a párt literátor uraságai megkísérelték, hogy egy reakciós, polgári, szelíd és művelt irányváltoztatást hajtsanak végre, de ez fényesen meghiúsult: azok a gazságok, amelyeknek a szocialista munkások mindenütt ki vannak szolgáltatva, mindenhol sokkal forradalmibbá tették őket, mint amilyenek még 3 évvel ezelőtt voltak. A részleteket bizonyára olvastad a „Sozialdemokrat"-ban. A vezetők közül Bebel az, aki ebben az ügyben is a legjobban viselkedett, Liebknecht egy kicsit ingadozott, mert nemcsak maga fogadott be tárt karokkal és tüzetesebb vizsgálódás nélkül minden félig-meddig szociáldemokrata „művelt" embert, hanem a veje, Bruno Geiser, ez a hájas álomszuszék, az egyik legnagyobb üvöltő.[438] Ezek az emberek mindenáron szeretnék szelídséggel és lágyszívűséggel, csúszás-mászással és jámborsággal lekönyörögni a szocialista-törvényt[158], mert az rövid úton véget vet írói kenyérkeresetüknek. Mihelyt megszűnik a törvény (még a burzsoák sem számítanak arra, hogy a mostani vagy egy lehetséges másik Reichstag meghosszabbítja, mert teljesen hatástalannak bizonyult), valószínűleg nyílttá válik a szakadás, és a Viereckek, Höchbergek, Geiserek, Blosok & Tsaik különálló jobbszárnyat alkotnak, s akkor aztán esetről esetre lehet velük tárgyalni, amíg csak véglegesen seggre nem esnek. Mi ezt már rögtön a szocialista-törvény kibocsátása után kijelentettük, amikor Höchberg és Schramm a „Jahrbuch"-ban az akkori körülmények közt egészen aljas megítélést eresztett szélnek az addigi párttevékenységről és „míveltebb", illedelmesebb, szalonképesebb viselkedést követeltek a párttól[439].

Üdvözlöm Adolphot*, semmit nem hallatott magáról.

Szívélyes üdvözlet.

Barátod

F. Engels

Mondd meg Adolphnak, hogy Pumpsnak kislánya** van.

---

* Ifj. Adolph Sorge. – *Szerk.*

** Lilian Rosher. – *Szerk.*

86

Engels August Bebelhez

Lipcsébe

London, 1882 június 21.

Kedves Bebel,

Emlékezetből kell válaszolnom leveledre, mert odaadtam Tussynak, hogy küldje el Marxnak*, azóta nem láttam viszont.

Marx körülbelül 3 hete Párizs mellett, Argenteuilben van leányánál**, azt mondják, nagyon jó színben van, olyan barna, mint egy igazi „szerecsen" (tudod, hogy ez a csúfneve), nagyon jókedvű, s már csak hörghurutos köhögés bántja. Hogy ezt elűzze, meg kellett végül tennie Vogtnak azt a szívességet, hogy a kénesbanda tagjává váljék[440]. Kénes kúrát folytat ugyanis a szomszédos Enghienben. További bolyongásairól az orvosok fognak dönteni.

Hogy egy napon sor kerül a párt polgári felfogású elemeivel való összecsapásra és a jobb- és a balszárny közötti válásra, afelől már régóta nincs többé illúzióm, s ezt már a Jahrbuch-cikkről szóló kéziratos dolgozatban egyenesen kívánatosnak jelentettem ki[439]. Számunkra csak nagyon örvendetes lehet, hogy te is ugyanerre a nézetre jutottál. Legutóbbi levelemben*** nem említettem meg nyíltan ezt a kérdést, mert úgy látom, nem kell sietnünk ezzel a szakadással. Ha az urak önként rászánnák magukat, hogy különálló jobbszárnyat alkossanak, akkor hamarosan rendben lenne minden. De ezt aligha teszik; tudják, hogy csupa tisztből álló hadsereget alkotnának, közkatonák nélkül, miként a „Robert Blum hadoszlop", amely az 1849-es hadjáratban hozzánk csatlakozott és csakis „a derék Willich parancsnoksága alatt" kívánt harcolni[441]. Mikor megkérdeztük, hány harcosból áll ez a hős hadoszlop, megtudtuk – elképzelheted derültségünket –: egy ezredes, tizenegy tiszt, egy kürtös és két közlegény. Emellett az ezredes minden erejével azon fáradozott, hogy úgy fessen, mint egy tántoríthatatlan Sintérjankó[391], és volt egy lova, amelyet nem tudott megülni. – Ezek az urak mind

* *V. ö. 305. old. – Szerk.*

** Jenny Longuet. – *Szerk.*

** *V. ö. 300–302. old. – Szerk.*

vezetők akarnak lenni, de még vezetőnek *feltüntetni* is csak a mi pártunkon belül tudják magukat, s így *ők* fognak óvakodni attól, hogy szétválást idézzenek elő. Másrészt tudják, hogy a szocialista-törvény[158] uralma alatt *nekünk* is megvannak az okaink rá, hogy elkerüljük a belső szakadásokat, amelyeket nem vitathatunk meg nyilvánosan. El kell majd viselnünk tehát az ő levélbeli és szóbeli klikkezéseiket és siránkozásaikat, amíg ismét módunkban nem lesz, hogy magában az országban és a munkások előtt fejtsük ki mind elvi, mind taktikai természetű nézeteltéréseinket – hacsak túlzásba nem viszik és nem kényszerítenek rá minket. Eközben a szocialista-törvény így, vagy úgy a megboldogulása felé tart, s mihelyt ez ki van küszöbölve, véleményem szerint kereken meg kell mondanunk, mi a helyzet; akkor majd az uraknak a viselkedéséből magától adódik, mi a további tennivaló.

Ha aztán különálló jobbszárnyként megszervezkedtek, akkor esetenként, amennyire ez megengedhető, megállapodhatunk közös akciókban, sőt kartellt köthetünk velük stb. Bár erre aligha lesz szükség: maga az elválás feltárja majd tehetetlenségüket. Sem tömegeik nincsenek, sem tehetséges embereik, sem ismereteik – csak igényeik vannak, de ezek aztán jókorák. De ez majd elintéződik. Mindenesetre ezzel tisztázódik a helyzet, és megszabadulunk egy olyan elemtől, amely egyáltalán nem tartozik hozzánk.

Nem kell attól tartanunk, hogy akkor nem lesznek többé prezentábilis jelöltjeink a Reichstagban. Ez merő képzelődés. Ha egy munkás egyszer összecseréli is a Reichstagban a ragokat, csak azt kell kérdeznünk: mióta tudják megkülönböztetni a ragokat a Hohenzollernok, nem is beszélve a tábornagyokról? III. Frigyes Vilmos és az imádott Lujza még A. Kapellnél is több hibát követett el a ragozásban. S ha Bismarck nem restelli, hogy népgazdasági tanácsába munkásokat nevezzen ki, akik nyelvtanilag hibásan beszélnek, de hibátlanul szavaznak, akkor szabad-e *nekünk* restelkednünk? *De tudom, hogy némelyeknek ez szörnyűség. Nekünk egyáltalán nem. És ez* véget vetne képviselőink ama teljesen értelmetlen gyakorlatának is, hogy sorjában mindenkinek beszélnie kell, ami aztán „demokratikus" akar lenni, de nem az. Hogy lehet egy pártnak annyi rátermett parlamenti szónoka, és hogyan lesz ez, amikor 200-an ülnek majd a mieink közül a Reichstagban?

De egyre biztosan számíthatsz: Ha vitára kerül sor ezekkel az urakkal, és a párt balszárnya színt vall, akkor mi minden körülmények közt veletek tartunk, mégpedig aktívan és nyílt sisakkal. Hogy csak most álltam ki névaláírásommal a „Szocialdemokrat" munkatársaként[442], az csakis azon a befolyáson múlt, amelyet oly sokáig gyakoroltak azok az emberek a lapra, és a sokáig hiányzó biztosítékain annak, hogy nem szerzik meg ezt a befolyást újból.

Párizsban, amint tudod, szakadás van a Munkáspártban. Az „Égalité" embereinek (legjobbjainknak: Guesde-nek, Deville-nek, Lafargue-nak stb.) Franciaország központi részének legutóbbi kongresszusán a „Prolétaire" emberei (Malon, Brousse stb.) egyszerűen kitették a szűrüket. A „Sozialdemokrat" joggal rótta meg ezt az eljárást, és az „Égalité" lefordította ezt a részt. A „Prolétaire" erre ezt válaszolta: irányzatuk megmagyarázta az ügyet a német pártvezetőségnek és azóta ők teljes egyetértésben vannak az utóbbival[443]. Van valami tudomásod erről? A „Prolétaire" emberei egészen szemérmetlenül hazudoznak, de másrészt sok olyan példára emlékszem, hogy a lipcsei „Volksstaat" és „Vorwärts"[444] francia dolgokkal és személyekkel kapcsolatban a legkolosszálisabb ostobaságokat követte el. Közölhetnél velem valamit arról, hogy mi történt valójában? Megkísérlem majd elküldeni neked a kivágást a „Prolétaire"-ből. Malon, Brousse & Tsaik túl unalmasnak találják, hogy mint munkásjelöltek dolgozzanak, társultak hát néhány radikális burzsoával és irodalmárral, s a többi ilyenfajtát szövetségre hívják fel; azt remélik, így gyorsabban megválasztják őket. Az „Égalité" ellen alkalmazott harci eszközeik egészen olyanok, mint a bakunyinisták régi, aljas eszközei.

Barátod

F. E.

87

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe[445]

[London, 1882 június 26.]

... Az írországi mozgalomban két áramlat van. Az első, a legrégebbi, az *agráráramlat*, amely az angolok által kisajátított klánfőnököknek és nagyobb katolikus földtulajdonosoknak a szervezett és a parasztok által támogatott brigantizmusából (a XVII. században – ezeket a brigantikat *toryknak* hívták, s a mai toryk közvetlenül tőlük vették át nevüket –) fejlődött lassanként tovább a parasztoknak a behatolt angol földesurakkal szembeni, helységek és tartományok szerint megszervezett spontán ellenállásává. A nevek – Ribbonmen (szalagosok), Whiteboys (fehérfiúk), Captain Rock, Captain Moonlight (holdfény)[446] stb. – változtak, de az ellenállás formái – nemcsak a gyűlölt földesurak és megbízottaik (a földesurak pénzbeszedői) agyonlövése, hanem parasztoké is, ha olyan farmot vesznek, ahonnan mást erőszakkal elűztek, a bojkottálás, fenyegető levelek, éjszakai megrohanások fenyegetőzéssel stb. – mindez olyan régi, mint a mostani angol földbirtoklás Írországban, tehát legkésőbb a XVII. század vége óta megvan. Az ellenállásnak ez a formája elfojthatatlan, az erőszak semmit sem tehet ellene, és csak okaival együtt tűnik el. De természeténél fogva *helyi*, *elszigetelt*, sohasem válhat a *politikai* harc általános formájává.

Mindjárt az unió (1800) után[231] megkezdődött a *városi polgárok liberális nemzeti* ellenzéke, amely – mint minden paraszti országban, ahol elenyészők a városkák (pl. Dániában) – az *ügyvédekben* találja meg született vezetőit. Ezeknek is szükségük van a parasztokra; olyan jelszavakat kellett tehát találniok, amelyek vonzzák a parasztokat. Ilyet talált *O'Connell* előbb a *katolikus emancipációban*[447], azután *az unió eltörlésében*. Újabban ez az irányzat, a földbirtokosok aljasságaitól kényszerítve, más útra tért. *Társadalmi* téren a *Föld Liga*[266] forradalmibb (és itt elérhető) célokat követ: a behatolt földesurak teljes eltávolítását, *politikailag* azonban meglehetősen szelíd, s csak home rule-t követel, vagyis írországi helyi parlamentet a közös birodalmi parlament mellett és alatt. Ez is bizonyára elérhető alkotmányos úton.

A megrémült földesurak már sürgetik a paraszti föld mielőbbi megváltását (maguk a toryk javasolják ezt), hogy mentsék, ami még menthető. Másrészt *Gladstone* nyilatkozata szerint teljesen megengedhető, hogy Írországnak nagyobb önkormányzata legyen.

E két áramlat közé nyomult be az amerikai polgárháború után a *fénianizmus*[448]. Az ír katonák és tisztek százezrei, akik végigküzdötték ezt a háborút, azzal a hátsó gondolattal tették ezt, hogy hadsereget készítsenek elő Írország felszabadítására. Amerikának a háború utáni viszályai Angliával a féniek fő emeltyűjévé váltak. Ha háború tör ki, Írország néhány hónapon belül az Egyesült Államok tagjává vagy pedig védnöksége alatt álló köztársasággá lett volna. Az az összeg, amelyet az Alabama-ügyben[449] Anglia a genfi döntőbírósági ítélettel olyan készségesen magára vállalt és megfizetett, volt az *ár*, amelyen *megváltotta Amerika írországi intervencióját*.

Ettől a pillanattól kezdve a fő veszély elhárult. A féniek elintézésére elegendő volt a rendőrség. A minden összeesküvésben elkerülhetetlen árulás is segített ebben, és mégis csupán a *vezetők* között voltak olyanok, akik árulást követtek el és azután éppenséggel kémmé és hamis tanúvá lettek. Az Amerikába *menekült vezetők ott emigrációs forradalmasdit csináltak és legnagyobbrészt lezüllöttek*, mint O'Donovan Rossa. Aki látta itt az 1849–52-es európai emigrációt, annak ismerősnek tűnik fel mindez – csak persze amerikaira felnagyított méretekben.

Most kétségtelenül sok féni tért vissza odaátról és felújította a régi fegyveres szervezetet. Ők fontos tényezői a mozgalomnak és határozottabb fellépésre kényszerítik a liberálisokat. De különben semmit sem érnek el, csak azt, hogy megijesztik John Bullt. Ez birodalmának perifériáján szemmel láthatóan gyengül ugyan, de ilyen közel otthonához még mindig képes arra, hogy könnyedén elnyomjon minden ír lázadást. Írországban állomásozik, először is, 14 000 főnyi „constabulary", csendőrség, puskával és szuronnyal felfegyverezve, katonailag kiképezve. Azután vagy 30 000 főnyi sorkatonaság, amelyet könnyen meg lehet erősíteni még ugyanennyi sorkatonával és angol milíciával. Hozzá a flotta. És felkelések elnyomásában John Bull páratlanul brutális. *Külső háború vagy háborús veszély nélkül a legcsekélyebb esélye sincs egy ír felkelésnek*; s *csak két* hatalom lehet veszélyes itt: *Franciaország* és még sokkal inkább az *Egyesült Államok*. Franciaország nem jön számításba. Amerikában kacérkodnak a pártok az ír szavazatokkal, mindenfélét ígérnek, de semmit sem tartanak meg. Eszükben sincs Írország miatt háborúba keveredni. Sőt érdekük is, hogy Írországban olyan állapotok uralkodjanak, amelyek következtében nagymértékű az ír bevándorlás Amerikába. És érthető, hogy olyan országnak, amely 20 év múlva a legnépesebb, leggazdagabb

és leghatalmasabb lesz a világon, nincs nagy kedve kalandokba rohanni, amelyek óriási belső fejlődését megzavarhatják és meg is kell hogy zavarják. 20 év múlva egészen más súllyal szól majd bele a dolgokba.

Ám ha felmerül az Amerikával való háború veszélye, akkor Anglia mindent megad az íreknek, amit követelnek, bőkezűen – csak a teljes függetlenséget nem, amely földrajzi helyzeténél fogva nem is kívánatos.

Ezek szerint az írek számára csak az alkotmányos út marad, az, hogy lassanként meghódítsák az egyik pozíciót a másik után; eközben azonban a féni fegyveres összeesküvés mint rejtelmes háttér igen hatásos elem maradhat. De magukat ezeket a fénieket mindinkább afféle bakunyinizmusba kergetik: Burke és Cavendish meggyilkolásának[81] csak az lehetett a célja, hogy lehetetlenné tegye a Föld Liga kompromisszumát Gladstone-nal. Pedig ez a kompromisszum volt a legjobb, ami az adott körülmények közt Írország érdekében történhetett. A földesurak tízezrével űzik el a bérlőket bérhátralékuk miatt házukból és földjükről, mégpedig katonai védelem mellett. Véget vetni Írország e rendszeres elnéptelenítésének (az elűzöttek vagy éhen halnak vagy Amerikába kényszerülnek), ez e pillanatban a legszükségesebb. Gladstone hajlandó benyújtani azt a törvényjavaslatot, amely szerint a hátralékok úgy fizetendők, ahogyan 1848-ban Ausztriában történt a feudális terhek megváltása: egy harmadot fizet a paraszt, egy harmadot az állam, egy harmadot elveszít a földesúr. Ez magának a Föld Ligának a javaslata. Így hát a Phoenix Park-i „hőstett", ha nem puszta ostobaság, akkor is úgy jelenik meg, mint merőben bakunyinista, hivalkodó, céltalan „propagande par le fait"*. Ha nem voltak ugyanazok a következményei, mint Hödel és Nobiling hasonló ostobaságainak[41], akkor ennek oka az, hogy Írország azért még sincs egészen Poroszországban. Így hát engedjük át a bakunyinistáknak és a mostiánusoknak[200] azt, hogy az ilyen gyermetegségeket II. Sándor kivégzésével[251] egy sorba állítsák és „ír forradalommal" fenyegetőzzenek, amely nem jön el.

Írországgal kapcsolatban még valamit jól meg kell jegyezni: soha írországit – politikust – feltétel nélkül dicsérni, vele szolidaritást vállalni nem szabad, amíg meg nem halt. A kelta vér és a megszokott parasztkizsákmányolás (márpedig Írországban csakis ebből élnek az összes „művelt" rendek, de különösen az ügyvédek) nagyon hajlamossá teszi a megvesztegethetőségre a politikai tisztséget betöltő íreket. O'Connell az agitációjáért évente nem kevesebb mint 30 000 £-et fizettetett magának a parasztokkal. Az unió létrejöttekor, amelyet Anglia 1 000 000 £ vesztegetési pénzen vásárolt meg,

* – „tett általi propaganda" – *Szerk.*

szemére vetették az egyik megvesztegetettnek: Ön eladta a hazáját. Válasz: Igenis, és fenemód örültem, hogy volt eladni való hazám.

A német kormányoknak, rendőrségnek és bíráknak a mieink ellen elkövetett aljasságai lassacskán olyan jelleget öltenek, hogy megítélésükre még a legerőteljesebb nyelvezet is fakónak látszik. De minthogy pusztán vaskos kifejezések nem teszik feltétlenül erősebbé a nyelvezetet, és ugyanazon kifejezések, mint pl. gazemberek stb., állandó használata legyengíti hatásukat, úgyhogy egyre „vaskosabb" kifejezésekhez kellene folyamodnunk és ezzel valamilyen Most–Schneidt-féle stílusba esnénk, kívánatos valami más eszköz arra, hogy durva szavak nélkül is biztosítva legyen a kifejezés ereje. És ez az eszköz létezik, abban áll, hogy főleg iróniát, gúnyt, szarkazmust alkalmazunk, ami kegyetlenebbül hat az ellenségre, mint a felháborodás legdurvább szavai. Azt hiszem, jól tenné a „Sozialdemokrat", ha mindenütt, ahol csak lehet, a régi, túlnyomórészt *gúnyos* írásmódot alkalmazná, ahogy a legutóbbi számban ez ismét meg is történt. Ha aztán közben olykor bunkócsapást is mér, az annál hatásosabb lesz. Bebel is teljesen egyetért velem ebben. S amellett az Ön tudósítói már maguk is eléggé gondoskodnak most az események drasztikus jellemzéséről.

Válaszul a „Sozialdemokrat" azon passzusára, amelyet az „Égalité" lefordított, az utóbbi embereinek a központi terület kongresszusán történt kizárásáról[369], a „Prolétaire" közöl egy képmutató cikket a német Szocialista Munkáspárt *külügyi bizottsága* és a francia Országos Bizottság[55] közötti udvarias levélváltásról. Tudna Ön valamit közölni velem erről? Külügyi bizottság létezéséről semmit sem tudtam, talán a híres-nevezetes „*Verkehrsstelle*"[450] volna ez?

A „Bataille" az utolsókat rúgja – vereség ez, s megérdemelt. Lissagarayról kiderül, hogy teljességgel alkalmatlan újságírónak, s mind ő, mind munkatársai, Malon és Brousse, a párizsiak soviniszta németgyűlöletére apellálnak Guesde-del stb. szemben: „marxisták", „német ködösség" stb. Mindez nem akadályozta meg Lissagarayt abban, hogy felkínálja a „Citoyen" tulajdonosának*, belép a szerkesztőségbe! A szerkesztőség persze ezt rögtön visszautasította (ezt *bizalmasan*).

Marx Argenteuilben van, leányánál**, elbújik Párizs elől és az enghieni kénes forrásokat használja krónikus légcsőhurutja és köhögése ellen, különben ismét jól van és friss, de még nagyon kell vigyáznia magára.

---

* Blommestein. – *Szerk.*

** Jenny Longuet. – *Szerk.*

Odaadta Önnek Adolf Beust *Mirabeau „A berlini udvar titkos története"* című könyvét, amelyet az Ön részére adtam neki? Ezt a könyvet a „Sozialdemokrat" jól használhatja.

Híve
F. E.

88

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 július 15.

Kedves Bernstein Úr,

Rögtön válaszolok legutóbbi levelére, különben 3 nap megszakítás lenne a postai szűnnap miatt.

A mehringiádáról[100] itt egy ismerősöm tájékoztatott, azonnal felismertem a szerzőt és a sugalmazót. Hirsch, mióta a „Sozialdemokrat"-ra vonatkozó tervei akkor az Ön és Bebel ittlétekor olyan tökéletesen meghiúsultak[451], valami nevetséges dühbe lovalta bele magát a „zürichiekkel" szemben. Mi elég gyakran igen erélyesen figyelmeztettük, hogy nem követjük ezen a területen, hanem mindent csak a saját felelősségére tesz, de ez csupán annyiban segít, hogy *minket* békében hagy sopánkodásaival. Egyébként régóta ismét Párizsban van (megtűrten), és múlt szombaton, július 8-án, házasságot kötött bizonyos Lina Haschert kisasszonnyal.

Ami magát a tartalmát illeti a dolognak, semmi okunk sincs, hogy közbelépjünk. Mehring annyi hazugságot röpített szét rólunk a világba, hogy ha egyetlenegyet cáfolnánk, ezzel közvetve igaznak nyilvánítanók a többit. Évek óta figyelmen kívül hagytuk mindezt a hazug fecsegést, ha csak a végső szükség válaszra nem kényszerített. Minthogy a mieink rendelkeznek a „Volkszeitung"-gal[452], elegendő lenne az az egyszerű közlés, hogy június ?-én a „Sozialdemokrat"-ban megjelent egy cikkem, aláírásommal.[453] Ez a legjobb válasz. Ön is hivatkozhat erre, ahogyan szándékozott, a „Sozialdemokrat"-ban, s arra, hogy Marx és én mindig előzetes megbeszélés után tesszük meg nyilvánosság előtti lépéseinket. Nagyon örülök, hogy éppen most jelent meg a cikk a „Sozialdemokrat"-ban, ez agyoncsapja mindezeket az ostobaságokat.

Másrészt azonban azt hiszem, Ön jól teszi, ha Höchberget kihagyja a játékból. Hiszen ő éppen pusztán magánembernek akar látszani és ennélfogva maga is megvédheti magát, ha szükségesnek tartja. Nem tudom, jó szolgálatot tenne-e neki a „Jahrbuch"-cikk stb. régi históriájának[439] felmelegítése – ha ezzel kapcsolatban *a párton belül* támadnának kétségek álláspon-

tunk felől, akkor rákényszerülhetünk, hogy visszatérjünk rá, de én legalábbis teljesen fölöslegesnek tartom.

Minthogy Marx egészen elrejtőzve él Argenteuilben és amennyire lehet, titokban tartja ottlétét, Hirschsel nem is találkozott, legalábbis tudtommal nem, s valószínűleg egyáltalán nem vágyódik utána. Marxnak nyugalomra van szüksége, s ezért az egész históriával nem akarom terhelni addig, amíg nem feltétlenül szükséges, vagyis mielőtt Hirsch tovább nem intrikál.

Kautsky írt nekem egy, sőt két hosszú levelet sok mindenféléről[454], de mint már írtam Önnek*, nekem már nincs időm ilyen terjedelmes levelekre, s hogy néhány részletbe belemehessek és válaszolhassak rá, ahhoz még külön tanulmányokat is kellene végeznem. Ez az egyetlen oka hallgatásomnak.

A chartizmusról egyáltalán nem ismerek jó művet. Ha rávehetném Harneyt, öreg bostoni barátunkat (a „Northern Star"[455] volt szerkesztőjét), hogy írja meg a chartizmus történetét, ő erre való ember volna.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. Engels

Én magam annyira nem vagyok semmiféle levelezésben Hirschsel, hogy nincs is alkalmam közölni vele a véleményemet erről a históriáról. Ha kínálkozik alkalom, akkor persze felhasználnám.

* *V. ö. 259. old. – Szerk.*

89

Engels Adolf Hepnerhez

New Yorkba

(Fogalmazvány)

London, 1882 július 25.

Kedves Hepner Úr,

Válaszom elhúzódása[93] Marx betegségének és többszöri helyváltoztatásának a következménye. Csak az utóbbi időben tudtam levelezni vele hivatalos dolgokról. Nos, az Ön által tervezett vállalkozásról* ez a véleményünk:

Minthogy Önt ott a törvény teljesen feljogosítja arra, hogy minden Európában megjelent dolgot kinyomasson, véleményünk szerint a legjobban tenné, ha minden további nélkül és bárki megkérdezése nélkül élne ezzel a jogával. Ha újra ki akarja nyomatni a „Kommunista Kiáltvány"-t, akkor nekünk a legcsekélyebb kifogásunk sem lehet ez ellen, s eszünkbe sem fog jutni, hogy tiltakozzunk ellene mindaddig, amíg változtatások és kihagyások, amelyek egy történelmi dokumentumban amúgy is megengedhetetlenek, vagy helytelen jegyzetek nem kényszerítenek minket erre. Előszót már csak azért sem tudunk készíteni, mert nem vagyunk együtt, de még inkább azért nem, mert ezzel bizonyos szolidaritásra lépnénk egy olyan vállalkozással, amelyet áttekinteni és ellenőrizni nincs módunkban, de nem is kívánhatunk. Ilyenképpen az is teljesen az Ön tetszésére van bízva, hogy milyen más dolgokat kíván kinyomatni, s mi sohasem kerülhetünk abba a helyzetbe, hogy panaszkodjunk, amiért munkáink nem megfelelő írások társaságában jelennek meg.

Ugyanez áll „A munkásosztály helyzete" című írásomra. Ha Ön ezt úgy nyomatja ki, ahogy van, akkor nem lehet ellene kifogásom. De ha külön jóváhagyást adnék erre Önnek, akkor arra is kötelezve lennék, hogy megcsináljam azokat a kiegészítéseket és megjegyzéseket, amelyek a könyvet a jelennel összekapcsolják, ez pedig 6 hónapos munka lenne. Azonkívül akkor előbb biztosítékokat kellene kapnom arra, hogy a megkezdett vállalkozást végig is viszik.

* *V. ö. 66. old. – Szerk.*

Remélem, meggyőztem Önt arról, hogy saját érdekében akkor cselekszik a leghelyesebben, ha teljesen a maga szakállára jár el. Ha nem leszünk kényszerítve rá, biztosan nem gördítünk akadályt a vállalkozás útjába, inkább fordítva.

Ami a „Tőké"-ből készítendő új kivonatot illeti, Marx annyi kellemetlen tapasztalatot szerzett az effélékkel, hogy már nem szabad ilyesmivel hozzá fordulni, különösen most nem. De a *Most-féle* kivonat *második* kiadásából[456] Marx **(ezt bizalmasan!)** kiküszöbölte a legdurvább félreértéseket és tett hozzá néhány kiegészítést, úgyhogy ennek a kivonatnak még mindig megvannak a maga előnyei és ezt ki lehetne nyomatni.

Különben nem sok kinyomatni valót tudnék ajánlani Önnek. A lipcsei irodalom többnyire jövendő-szocializmusból és parlamenti képviselőségre pályázók doktori disszertációiból áll. Jules Guesde francia dolgai többnyire jók, de túlságosan a francia viszonyokra vannak szabva. Bracke „Le a szociáldemokratákkal!"-ja talán nem megfelelő odaát. Bebel parlamenti beszédei messze a legjobbak, amit Németország a mi területünkön produkált; de persze alkalmi munkák. Lassalle-ban hemzsegnek a gazdaságtani baklövések, s egész álláspontja rég túlhaladott. Bracke „Lassalle'scher Vorschlag"-ja igen jó bírálat, de nem kimerítő.

Nos, Önnek kell választania. Minden jót kívánva a vállalkozásához, maradok

híve
F. E.

90

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

[London, 1882 július 31.]

Kedves Lavrovom,

Már régen megköszöntem volna Önnek az orosz *Kiáltvány*[360] elküldését; de nem írhattam Önnek anélkül, hogy M[arx]ról hírt ne adjak, s határozottan megtiltották nekem, hogy Párizsban bárkivel is közöljem, hogy ő Argenteuilben van. Sajnos, minthogy az orvosok a lelkére kötötték, hogy minél kevesebbet beszéljen, ez a tilalom még *rejtekben* tartja.

K[ovalevszkij] nálam járt, amikor nem voltam otthon. Csak M[arx] kisasszonnyal* találkozott; és nem adta meg a címét. Néhány nappal megérkezése után el kellett utaznia, de fogalmam sincs róla, hova utazott. Úgy látszik, szándékában állt visszatérni hazájába. M[arx] kisasszony Argenteuilben van, ha Ön Longuet-hoz fordulna, talán többet tudhatna meg.

Kész híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* Eleanor Marx. – *Szerk.*

91

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1882 aug. 9.

Kedves Öregem,

Tegnap nem volt módom arra, hogy pénzesutalványt küldjek neked. Ma azonban rögtön megtettem, és ki fognak ott fizetni neked öt font sterlinget, – ez a táblázat szerint 126 frankkal egyenlő. Nagyon örültem, hogy megkaptam leveledet[457] és újra hallottam arról, hogy vagy. Én is nem tudom mit adnék érte, ha te, Marx és én megint együtt lehetnénk, de az idén aligha lesz részem ebből a jóból, Marxszal te talán még találkozol a nyáron, de ez attól függ, hova küldik az orvosok. A további választ néhány napra el kell halasztanom, a postazárta közeledik, s nekem még részletesen írnom kell Bernsteinnek mindenfélékről.

Addig is légy friss és egészséges, mint mindig, és fogadd szívélyes üdvözletem.

Öreg barátod
F. Engels

92

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 aug. 9.

Kedves Bernstein Úr,

Ma csak néhány megjegyzést sebtében, mert néhány nap múlva a tengerhez utazom, s igen sok a dolgom.

1. A „Socialisme utopique et socialisme scientifique" *német* kiadását én is már hosszabb idő óta fontolgatom[458], főleg mióta láttam, hogy ez a dolog valóságos forradalmat idézett elő sok derekabb francia fejében. Örülök, hogy nézeteink itt találkoznak. Csakhogy a német szöveg tömörebb, ezért jóval nehézkesebb is, mint az egyet-mást elhanyagoló francia. Nehéz feladat annyira népszerűvé tenni a dolgot – anélkül, hogy tartalma megsínylené –, hogy általánosan használható propagandafüzetnek alkalmas legyen, de a tengernél meg fogom tenni, ami tőlem telik. Mikor kezdhetik Önök kinyomatni és mennyi időt kíván majd a nyomás? Természetesen küldeniök kellene nekem korrektúralevonatot (kettőt, francia módra, ennek igen sok az előnye).

2. Önnek természetesen az lehetett a véleménye, hogy régi barátságunk folytán Liebknechtnek formálisan joga van levelem* átadását kérni Öntől, és Ön köteles rendelkezésére bocsátani neki. Ebben semmi olyasmit nem látok, ami miatt panaszkodhatnék. Ön nem tudhatta, hogy annak a sok nézeteltérésnek, amely köztem és Liebknecht között volt, $^4/_5$-ét az ő hasonló önkényeskedései okozták, magánlevelek nyilvános felhasználása, cikkeimhez fűzött ostoba vagy a megfelelő hely értelmével homlokegyenest ellentétes jegyzetek stb. Most is olyan módon használta fel levelemet, amelyre nincs mentség. Ez a levél közvetlenül az Ön cikkére vonatkozóan íródott. Liebknecht úgy kezeli, mintha ez volna az „*én*" ábrázolásom az *egész* ír kérdésről. Ez szörnyen könnyelmű dolog, és főleg ha vele szemben Davitt beszédeit vonultatják fel, amelyek a levél megírása idején *még el sem hangzottak*, nem is tartoznak a levélre, mert Davitt meg az ő állami földtulajdona egyelőre

* *V. ö. 315–319. old. – Szerk.*

csak *tünet*. De Liebknecht mindig ilyen könnyelműen jár el, amikor „fölényesnek" akar mutatkozni. Nos, felőlem hadd szórakozzék, de ne éljen vissza e célból az én leveleimmel, s így *ő* kényszerít arra, hogy arra kérjem Önt (lehetőleg korrekten és diplomatikusan akarom kifejezni magam), hogy a jövőben leveleimet – legföljebb – csak elolvasásra adja oda neki, de ne hagyja nála az eredetit vagy ennek másolatát.

3. A hirsch–mehringiáda ügyében[100] Marxszal tőlem telhetőleg humoros formában közöltem, ami szükséges[2], s attól tartok, Károlykának* egy nem nagyon kellemes negyedórácskát kell majd megélnie, ha találkozik Marxszal.

4. Nekem úgy tetszik, hogy az egyiptomi ügyben[95] Ön túlságosan védelmébe veszi az ún. nemzeti pártot.[459] Arabiról nem sokat tudunk, de 10-et teszek 1 ellen, hogy közönséges pasa, aki azért irigyli a pénzügyi emberektől az adóbevételeket, mert jó keleti módra maga akarja őket zsebre vágni. Ez megint csak a parasztországok örökös históriája. Írországtól Oroszországig, Kisázsiától Egyiptomig minden parasztországban arra való a paraszt, hogy kizsákmányolják. Ez az asszír és a perzsa birodalom óta így van. A szatrapa, másként pasa, a kizsákmányolónak a keleti fő formája, a kereskedő és a jogász a modern nyugati. A kedive-adósságok megfizetésének megtagadása egészen jó dolog, de az a kérdés, hogy mi lesz azután. S nekünk, nyugat-európai szocialistáknak, nem volna szabad itt olyan egyszerűen lépre mennünk, ahogy az egyiptomi fellahok és – az összes latinok teszik. Furcsa. Az összes latin forradalmárok azon siránkoznak, hogy ők mindig a mások javára csináltak forradalmakat – igen egyszerűen azért, mert ők mindig bedőltek a „forradalom" szónak. És mégis, alig tör ki valahol egy zendülés, az egész forradalmi latinság rögtön rajong érte – minden kritika nélkül. Véleményem szerint mi nagyon jól felléphetünk az elnyomott fellahok mellett akkor is, ha nem osztozunk pillanatnyi illúzióikban (mert egy paraszti népet évszázadokon át kell becsapni, amíg a tapasztalatból tanul), s az angolok brutalitásai ellen akkor is, ha ezért még nem vállalunk szolidaritást pillanatnyi katonai ellenfeleikkel. A nemzetközi politika minden kérdésében csak a legnagyobb bizalmatlansággal szabad felhasználni az érzelmi politikát folytató francia és olasz pártlapokat, nekünk, németeknek viszont kötelességünk, hogy bírálatunkkal ezen a területen is igazoljuk elméleti fölényünket, ha már adva van.

De most elég a bírálatból. Ma sajnos már nincs időm arra, hogy elküldjek Önnek egy anyagot a tárcarovat számára[460]. Nagy fontosságot tulajdo-

* Karl Hirsch. – *Szerk.*

nítok annak, hogy tettel bizonyítsam be a derék Károlykának, micsoda kolosszális gyerekségeket hitetett el Mehringgel a „Sozialdemokrat"-hoz való viszonyomról. De Ön hamarosan megkapja, s akkor, ha van kedve, egy jegyzetben akár közvetlenül is utalhat rá – persze, Károlyka megnevezése nélkül, aki most amúgy is benne van a csávában.

Szívélyesen üdvözlöm. A tengerpartról küldök Önnek, ha csak lehet, egy levelet a derék Kautsky részére is*, akinek a címei, amennyire megvannak nekem, egy kissé elavultak. Az utolsó egy francia nevű nőszemélyé volt – remélhetőleg valóban *fedő*cím?

Híve
F. E.

* *V. ö. 334–336. old. – Szerk.*

93

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]82 aug. 10.

Kedves Sorge,

Mellékelten az „Égalité" nyugtája, jobbat nem tudok szerezni neked attól a dicső ügyviteltől. Mióta Laura Lafargue Párizsba utazott már semmit sem látunk és hallunk itt a lapból. A kifizetett összeg 14 shilling volt.

A július 1.–aug. 5-i „Labour Standard" ma elmegy 2 csomagban. Esztelenség lenne, ha külön előfizetnél erre a dologra. Egyszerűen elküldöm neked az én példányomat, ahelyett, hogy a papírkosárba dobnám.*

Marx még Argenteuilben van, Enghienben kénes kúrát vesz krónikus légcsőhurutja miatt. Még nagyon óvakodnia kell a mellhártyagyulladásba való visszaeséstől. A többit csak az orvosok tudják, vagy talán ők sem.

Nagyon sietve

barátod
F. E.

* *V. ö. 310. old. – Szerk.*

94

Engels ifj. Emil Engelshez

Engelskirchenbe

10, Columbia Terrace
Great Yarmouth, [18]82 aug. 20.

Kedves Emil,

10 napja vagyunk itt[103], Schorlemmer, Pumps, Baby* meg én, s a tengeri fürdőhely édes semmittevése a vétkes abban, hogy csak ma jutok hozzá, hogy válaszoljak neked.

Mindenekelőtt, ajánlottalak téged közvetlenül Sam Moore-nak, s megkértem, küldje el neked városi irodájának (ügyvédeknél „chambers"-nek hívják ezt) a címét, mert ez nincs nálam, napközben pedig ő csak ott található meg. Benne egy mintaangolt találsz majd, akiben megvan nemzetének minden jó tulajdonsága, s a rosszak közül egyetlenegy sem. Természetesen ő is szociáldemokrata, s németül is beszél, bár egy kissé kijött a gyakorlatból. Mindenben, ami módjában áll, szívesen segítségedre lesz, s többet használhat neked, mint én tudnék. Ha az ember csaknem 13 éve nincs benn az üzleti világban és 12 éve nincs Manchesterben[461], akkor már kevés befolyása van az olyan emberekre, akiknek az a fő alapelvünk hogy kéz kezet mos. Moore viszont csak 3–4 éve van kinn belőle és még ott lakik közöttük, így aztán már inkább tehet valamit. Én pl. azt sem tudom, élnek-e még azok, akikkel összeköttetésben álltam, vagy ugyanaz-e még a cégük, vagy esetleg nem adták-e el az egész üzletet. Ha bemutatnálak Ermen & Robynál, az semmit sem használna, inkább ártana, hiszen ezek nem mutatnák meg neked a gyárukat, s a végén óvnák tőled a tőzsdén fonó- és szövőgyáros ismerőseiket.

Kötőfonal- és varrófonalgyárba azért nem jutsz be, mert Ermen & Robyn kívül tudtommal nincs ilyen Manchesterben. Fonalcérnázóból többféle van, de ott csak a régi cérnázógépeket látod, nyersen adják el a fonalat. Hogy miként lehet legjobban bejutni a gyárakba, az mindig az egyes esettől függ, én általában mindig azt tapasztaltam, hogy a legjobb, ha az ember őszintén

* Lilian Rosher. – *Szerk.*

tiszta vizet tölt a pohárba azok előtt, akikhez egyébként ajánlották, s megmondja, hogy kicsoda. A cselekkel való próbálkozás, ahogyan sok német fonó tette, majd mindig arra vezetett, hogy leleplezték az illetőt és beárulták a tőzsdén a többieknek, s így aztán többé semmit sem nézhetett meg. Hiába, az a mód, ahogy itt a konkurrenciát folytatják, sokkal nagyvonalúbb, mint Németországban, s azok a kis fogások, amelyek ott gyakran helyénvalók, itt egyáltalán nem válnak be.

Október elején Schorlemmer is visszamegy oda, ő is segítségedre lehet. *Nagyon* hasznos neked mindenekelőtt Ermen & Engels ajánlása egy nagy német bizományos céghez, ők majd továbbsegítenek és egyes esetekben azt is megmondják neked, hol helyénvaló esetleg annak az elhallgatása, hogy ki vagy.

Most azonban elég mára. Meg akarják teríteni az asztalt. Mi egyébként nagyon jól vagyunk itt, a szép idő, pilseni sör, tengeri levegő és tengeri fürdés teljesen megszüntette azt a gyomorhurutot, amelyben hétfőn elutazásodkor szenvedtem. Pumps és Schorlemmer szívélyesen üdvözöl.

A te

F. Engelsed

95

Engels Jenny Longuet-hoz

Argenteuilbe

10, Columbia Terrace
Great Yarmouth, [18]82 aug. 27.

Kedves Jennym,

Sok köszönet leveledért. Levelezőlappal is meg lettem volna elégedve. Örülök, hogy felnyitottad a Szerecsennek írt levelemet[2], és intézkedtél a benne foglaltakról.

Kaptam egy levelet Lausanne-ból és egy táviratot[22] Veveyből[114], új címükkel: Hôtel du Léman, úgy látszik ott szándékoznak letelepedni. Ami Szerecsen egészségét illeti, igazán örültem, hogy higgadt és elfogulatlan beszámolót kaptam tőled, Laura, aki csak néhány órára látta őt, egy kissé túl kedvezően számolt be, Tussy viszont, mikor Argenteuilben viszontlátta, meglehetősen csalódott volt, hogy nem nagyobb az elért haladás. Én teljesen a te véleményeden vagyok, hogy minden okunk megvan elégedettnek lenni azzal, hogy *elért* ennyi haladást abban a nagyon kedvezőtlen időjárásban, amely olyan kitartóan üldözte, és három mellhártyagyulladás után, amelyek közül kettő olyan súlyos volt. Sohasem számítottam arra, hogy képes lesz Angliában tölteni a jövő telet, s Helennek meg más titoktartó embereknek ezt meg is mondtam, mielőtt Algírba ment. Így ez nem meglepetés számomra; csak azért vagyok csalódott, mert előzőleg aligha tud majd néhány hétre átjönni. Mindenesetre örülök, hogy az orvosok annyira egyetértenek ebben a dologban, ez arra bírja majd őt, hogy könnyebben engedjen. Még egy ideig Enghien vagy Cauterets a légcsőhurut maradványa ellen, aztán meg egy klimatikus kúra magaslati helyen, az Alpokban vagy a Pireneusokban, újra teljesen rendbehozza és munkaképessé teszi őt. De amint mondod, egy visszaesés felborítaná mindezt, ám ez most nem valószínű, főként az általa szerzett tapasztalatok után.

Kedves Jennym, ismerem azokat a szörnyű nehézségeket, amelyekkel meg kellett küzdened és meg kell küzdened még most is. Gondolataim sokat jártak nálad, és sajnáltam, hogy nem tudom megtalálni a módját, hogyan segíthetnék neked. Te és Szerecsen, ti szinte állandó témái voltatok

csaknem mindennapos beszélgetéseinknek, amikor reggel benéztem Nimhez pilseni sörömért. De tudom, hogy az én derék Jennym nem fog elcsüggedni, s ha túlleszel a következő megpróbáltatáson[101], remélem és elvárom, hogy úgy tudod elrendezni háztartásod, hogy legyen némi pihenésed és békéd.

El sem tudod képzelni, milyen változáson ment át Pumps, mióta itt van. Semmi mással nem foglalkozik, mint kicsinyével*, öltözködés, szórakozás, kirándulások, mindez, úgy látszik, kiment a fejéből. És nagyon jól kezeli a kicsit, kitűnő hangulatban és türelemmel, de igazán nagyon jó gyerek is ez, s még most is, amikor két foga jön, szinte folyton nevet. Reméljük, anya és gyermeke így is fogja folytatni.

Schorlemmer, aki legszívélyesebb üdvözletét küldi neked, holnap elutazik Németországba, s vele megyek Londonba egy-két napra, hogy ügyeimet intézzem. Még két hétig maradunk itt, ha el nem kerget az időjárás, amely múlt kedd óta rendkívül változó. A szegény Percy, aki múlt szerdán jött, úgy látszik, arra van ítélve, hogy nedves legyen a szabadsága, ami reumás embernek rossz kilátás. Ami engem illet, engem pompásan felfrissít a tengeri levegő és fürdés, s azt remélem, az idén télen jól megy majd a munka.

Mindenkitől szívélyes üdvözlet Longuet-nak, neked meg a gyerekeknek, és sok szeretettel köszönt

őszinte barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* Lilian Rosher. – *Szerk.*

96

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

London, [18]82 szept. 12.

Kedves Kautsky Úr,

Igazán meg kell bocsátania, hogy ilyen soká várattam a válaszra[454]. Sok mindenfélével zavartak, s így aztán, hogy végre már hozzájussak a munkához, minden mellékes dolgot abba kellett hagynom és minden nem feltétlenül szükséges levelezést félretennem. És minthogy gyarmati kérdésével Ön olyan leckét adott fel nekem, amelyet nem is olyan könnyű megoldani, az Ön leveleit is ez a sors érte, a derék Walter pedig közben feledésbe ment.[462]

Ha Walter és dr. Braun idejön, örömömre szolgál majd látnom őket, s részemről szívesen megteszek mindent, ami itt tehető értük. A többi aztán majd elrendeződik. De tulajdonképpen *mit* kellene tanulnia itt W.-nak? Mindenekelőtt ezzel kell tisztában lenni. Szocializmust-e mint olyant? Ezért nem kell idejönnie, ezt Ausztrián és Németországon kívül bárhol megteheti; emellett ez a terület, mármint az olvasásra érdemes irodalom gyorsan kimerül. Közgazdaságtant? Történelmet? Ebben a British Museum embarras de richesses-be* hozza, mégpedig annyira, hogy a tapasztalatlan embert azonnal az eltévedés veszélye fenyegeti. Természettudományt? Ehhez előadások kellenek, s ezek itt őrült drágák. Azt hiszem, mielőtt ideküldenék ezt az embert, határozott tervet kellene vele megbeszélni tanulmányaira vonatkozóan – legalábbis nagy vonalakban –, s ha aztán erről tájékoztatnak, inkább meg tudom ítélni, hogy itt, vagy másutt vihető-e keresztül jobban. Azonkívül az angolnak legalább *némi* ismerete nélkül olyan volna itt, mint a szárazra vetett hal. Azt hiszem, jó lenne előbb 6 hónapig franciául és angolul taníttatni őt, hogy mindkét nyelven tudjon legalábbis valamennyire olvasni, mielőtt külföldre megy. Emellett mégis bizonyos egyéb történelmi, földrajzi és lehetőleg matematikai meg természettudományos alapismereteinek is kell lennie ahhoz, hogy eredményesen

* – a bőség zavarába – *Szerk.*

tanuljon. Hogy áll ezekkel, azt nem tudhatom; de ha gyengén, akkor bizonyára a legjobb lenne előbb Bécsbe küldeni, hogy barátai irányításával először ezeket elsajátítsa, s egyáltalában megtanulja azt, *hogyan* tanulhat meg az ember önállóan valami komoly dolgot. Különben nagyrészt kidobott pénz lenne, amit itt, Londonban költ. Ezek olyan gondolatok, amelyek az üggyel kapcsolatban felötlenek bennem, és amelyek talán egyáltalán nem helyénvalók, de hát úgyszólván semmit sem tudok a fiatalember képzettségi fokáról, s azért mégis úgy vélem, rá kell mutatnom ezekre a kérdésekre. Ha Ön közelebbi tájékoztatást ad nekem erről, nem kell majd várnia a válaszra. Máskülönben Ön tudja, hogy én mindig helyeslem, ha fiatal, törekvő embereket külföldre küldenek, hogy kiszélesítsék látókörüket és levessék a szülőföldjükön elkerülhetetlen helyi előítéleteket.

Marxra egyébként nem nagyon számíthat Ön Walter vonatkozásában. Jövő május előtt aligha jön vissza, s valószínűleg akkor is nagyon kell még kímélnie magát, hogy befejezhesse munkáit. Nevezetesen sokat beszélnie még most is szigorúan tilos, aztán meg este nyugalomra van szüksége, mert különben rosszul alszik. Nappal meg persze dolgozni akar. Ha valaki egy sokéves krónikus légcsőhuruttal végezni akar és háromszori súlyos mellhártyagyulladás után gondoskodnia kell arról, hogy nemcsak ezek maradványai tűnjenek el, hanem újabb se keletkezzék, s mindezt 65. évében, akkor már ez maga is elegendő tennivalót ad.

Azt kérdezi tőlem, mit gondolnak az angol munkások a gyarmatpolitikáról. Nos, pontosan ugyanazt, amit általában a politikáról gondolnak: ugyanazt, amit a burzsoák gondolnak erről. Hiszen itt nincsen munkáspárt, csak konzervatívok és liberál-radikálisok vannak, s a munkások nyugodtan élvezik velük együtt Anglia világpiaci és gyarmati monopóliumát. Véleményem szerint a tulajdonképpeni gyarmatok, vagyis az európai népesség lakta országok – Kanada, Fokföld, Ausztrália – mind önállókká válnak majd; a csak uralt, de bennszülöttek által lakott országokat viszont – Indiát, Algériát, a holland, portugál és spanyol birtokokat – a proletariátusnak egy időre át kell vennie és minél gyorsabban az önállósághoz kell vezetnie. Hogy miképp fog fejlődni ez a folyamat, azt nehéz megmondani, India talán, sőt nagyon valószínűen forradalmat csinál, és mert a magát felszabadító proletariátus nem viselhet gyarmati háborúkat, ezt engedni is kell majd, ez persze nem fog lezajlani különféle rombolások nélkül, de hát az ilyesmi elválaszthatatlan minden forradalomtól. Ugyanez másutt is lejátszódhatik még, pl. Algériában és Egyiptomban, és *nekünk* bizonyára ez lenne a legjobb. Elég dolgunk lesz otthon. Ha Európa és Észak-Amerika már újjá van szervezve, akkor ez olyan kolosszális hatalmat és olyan példát

ad, hogy a félig civilizált országok egészen maguktól az uszályukba kerülnek; már csak a gazdasági szükségletek is gondoskodnak erről. De hogy azután milyen társadalmi és politikai fázisokon kell majd átmenniök ezeknek az országoknak, amíg szintén elérkeznek a szocialista szervezethez, erről ma, azt hiszem, csak meglehetősen hiábavaló hipotéziseket állíthatunk fel. Csak egy bizonyos: a győzelmes proletariátus egyetlen idegen népre sem kényszeríthet rá valamiféle boldogítást anélkül, hogy saját győzelmét alá ne ásná vele. Ez persze egyáltalán nem zár ki különböző fajta „védelmi háborúkat.

Ezt az egyiptomi históriát[95] az orosz diplomácia eszelte ki. Gladstone vegye el Egyiptomot (amely még korántsem az övé, s ha az övé volna is, még korántsem tartotta meg) azért, hogy Oroszország elvegye Örményországot; Gladstone szerint ez ismét egy keresztény országnak a mohamedán iga alól való felszabadítása lenne. Minden egyéb ebben a dologban csak látszat, hazugság, ürügy. Nemsokára elválik, sikerül-e ez a tervecske.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

Dr. Sax éppen most küldte el nekem Türingiáról szóló könyvét, kérem, köszönje meg a nevemben, mihelyt elolvastam, válaszolok neki.

Fedőcímem: Mrs. P.W. Rosher, 122, Regent's Park Road, belső boríték *nélkül*. Ez Pumps, mellesleg már van egy kislánya* is. Már nem lakik ugyan nálam, de ez nem számít.

* Lilian Rosher. – *Szerk.*

97

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 szept. 13.

Kedves Bernstein Úr,

Abból, hogy dolgozzak a tengeri fürdőn, Yarmouthban, nem lett semmi – 5 ember egy szobában, közte unokahúgom 4 hónapos gyermeke*, itt semmit sem lehetett csinálni, és minden munka felolvadt az elégedettségben és a kiváló pilseni sör fogyasztásában. De holnap kezdődik a munka és tart megszakítás nélkül, amíg el nem készül a brosúra.[458]

Az Ön javaslata a Bismarck-szocializmusról szóló előszót illetően lényegében teljesen rendben van és részben egybevág tulajdon kívánságaimmal. De egy előszóban nem lehet elintézni ezt a vacakságot, mert túl hosszú lenne. Azonkívül nincs meg nekem a balesetbiztosításról stb. az anyag, vagyis a törvényjavaslatok, ezek nélkül pedig nem megy.

Hosszabb idő óta motoszkál a fejemben a dolog, s jól látom, hogy kell írni róla valamit. Most az a szándékom, hogy írok egy cikksorozatot (amelynek minden darabja egy-egy zárt egész) a Németországban grasszáló meghamisított szocializmusról (a „Sozialdemokrat"-ba), később ez megjelenhetne brosúrában. Első része: a Bismarck-féle szocializmus 1. védővámok, 2. vasútállamosítás, 3. dohánymonopólium, 4. munkásbiztosítás. Ehhez azonban szükségem volna:

a 2.-höz egy árfolyamjegyzékre, amely megadja a legújabban államosított (Berg–Brandenburg, Berlin–Görlitz, Berlin–Stettin, Brandenburg–Posen) vasutak árfolyamát közvetlenül az államosítás *előtt*, s lehetőleg azokra az árakra, amelyeket az állam ezekért a vasutakért fizetett,

a 4.-hez Bismarck törvénytervezetére, ahogyan ezt a Reichstag elé terjesztette.

Ha ezt meg tudja szerezni nekem, akkor elegendő anyagom van[463].

De ehhez hozzáfüggesztenék egy második részt, amely egy csomó homályos, Lassalle által meghonosított és itt-ott még a mieink által is szajkózott

* Mary Ellen Rosher (Pumps) kislánya, Lilian. – *Szerk.*

elképzelést bírál; pl. a „vasbértörvényt"[407], a „teljes munkahozadékot a munkás" (nem a munkások) „számára"[464] stb. Itt még sokkal nagyobb szükség van rá, hogy végre már rendet csináljunk, mint az első rész vonatkozásában, s ha a szerencsétlen módon átvett lassalle-i „vezetők" közül néhányat bosszant ez, annál jobb. Számomra tehát tulajdonképpen a második rész a legfontosabb.

Csakhogy nem tudom, mit szólnának egyesek, ha Szent Ferdinánd* ilyen tárgyilagos bírálatban részesül. Talán ha a pártlapban jelennék meg ilyesmi, azt mondanák, hogy ez a párt kettészakítására irányuló provokáció és a lassalleánusokkal egykor kötött megállapodás megszegése. Ebben az esetben brosúraként jelenhetnék meg az egész, mihelyt elkészült, anélkül, hogy előbb a „Sozialdemokrat" közölné.

Tehát: vagy az *egész* megjelenik a „Sozialdemokrat"-ban és utána brosúraként,

vagy rögtön brosúraként jelenik meg,

vagy egyelőre egyáltalán megíratlan marad.

Így áll a dolog. Válassza ki hát Ön, hogy mit kíván, s tanácskozzék, ha szükséges, ezzel-azzal. De amiben *már* megállapodtunk, annak *meg* is kell történnie. Másodszor nem tehetem ki magam azoknak a kellemetlenségeknek, amelyek a „Dühring" esetében történtek velem, amikor Most tiltakozott ellene[465].

Egyébként a bismarckizmussal és a vele összefüggő dolgokkal kapcsolatban nagyon szép előmunkálatot végzett a „Sozialdemokrat"-nak a szocialista-törvény esetleges eltörléséről szóló két cikke. Azt sejtem, Bebeltől valók; ha nem, akkor gratulálhat magának a párt ahhoz, hogy még egy olyan embere van, aki ilyen pompásan ért hozzá, hogy a dolog lényegéig hatoljon és minden mellékes szempontot félretoljon, s aki emellett ilyen egyszerűen és világosan ír.[466] A cikkek kitűnők.

Amit Ön különféle németországi emberek nyamvadtságáról mentegetve mond,[467] azt én is sokszor mondtam már magamban. Mindamellett ez megintcsak a régi német jellem- és ellenállóerő-hiány, s az a szükséglet, hogy úgy lépjenek fel, nem a munkással, hanem a filiszterrel szemben, mint tiszteletre méltó jóemberek, akik korántsem azok a veszedelmes emberevők, akiknek tartják őket. Mindig azok az emberek ezek, akik kevéske műveltségüket abszolúte szükségesnek tartják ahhoz, hogy a munkás ne maga szabadítsa fel önmagát, hanem őáltaluk legyen megváltva; szerintük a munkásosztály felszabadítása csak a „művelt" nyárspolgár révén lehetsé-

* Ferdinand Lassalle. – *Szerk.*

ges; hogy is intézhetnék el ezt maguk a szegény, tehetetlen, „míveletlen" munkások!

Kautskynak tegnap írtam. Azt állítja, hogy talált ott néhány egészen jó bölcsészdoktort. Ha *csakugyan* jók, nagy örömmel üdvözölnők őket.

Adolf Beust elénekelheti Önnek „A brayi vikárius"[460] dallamát.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

98

Engels Laura Lafargue-hoz

Veveybe

London, 1882 szept. 20.

Kedves Laurám,

Remélem, Szerecsen megkapta 18-i rövid értesítésemet*. Ma teljesítenem kell, ha nehézségek között is, neked tett ígéretemet. Egész nap dolgoztam, hat óráig, utána estebédeltem; most pontosan kilenc óra, s ezért egy kissé még az emésztés hatása alatt vagyok, és ezenkívül itt ül a szobában Percy, de szerencsére megszerezte a „*Joseph Andrews*"-t[468].

Hogy ismerem-e Veveyt? Hát 1849 szeptemberében körülbelül két hétig ott laktam[113], s ismerem a tó egész svájci partját Villeneuve-től Genfig, a Dent du Midit meg a Mont Blanc-t és minden egyebet. Ha nem tévedek, mi, tisztek, a ti rakparti szállodátokban voltunk elszállásolva. Willich a téren, a fák alatt, szemben a tóval szokta volt két lovát gyakoroltatni.

Csak azt sajnálom, hogy még részben sem követhetitek azt az útvonalat, amelyet összeállítottam nektek**, a berni Oberland sok tekintetben fölülmúlja a Genfi-tavat. De ha Szerecsen arra akar vállalkozni, hogy októberben Angliába utazzék, akkor hamarosan ideje lesz elhagynotok az Alpokat. Remélem, hogy nem lesz kockázatos számára, ha megkísérel idejönni. Máskülönben esztelenség lenne. De döntsenek az orvosok erről és téli tartózkodásáról is. De ha jönni akar, nem halogathatja nagyon sokáig. Nekünk jó, de eléggé hűvös időnk volt, főleg éjjel meg reggel; tegnap egész nap esett, ma száraz az idő, de többnyire borús. Egyébként Szerecsen barométer-statisztikája*** pontosan megegyezik yarmouthi tartózkodásunk alatt szerzett tapasztalatainkkal, csakhogy nálunk igen magas barométerállás mellett volt nagyon esős idő, s Tussy egész idő alatt azért imádkozott, hogy mutasson már ismét esést az az ostoba szerszám!

Ami a csillaghabú bort illeti, ez a tulajdonsága csakis a *cortaillod*-nak

* *V. ö. 89. old.* – *Szerk.*
** *V. ö. 85. old.* – *Szerk.*
*** *V. ö. 87. old.* – *Szerk.*

van meg* – a többi neuchâteli bornak, tudomásom szerint nem, s azok nem is olyan jók.

Nem tudom, ki találta ki azt az ostoba históriát Bebelről[118]. A kölni újság múlt péntekig (amikor a párizsi lapok jelentették) semmit sem tud vagy legalábbis nem mond róla. Úgy fest a dolog, mintha valami Mehring által kitalált és Hirsch által Párizsban kidolgozott kacsa volna. Lehet, hogy rossz nyomon járok, de egyáltalán nem csodálkoznék, ha így volna. Ki más tudott volna ilyen gyorsan közzétenni a „Bataille"-ban és a „Citoyen"-ben olyan nekrológot, amely (legalábbis a „Bataille"-é) Bebelnek egyik **régi** beszédét idézi, amely szerint ő kizárólag a törvényes eszközöknek híve? Mi szörnyen megijedtünk. Péntek este idejött a Tottenham Street-i munkásegylet[413] két tagja, és megkérdezte, igaz-e a hír. Akkor hallottam először róla. Tussy ugyanaznap este megkapta a „*Bataille*"-t az előbb említett cikkel; a „Justice" hallgatását Longuet távollétével lehetett magyarázni. Német újságokat felhajtani kávéházakban hiábavaló lett volna; azok a számok, amelyekben lehetett valami, szombaton már nem lettek volna az asztalokon. Végül szombat este Tussy (én nem) megkapta a „Sozialdemokrat"-ját, s ez nemcsak hogy semmit sem említett erről, hanem tudatta, hogy Bebel ismét képes kijárni. Bebel elvesztése pótolhatatlan lett volna. Hol találni még egy ilyen koponyát, nemcsak Németországban, hanem bárhol másutt is? Hol van ilyen elméleti világosság, ilyen gyakorlati érzék, ilyen nyugodt határozottság a fiatalabb nemzedékben? Nos, nem igaz a hír, s le sem tudom írni, milyen megkönnyebbülést éreztem, amikor minden kétség eloszlott.

Annak is nagyon örülök, hogy Jenny túl van a válságon, s hogy az eredmény sokak rég táplált kívánságának a beteljesedése.[101] Azt hiszem, nagyon nehéz volt neki. Dourlen bizonyára szerzett neki valakit, aki gondját viseli, a Maitland Park 41 lakóinak** semmi kétségük afelől, hogy ezt megtette, s ebben az esetben az „alkotó"*** távolléte talán áldás lehet.

A kis Pumpsiának° bárányhimlője van, és nagyon nyűgös és végül elkezdte a sírást. Az egész dolog néhány nap alatt elmúlik, és nem is viselné meg annyira, ha nem képződött volna a nyelvén két kiütés, amely a most kibújó két fogacskával együtt bizony szájfájást okoz. Máskülönben minden rendben van.

Mindenki szeretettel üdvözöl téged és Szerecsent és velük együtt

őszinte barátod
F. Engels

* *V. ö. 82. old.* – *Szerk.*
** Eleanor Marx és Helene Demuth. – *Szerk.*
*** Charles Longuet. – *Szerk.*
° Lilian Rosher (Pumps kislánya). – *Szerk.*

Bernstein azt írja, hogy „A brayi vikárius"[460] hallatlan szenzációt keltett.

Tussy a visszatérése óta *múlt vasárnapig háromszor* írt Jennynek!

Eredeti nyelve: angol

99

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 szept. 22.

Kedves Bernstein Úr,

Mellékelve az előszó, az I. és II. szakasz. A III. sz. szintén készen van, valamint egy kb. 7 oldalas zárómegjegyzés is az ógermán föld-köztulajdonról („A Mark").[167] De még egyszer alaposan ellenőrizni akarom, s egy kicsit még itt tartom.

A reklámot az elején nem engedélyezhetem.[469] Minthogy a franciának Lafargue volt a kiadója, és Malon nagyon meg nem felelő ilyesfajta dolgot küldött, Marx írta meg Lafargue-gal ezt a bevezetést, s az oda talán illett is. A jómagam által megjelentetett német kiadásban egyáltalán nem megy az ilyenféle. De ha Marx újra itt lesz, talán kidolgozok Önnek egyszer egy füzetkét az 1840 és 52 közti német szocializmusról.[470] Hiszen ennek meg kell történnie valamikor. De az anyagnak több mint fele Marxnál van, s az isten tudja, hova ásta el.

A balesetbiztosítási törvényről persze *mindkét* tervezetre szükségem volna, s az ősszel a Reichstag elé terjesztett összes új szociális jellegű javaslatokra dettó.[463]

A közvetett adók teljes elítélését mi már 1849 és 50-ben kimondottuk[471], Lassalle innét tanulta ezt. Ami egyebet Ön Lassalle-ról mond, azt megjegyzem magamnak. Némely dologgal szemben volna ilyen vagy olyan ellenvetés, de nem tartozik a tárgyra. Lassalle *személye* egészen kimarad a játékból, de azt nem kerülhetem el, hogy véget ne vessek annak az illúziónak, hogy a gazdaságtan terén (és minden más területen is) Lassalle eredeti gondolkodó volt.

Örülök, hogy a cikkek Vollmartól valók[466], ez azt bizonyítja, hogy sokat fejlődött. Amit Ön a szocialista-törvényről mond, azzal egészen egyetértek.[472] Csak az lehet hasznos nekünk, ha a törvényt minden fenntartás nélkül eltörlik. Ez pedig csak akkor történik meg, ha valahogyan új élet költözik a német politikai bódéba, ha olyan események következnek be, amelyek közvetlenül a forradalom irányában munkálnak, új éra[382], orosz alkotmány,

vagy ilyesvalami. Ebben az esetben az is kétségtelen, hogy mindenütt megkapjuk a többséget, ahol most erős kisebbségünk van, s Szászországon kívül is minden nagyvárost meghódítunk.

A franciákra Önnek az a panasza, ami mindenkinek örök panasza rájuk.[473] A pillanat uralkodik rajtuk meg a személyiség. Én a „Citoyen"-t nem olvasom, az „Égalité"-t nagyon rendszertelenül kapom, nem tudom, él-e még, nem is tudom tehát megítélni, mit csináltak újabban ezek az emberek. De egy bizonyos: Brousse-szal nem lehet békében meglenni. Veszett anarchista ő és az is marad, csak a választáson való részvétel megengedhetőségét ismerte el; emellett ő és Malon a többieknek a Fédération du Centre-ból való kidobásával[143] a végletekig kiélezte a harcot, s Brousse ezt teljesen bakunyinista taktikával vívja: rágalmazás, hazugság és minden lehető aljasság. Lehet, hogy a többiek taktikája időnként ostoba és gyerekes, lehet, hogy célját téveszti, hogy nekünk, külföldieknek lehetetlenné teszi a mellettük való kiállást (amelyet mi itt rendszeresen el is utasítottunk), a lényeg azonban az marad, hogy a Brousse-szal való minden együttműködés képtelenség. Addig nem nyugszik, amíg kis klikkje az „Alliance" módszerével[54] kezébe nem keríti az egész mozgalmat. Egyébként az egész „munkáspárt", a két frakció együtt is csak elenyészően kis része a párizsi munkástömegeknek, s ezek még mindig az olyan embereket követik, mint Clemenceau, akivel Guesde szintén túlságosan személyeskedve és különben sem a helyes módon folytatta polémiáját. Clemenceau amellett nagyon fejlődőképes és bizonyos körülmények közt még sokkal messzebbre elmehet, mint most, főként ha belátja majd, hogy *osztályharcról* van szó; ezt persze csak akkor fogja belátni, ha *kénytelen* lesz rá. Guesde most fejébe vette, hogy Gambetta athéni köztársasága sokkal kevésbé veszélyes a szocialistákra nézve, mint Clemenceau spártai köztársasága, meg akarja tehát akadályozni ezt — mintha akár mi, akár a világ bármely pártja megakadályozhatná, hogy valamely ország végigmenjen fejlődésének történelmileg szükségszerű fokozatain —, s nem gondolja meg, hogy Franciaországban aligha jutunk el a Gambetta-féle köztársaságtól a szocializmusig anélkül, hogy keresztül ne mennénk egy Clemenceau-féle köztársaságon. De semmiféle pártpolitikát nem lehet eredményesen folytatni akkor, ha nem látjuk át a szükségszerű történeti összefüggést és ezzel a dolgok valószínű fejlődésének menetét. Ám feladtam a dolgot, s hagyom, tegyenek, amit akarnak. A belgák szintén nem mennek majd semmire az intelmeikkel.

J. St. Mill unokahúgát és fogadott leányát, aki a választási alapra pénzt küldött, *Helen* Taylornak hívják, nem azonos tehát Ellen M. Taylorral,

bár mindkét keresztnév Helénát jelent, szigorúan megkülönböztetik őket egymástól.[474]

Garciáról semmit a világon nem tudok. Időnként eljön hozzám valaki a klubból, alkalomadtán majd érdeklődöm.

Apropó. Hogyan került a „Citoyen"-be és a „Bataille"-ba a Bebel haláláról szóló kacsa?[118] Mi itt – és Marx Veveyben, ahol 3 hetet töltött[114] – szörnyen megijedtünk, s nem volt módunk megbizonyosodni a valóságról, míg hétfőn este a „Justice" Liebknecht táviratát nem közölte a cáfolattal; mert amit a „Sozialdemokrat" közölt és nem közölt, az nem adhatott teljes bizonyosságot nekünk, hiszen már csütörtökön megjelent. — Marx most valószínűleg visszaúton van Argenteuilbe, talán néhány napra Genfben lesz, jobban van, de a rossz nyár a gyógykezelés eredményének nagyobbik felétől megfosztotta.

Kérek 2 sort a kézirat vételének igazolásául, kérem továbbá a kézirat visszaküldését a levonattal *együtt*, persze keresztkötésben. Meddig tarthatom itt a hátralevő részt anélkül, hogy zavart okoznék?

Szívélyes üdvözlet.

Híve

F. E.

100

Engels August Bebelhez

Lipcsébe

London, 1882 szept. 23.

Kedves Bebel,

Szép kis ijedségünk volt miattad.[118] Tegnap egy hete, f. hó 15-én, pénteken este 10 órakor ketten átjöttek hozzám az egyletből[413]: igaz-e, ami a „Citoyen"-nek már két számában (nekrológgal) olvasható, hogy te meghaltál? Kijelentettem, hogy ez rendkívül valószínűtlen, de semmi bizonyosat nem mondhattam. Minthogy egy unalmas ember ült nálam, aki nem akart elmenni, noha egy szót sem szóltam már, csak 11 után futhattam el Tussy Marxhoz, s még ébren találtam. Neki megvolt a „Bataille", szintén nekrológgal — de nem jelölte meg semmiféle forrását a hírnek, amelyet azonban mint kétségtelent közölt. Tehát általános megdöbbenés. A legnagyobb szerencsétlenség, amely a német pártot érheti, legalábbis igen valószínű. Hogy az egyiptomi ujjongásban[475] az angol lapok semmit sem közöltek róla, az nagyon is érthető volt. Aztán szombat este a „Sozialdemokrat"-om sem jön meg, ami persze előfordul, de szerencsére vasárnap reggel megtudom, hogy Tussy megkapta az övét, s annak tartalma rendkívül valószínűtlenné teszi a hírt. Kávéházakban német lapokat megnézni eleve reménytelen volt, mert naponta megújítják őket. S így a legkínzóbb bizonytalanságban maradtunk, míg végül hétfőn este megjött a „Justice", hivatalos cáfolattal.

Marx ugyanígy járt. Ő Veveyben volt a Genfi-tónál,[114] s a históriát a reakciós „Journal de Genève"-ben olvasta, amely persze mint kétségtelent mondta el. Még aznap a legnagyobb megdöbbenéssel írt nekem.* Levele éppen azon a hétfőn este jött meg, s már a kora reggeli postával elküldhettem neki a jó hírt, hogy mindez hazugság.**

Nem, öregem, ilyen fiatalon nem szabad nekünk elpatkolnod. 20 évvel vagy fiatalabb nálam, s miután még jó néhány vidám harcot együtt megharcolunk, kötelességed, hogy akkor is ott maradj a tűzvonalban, amikor én már

* *V. ö. 87. old. – Szerk.*

** *V. ö. 89. old. – Szerk.*

az utolsó fintort vágtam. S minthogy állítólag a holtnak mondottak élnek a legtovább, most te, akárcsak Marx[355], nyilván igen hosszú életre vagy ítélve.[476]

De ki az ördög röpítette világgá ezt a marhaságot — nem a hazudozó Mehring rejlik-e megint mögötte?[100]

Megkaptad legutóbbi, 2—3 hónappal ezelőtti levelemet?* Azt, amelyikben a párton belüli szelíd elemek ügyében válaszolok?

Közben nyilván láttad, hogy többszörösen eleget tettem annak a kívánságodnak, hogy nyíltan működjem közre a „Sozialdemokrat"-ban.[442] Azonkívül tegnap erősen javítva és népszerűsítve elküldtem Bernsteinnek az első kettőt abból a három „Dühring"-fejezetből**, amely a francia kiadás után most németül is megjelenik.[458] A hátralevő rész készen van, de még itt marad addig, amíg ez nem zavarja a nyomást, hogy még egyszer alaposan átnézhessem ezt a legnehezebbik részt. Függelékként jön egy hosszú megjegyzés a régi német föld-köztulajdonról. Ha bevonulsz a dutyiba, azt tanácsolnám neked, szerezd meg valamelyik könyvtárból:

G. L. v. *Maurer*: „Einleitung in die Geschichte der Marken-, Hof-, Dorf- und Städteverfassung in Deutschland"

és ugyanő: „Geschichte der Markenverfassung in Deutschland".

Nagy szükség van arra, hogy Németországban valaki, aki képes elfogulatlanul és magával hozott „művelt" előítéletek nélkül olvasni ezeket a dolgokat, valamelyest tájékozódjék ebben a kérdésben. A fentiek a fő írások, s ismeretük a földtulajdon- és agrárkérdésekről folyó összes vitákban is igen szilárd alapot adna neked.

Néhány cikkből ítélve, amelyeket a „Sozialdemokrat"-ba írt (a szocialista-törvény esetleges eltörléséről[466]), Vollmar, úgy látszik, sokat fejlődött. Örülnék, ha ez egyébként is igazolódnék, rátermett embereket igen jól használhatunk.

Marx lassan épül fel három mellhártyagyulladása következményeiből. Rég megrögzött, nagyon zavaró, alvását akadályozó, bronchiális köhögése ellen Argenteuilben a közeli enghieni kénes forrásokat használta, de a rossz időben, tekintettel általános állapotára, nem érte el azt a teljes eredményt, amely máskülönben szinte biztos lett volna. Utána három hétre Veveybe ment Lafargue-néval, tegnapelőtt szándékozott onnét elutazni, előbb Genfbe, azután Párizsba, s ha tűrhető az idő, októberben néhány hétre ide. A telet semmi esetre sem szabad Londonban töltenie, de hogy Anglia déli

* *V. ö. 312–314. old. – Szerk.*
** *V. ö. 343. old. – Szerk.*

részén tölti-e, vagy másutt, azt az orvosoknak kell majd eldönteniök. Leveleiből azonban látom, hogy a javulás azért szabályosan halad, ha a rossz nyár hátráltatta is.

Merre vagytok tulajdonképpen most ti mindannyian? Úgy látszik, hogy a „kicsiny"* valamennyieteket bolygó hollandivá[477] tett, éppen úgy, mint Marxot a betegsége.

Add át legszívélyesebb üdvözletemet Liebknechtnek, ha látod.

Az egész egyiptomi história a zsidók (Rothschild, Erlanger stb.) bosszúja volt a fáraó alatti régi kiűzetésért Egyiptomból.[478]

Barátod
F. E.

* – „kis ostromállapot"[313] – *Szerk.*

101

Marx Laura Lafargue-hoz

Párizsba

[London,] 1882 október 9.
41, Maitland Park Road, N. W.

Kedves Kakadu,

Az idő itt nem rossz, vagyis néhány óra elég jó, amikor szépen süt a nap; egyébként felhős ég és időről időre megindul az eső; egészében véve nincs hideg, és csak reggel meg este van az ismert köd.

Szombaton Londonba jött Schorlemmer, csupán baráti találkozásra; ma este ismét Manchesterbe kell mennie, mert holnap előadást kell ott „elkövetnie". Szívélyes üdvözletét küldi.

Engels nagyon bosszankodik, hogy már hónapok óta nem küldik neki az „Égalité"-t; az én példányom szintén nem érkezik már meg Londonba. Mennyi a „Citoyen" előfizetése, beleszámítva a portót is Londonba? Párizsból való elutaztomkor megfeledkeztem róla; mihelyt megírtad, pénzesutalványon elküldöm.

Tegnap Engelsnél voltunk estebéden; Pumps a kisbabával és persze Percy is ott volt. A kisbaba nagyon élénk, társalgása mindenesetre hasonlíthatatlanul elevenebb volt, mint a mamájáé.

Tegnap este meglátogatott Donkin, de csak e hét folyamán vet alá orvosi vizsgálatnak; úgy látta, hogy jobb színben vagyok. Véleménye szerint a közelgő ködös időben Wight szigete a legjobb tartózkodási hely számomra.

Johnny élénk és egészben véve „happy"*, bár gyakran elérzékenyülten beszél mamájáról és Harryről. Tussy irányításával ismét hozzászokott, hogy minden reggel tetőtől talpig lemosakodjék „hideg vízzel". „Jóléte" tekintetében nincs semmi kívánnivaló; a rendszeres korai lefekvés is (este 8 órakor) jót tesz neki. A tudományokban a „nagybetűkig" vitte, továbbá az óra nagy római számjegyeinek kisillabizálásáig.

Nagy nyugtalansággal várom tőled a híreket arról, hogy van Jenny[101], személyileg és háztartását illetően. Visszatért a Longuet család**?

* – „boldog" – *Szerk.*

** Charles Longuet és fiai, Henri, Edgar és Marcel. – *Szerk.*

Szent Pál, a nagy agitátor* persze ismét ott trónol a boulevard de Port-Royal ormain. Írj nekem kalandjairól, főleg azonban saját magadról, hogy s mint vagy.

A köhögés még mindig kínoz, de inkább mint *memento*** arra, hogy teljesen meg kell szabadulnom tőle ahhoz, hogy ismét tökéletesen munkaképes legyek.

Lenchen és Johnny üdvözletüket küldik.

Az ég veled, drága és hű útitársam, Kakadu.

Old Nick

* Paul Lafargue. – *Szerk.*
** – *emlékeztető* – *Szerk.*

102

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 okt. 20.

Kedves Bernstein Úr,

Már régóta akartam írni Önnek a francia ügyekről, de csak most jutok hozzá. Még jó is, mert így két legyet üthetek egy csapásra.

1. *St. Étienne.* — A belgák jóindulatú tanácsai ellenére[473] az elkerülhetetlen megtörtént, az összeférhetetlen elemek elszakadtak egymástól.[122] És ez jó. Kezdetben, a Munkáspárt alapításakor, minden olyan elemet be kellett engedni, aki elfogadta a programot: ha ezt titkos fenntartásokkal tették, akkor ennek később ki kellett ütköznie. Mi, itteniek, sosem voltunk tévedésben Malon és Brousse felől. Mindkettő a bakunyinista intrikák iskolájában nőtt fel; sőt Malon is bűnrészes Bakunyin titkos „Alliance"-ának megalakításában[479] (egyike a 17 alapítónak). De végül is lehetőséget kellett adni nekik, hogy megmutassák, megtagadták-e a bakunyinista elmélettel együtt a gyakorlatot is. A fejlemények megmutatták, hogy csak azzal a titkos fenntartással fogadták el a programot (és meghamisították, Malon különféle ferdítéseket vitt bele), hogy felborítják. Ami Reimsben[342] és Párizsban[443] kezdődött, az St. Étienne-ben befejeződött. A programot megfosztották proletár osztályjellegétől. Az 1880-as kommunista indokolást[480] az Internacionálé 1866-os szervezeti szabályzatával helyettesítették, melyet éppen azért kellett oly tágan megfogalmazni, mert a francia proudhonisták oly nagyon elmaradottak voltak, és mégsem lehetett kirekeszteni őket. A program pozitív követeléseit érvénytelenítették, hiszen mindegyik helyi szervezetnek jogában áll minden speciális célra, amilyen gyakran csak akar, különprogramot csinálni magának. A saint-étienne-i állítólagos párt nemcsak hogy nem munkáspárt, hanem egyáltalán nem párt, mert valójában nincsen programja: legföljebb Malon–Brousse-párt. A legsúlyosabb szemrehányás, amelyet ezek ketten a régi programnak tehettek, az volt, hogy több embert taszított el, mint amennyit vonzott. Ezen most segítettek: sem a proudhonistáknak, sem a radikálisoknak[481] nincs többé okuk rá, hogy kívül maradjanak, és ha Malon & Tsain állna, akkor a „forradalmi zagyvalék",

amelyet Vollmar panaszol[482], lenne a francia proletariátus hivatalos kifejezése.

Az összes latin országokban (talán még másutt is) mindig nagyon laza volt a gyakorlat a kongresszusi mandátumok kérdésében. Sok ezek közül nemigen bírta el a napvilágot. Ameddig nem vitték túlzásba és amíg mellékes dolgokról volt szó, addig ez nem sokat ártott. Csak a bakunyinisták tették ezt szabállyá (először a Jurában); ők iparszerűen űzték a mandátumhamisítást és ezzel igyekeztek az élre kerülni. Ez történt most St. Étienneben is. A kongresszus előkészítésében általában teljesen a régi bakunyinista taktika uralkodik, amelynek minden eszköz megfelel: hazugság, rágalom, titkos klikkezés. Ez az egyetlen, amiben mester Brousse. Ezek az emberek elfelejtik, hogy ami kis szekciókban és olyan kis területen, mint a Jura, sikerrel járhat, az egy nagy ország valóságos munkáspártjában szükségképpen tönkreteszi azokat, akik efféle módszerekhez és fogásokhoz folyamodnak. A saint-étienne-i látszatgyőzelem nem sokáig fog tartani és Malon–Brousse hamarosan végleg letűnik.

Úgy látszik, *minden* nagy ország munkáspártja csak belső harcban fejlődhetik, amint ez általában következik is a dialektikus fejlődéstörvényekből. A német párt az eisenachiak és lassalleánusok harcában[375] lett azzá, ami, s ebben még a verekedés is főszerepet játszott. Egyesülés csak akkor vált lehetővé, amikor a Lassalle által eszközül szándékosan kitenyésztett rongy társaság lejáratta magát, és a mi részünkről akkor is túl nagy elhamarkodottsággal történt.[483] Franciaországban, mielőtt ismét lehetővé válik az egyesülés, le kell hogy járassák magukat azok az emberek, akik a bakunyinista elméletet feláldozták ugyan, de a bakunyinista harci eszközöket továbbra is alkalmazzák és ugyanakkor a mozgalom osztályjellegét fel akarják áldozni a maguk különcéljainak. Ilyen körülmények között tisztára balgaság volna egyesülést prédikálni. Erkölcsi prédikációkkal semmire sem lehet menni olyan gyermekbetegségekkel szemben, amelyeken a mai körülmények között egyszer úgyis át kell esni.

Egyébként a roanne-iaknak is nagy szükségük van arra, hogy állandóan éles kritikát gyakoroljanak velük szemben. A forradalmi frázis és a meddő tettvágy elég gyakran ragadja el őket.

2. „*Citoyen*"—„*Bataille*". Már nyáron, mikor a „Bataille"-nak rosszul ment, a pénzt elherdálták reklámra stb., a tőkések visszavonultak, és Lissagaray szakított Malon–Brousse-szal, javasolta Lissagaray Guesde-nek a két lap fúzióját; ők ketten legyenek főszerkesztők, és mindkettőjüknek joga legyen arra, hogy a *másik* lap szerkesztői közül hármat kidobjon. Így szándékozott Lissagaray eltávolítani a gyűlölt Lafargue-ot. A „Citoyen" szer-

kesztői ezt egyhangúlag elutasították. A „Bataille" továbbra is süllyedőben volt. Akkor Lissagaray a „Citoyen" tulajdonosával (egy holland pénzemberrel*) a lap *szerkesztőinek háta mögött* elintézte a fúziót, azt remélve, hogy ezzel az államcsínnyel aláveti magának a szerkesztőket. Az ellenkezője történt: a „Citoyen" szerkesztői továbbfolytatták a lapot, egyetlen nap megszakítás nélkül, és szerződésszegésért perbe fogták a tulajdonost. Lissagaray csínye ezzel megbukott, ő maga halálosan felsült, s ezt be is vallja azzal, hogy utolsó eszközéhez menekül, és „a gyáva Lafargue-ot", ahogyan a „Bataille"-ban nevezi, párbajra hívja ki, amit ez remélhetőleg semmi körülmények között nem fogad el. – Bizonyos, hogy ezzel a bonapartista cselfogással Lissagaray örökre tönkretette magát. Olyan pillanatban, amikor a pártnak a saint-étienne-iek elleni harchoz a lapjára nagyobb szüksége van, mint valaha, ő kockára teszi a lap létét, hogy saját, bukófélben levő lapját mentse, mindenesetre (ha sikerül a csíny) megváltoztassa a lap jellegét, s mindezt szövetségben a burzsoá tulajdonossal, szemben a párt képviselőivel, a szerkesztőkkel — hát ez aztán igazán nem járja.

Ha a mellékelt írás túl erős, akkor enyhítse.[484] Hogy áll a brosúra nyomása?[167] Marx itt van (de ez titok!) és remélhetőleg az angol tengerparton töltheti a telet.

Híve
F. E.

Ez a levél okt. 20-án este 5 órakor megy el, holnap este vagy vasárnap** reggel tehát az Ön kezében kellene lennie.

---

* Blommestein. – *Szerk.*

** *A kéziraton (tévesen)*: szombat – *Szerk.*

103

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1882 okt. 21.

Kedves Laurám,

Tegnapelőtt megkaptuk Paultól az áttelepített „*Citoyen*"* első két számát. A „*Justice*"-ből már láttuk, milyen jarnaci csapást próbált mérni a nemeslelkű *Prospère* a Munkáspártra[485]; a fenti két „Citoyen"-ből láttuk, hogy a csapás nem sikerült, s a „Citoyen et Bataille"-nak[486] „a gyáva P. Lafargue" elleni ostoba támadásából láttuk, hogy Prospère pontosan tudja ezt, s kénytelen volt elárulni, hogy ő valójában egy Cassagnac-fajta krakéler.[487] Paul persze nem volt olyan bolond, hogy beleessen ebbe a kelepcébe.

Két napja sem „Citoyen", sem „Citoyen et Bataille" nem érkezett, s ma még a „Justice" sincs kéznél. Ezért teljes bizonytalanságban vagyunk. Vajon két szám után anyagiak hiányában megszűnt-e a „Citoyen", vagy csak a franciák kiváló szervező tehetségének tulajdonítható az, hogy nem kaptuk meg? Tudod, az olyan válság idején, mint ez, rendszeresen el kell lennünk látva azzal a tájékoztatással, amelyet itt nem szerezhetünk meg. Tegnap hosszú levelet írtam Bernsteinnek Malon–Brousse-ról is és erről az utóbbi ügyről is; de Párizsban mindennap történhetik valami, s fontos volna rögtön közölnöm Bernsteinnel a hiteles változatot. Hogy tehetem ezt anyagok nélkül? Csakugyan lehetetlen párizsi barátainknak, hogy megtegyék azt, ami a saját érdekükben a legfontosabb?

Szerecsentől ma azt hallottam, hogy írtál neki és hogy Jenny jobban van. Szerecsen egészben véve nagyon jól van, Donkin, aki megvizsgálta, szintén meg volt lepve a tapasztalt nagy javuláson (eltekintve a két legutóbbi mellhártyagyulladás óhatatlan maradványaitól); úgy véli, a telet az angol déli parton töltheti. Hamarosan indulnia kell, ma egészen pocsékul nedves az idő — de meleg —, s amikor másoknak szép idejük van, nálunk elkezdődik a köd.

Szeretném, ha valamelyik vasárnap este bekukkanthatnál ide és látnád

* *V. ö. 353. old. – Szerk.*

a változást. Este persze Szerecsen nem mehet ki, úgyhogy senki sincs itt, csak Pumpsék* és néha Helen. A „crimm"[488] teljesen eltűnt. A napokban ismét meglátogatott a nagy Loria. Azon az estén véletlenül Jollymeyer is itt volt, s minthogy mindnyájan spiccesek voltunk egy kicsit, szegény Loriának némi évődést is el kellett viselnie, megkérdezte Helent, *tanult-e ő is politikai gazdaságtant*, s elmondta nekünk, hogy Berlinben megkóstolta a moseli bort, de olyan íze volt, mint a *cukrosvíznek*. Nos, képzelheted a kitörő nevetéseket. Úgy vélem, ennek a szegény pedáns alaknak elege volt a mi „szarkasztikus" társaságunkból. Képzeld csak, nem akarta elhinni, hogy te meg Tussy testvérek vagytok, és elámult, mikor meghallotta, hogy ki az apátok.

Ma, amikor ott voltam, Szerecsent felkereste Signor Alessandro Oldrini, de ő nem fogadta — olyan következetességgel, amelynek nagyon örültem. Ha Szerecsen találkozik vele, isten tudja hány Zanardelli követte volna.

Pumpsék nagyon jól vannak, vagy két hete új házukban laknak, bár ez még nincs teljesen berendezve — *készpénz* hiányában. A kislánynak kelés volt a mellén, de már jobban van. Charley** és miss Bevan most három hete házasságot kötött, ezen öngyilkosság óta még nem találkoztam velük.

Most rohamosan közeledik a postazárás ideje, s mert szeretném, ha holnap reggel megkapnád ezt a levelet, be kell fejeznem. Szívélyes üdvözletem Paulnak és ha találkozol velük, Guesde-nek és Mesának.

Szeretettel
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* A Rosher család: Mary Ellen, Percy és Lilian. — *Szerk.*
** Valószínűleg Charles Roesgen. — *Szerk.*

104

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 okt. 27.

Kedves Bernstein Úr,

Nagyon sietve a párizsi históriák* vége, mert nem tételezhetem fel, hogy a párizsiak elküldik Önnek a dolgokat – nekünk itt is erőszakkal kell kipréselnünk belőlük.

A „Citoyen" tehát továbbra is megjelent a régi szerkesztőség vezetésével, miközben Lissagaray a „Citoyen et Bataille"-t szerkesztette, két anarchista, Mals és Crié segítségével. Péntek este a „Cit. et Bat." kísérletet tesz, hogy elkoboztassa (rendőrileg) a „Cit."-t Vanda Krilov egy tárcája miatt, amelyre a régi „Cit." tulajdonosa, Blommestein, holland pénzember és jelenleg Lissagaray társa, tulajdonjogot formált. Minthogy idejében figyelmeztették őket, azok kivették a tárcát, s az elkobzással megbízott rendőrbiztosnak lógó orral el kellett vonulnia. Vasárnap a *„Citoyen et Bataille"* szerkesztősége kijelenti, hogy ha ismét elkobzási kísérletek történnének a „Citoyen" ellen, ők testületileg (3 fő) kilépnek. Ugyanazon az estén, vasárnap, ismét Blommestein kérelmére, jogtalan névviselés miatt lefoglalják a „Citoyen des deux mondes"-ot, ahogyan ez jogászi tanácsra elnevezte magát. Hétfőn, azaz kedd reggel megint megjelenik mint „Citoyen international", s felszólítja a „Cit. et Bat." szerkesztőségét, hogy tartsa meg szavát és lépjen ki. Ennek esze ágában sincs. Mals és Crié suba alatt kijelentik, hogy *ők* mindenesetre kilépnek, de nem teszik meg; Criét Montceau-les-Mines-i bűnrészesség vádjával[489] letartóztatják és most ül.

Eközben a „Citoyen" szerkesztősége, minthogy mindennap lefoglalástól kellett félnie, ha meg nem változtatja a címet, 4 napja „L'Égalité"-nak nevezte el a lapot, mellette, azt mondják, továbbra is megjelenik a hetenkénti „Égalité". Hogy honnan van pénzük, azt nem tudom, 3 hete nincs hírünk róluk. Ma „Égalité" sem érkezett. De a franciák kiváló szervező

* *V. ö. 351–353. old. – Szerk.*

tehetsége, főleg a mi barátainknál, a legpokolibb rendetlenség megszervezésében nyilvánul meg, úgyhogy ebből nem lehet következtetéseket levonni.

Azzal a kísérlettel, hogy a bíróságok és a rendőrség segítségével üssék agyon a „Citoyen"-t, leplének utolsó foszlányai is lehullanak Lissagarayról. Ritka mértékben egyesíti magában az ostobaságot és aljasságot.

Marx kéreti Önt, juttassa el hozzá a svájci gyári törvény egy példányát.[131] Lekötelezne minket, ha meg tudná mondani, hogy körülbelül melyik évben jött létre a Németországban most érvényben levő gyári törvény, s hogy külön törvény-e ez, vagy a birodalmi ipartörvény egy része. Akkor majd megszerezhetjük. Marxnak az I. kötet 3. kiadásához kell ez, s megígéri érte Önnek, hogy alkalmilag a „Sozialdemokrat"-nak is küld valamit. Néhány nap múlva Wight szigetére megy, s ha semmi baj nem történik, a télen ott marad (innen 5–6 óra az út).

Az Ön mister Garciája* a közül a sok kis demokratácska közül az egyik, akik itt Londonban szaladgálnak és minden egyletben benne vannak. Legújabb központi fejük, vagy mint Stieber mondta, fővezérük[490] egy Hyndman nevű ügyvéd, aki szerfelett demokratikus történő és a legutóbbi választáson megbukott képviselőjelölt. Ezek mögött az emberkék mögött nem áll senki, csak ők állnak egymás mögött. Mindenféle szektákra és a szektán kívüli, általános-demokratikus bódult hívekre szakadoztak. Legfőbb törekvésük, hogy fontosnak tüntessék fel magukat a világ előtt. Ezért vannak tele Garcia tudósításai az ismeretlen hírességek felsorolásával. A jó szándék bőségesen megvan legtöbbjükben, de az a jó szándék is, hogy szerepet vigyenek. Ezért azt tanácsolnám Önnek, hogy legyen *nagyon óvatos* ennek az embernek a leveleivel: egy kis klikket, amely különféle neveken és formákban húsz éven át ugyanaz a nulla maradt – ezt a nullát fontos pártnak feltüntetni, ez végül is a fő célja. De azt hiszem, a „Sozialdemokrat" nem arra való, hogy kontinentális hírnevet szerezzen ezeknek a serény impotenciáknak. Mellékelten egy kártya az egyik kis egylettől, amelynek Garcia titkára, s ahova nemrég meg is hívott előadást tartani; én persze nem kértem ebből.

Igen türelmetlenül várom a Bismarck-anyagot**. Ha Marx most elutazik, komolyan nekilátok a munkának, s ha eközben jól belemerülök egy olyan nagyobb munkába, amelynek már rég készen kellene lennie[155], akkor nem szabadulok fel egyhamar, s előre megmondom Önnek, hogy akkor várnia kell. Ha itt volnának a dolgok, akkor rögtön elkezdhetném és *előzőleg* el-

* *V. ö. 345. old. – Szerk.*
** *V. ö. 337. old. – Szerk.*

intézhetném ezt az ügyet. Bebel megígérte, de nem küldött semmit*, s most még beül a dutyiba, ahol Liebknecht már benn van[491], a többiektől pedig pláne nem kapok majd semmit!

A melléklet Kautskyé.[484] Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

* *V. ö. 379. old. - Szerk.*

105

Engels August Bebelhez

Lipcsébe

London, [18]82 okt. 28.

Kedves Bebel,

Végre hozzájutok az íráshoz – Marx kb. 3 hete újra itt van, holnapután Wight szigetére megy, s így semmihez sem volt meg a nyugalmam.

A Vollmar-cikkek közül főként az első tetszett nekem nagyon[466] a „jobbszárny" urai üvöltözésének jól megérdemelt visszautasítása miatt, akik a szocialista-törvény megszüntetéséért óbégatnak, még olyan feltételekkel is, amelyek rosszabbak lennének a pártra nézve, mint maga a szocialista-törvény, csak hogy ezáltal megint eljussanak a „Gerichtszeitung"-fajta lapok[492] alapításához és így az irodalom régi egyiptomi húsosfazekaihoz[493]. Ezekkel az emberekkel szemben – és csak ellenük irányult ez – véleményem szerint teljesen rendben levő dolog volt rámutatni arra, hogy a szocialista-törvény *önkéntes* megszüntetését nagyon könnyen kísérhetik olyan feltételek, amelyek a *párt* helyzetét rontják; ki kell emelni, hogy kunyerálással és meglapulással szabadulunk meg legkevésbé a szocialista-törvénytől.

Máskülönben számomra is akadémikus kérdés ez. Azt hiszem, a törvény olyan eseményeken megy majd tönkre, amelyek a forradalmat vezetik be és amelyek már nem sokáig késhetnek.[157]

A második cikket meglehetősen futólag olvastam, mialatt két-három ember folyton beszélt közben. Különben abból, ahogy a forradalmat elképzeli, felismertem volna a francia befolyást és ezzel együtt persze az én Vollmaromat is. Te egészen helyesen fogtad fel ezt az oldalát a dolognak.[494] Ez a megálmodott végső megvalósulása az „egyetlen reakciós tömegről" szóló frázisnak.[495] *Itt* az összes hivatalos pártok egy rakásba egyesülve, *ott* mi, szocialisták, hadirendben; nagy, döntő ütközet, győzelem az egész vonalon egy csapásra. A valóságban nem ilyen egyszerűen mennek végbe a dolgok. A valóságban, mint te is megjegyzed, a forradalom, megfordítva, azzal kezdődik, hogy a nép nagy többsége és a hivatalos pártoké is tömörül az ennek következtében elszigetelt kormány *ellen* és megdönti, s csak amikor a hivatalos pártok közül még számba jöhetők egymás között, egymáson és

egymás után tönkretették magukat, csak akkor jön létre Vollmar nagy szétválása és ezzel uralomra jutásunk esélye. Ha Vollmarral egyetértve mindjárt *utolsó felvonásával* akarnók elkezdetni a forradalmat, akkor csúnyán pórul járnánk.

Az új taktikáról szóló zárórészre akkor nem sok figyelmet fordítottam – kétségtelen, hogy ha mellétesszük a büntető törvénykönyvet, sok olyasmi van benne, amiért ülni lehet. Mindazonáltal nem sokat árthat, ha valaki néha ebben az irányban egy kicsit túllépi a határt, hiszen a másik irányban is eleget vétkeznek. Úgy tűnik hát nekem, hogy ha én ezt a részt túl könnyedén vettem, te viszont túl komolyan vetted, s hogy a jobbszárny hogyan igyekszik a maga javára kihasználni válaszodat, azt láthatod Viereck ujjongásából a „Süddeutsche Post"-ban.[496] Nem hiszem, hogy Vollmar cikkének hatására németországi híveink csak úgy egyszerűen átvették volna az ő beszédmódját. Csak az a követelése érdemel feltétlen visszautasítást, hogy proklamáljuk: „*Titkosan* szervezkedünk."

Türelmetlenül várom a Bismarck-anyagot*, de most, amikor ti ketten ültök,[491] alighanem várhatok még egy ideig. De ha aztán elmélyedtem egy másik, hosszabb munkába, amely szintén régóta vár már,[155] akkor azt nem szakíthatom meg, s Bismarcknak várnia kell.

Franciaországban bekövetkezett a régen várt szakadás. Guesde és Lafargue kezdeti együttműködése Malonnal és Brousse-szal a párt megalapításakor nemigen volt elkerülhető, de Marx és én sohasem ringattuk magunkat illúziókba afelől, hogy ez nem lehet tartós. A vitás kérdés tisztára elvi: úgy vívandó-e a harc, mint a proletariátus *osztályharca* a burzsoázia ellen, vagy megengedhető, hogy jó opportunista módra (vagy ahogyan szocialista fordításban mondják: posszibilista módra) elejtjük a mozgalom osztályjellegét és a programot mindannyiszor, amikor ezáltal több szavazatot, több „követőt" kaphatunk? Malon és Brousse ez utóbbi mellett döntött, ezzel feláldozták a mozgalom proletár osztályjellegét és elkerülhetetlenné tették a szakadást. Így is jó. A proletariátus fejlődése mindenütt belső harcok közepette megy végbe, és Franciaország, amely most először alakít munkáspártot, nem kivétel. Mi Németországban már túl vagyunk a belső harcnak az első (a lassalleánusok elleni) fázisán, más fázisok még előttünk állanak. Az egység nagyon jó, amíg mód van rá, de vannak dolgok, amelyek becsesebbek az egységnél. És ha valaki, mint Marx és én, egész életében többet küzdött az állítólagos szocialisták ellen, mint bárki más ellen (mert a burzsoáziát csak *osztálynak* fogtuk fel, és párharcba burzsoákkal szinte sohasem

* *V. ö. 337. old. – Szerk.*

bocsátkoztunk), akkor nem nagyon bánkódhat azon, hogy az elkerülhetetlen harc kitört.

Remélem, ez a levél még elér téged mielőtt a dutyiba mégy. Marx és Tussy szívélyesen üdvözölnek. Marx a teljes gyógyulás útján van, és ha nem jön közbe újabb mellhártyagyulladás, jövő ősszel erősebb lesz, mint évek óta. Ha találkozol Liebknechttel a „Käfigturm"-ban* (Bernben így hívják), üdvözöld mindannyiunk nevében.

Barátod
F. E.

* – „kalitkatoronyban" (börtönben) – *Szerk.*

106

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1882 október 30.

Kedves Lafargue,

Kérem, küldje el az „*Égalité*" napilapot **rendszeresen** a
„Sozialdemokrat" szerkesztőségének
Zürich, Svájc.

Cserébe küldeni fogják a „Sozialdemokrat"-ot. Ez egyenlőtlen csere – napilap ellenében hetilap –, de előnyük ebből mégis Önöknek lesz. Arról van szó, hogy a „Sozialdemokrat" szerkesztősége tájékozva legyen mindenről, ami Párizsban történik, s Ön meg fogja érteni, hogy egy többé-kevésbé proletár szerkesztőségnek nem áll módjában előfizetni mindazokra a lapokra, amelyek Párizsban felbukkannak és eltűnnek.

Eddig a fő forrás, amelyből a „Sozialdemokrat" a párizsi információit merítette, Vollmar volt, német parlamenti képviselő, exkatonatiszt, aki sebesülése következtében megbénult. Ő Malon barátja, s képzelheti, menynyire fellovalta őt ez utóbbi az Önök pártja ellen. Nemcsak azt a számos hibát használta ki, melyeket Önök nem mulasztottak el szolgáltatni neki (példa Léon Picard képtelen cikke szeptemberben a párizsi németekről[497]), hanem szokása szerint tömérdek hazugsággal is traktálta.

Vollmar egyébként derék fiú és Németországban egy annyira impresszibilista brosúrát adott ki[466], hogy nem lehet posszibilis többé mint posszibilista Franciaországban. Érdemes volna alkalmat keresni az érintkezésre vele, és megmutatni neki az érem másik oldalát. Nekem nincs meg a párizsi címe, de nem lesz nehéz megtalálni.

Publikálom Zürichben a „Socialisme utopique et socialisme scientifique" egy német kiadását, sok kiegészítéssel.[167] Mihelyt megkapom, küldök Önnek példányokat. A dolog mintegy kétszer olyan hosszú lesz, mint az Ön fordítása.[458] Volna-e lehetőség ennek alapján új francia kiadást megjelentetni?

Ismétlem, rendkívül fontos Önöknek, hogy a „Sozialdemokrat"-ot tájékoztassák, Bernsteinben megvan a jóakarat, de mi innen nem tudjuk őt

tájékoztatni olyan dolgokról, melyeket igen gyakran nekünk sem hoznak tudomásunkra. Jó volna, ha keresnék az alkalmat, hogy írjanak neki, valamilyen felvilágosítást kérnének stb. Ezek azok az *ártalmatlan* eszközök, amelyekkel Malon meg tudja kedveltetni magát az emberekkel, s amelyeket Önök mindig elhanyagolnak. Gondoljon időnként arra, hogy Párizs már nem a világ fővárosa (nincs is már fővárosa) és még kevésbé maga a világ.

Sokszor üdvözlöm Laurát.

Tegnap Marx nálam ebédelt, este mindnyájan nála vacsoráztunk, együtt maradtunk éjjel egy óráig és rumot ittunk, ma pedig elutazott Ventnorba.

Kész híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

107

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]82 nov. 2 -3.

Kedves Bernstein Úr,

Még mindig nem kaptam korrektúrát (*éppen most jött meg.* – XI. 3.).[167] Bebeltől viszont megkaptam az *1882-es* baleset- és betegbiztosítási tervezetet, de az előzőt nem, amely az *igazi* Bismarck-szocializmust, Reichstag-szavazások által meg nem zavartan, képviseli. Nagyon kívánatos, hogy ezt megkapjam, esetleg más, a baleset-biztosítási *bankra* vonatkozó anyaggal együtt, enélkül semmit sem lehet csinálni.[463]

Nagyon köszönöm a poseni márkit[498]. A többi vasútra vonatkozóan nincs szükségem minden részletre. Elegendő az *1879 eleji vagy közepi árfolyam* (mielőtt ismeretes lett volna valami az államosításról); az akkori és mostani közötti különbözet elég annak bebizonyításához, hogyan vásárolt magának az állam burzsoákat.

Lassalle sok vonatkozásban jó jogász volt és eleget tanulmányozta a római örökösödési jogot ahhoz, hogy ismereteivel imponáljon a jogászoknak. (Ez kedvelt kifejezése volt; amikor megtekintette a British Museumban a rosette-i követ[499], azt mondta Marxnak: mit gondolsz, szánjak rá egy fél évet, hogy imponáljak az egyiptológusoknak?) Németországban elegendő, ha valaki egy kérdést egy bizonyos elmélet alapján kifejt, s a jogászok ma már elfelejtették, hogy a Lassalle által kifejtett elmélet *betű szerint Hegel jog- és történetfilozófiájából van átvéve*, s a római örökösödési jogra való alkalmazásában ráadásul még helytelen is; nem „az *akaratból*" kiindulva kell ezt kifejteni, mint Hegel, hanem a római *gens*, a nemzetségi családi közösség történetéből, amelyről a jogászok többnyire szintén nem sokat tudnak.[500] Egyébként én csak azt mondtam, hogy kénytelen leszek a Lassalle-ról mint *eredeti gondolkodóról* szóló legendát eloszlatni*, ez pedig feltétlenül szükséges.

---

* *V. ö. 343. old. – Szerk.*

Lafargue-nak a „Prolétaire"-ben megjelent levelét nem ismerem, írok majd érte Párizsba, de aligha kapom meg. Ha még megvan Önnek, kérem, küldje el, majd visszakapja. Egyébként vigyázzon ezzel Malon, Lafargue-nak egy halom kompromittáló levele van tőle.*

Picard képtelen cikkét[497] *természetesen megtagadta a „Citoyen"*, Marx ezt maga olvasta. Egyébként az az ember, aki kék aláhúzásokkal elküldte azt Önnek, nem tud franciául, *a „Citoyen" soviniszta kijelentéseként húz alá egy olyan helyet*, amelyet Picard a *„burzsoá kizsákmányolóknak" a szájába ad*: „... a patrióták ligájának ... amelynek Gambetta a feje...!" Vörössel jelölöm meg. Picard abban tetszeleg, hogy ellenzékben van Guesde-del szemben, és azért csempészte be ezt a cikket, hogy őbelőle gúnyt űzzön; ha lehetséges lett volna ott egy rendes szerkesztőség, akkor nem történt volna meg ez a marhaság.

Most ahhoz, hogy „a Godard-ügyben[153] a ‚Citoyen' szerkesztői a legkevésbé sem viselkedtek tisztességesen". Ezt az ügyet véletlenül egészen pontosan ismerjük, a benne részvevők és semmi részt nem vevők többször elmesélték Marxnak Párizsban. Godard egy gyűlésen történt incidens miatt elmegy a „Cit." szerkesztőségébe, s ott Guesde, akiben még mindig van bizonyos *személyes* gyengédség anarchista extestvérei iránt, egészen barátságosan fogadja. Godard a nyugodt beszélgetés közben, minden ürügy nélkül, heves ütést mér Guesde arcára. A többiek odaugranak, Godard, anarchista gyávasággal, egy sarokba hátrál: csak nem fogják őt, a rabot bántalmazni! S a „Citoyen" gyermeteg emberei, ahelyett, hogy jól elpáholnák, tanácskozást tartanak és így határoznak: „Valóban el kell ereszteni, mert rab volt!" Godard, sajnos elpáholatlanul, megragadta az alkalmat, hogy eliszkoljon. Másnap este azonban, amikor tudták, hogy a legtöbb szerkesztő nincs benn, egy tucat (fütyössel stb.) felfegyverzett anarchista behatol az irodába és fenyegetőzve mindenféle elégtételt követel. De Massard keményen helytállt, s dolgukvégezetlenül kellett elvonulniok. Most azonban értesítést kapott a fédération du centre[369], ez több estén át őrséget állított munkásokból, s az anarchista urak nem mentek oda többé.

Most azonban kérem, Ön is tájékoztasson engem arról, hogy miben állt ez az állítólag „legkevésbé sem tisztességes" stb.

Levelének egész tartalmából arra kell következtetnem, hogy Ön nem kapta rendszeresen a „Citoyen"-t, s ezért az „Égalité"-n és a „Prolétaire"-en kívül a Párizsban tartózkodó elvtársak beszámolóira volt utalva, ők vi-

* *V. ö. 95. old. – Szerk.*

szont kizárólag Malon és Tsai szolgálatait vették igénybe, és, úgy látszik, elég nagy hiszékenységet tanúsítottak irántuk. De a párt orgánumának, nézetem szerint, semmiképpen sem szabad túlnyomórészt az idegen fővárosban tartózkodó, gyakran váltakozó elvtársak által befolyásoltatnia magát az illető ország munkásmozgalmának a megítélésében. A külföldi német egyletek feltétlenül a legrosszabb források a külföldi mozgalomra vonatkozóan; ritkán van áttekintésük ennek egészéről, legtöbbjük másokat kirekesztő szakegyesülés, ezért nem tudnak részt venni az őket környező mozgalom fejlődésében, végül pedig azt hiszik, hogy jelentőségük még ma is több az elenyészőnél a Németországban magában levő tömegekkel szemben. Hogyan ítélhettük volna meg mi szabadon az angol mozgalmat vagy a mozgalom hiányát, ha csak a legcsekélyebb mértékben is tekintetbe vesszük az itteni egylet[238] váltakozó többségét? S a New York-i német egyletek nem ugyanilyen kritikátlanok-e az amerikai munkásmozgalom iránti magatartásukban? Mindegyik egylet mindenekelőtt azt kívánja, hogy jelentőséget tulajdonítsanak neki, s ezért ha nincs nagyon erélyes és értelmes vezetése, könnyen behálózzák olyan külföldiek, akik értik a dörgést.

Mikor Ön ismételten azt bizonygatja, hogy a „marxizmus" Franciaországban jelentősen veszített hiteléből, akkor erre szintén nincs más forrása, mint ez, vagyis a *másodkézből kapott Malon*. Nos, a franciaországi ún. „marxizmus" kétségtelenül egészen sajátos termék, mégpedig annyira, hogy Marx azt mondta Lafargue-nak: „ce qu'il y a de certain c'est que moi, je ne suis pas marxiste"*. De ha a „Citoyen" tavaly nyáron 25 000 példányban kelt el és olyan pozíciót szerzett magának, hogy meghódításáért Lissagaray kockára tette jó hírét**, akkor ez, úgy látszik, némileg mégis ellentmond annak a hőn óhajtott hitelvesztésnek. De még inkább ellentmond az a tény, hogy a hitelvesztés nem akadályozza meg ezeket az embereket abban, hogy annyi hitelük legyen, hogy *ugyanazon a napon*, amelyen kidobták őket a „Citoyen"-től, új nagy napilapot alapítsanak*** és ezt két hétig életben tartsák, *csaknem kizárólag munkások és kispolgárok* (ouvriers et petits industriels, írja Lafargue) támogatásával, a régi „Citoyen"-tulajdonos° zaklatásai ellenére, s hogy találjanak egy tőkést, akivel holnap véglegesen tárgyalni fognak – igen, vagy nem – a lapról. Amikor a tények ilyen hangosan beszélnek, akkor nyilván Malon is meg kell hogy tartsa

* – „csak az biztos, hogy én nem vagyok marxista"[501] – *Szerk.*

** *V. ö. 352–353., 356–357. old.* – *Szerk.*

*** *V. ö. 354. old.* – *Szerk.*

° Blommestein. – *Szerk.*

magának a „hitelvesztését". Malon úr „hitele" azonban olyan nagy, hogy amikor „Intransigeant"-cikkeiért fizetéspótlékot kért Rochefort-tól, ez azt felelte neki: „fizetek én többet, *ha Ön kevesebbet ír*". Próbáljon csak meg Malon így, anélkül hogy egy fillér is volna a zsebében, napilapot alapítani Párizsban, hogy megmutassa, mit ér az ő hitele!

De elég. Megkértem Lafargue-ot*, küldje az „Égalité"-t cserébe a „Sozialdemokrat"-nak, s ő ma azt írja, hogy megteszi, Ön viszont szíveskedjék akkor a „Sozialdemokrat"-ot küldeni az „Égalité"-nak. Ha nem érkeznék rendszeresen az „Égalité", akkor elég egy sor, egy levelezőlap P. Lafargue-nak, Párizs, 66, boulevard de Port-Royal.

Ami a Vollmar-cikkeket[406] illeti, főleg az első volt nagyon jó és találó, amelyiknek a közvetlen éle azok ellen irányult, akik a szocialista-törvény *minden* áron való megszüntetéséért kiabálnak. A másodikat meglehetősen felületesen olvastam el, utazás előtt és 3–4 fecsegő emberrel magam körül. Különben nem vettem volna olyan könnyedén, ahogyan valóban vettem, azt a túlzottan erőszakot hirdető hangot, amelyet a végén a párttól kíván. Ebben a kérdésben Bebelnek igaza van[494], de azt hiszem, ő egy kissé túl komolyan veszi ezt. A második cikk tulajdonképpeni gyengéje (amelyet észrevettem ugyan, de nem tartottam fontosnak) a gyermekes elképzelés a következő forradalomról, amelynek azzal kellene *elkezdődnie*, hogy „itt Welf, itt Waibling"[502], az egész világ két seregre szakad: mi itt, az egész „egyetlen reakciós tömeg" ott[495]. Vagyis a forradalom az *ötödik felvonással* kezdődjék, nem pedig az elsővel, amelyben az összes ellenzéki pártok tömege összefog a kormány és fajankói ellen és így győz, mire aztán a győztesek közül az egyes pártok egymás után lejáratják, lehetetlenné teszik magukat, míg végül ezáltal a nép tömege teljesen a mi oldalunkra tolódik, s akkor végbemehet a híres-nevezetes Vollmar-féle döntő csata. Ez a kérdés azonban itt mellékes, a fődolog annak bebizonyítása volt, hogy ha a „jobbszárny" urainak óhajai szerint mennének a dolgok, akkor kétségtelenül olyan feltételekkel szabadulhatnánk meg a szocialista-törvénytől, amelyek a pártra nézve rosszabbak, mint a szocialista-törvény, de amelyek azoknak az uraknak megengednék, hogy ismét hamburgi „Gerichtszeitung"-okat stb. adjanak ki és ezeket pártorgánumoknak adják ki. Ebben teljesen egyetértek Vollmarral, s ezt megírtam Bebelnek is.**

Tegnap befizettem egy 12-es = 15.10 fr.-os postautalványt az Ön nevére,

---

* *V. ö. 362–363. old. – Szerk.*

** *V. ö. 359–360. old. – Szerk.*

Alte Landstrasse 137, Riesbach, Marx és a magam előfizetésének fedezésére. Kérem, értesítsen, ha megint fizetni kell.

Gratulálok a hetedik ezerbe való belépéshez![503]

Híve
F. E.

Az után a változtatás után, amelyeket Ön az előszóban eszközölt, a wydeni konferenciára[504] való minden utalás fölösleges, s ezért törlöm. Kérem, küldjön nekem *két* kefelevonatot. A korrektúra ma vagy holnap elmegy.

108

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 nov. 4.

Kedves Bernstein Úr,

„Tegnapról kelt soraimat tisztelet teljesen megerősítve van szerencsém jelezni f. hó 1-i becses levelének vételét és sietek válaszolni arra." Amint látja, még nem egészen halt meg a régi irodai stílus. – Azért írok ugyanis rögtön, hogy sok fölösleges fáradságot megtakarítsak Önnek. Nagyon kedves Öntől, hogy mindezeket a könyveket felkutatja és elküldi nekünk*, de „pillanatnyilag valóban nem tudjuk felhasználni őket". Marxnak ugyanis csupán az a szándéka, hogy a 3. kiadásban a gyári törvényhozás helyzetét a mai napig helyesbítse és kiegészítse, s ehhez *csak az eredeti törvények szó szerinti szövegére* van szüksége, *semmi egyébre.*[131] Mellékdolgoknak, mint munkásvédelem, szavatossági kötelezettség stb., *ebből* a célból nincs jelentőségük. S hogy nekem mi kell még Bismarckhoz[463], azt tegnap megírtam: a legutóbb államosított 6 vasút 1879 eleji vagy közepi árfolyama és Bismarck baleset- stb.-biztosítási tervezetei az *első* megszerkesztésben. Ha szükségem volna Saling időközben megjelenő legújabb kiadására (örülök, hogy felhívja rá a figyelmemet), azt itt 4—5 napon belül megkaphatom.

Garciára vonatkozó közléseinek[505] nagyon örülök, hiszen sohasem tudhatja az ember, hol találkozik majd vele. Amit ő bizonyos trade-union vezetőknek a csatorna-alagútért való agitációjáról mond[162], az teljesen helytálló. Ugyanazok az emberek ezek, akik mindig is megvásárolhatók voltak a (Morley vezette) radikális burzsoák által, megszaporodva ezúttal G. Shiptonnal, a „Labour Standard" szerkesztőjével. Nem kétséges, hogy az alagúttársaság fizeti ezeket, puszta lelkesedésből nem verik útiköltségekbe stb. magukat. A dolog elég ártalmatlan ugyan, de hát most Shipton is megkóstolta már a burzsoá-pénzt, s határtalan gyöngeségét és népszerűséghajhászását tekintve, ez tovább vezethet. Oda a szüzessége, s a fifikában meg-

* *V. ö. 357. old. – Szerk.*

őszült más „reprezentatív munkások" nemsokára nyilván teljesen a járszalagukon vezetik.

Hogy Párizsból Malon mellett, Guesde ellen kardoskodó levelekkel bombázzák Önt, azt bizony elhiszem. De az a levélíró, akit Ön idéz, maga árulja el magáról, hogy nem illetékes véleményt nyilvánítani, amikor kijelenti, hogy a pillanatnyi németellenes hajsza hatására ír, Önnek pedig szemére veti, hogy mint a pártlap szerkesztője, teljesíti kötelességét, nevezetesen azt, hogy „madártávlatból nézi" a dolgot, kritikusan és átfogón, s nem a pillanatnyi és helyi történés vezérli, mint őt. S ha ez az ember most, két hónap múltán még mindig azon az egy szerencsétlen cikken[497] lovagol, kizárólag erre az egy esetre* alapozza a munkások egy jelentős csoportjára vonatkozó véleményét, akkor ezért a pártlap is ugyanilyen korlátoltan járjon el? Tehet a „Citoyen" arról, hogy van Párizsban egy csomó nem szocialista és félig szocialista munkás, aki a gyűlölt németeken tölti ki sovinizmusát? Nem tehet róla jobban, mint a párizsi német szocialisták arról, hogy Párizsban, Londonban, New Yorkban és minden többi amerikai nagyvárosban egy csomó nem szocialista német munkás, ha szorul a hurok, alacsonyabb bért fogad el, ezzel lenyomja a hazaiak bérét (Amerikában még az írekét is!) és nem egészen érdemtelen rossz hírbe hozza a német munkásokat általában. És végül, ha annyira megfeküdte gyomrát az a cikk, miért nem *védekezik*? A dezavuálás *megtörtént*, bár meglehetősen könnyed formában, de Marx azt mondja nekem, hogy párizsi zsurnaliszta fogalmak szerint volt ez olyan kielégítő, ahogy ottani lap dezavuálni szokta baklövést elkövető szerkesztőjét, ha nem gyakorolnak *semmi nyomást* a lapra. Ilyen nyomást pedig lehetett volna gyakorolni, mégpedig nagyon egyszerűen. Ha tiltakozó levelet fogalmaznak meg, és valaki vagy egy küldöttség elviszi az irodába, akkor a szerkesztőség kénytelen komolyan venni a dolgot. Ha a jelenlevő szerkesztő (hiszen ez maga Picard is lehetett volna) nehézségeket támaszt, akkor elegendő lett volna ez a fenyegetés: ha holnap nincs benne a levél a „Citoyen"-ben, akkor még aznap elmegy Zürichbe a „Sozialdemokrat"-nak. Ha az Ön levélírója nem tud eléggé franciául, ott volt Vollmar; ha ő nem volt ott, Hirsch szíves örömest vállalta volna a dolgot. Ha így cselekedtek volna ezek az emberek, akkor tekintélyt szereznek maguknak, hasznos leckét adnak a „Citoyen"-nek, s én nagyon örültem volna ennek. De birkatürelemmel elviselni mindent, utána pedig siránkozni – ez igazi német dolog, s meghozta a németeknek a megérdemelt megvetést. Ha *mi* eltűrtünk volna ilyesmit franciáktól meg angoloktól, ha németországi híveink

* *V. ö. 365. old. – Szerk.*

ilyen tutyimutyik lettek volna, hol tartanánk most? Mielőtt a párizsi német szocialisták azt igénylik, hogy a francia mozgalomról vallott nézetük számítson a pártlapban, először is bizonyítsák be, hogy egyáltalán képesek szabad és elfogulatlan kritikára, másodszor pedig hogy *helyt* tudnak *állni* a franciákkal szemben. Egyik sem történt meg a kettő közül.

Ami egy párizsi napilap ártalmasságát illeti, abban nem érthetek egyet Önnel. Egy hetilap *Párizs*ban csupán kis körökre hat, ha a tömegekre akarunk hatni, akkor napilapra van szükség. Mi is ellene voltunk a napilapnak, amikor nem volt kilátás arra, hogy szerzünk egyet, s amikor a Lyonba való gyerekes kivándorlás történt, az „Émancipation"-nal[324]. Most másként állnak a dolgok. A „Citoyen" nevet szerzett magának és szerkesztőinek Párizsban, különféle színezetű burzsoá lapok kénytelenek voltak polémiába bocsátkozni vele, s győzelmesen elbánt velük, és ha most elvesztenők a napilapot, akkor ez határozott vereség volna. Hogy ez nem lehet eszményi, tökéletes lap, hogy bizottság útján való látszat-demokratikus szerkesztése sokszor valójában minden szerkesztés hiányába torkollik, mint a Picard-cikk esetében, az mit sem változtat ezen. De Lafargue nemrég elküldte nekem a szakadással[122] foglalkozó számokat, kb. húszat, s én egyáltalán nem találom, hogy olyan rossz a lap – eltekintve azoktól a pontoktól, amelyeket már rég kifogásolunk, s amelyek hetilapban is ugyanazok lennének. Hetenként kétszer megjelenő lap pedig mindenki számára, aki ismeri a párizsi sajtóviszonyokat, eleve lehetetlen, *halvaszületett* lenne. Vagy hetilap, vagy napilap. S az utóbbira a „Citoyen" exszerkesztőségének most csakugyan nagyon jelentős esélyei vannak, ezt bizonyítja gyors áttérése a naponkénti „Égalité"-ra, amely most már több mint 5000 példányban fogy el Párizsban.

Most a Clemenceau-gyűlésről. Egyáltalán nem lehet német mércével mérni ezt, mint ahogyan más párizsi dolgokat sem. Amikor Gambetta nem tudott szóhoz jutni választókerületében[23], az egész radikális és szocialista sajtó diadalt ült. Most Clemenceauval történik ugyanez.[506] Clemenceau nyugodt, számító férfiú, aki teljesen kész arra, hogy továbbmenjen, ha felismeri ennek szükségét, sőt kommunistává legyen, ha *meg* tudják *győzni*: convainquez-moi donc!* S választókerületének munkásai nagyon hatásos meggyőző eszközt alkalmaznak, amikor bebizonyítják neki, hogy mandátuma veszélyben van. Ez talán meggyorsítja nála a szocializmus eddig kissé renyhe tanulmányozását.

De kik voltak azok, akik ezt tették? Kizárólag Guesde & Tsai talán?

* – győzzenek hát meg! – *Szerk.*

Nem, hiszen az elnök Joffrin volt, Malon barátja és Clemenceau jövőbeli montmartre-i ellenjelöltje! A mieink tehát, mint eddig mindig a burzsoák elleni harcban, olyan tisztességesek voltak, hogy Malon elnökére szavaztak és együtt mentek Malon híveivel. Ha kifogásolható a munkások viselkedése, akkor sokkal inkább Malon emberei ellen irányul a kifogás, mint Guesde-éi ellen.

Az a frázis a „Citoyen"-ben csak annyit mond, hogy ezt a taktikát Clemenceau ellen folytatni kell, ha egyszer eredményes volt, miért ne lenne továbbra is az? Hogy képes lesz-e a „Prolétaire" ugyanezzel a pénzzel fizetni a gyűléseken az „Égalité"-nak, azt ki kell várnom. Eddig semmi olyasmit nem láttam, ami feljogosítana rá, hogy elhiggyem. De ha pillanatnyilag így volna is, az sem számítana semmit és aligha tartana sokáig.

És most postazárás előtt gyorsan – máskülönben csak hétfőn reggel megy el ez a levél – néhány szót az Ön által tervezett programkampányról[507]. Én ezt nagyon időszerűtlennek tartom. A program rossz, de már senki sem beszél róla. Egy programmódosítás megköveteli, hogy megtámadhatatlan legyen. Ameddig tehát nem lehet küldötteket nyíltan választani, ameddig tehát *minden* mandátumot meg lehet támadni, addig jobb, ha sürgető szükség nélkül nem nyúlunk a programhoz. Egy programmódosítás ürügyet szolgáltatna a jobbszárnynak arra, hogy az igazi hűségeseknek játsszák meg magukat, akik a régi bevált programra esküsznek stb. Kétszer is gondolja meg tehát a dolgot, mielőtt ezzel bedobná a viszály almáját egy kezénlábán megkötözött pártba.

A legnagyobb veszély minden politikai emigrációban a tettvágy: valaminek csak történnie kell; valamit csak tenni kell! S így olyan dolgok történnek, amelyeknek horderejét nem látják át, s amelyeknek, ahogyan később maguk is belátják, jobb lett volna nem megtörténniök. Lehet, hogy Ön és Vollmar is némi tettvágyban szenved még? Akkor hát legyen óvatos – önmagával szemben.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. E.

Marx Ventnorban van, Wight szigetén[124]; jól érzi magát.

109

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1882 nov. 9[–16].

Kedves Sorge,

A „Labour Standard"-et dec. 3-ig kifizettem, 4 sh. 5d.,[508] és jeleztem Shiptonnak, hogy minden további számlát nekem küldjön. Tehát ha le akarod mondani az előfizetést, kérlek jelezd azonnal.

Marx 3 hétig itt volt, nagyon összeszedte magát, már csak jó levegőre van szüksége és arra, hogy kímélje magát. Kisebb bajai annyira csökkentek, hogy jövő nyáron bizonyosan kigyógyul belőlük. A fődolog, hogy mellhártyagyulladásba való visszaesés nélkül teleltessük át, s ezért ment Ventnorba, Wight szigetére[124]; éppen most írt onnan nekem néhány sort*. Ott aztán, amennyire a körülmények engedik, erőteljesen nekifog a 3. kiadásnak**, s remélhetőleg ez nem vesz igénybe túl sok időt. Egyébként igen élénk és jókedvű volt, s ha jövő őszig jól megy minden, akkor erősebb lesz, mint évek óta volt.

Köszönet Lilienthallal kapcsolatban. Most olyan jól ismerem ezt az embert, mintha együtt jártunk volna iskolába.

Örömmel hallom, hogy Adolphod*** jól van, remélhetőleg hamarosan talál olyan elhelyezkedést, amely megadja neki a gyors előrejutás kívánt lehetőségét. Levelei megérkeztek ide, de sajnos még megválaszolatlanok, mint sok másik is.

Hepner igazi slemil[509], hadjáratai is, mint a Schewitsch elleni, túlságosan semmiségek körül forognak. Ugyan ki lelkesedik majd olyan nagyon „német kultúráért"! Előbb mégiscsak az amerikai kultúrával kellene megismerkednie. De ez ízig-vérig német dolog. Odamegy valaki egy közepes nagyságú német városkából és rögtön ki akarja oktatni Amerikát. De Amerika majd

* *V. ö. 96–98. old. – Szerk.*

** A „Tőke" I. kötete német kiadásának. – *Szerk.*

*** Ifj. Adolph Sorge. – *Szerk.*

„betöri" őt, s minthogy van tehetsége és valamikor sok esze is volt, utána még nagyon hasznossá lehet.

Nov. 16. Látod, hogy megy itt a dolog. Egy hete hagytam abba, s csak ma jutok hozzá, hogy folytassam és remélhetőleg be is fejezzem.

Lafargue már tavasz óta Párizsban van, felesége a nyáron ment utána, négy hétig Veveyben volt Marxszal[114]. Marx ugyanis először Algírban volt[68], azután Monte-Carlóban (Monaco)[79], s mindkét helyen kiújult a mellhártyagyulladása. Utána Argenteuilben volt[91] Longuet-éknál, s ott krónikus hörghurutja ellen a szomszédos Enghien kénes fürdőit használta. Azután Veveybe utazott és végül ide.

Mint tudod, Lafargue kiadta franciául (az én igen erős segítségemmel, minthogy egyszerűen nem akart németül tanulni a feleségétől) „Anti-Dühring"-em 3 fejezetét (a bevezetést és a „Szocializmus" című III. szakasz két első fejezetét) „Socialisme utopique et socialisme scientifique" címmel.[458] A hatás Franciaországban óriási volt. A legtöbben lusták ahhoz, hogy olyan vastag könyveket olvassanak, mint a „Tőke", s így egy vékony füzetke sokkal gyorsabban hat. Most kiadom németül – erősen népszerűsítő beszúrásokkal –, a kézirat már Zürichben van és az első ívet kinyomták.[167] Mihelyt kész, elküldöm neked. Közben ott van nektek amerikai népfelvilágosítónak dr. Stiebeling, in utraque lingua*. Jó szándékú ember az, de nem elméleti koponya, s ezért meglehetősen zavaros.

Az „Égalité" most naponta *és* hetenként megjelenik. Hogy tudja-e tartani magát a naponkénti kiadás (a „Citoyen" helyett, ahonnan pénzügyi mesterkedéssel kidobták a mieinket**), az egy pénzemberrel folyó tárgyalások eredményétől függ. A „Sozialdemokrat" a mieink és Malon közötti szakadás[122] vonatkozásában túl lagymatag, Malon azonban, ez a ravasz, szelídséget tettető gazember (a Bakunyin-féle titkos „Alliance" 17 alapítójának egyike[479]) annyira behízelegte magát a párizsi németeknél, a mieink pedig néhány olyan kolosszális ostobaságot csináltak, hogy a párizsiak minden erejükkel nyomást gyakorolnak Zürichre. Ráadásul Liebknecht is paklizott Malonnal, amikor innen Párizson keresztül hazament. Mindamellett ha Lafargue és Guesde túl nagy bolondságokat csinál, a „Sozialdemokrat"-tal majdcsak megbirkózom.

Barátod

F. E.

Üdvözlöm Adolphot.

---

* – mind a két nyelven[510] – *Szerk.*

** *V. ö. 352–353., 356–357. old.* – *Szerk.*

110

Marx Eleanor Marxhoz

Londonba

[Ventnor,] 1882 november* 10.
1, St. Boniface Gardens

Kedves Tussykám,

Egészében véve egyáltalán nem panaszkodhatom Ventnorra. Az idő változékony, szeles volt, felváltva esős, száraz, napos, hűvös stb., de ennek ellenére nagyon ritkán ködös, jó sok a tiszta levegő, és néhány napot kivéve általában mindig van egypár olyan óra, amely alkalmas hosszabb sétára. Tegnap és ma elég hideg a levegő, de 11-től 2 óráig a tengerparton (ahol gyerekek játszanak és szegény Harryt juttatják az eszembe) és a mi szirt alatti sétautunkon[511] és fel a vasútállomásig, sőt a dombig sem volt hiány napfényben!

Ne felejtsd el, kedves gyermekem, hogy korántsem teljesen jó állapotban jöttem ide. Ellenkezőleg: szinte állandó görcsös köhögés, sok köpet, éjszakáim is az utolsó két hétben egyre kevésbé kielégítők voltak, korántsem éreztem jól magam. Egy nap alatt ez nem változhatott meg, de a jó irányú változás megkezdődött.

Alapjában véve mégis jó volt, hogy az izomreuma miatt dr. Williamsonhoz menekültem, mielőtt Donkin receptje Londonból (ma) megjöhetett volna ide. Ez a reuma ugyanis olyan közel van többszöri mellhártyagyulladásom régi helyéhez, hogy dr. Williamson kikopogtatással és meghallgatással meggyőzhetett engem róla, hogy minden rendben van Donkin legutóbbi vizsgálata óta. Köhögésem csökkent, de mai (második) látogatásakor Williamson rábeszélt, hogy szedjek még egy gyógyszert; azt mondta, ez megrövidítené az átmeneti időszakot abba a stádiumba, amelyben már csupán a levegőtől és a szabadban való sok mászkálástól is teljes felgyógyulást várhatok.

Mindent egybevéve, eddig még nem jutottam hozzá, hogy igazán dolgozzam, de foglalkoztam eggyel-mással, ami előkészület erre.

Megvan neked William Langland: „Complaint of Piers the Ploughman"?

---

* *A kéziraton*: február – *Szerk.*

Ha nincs, kölcsönkérheted számomra Furnivalltól, vagy pedig, minthogy nem drága, meg is vehetném az Early stb. kiadványokból [512].

Továbbá légy szíves, nézd meg, nem találsz-e a (régifajta) „Égalité"-kban (a régebbi hetenkénti „Égalité"-t értem ezen), ágyam mellett az asztalomon, egy cikket, vagy inkább beszámolót, amelyben *a párizsi hivatalos közgazdászok* a kínaiaknak Európa részére végzett olcsó munkáját dicsőítik? Nem tudom, ugyanezt a kínai dolgot tárgyalja-e Malon egykori „Revue"-jének egyik száma (ez a szám könyvtáram egyik polcán a pamlag mögött van).[513] Ha igen, elküldhetnéd nekem, amennyiben az „Égalité"-t nem lehet felkutatni.

Mit csinál az én Johnnym? Nem köhög már? Üdvözlet neki és Lenchennek. És milyen a te egészséged?

Írnom kell végre szegény Jennykének. Gyötrelmes ez nekem; attól félek, nem bírja azt a terhet.[514]

Üdvözlet.

Old Nick

111

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

London, 1882 nov. 15.

Kedves Kautsky Úr,

Ma délután 3 órakor megkaptam táviratát, s rögtön válaszoltam táviratilag: „Lehetetlen."[515] Minthogy lakcíme nem volt kezem ügyében, s azt is fel kellett tételeznem, hogy ha „válasz fizetve", akkor azt is tudja a feladó hivatal, *hova* küldje a választ, egyszerűen „Kautsky, Wien" címre táviratoztam. Erre éppen most, este 9.30-kor, a mellékelt cédulát kapom. Lehetetlen megtalálnom azt a levelet, melyben a lakcím megvan, minden, amit tehetek, az, hogy azonnal írok Önnek, nehogy elmulasszam a reggeli postát.

Ha nem akarom megint teljesen szétforgácsolni magamat, ahogyan évekig tettem, akkor a legszűkebb határok közé kell szorítanom újságírói tevékenységemet – a „Sozialdemokrat"-ra kell magam korlátoznom, s oda is csak akkor írnom, ha gyakorlati szükséglet áll fenn, vagy amikor, mint nemrég a Mehring-féle dőreségekkel[100] szemben, be kell bizonyítanom, hogy nincs ellenséges viszony a „Sozialdemokrat" és mi közöttünk. A különféle országokkal való pártlevelezés, amely Marx betegsége és távolléte folytán kizárólag rám hárul, amúgy is eléggé súlyosan nehezedik rám. Ezért ha öreg napjaimra be akarom még fejezni nagyobb munkáimat, egyszerűen lehetetlen, hogy közreműködjem az Ön folyóiratában*, amelynek egyébként kívánom, hogy szépen fejlődjék.

Éppen a Darwin-cikk pillanatnyilag lehetetlenség. Azt írtam Bernsteinnek, hogy akkor kaphatja meg, amikor munkáim során elérkezem ehhez a témához, ebbe még hónapok beletelhetnek, s nem az ő hibáján kívül, mert egészen más területen végzendő munkákra biztatott fel, és én is szükségesebbnek tartom ezeket**. Amíg tehát ezen át nem küzdöttem magamat és vissza nem értem a természettudományokhoz, s itt tovább nem jutottam az állattanhoz, addig szó sem lehet róla. Közhelyeket Darwinról az ujjamból ki-

* „Die Neue Zeit". – *Szerk.*

** *V. ö. 337–338. old.* – *Szerk.*

rázni, ez sem Önnek, sem nekem nem tenne jó szolgálatot. Az idő előrehaladottsága miatt most már csak köszönetet mondhatok Önnek az ottani helyzetre vonatkozó különféle érdekes közléseiért és – befejezésül – szívélyes szerencsekívánataimat fejezhetem ki eljegyzéséhez*.

Őszinte híve
F. E.

* Louise Strasserrel. – *Szerk.*

112

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 nov. 28.

Kedves Bernstein Úr,

Először is hálás köszönetem az államosított vasutakról szóló feljegyzéseiért*. Ennyi tökéletesen elég. Bebeltől megkaptam az *1882-es* baleset- és betegbiztosítási törvénytervezeteket, de feltétlen szükségem van az 1881-esekre is, az első megfogalmazásra, amelyben Bismarck éppen szabad teret enged a szegény emberért repeső lelke szárnyalásának; a másodikban a burzsoák szavazásai már jelentősen megnyirbálták a szárnyakat, s ez már nem a teljes Bismarck.[463]

Az „Arbeiterstimmé"-t azelőtt kapta Marx, de valószínűleg nem újította meg előfizetését, így már nem jön.

Vollmar cikke[141], néhány mellékes dolog kivételével, tisztára másodkézből való Malon[516]. A francia munkásmozgalom 1871 utáni története itt *teljesen meg van hamisítva*, s ennek mégsem lett volna szabad megtörténnie. Pl. a második cikkben szemére veti Guesde-nek, hogy nem csatlakozott a néhány kis klikkhez (amelyekből később a „Prolétaire" keletkezett, vagy pedig pusztán szövetkezetiek voltak, akik ellen éppen hadba szállt)! Mintha bizony a későbbi „Prolétaire" emberei egyáltalán befogadtak volna „nem munkást"! A fő hamisítás azonban az, amit Deville helyesen ábrázol a nov. 19-i *„Égalité"-ban* („Il y a cinq ans", az *„Égalité"* története): a „kollektivista" programért[56] a kongresszusokon folyó harc és ennek *a programnak a győzelme 1879-ben a marseille-i kongresszuson*[147]. Vollmarnál ez teljesen el van hallgatva. Nem tételezhetem föl, hogy Vollmar szándékosan követett el ilyen hamisítást, de majdnem ugyanilyen nehezen magyarázható meg az is, hogyan lehet, hogy nem tud róla semmit és hogy a francia munkásmozgalomról való minden ismerete arra korlátozódik, amit Malon helyesnek tartott elmondani neki.

A marseille-i kongresszus kihagyásával tehát el van hallgatva az a fontos

* *V. ö. 369. old. – Szerk.*

tény, hogy a francia Munkáspárt 3 évvel ezelőtt elfogadta a kollektivista programot és így Malonnak ettől való elfordulása *határozottan visszafele tett lépés*. Minthogy pedig szükséges, hogy németországi embereinknek ne úgy mondják el a francia mozgalom történetét, ahogyan annak Malon mai szükségletei szerint le kellett volna folynia, hanem ahogyan csakugyan lefolyt, ezért ezt feltétlenül helyesbíteni kellene. Nézetem szerint a legegyszerűbben Deville említett cikkéhez kapcsolódva lehetne ezt megtenni, éppen azért, mert az egyáltalán nem polemikus. Ha nincs már meg Önnek, írjon egy levelezőlapot, s rögtön elküldhetem.

Malon egyébként vigyázzon magára. Ha mi egyszer az ő viselt dolgait olyan részletesen, de helytállóbban le akarnók írni, mint ahogy ő rajzoltatja meg Vollmarral a Guesde-éit, akkor megjárná. Még megvannak nekünk mindazok a dokumentumok, amelyekben 71 márc. 18-án *megtagadta a fölkelést*, s csak post festum* csatlakozott, mikor jobban ment a dolog, mint ahogyan várta.

Ami most a két frakció erejét illeti, beszámoltattam erről Lafargue-ot[517]. A roanne-iaknak 15 csoportjuk van Párizsban, s ezek segítségével immár egy hónapja fenntartották az „*Égalité*"-t, ami mindenesetre erősen ezeknek az embereknek a minősége mellett szól. Vidéken Lafargue szerint nagyon erősek. Az északi föderáció[518] lényegében velük van, ők nem akarnak részt venni a párizsiak veszekedéseiben, de ragaszkodnak a régi kollektivista programhoz, s ez áll „Forçat"-juk élén is[519]; a roanne-iak Roubaix-ben tartják következő kongresszusukat, Észak *összes* küldöttei elmennek oda, s ők állandóan igen bizalmas kapcsolatban vannak az északi föderációval. A másik vidéki munkáslap, az „Exploité de Nantes"[520] szintén a lap élén közölte a régi programot az indokolással együtt, átveszi az „Égalité" cikkeit, és Deville a munkatársa. Úgyhogy a vidék egyedüli két munkáslapja az ő oldalukon áll. „Vidéken", Északtól eltekintve, „mindenütt, ahol munkáscsoport van, Reimsben, Epinayben, Lyonban, az egész allier-i szénmedencében, Bordeaux-ban, Angoulême-ben, Rochefort-ban, verjük a posszibilistákat, akiknek csak Bretagne-ban és Marseille-ben van erejük – egyelőre."

Hogy Malonnak nagy közönsége van program nélküli indokolásának híg kolduslevesére, nem csoda. De ha valaki program nélküli pártot alakít, amelyben bárki részt vehet, akkor ez már nem is párt. A régi szektások, akikre Malon–Vollmar olyan gyengéd tekintettel van, éveken át bebizonyították tehetetlenségüket, a legjobb, ha hagyjuk békén kihalni őket. A szindikátusi kamarák[154] – nos, ha minden sztrájkegyletet, amely csak magas bérért

* – utólag (*szó szerint*: ünnep után) – *Szerk.*

és rövid munkaidőért küzd, mint az angol trade-unionok, különben pedig fütyül a mozgalomra, ha ezeket mind a munkáspárthoz számítjuk, akkor valójában olyan párt jön létre, amely a bérmunka *fenntartására*, nem eltörlésére való. S ahogyan Marx mondja nekem, ezek közül a párizsi szindikátusi kamarák közül a legtöbb még az angol trade-unionoknál is színtelenebb*. Ilyen emberek kedvéért eltörölni minden pártprogramot – ez nem az az út, amelyen előbbre viszik őket. S létezett-e valaha ilyesmi, egy program nélküli párt, olyan párt, amelynek elmosódott indokolásai (teljesen a kommunista Miquel szellemében megfogalmazva, aki szintén 500 év múlva gondolja lehetségesnek a kommunizmust[521]) oda lyukadnak ki, hogy minden csoport maga fabrikálja a saját különprogramját!

De mi haszna Malonnak a szindikátusi kamarákból? Járulékot ezek nem fizetnek, delegátusokat nem küldenek a föderális tanácsba, a föderatív unióban[369] névleg benn voltak a szakadás előtt és névleg benn is maradtak, mint Lafargue mondta, „teljesen plátóiak". Csak kulisszának vannak ott. Hogy Malon más csoportjaival mi a helyzet, arról így ír Lafargue: „A XVII. kerületben barátaink a kongresszus után csoportot alakítottak, amely rögtön 29 tagból állt. A posszibilisták, hogy rajtunk kifogjanak, csoportjukat, amely – mint hallom – csak mintegy 20 tagból állt, *feloszlatták öt alcsoportra*, amelyeket egy kerületi föderális bizottság egyesít. Jó trükk, de csak az indifferenseket téveszti meg, azokat, akik távol állnak." A bakunyinisták is egészen így csinálták.[54] Lafargue szerint a posszibilisták csak a Montmartre-on igazán erősek, s ott jól is vannak szervezve.

Még mindig jobb, ha a helyes programmal pillanatnyilag kisebbségben vagyunk – ami a szervezetet illeti –, mint ha program nélkül sok, de szinte csak névleges, látszólagos követőnk van. Egész életünkben kisebbségben voltunk, és emellett nagyon jól éreztük magunkat. S a csekélyebb számot (ha ugyan valóban így van, ami korántsem világos még előttem – a posszibilisták nem mertek elmenni a roanne-iaknak a két kongresszusról rendezett[122] vitaértekezletére), a párizsi szervezetek csekélyebb számát kétszeresen, háromszorosan ellensúlyozná a sajtóbefolyás.

Érthetetlen tehát számomra, hogy az Ön párizsi tudósítói hogyan láthatják a saint-étienne-iekben „a valódi munkáspártot". Azok az emberek először is egyáltalán nem párt, a legkevésbé pedig *munkás*párt, ugyanolyan kevéssé, mint az itteni munkások. Ámde csírájában azok, amivé az itteniek teljesen kifejlődtek: *a radikális burzsoá párt uszálya*.[481] Az egyetlen, ami összetartja őket, a polgári radikalizmus, hiszen munkásprogramjuk nincs.

* *V. ö. 112. old. – Szerk.*

S azok a munkásvezetők, akik ráadják magukat arra, hogy ilyen munkás-szavazóbarmot fabrikáljanak a radikálisok számára, az én szememben *egyenes árulást* követnek el.

A tréfa kedvéért az Ön Godard-ra vonatkozó megjegyzései[153] ügyében is érdeklődtem. Ez a Godard, „aki anarchistának nevezi magát, mint mestere, Maret, *egy toulouse-i opportunista újságba ír*". Ilyen embernek megtagadni egy ún. helyreigazítást, nemcsak a párizsi, hanem más sajtószokások szerint is teljesen rendjén való.

Barátaink viszont megint valami egészen kolosszális szamárságot követtek el, mert for-r-radalmi hetvenkedésükkel üldözéseket zúdítottak magukra, mielőtt a lap biztosítva lett volna. Mint tudja, Guesde le van tartóztatva, és Lafargue bizonyára követni fogja. Ha ők ketten ülnek, akkor a legaktívabbak – nemcsak az írásban, hanem a cselekvésben is – ki vannak kapcsolva. Deville lusta, Massard a maga posztján mint szerkesztőségi titkár, egész jó, de hogy egy lapot nehézségek közepette fenntartsanak, arra aligha alkalmas emberek. A többi háromról nem is beszélek. Brissac és Bouis, a két régi kommünár, inkább ballaszt, Picard pedig közönséges újságíró.

Egyébként ne engedje meg, hogy elhitessék Önnel, hogy Guesde és Lafargue minden szervezetet „feltétlenül a maguk utasításának akartak alávetni". Ez az örök szólama mindenféle bakunyinista taktikának, s Franciaországban egyébként is folyton használatos, más érvek híján.

A külföld tárgyalása az „*Égalité*"-ban! Nos, ha Ön tudná, mekkora a rendetlenség és milyen a német nyelvismeret foka *abban* a hivatalban! Ha Lafargue szabadlábon marad, a legjobban teszi Ön, ha mindig neki ír, ő legalább elintézi az ügyeket. Más tanácsot nem adhatok.

Ha Ön fel akarja használni a brosúra[167] összefoglalóját, ez nekem megfelel. A zárómegjegyzés most hamarosan meglesz. A Schmidt-ügy[522] nagyon szép. *Pollaky*nak hosszabb ideje magánnyomozó irodája van Londonban; a címkönyvben a nyomozók között szerepel (18 ilyen van felsorolva): Pollaky, Ignatus Paul, 13, Paddington Green, W. (nem is messze tőlem), a „*Foreign Police* Gazette" tudósítója.

Remélhetőleg a 7. ezerhez[503] küldött szerencsekívánatom már megint későn érkezik. Ezzel szemben ma 62 éves lettem.

Szívélyes üdvözlet.

Híve

F. E.

113

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1882 dec. 14.

Kedves Laurám,

Leveledet[523] tegnap este fél tízkor kaptam meg, már ahhoz is későn, hogy a ma reggeli postával küldjek neked néhány sort, mert itt a kilenc óra után feladott külföldi leveleket estig nem továbbítják.

Alig volt valami pénzem itthon, s adtam Percynek egy csekket, hogy váltsa be nekem ma a városban. De ő a legjobb esetben is csak hat órára lesz itt, tehát túl későn ahhoz, hogy az 5.30-as postával küldjek neked egy bankjegyet. De mihelyt megkapom a pénzt, küldök egyet, hogy átsegítselek az első pár napon. Kétségtelenül Paullal is úgy lesz, mint Guesde-del és Bazinnel volt, s ha nem ma, akkor legkésőbb holnap szabadlábra helyezik*, mihelyt átment a zord Piquand előtti kihallgatás komédiáján. Mind Paul levelét, mind a tiedet továbbítottam Szerecsennek**, és ma reggel elmondtam Nimnek az ügyet.

Többet rögvest, amikor el tudom küldeni a lényegi vigaszt.

Szeretettel
F. Engelsed

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 389. old. – Szerk.*
** *V. ö. 119. old. – Szerk.*

114

Marx Laura Lafargue-hoz

Párizsba

[18]82 december 14.
1, St. Boniface Gardens
Ventnor - Wight szigete

Drága Kakadu,

Leveleidet *mind* idejében megkaptam és mégiscsak most írok – én nagy bűnös! –, amikor Generális levele*, amely éppen most érkezett, közli, hogy Pault lefogták. A Generális mellékelte Paul levelét meg a tiédet, úgyhogy *tájékozva* vagyok. Néhány napon belül Paul bizonyára ismét szabad lesz.

Hogy miért nem írtam neked előbb? Mert semmi különösebben örvendetes beszámolnivalóm nincs, hiszen Generális leveleiből amúgy is tudod, hogy személyileg egyáltalán *nem* vagyok rosszul, s csak körülbelül két hete vagyok házifogságban *légcsőhurut* miatt, anélkül, hogy visszaestem volna a mellhártyagyulladásba vagy a hörghurutba. Ez tehát nagyon biztató, tekintve, hogy *kortársaim* – a velem egykorú fickókat értem – többnyire éppen most harapnak a fűbe örvendetes számban. Van elegendő fiatal szamár, semhogy az öregek életét konzerválják.

Az utóbbi időben Paul a *legjobb dolgait* írta**, humorral és hetykeséggel és megalapozottsággal meg élénkséggel, holott azelőtt bosszantott itt-ott bizonyos ultraforradalmi frazeológia, mert az mindig „üresség"nek számított nekem, s ezt a sajátosságot a mieink hagyják inkább az ún. anarchistáknak, akik valójában a mostani rend támaszai és semmi rendetlenséget nem okoznak – saját szegény, gyermeteg fejük eleve maga a káosz, ez nem az ő bűnük. Jelenleg mint „társadalmi veszély" a „gyanús ügyek kabinetjének"[524] segítségére voltak. A legrosszabb bennük az, hogy ha léteznék egy merőben pártatlan „vizsgálóbíró", még az is kénytelen volna a nyilvánosság előtt proklamálni, hogy ezek teljesen és tökéletesen „veszélytelenek"! Mindent meg lehetne bocsátani ezeknek az anarchistáknak, ha nem volnának túl

* *V. ö. 119. old. – Szerk.*
** *V. ö. 112., 386–387. old. – Szerk.*

„ártatlanok"! Azért még nem „szentek". Szellemes volt az egyik pápa*, akit VII. Henrik (III. Richard győzelmes ellenlábasa) kért, hogy VI. Henriket iktassa a szentek sorába[525]; a pápa azt válaszolta rá, hogy egy „innocens" (alias „idióta") azért még nem nevezhető ki „sanctus"-szá**.

Itt gyermekem, mindenesetre jobb az idő, mint a legtöbb más vidéken, még Franciaországot és Itáliát is beleszámítva. Remeteéletet élek itt, nem érintkezem senkivel, kivéve doktor Williamson vizitjeit, amelyek ilymódon percenként pénzbe kerülő kapcsolatba hoznak vele.

Tehát gyermekem, mihelyt kötelességeid megengedik (mert hogy egy francia bértollnok szólamát használjam, Paulnak a hatalmasságokkal vívott hősi küzdelme rokonszenvessé teszi őt), *gyere hozzám és lakj itt velem*!

Néhány nem külföldön, hanem a Szent Oroszországban kinyomtatott *újabb orosz kiadvány* azt mutatja, hogy elméleteim nagyon terjednek abban az országban.[526] Sikerem sehol másutt nem örvendetesebb számomra; megadja nekem azt az elégtételt, hogy olyan hatalomnak ártok, amely Angliával együtt az igazi bástyája a régi társadalomnak.

A te
Nicked

* II. Gyula. – *Szerk.*

** – innocens – ártatlan, ártalmatlan; alias – másként; sanctus – szent – *Szerk.*

115

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1882 dec. 15.

Kedves Laurám,

Percy tegnap este csak 7 után jött meg a szükségelt dologgal, úgyhogy máig semmit sem lehetett tenni, most tehát mellékelem az Angol Bank egy ötfontos bankjegyét, melynek számát feljegyeztem, s vállalom azt a kockázatot, hogy *egészben* egyszerre küldjem.

Most már kétségtelenül egészen nyugodt vagy Paul sorsa felől[144], legalábbis a jelent illetően. Nem kétlem, hogy ismét szabad, ha ugyan vissza nem tért már Párizsba. De attól félek, a montluçoni bonapartista és más konzervatív bírák néhány hónapi elvonult életet ajándékoznak neki. A kormány nyilván vidéken akar néhány precedenst teremteni, mielőtt Párizsban megtorlással merne próbálkozni. És így a montluçoni ügyészség vállalta a feladatot, amelyet – ha már elvállalták – a bíráknak a kívánt befejezésre kell vinniök, már csak a hivatal becsületének megóvása végett is. Minthogy pedig kétségtelenül a büntetőbíróság elé kerül az ügy, a kétségnek még annyi árnyéka sem fér ehhez, amennyit egy esküdtszék még lehetővé tett volna.

Egy rövid börtönéletre való áttérés magában véve még nem lenne nagyon félelmetes valami, csakugyan azt hiszem, inkább használna Paulnak, mint ártana. De nagyon valószínű, hogy akkor jön majd el az ideje, amikor az „*Égalité*"-nak a legnagyobb szüksége lesz kettejükre, Paulra és Guesde-re. S újabban a lap nagyon sokat javult. Lehet, hogy a párizsi életnek és az újságírói tevékenységnek a halmozódó hatása ez, de Paul cikkei az utóbbi időben sokkal jobbak voltak, mióta letett a tudományos orákulum dogmatizmusáról és rátért a szellemi vonalra. A Bontoux jelöléséről szóló[527] elragadó volt, de itt-ott egy kis női kezet véltem felfedezni benne. Ilyen volt az *elvarázsolt minisztériumról* szóló* is (francia címét elfelejtettem)[156], amely Szerecsennek is különösen tetszett. Mármost, ha Paul és Guesde le van csukva, oda a lap szelleme. Deville csak időnként szellemes

* *V. ö. 112. old. – Szerk.*

és szórakoztató, általában világos, de unalmas és doktrinér, Massard pedig a fordítottja a jó kereszténynek, mert nála a test kész, de a szellem (esprit) erőtelen[528]. S a rendelkezésemre álló információból arra kell következtetnem, hogy Paul és Guesde egyszersmind az a két ember, akire pénzügyileg kritikus pillanatban a legnagyobb szükség lesz. Ezért nagy kár lesz, ha éppen erre az időre abba a kellemetlen helyzetbe hozza őket a dinamitos kérkedés és az anarchisták for-r-r-radalmiságával való versengés.

Akárhogyan is lesz, remélem, hogy azzal a nyugalommal tekintesz le harmadik emeletetek magaslatáról ezekre az apró nyomorúságokra, amellyel a Bonaparte tábornok emlegette negyven évszázad tekintett le piramisainak magaslatáról a francia hadseregre és magára Bonaparte-ra[529].

Hogy van Jenny? jobban van?[514] Nem sokat hallok felőle a Maitland Parkban, valójában ők* sem sokat tudnak róla.

Nagy szeretettel

F. E.-ed

Eredeti nyelve: angol

* Eleanor Marx és Helene Demuth. – *Szerk.*

116

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, 1882 dec. 16.

Kedves Öregem,

Jó ideje vártam már némi pénz beérkezésére, hogy ismét küldjek neked egy ötöst, tegnap aztán végre megérkezett, és rögtön utána, este a levelezőlapod[176]. Rögtön kiállítottam tehát egy postautalványt a mondott ötösre = = 126 fr.-ra, s remélem, késedelem nélkül megkapod a pénzt.

Nagy örömmel értesültem róla, hogy kikerültél a kantoni és kommunális vacakolásból, ez merő időpazarlás, semmi más nem sül ki belőle, mint pletyka és fölösleges bosszúság. Mellesleg az a szamár Solari még mindig küldi nekem a 2 példány „Précurseur"-t, szép kis expedíció lehet ott.

Az anarchisták évente megöngyilkolják magukat és évente feltámadnak poraikból, s ez mindaddig így lesz, amíg komolyan nem üldözik majd az anarchizmust. Ez az egyetlen olyan szocialista szekta, amelyet üldözéssel valóban tönkre lehet tenni. Mert örökös újjászületése azon alapul, hogy mindig vannak akarnokok, akik olcsón óhajtanak szerepet játszani. Az anarchizmust mintha csak erre találták volna ki. De veszélyt vállalni – azt már nem! Ezért a mostani franciaországi anarchistaüldözés csak akkor tesz kárt ebben a bandában, ha nem puszta látszat és rendőri csalás. De persze, az áldozatok a montceau-i bányászok[489], ezek a szegény ördögök. Egyébként annyira megszoktam már ezeket az anarchista bohócokat, hogy egészen természetesnek tűnik fel nekem, ha a valódi mozgalom mellett ez a paprikajancsiszerű karikatúra is ott van. Csak olyan országokban veszélyesek ők, mint Ausztria és Spanyolország, s ott is csak egy ideig. Úgy látszik, a Jura, a csupa elszórt házban folyó órakészítésével, szintén predesztinált fészke ennek a hülyeségnek, s nekik nagyon hasznosak lesznek ütlegeid.

Marx engedélyt kapott az orvosoktól, hogy Anglia déli partján töltse a telet, és mintegy 6 hete Wight szigetén van[124]. A két fődolog eddig rendben van: sem a mellhártyagyulladásnak, sem a hörghurutnak nem léptek fel újra jelei. Magától értetődő, hogy abban a ronda időben, amely nálunk van (egy hete alig mászunk ki a ködből), mindenféle kis megfázások elkerül-

hetetlenek a lábadozónál, s Marx állapotában ezek is hosszadalmasak és kellemetlenek. De ha ennyiben marad a dolog, akkor nincs jelentősége. Jövő nyáron azonban megtörténhetik, hogy megint Svájcba küldik, s ez esetben mindenképp találkoztok.

Madame Lafargue címe 66, boulevard de Port-Royal, Párizs. Férjét a napokban letartóztatták, de már újra szabad[144], néhány vidéki beszédéről volt szó, s amikor a montluçoni vizsgálóbíró beidézte őt és Guesde-et, ők ahelyett, hogy engedelmeskedtek volna, szörnyen kicsúfolták az „Égalité"-ban. Erre persze letartóztatási parancs, de bár Lafargue naponta bent volt a szerkesztőségben és annyira nem rejtőzködött, hogy még gyűléseken is hirdettette magát szónokként és beszélt, a kiváló párizsi rendőrségnek három hét kellett, hogy megtalálja. Mint előtte Guesde-et, az első montluçoni kihallgatás után rögtön elengedték. Lehet, hogy azért kapnak még néhány hónapot.

Azt tudod, hogy Franciaországban kettészakadt a Munkáspárt[122]. Malon és Brousse alig várják az időt, amikor képviselők lesznek, s így gyorsan kell szavazónyájat összeverbuválni. Csináltak tehát egy pártot *program nélkül* (betű szerint így – mert hosszú sor „indokolás" után ez a következtetés: hogy minden helyi szervezet maga csinálja meg a programját), amelyben boldog-boldogtalant szívesen fogadnak, s hogy keresztülvigyék ezt, a kongresszus előtt fölvettek a pártba olyan embereket, akik csak azzal a fenntartással fogadják el a régi programot, hogy a kongresszuson megdöntik. Guesde-et, Lafargue-ot stb. leszavazták, s akik hívek maradtak a programhoz, Roanne-ba mentek. A mieink nem taktikusok és iszonyú baklövéseket követtek el, de mégis átküzdik magukat, s a „posszibilisták" nem sokáig lesznek hangadók. A naponta megjelenő „Égalité"-ban a mieinknek igen jelentős emeltyűjük van, emellett nekik csakis az *ügy* a fontos, a klikkező Malonnál és Brousse-nál pedig nem úgy van.

Nos, élj boldogan, öreg fiú, tarts ki derekasan, nyilván a lefelé menés sem következik be olyan gyorsan, tudod, hogy mindnyájan ezen az úton vagyunk!

Barátod
F. E.

117

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1882 dec. 16.

Kedves Bernstein Úr,

Schorlemmer panaszkodik, hogy hosszabb ideje nem kapott már „Sozialdemokrat"-ot, előfizetése lejárt, s már 4 hete elküldte nekem a mell. csekket (amelyről megfeledkeztem), azt óhajtja, hogy ezzel újítsák meg *évi* előfizetését és „a többit használják fel pártcélokra".

A „Mark"-ról szóló kéziratot[167] háromszor teljesen át kellett írni, Maurer 10 vaskos kötetéből[166] kb. 5–6-ot újra át kellett olvasnom ehhez és más forrásokkal összehasonlítanom. Most elküldtem Marxnak, aki sokkal hosszasabban és alaposabban biflázta ezeket a dolgokat, mint én[530], hétfőre várom vissza.

Malon gúnyt űz Vollmarból. Máskülönben biztosan kijavította volna ez utóbbinak a baklövését: hogy az „Égalité" által megtámadott „allianceisták" a bakunyinista Alliance[479] értelmében értendők. Egyáltalán nem. A posszibilistákat nevezik így, mint akiket ma már a legkevésbé sem lehet megkülönböztetni annak az Alliance socialiste-nak[531] az embereitől, amelyet kb. 4 évvel ezelőtt Jourde, a volt pénzügyőr-kommünár alapított, más jelenlegi és ex-proudhonisták (pl. Longuet) segítségével, s amely a „*Justice*" szocialista tartalékát alkotja. Bizonyára találkozott Ön ott a választások alkalmából ennek az Alliance-nak az említésével, hiszen a legutóbbi általános kamarai választásokon ez állított jelölteket – és legalábbis egyes kerületekben – megközelítőleg ugyanannyi szavazatot kapott, mint a munkáspárt. Ha ezt Vollmar nem tudta, jóllehet 1 $^1/_2$ éve Párizsban van, akkor Malon szándékosan titkolta el előle, mint annyi minden egyebet. Így jár az, aki kritikátlanul csüggeszkedik rá egy kötélre.

Mulatságossá válik Vollmar, amikor Malont a pártfegyelem embereként dicséri, a többieket pedig fegyelemsértéssel vádolja[141]. Vajon ki sérti meg a fegyelmet, az-e, aki magasra tartja a régi zászlót, vagy az, aki egyenesen azzal a céllal toboroz újoncokat, hogy dezertáljanak és a régi zászlót újjal cseréljék fel? Honnét lett volna St. Étienne-ben többsége Malonnak[122],

ha előtte nem toboroz olyan embereket, akiknek eleve az volt a szándékuk és akiket éppen azért toboroztak, hogy megdöntsék a régi programot?

Pompás a Louis Blanc miatti viszály Malon és az ő Clovis Hugues-je között. S ezt nevezik pártnak!

Amint látja, az északi föderáció[518] nyíltan Roanne mellett foglalt állást.

Az „Égalité" utolsó számaiban Lafargue-nak nagyon kedves cikkei voltak, pl. Bontoux jelöltségéről[527]. A humor sokkal jobban illik hozzá, mint a doktrinér orákulumosdi.

Szíveskednék tehát Ön gondoskodni arról, hogy pótlólag elküldjék Schorlemmernek a számokat?

Őszinte híve

F. E.

118

Engels August Bebelhez

Lipcsébe

London, [18]82 dec. 22·

Kedves Bebel,

Remélem, holnapután kiengednek 24 órára[532], s így nehézség nélkül megkapod e sorokat.

Legutóbbi levelemnek* az a része, amelyet misztikusnak találtál[157], semmi egyebet nem mond, mint azt, hogy én olyan eseményektől várom a kivételes törvény[158] megszüntetését, amelyek vagy maguk forradalmi jellegűek (pl. Oroszországban egy újabb csapás, vagy nemzetgyűlés összehívása, aminek rögtön megmutatkoznék a kihatása Németországra), vagy amelyek legalábbis lökést adnak a mozgalomnak és előkészítik a forradalmat (trónváltozás Berlinben, Bismarck halála vagy távozása), mindkettő szinte elkerülhetetlen „új érá"-val[382].

Úgy látom, az amerikai válság, mint az itteni és mint a német iparra nehezedő, még nem mindenütt megszűnt nyomás, nem igazi válság, hanem az előző válságkor mutatkozott túltermelés utóhatása. Az előző alkalommal a krach Németországban a milliárdos szédelgés[533] következtében korábban tört ki, itt és Amerikában a normális időben jött, 1877-ben. De soha a virágzás periódusában nem növelték annyira a termelőerőket, mint az 1871–77-esben, ebből adódik, 1837–42-höz hasonlóan, a fő iparágakra, különösen a pamutra és a vasra itt és Németországban nehezedő krónikus nyomás; a piacok még mindig nem képesek megemészteni mindezeket a termékeket. Minthogy az amerikai ipar még mindig főképpen a védett belső piacra dolgozik, ott a termelés gyors növekedése mellett igen könnyen keletkezhetik egy helyi közbenső válság, de ez végül is csak arra szolgál, hogy megrövidítse azt az időt, amely alatt Amerika exportképessé válik és Anglia legveszedelmesebb versenytársaként jelenik meg a világpiacon. Ezért nem hiszem – és Marxnak ugyanez a nézete** –, hogy az igazi válság sokkal a valóságos esedékessége előtt következik be.

---

* *V. ö. 359. old. – Szerk.*

** *V. ö. 115. old. – Szerk.*

Egy európai háborút szerencsétlenségnek tartanék, ezúttal szörnyen komoly lenne, évekre lángra lobbantaná mindenütt a sovinizmust, mert minden nép a létéért harcolna. Az oroszországi forradalmároknak, akik a győzelem küszöbén állanak, egész munkájuk hiábavalóvá lenne, semmivé válna; Németországban pártunkat nyomban elborítaná és szétvetné a sovinizmus áradata, s ugyanez történnék Franciaországban is. Az egyetlen jó, ami származhatnék belőle, egy kis Lengyelország létrehozása, a forradalommal is eljön, mégpedig magától; olyan orosz alkotmánynak, amely egy szerencsétlen háború következménye, egészen más, inkább konzervatív jelentősége lenne, mint a forradalmi módon kikényszerítettnek. Azt hiszem, az ilyen háború 10 évvel elodázná a forradalmat, persze utána a forradalom annál alaposabb lenne. Egyébként megint felmerült a háború lehetősége. Bismarck éppen úgy tüntetett az osztrák szövetséggel, mint 1867-ben, a luxemburgi affér idején a délnémet szövetségekkel.[534] Meg kell várnunk, lesz-e valami tavasszal.

A német ipar helyzetéről szóló közléseid nagyon érdekesek voltak számunkra, kivált annak a határozott megerősítése, hogy felbomlott a vasgyárosok kartellszerződése. Nem lehetett ez tartós, főleg német gyárosok közt nem, akik a legkicsinyesebb csalások nélkül élni sem tudnak.

A Meyer-féle dolgokat[535] mi itt eddig még nem láttuk, így hát újdonságot mondtál el nekünk ezzel is. Az várható volt, hogy Marx a bíborosai mellett szerepel majd, Meyernek mindig egészen különös élvezetet okozott, ha Manning bíborostól egyenest Marxhoz mehetett, ebből nem is csinált aztán soha titkot.

„Soziale Briefe"-jében Rodbertus közel járt ahhoz, hogy nyomára akadjon az értéktöbbletnek, de ennél közelebb nem került. Különben egész igyekezetének, hogy miként kellene segíteni az eladósodott falusi junkeron, vége lett volna, ezt pedig nem akarhatta a jóember. De mint mondod, ő sokkal többet ér, mint a német vulgáris közgazdászok tömege, beleszámítva a katedraszocialistákat[196], akik csak a mi hulladékainkból élnek.

Károlyka* leánykérési históriája is új volt nekünk. Mint szemtanúk meséltek nekem, az esküvő nagyon gyászos hangulatú volt, annyira, hogy a polgári esketésen egy jelenlevő felkiáltott: „Ez első osztályú temetés!"

Tegnap elküldtem Zürichbe az utolsó kéziratot a brosúrához, tudniillik egy függeléket a Mark-berendezkedésről és egyáltalában a német parasztok rövid történetét[167]. Minthogy Maurer[166] nagyon rossz elbeszélő és sok mindent összekever, első olvasásra nehezen jut az ember nyomukra a dol-

* Karl Hirsch. – *Szerk.*

goknak. Tehát mihelyt korrektúraíveket kapok, elküldöm neked a históriát, mert ez nem egyszerűen kivonatolja a Maurert, hanem közvetve bírálja is és sok újat is tartalmaz. Ez az első gyümölcse a német történelemre vonatkozó, évek óta folytatott tanulmányaimnak, s nagyon örülök, hogy nem az iskolamestereknek és más „mívelt" embereknek, hanem a munkásoknak mutathatom be először.

Most be kell fejeznem, mert különben már nem tudom az esti postához ajánlva feladni a levelet. Úgy látszik, a poroszok még nem jutottak odáig, hogy ajánlott leveleket is stieberezzenek[536], eddig normális állapotban érkezik meg minden, a hosszú gyakorlat megtanított, hogy ezt meglehetős biztonsággal meg tudjam ítélni.

Kérem feleségedet, fogadja a mellékelt karácsonyi lapot és szívélyes üdvözletemet.

Barátod

F. E.

119

Marx Eleanor Marxhoz

Londonba[30]

[Ventnor, 1882 december 23.]

Kedves Gyermekem,

Laura leveléből (amelyet Engels ma küldött el tájékoztatásomra)* megtudtam, hogy Jennyke megint attól a gonosz gyulladástól szenved[178]. Ha ezt elhanyagolják, a legrosszabbtól tartok. Meg kell hát fontolnunk (s erről ideutazásod előtt beszélj Lenchennel), hogy ne hozzuk-e el Jennykétől legalább Harryt, szükség esetén úgy is, hogy ide jöjjön. Hogyan is találhatna Jennyke időt betegségének kezelésére ennyi kisgyerek mellett! És másrészt Johnnynkat mennyire el fogják hanyagolni (egészségileg), ha nem megy el onnan helyette egy másik!

Harry még külön megnehezíti szegény Jennykének az annyira súlyos helyzetet.

Csak a „Fiziológiá"-t hozd el, *Rank* (vagy *Ranke***, nem tudom) könyvét! Azonkívül a rossz *Freeman-könyvecskét* („History of Europe"), mert ez időrendi táblázatot helyettesít nekem; a hálószobámban van, az újságos stb. polcokon.

* *V. ö. 128. old. – Szerk.*

** Johannes Ranke. – *Szerk.*

1883

120

Marx Eleanor Marxhoz

Londonba

[18]83 jan. 8.
1, St. Boniface Gardens, Ventnor

Kedves Tussyka,

Szombaton kaptam néhány sort dr. Williamsontól, ehhez mellékelve dr. F. Bayshawe egy levelét Williamsonhoz, kelt 83 jan. 4., 5, Warrior Square, St. Leonards on Sea, s a levélben többek közt ez olvasható:

„Itt egy hétig szinte állandóan esett vagy nyirkos volt a levegő, 2-án ezt változó irányú *száraz levegő* váltotta fel. Azóta minden délután volt itt napsütés, ha nem is sok. Igyekszem holnap további statisztikákat küldeni Önnek. Azt hiszem, általában azt mondhatjuk, hogy Hastings éghajlata szárazabb, mint a déli part nagy részéé, bár lehet, hogy ez egy kissé a meleg stb. rovására megy stb."

Itt szombaton (jan. 6-án) szép idő volt a déli órákban; tegnap is száraz volt az idő, de hűvösebb; mindig az Esplanade* a legnaposabb. Tegnap és tegnapelőtt sétát tettem, ma is jónak ígérkezik az idő. Egészében véve, ahová nem süt a nap, ott hűvöskés a levegő. Most azonban mindenesetre van kilátás crescendo jobb hőmérsékletre.

Hastingsbe mindenkor fel lehet kerekedni, ha itt megcsalnak a remények; ettől eltekintve is eljön az a pillanat, amikor a helyváltoztatás már magában véve is hasznos lesz. Annyit tudunk most, hogy van valami értelme felcserélni Ventnort Hastingsszel, de nincs értelme a déli part Ventnorhoz közelebb levő pontjaival, amelyeknek csaknem ugyanolyanok a viszonyai, mint Wight szigetének.

Időnként még kemény harcom van a felgyülemlő torokváladékkal; szom-

* – sétány – *Szerk.*

baton reggel, mikor fölkeltem az ágyból, még görcsös rohamom is volt, olyan, hogy néhány másodpercig hiába kapkodtam levegőért. Azt hiszem, idegizgalomból származott: a Jennyke miatti aggodalomból! Nem kell többet mondanom erről. *Rögtön* Argenteuilbe siettem volna, de hát csak nem rakom rá a gyerekre esetleg még egy beteg vendég terhét is! Hiszen senki sem biztosíthat afelől, hogy az utazás nem bosszulja-e meg magát rajtam egy visszaeséssel, amelytől eddig szerencsésen megmenekültem. De mégis nehéz elviselni, hogy nem mehetek a gyerekhez.

Sok üdvözlettel

Old Nick

121

Marx Eleanor Marxhoz

Londonba

[Ventnor,] 1883 jan. 9.

Kedves Jó Gyermekem,

Milyen kedves tőled, hogy ilyen gyakran és részletesen írsz; de nem akarok elvenni abból a nagyon kevés „szabad" időből, amellyel rendelkezel. Leveledet az enyémnek* az elküldése után kaptam meg, amikor visszatértem a tengerhez tett sétámról. Párizsból nincs újabb hírem.

Ma éppen – a szél süvítése ellenére – újabb „gyalogsétára" készültem, amikor jött az orvosom**; maradjak itthon, mert a külvilágban nagyon hideg van. Megint megvizsgált. Minden a régiben, annyiban, hogy a hurut *krónikus* (ezért a még mindig tartó rekedtség is), „magasabb" szempontból azonban javult az állapotom, amennyiben a kényes pontok egyáltalán nincsenek megtámadva. De már ez a félig-meddig permanens köhögés is nagyon terhes volna, a naponkénti hányások pedig undorítóvá teszik. Emiatt a munka gyakran lehetetlen, s az orvos azt hiszi – ő hiszi még, s ez is valami! –, hogy átsegíthet ezen a kínszenvedésen (egy éppen most felírt kis szerrel). Qui vivra, verra.***

Apropó! Valahol a hálószobámban vagy a dolgozóasztalomon kell még lennie levéltárcában vagy valami kis dobozban néhány darabnak az algíri fényképeimből. Ha megtalálod őket, küldhetnél nekem két fényképet. Az egyiket madame Williamsonnak ígértem.

Meissner úr tegnap elküldte az 1881. évi elszámolást, a bevétel nagyon kicsi; az 1882-esnek aztán annál többnek kell lennie, mert egyúttal azt írja, hogy a „Tőke" példányai gyorsan fogynak[187]. Persze türelmetlenül várja a korrektúraíveket°. Ráadásul már réges-rég nem hallott semmit felőlem. Most végre kap tőlem részletes értesítést.

---

* *V. ö. 395. old.* – *Szerk.*

** James M. Williamson. – *Szerk.*

*** – Aki megéri, meglátja. – *Szerk.*

° A „Tőke" I. kötete 3. német kiadásának korrektúrájáról van szó. – *Szerk.*

Cowen beszéde *quoad „Egyiptom"** ugyanazon a vonalon mozog, mint a Hyndman-féle angol „jövő zenéje"-politika[537]. Ezek a sóhajtozó burzsoák (és ebben Cowen is burzsoá), ezek a szegény brit burzsoák történelmi küldetésük szolgálatában egyre több „felelősséget" vállalnak, sóhajtozva, hiába kapálózva ellene – de hát nem derül mosolyra maga Cowen is a csodaszép kis látványtól: megerősített támadási pontok az Atlantitól az Indiai-óceánig és tetejébe még egy „brit-afrikai birodalom" a deltától a Fokföldig? Nagyon szépséges! Valóban, van-e szemérmetlenebb, képmutatóbban kereszténvi „hódítás", mint Egyiptomé – hódítás teljes békeidőben! Maga Cowen is, aki pedig biztosan a legjobb az angol parlamenti képviselők között, csodálja magában ezt a „hőstettet"; „katonai erőnk káprázatos felvonultatását". Szegény Cowen! Igazi brit „burzsoá" (ebben a tekintetben); azt hiszi, pompás „üzletet" csináltak, s ráadásul nagyon olcsón; még azt sem látja, hogy Anglia „old grand manje"** – amennyire a „politika" belejátszik ebbe az eseménybe – csak eszköz más, nem-brit furfangosok kezében; a „hazai" érdeket pedig Goschen és Tsai vállalták józanul a maguk „felelősségére".

Cowen egy pillanatra még abba a babonába is mélyen beleesik, amely szerint lord Dufferin valóban lenyűgöző diplomáciai lángelme. De az ördögbe a britekkel!

Csókoltatom unokámat***.

Farewell.°

Old Nick

---

* „*Egyiptomot*" illetően *Szerk.*

** „nagy öregje" (Gladstone) – *Szerk.*

*** Jean Longuet. – *Szerk.*

° Ég veled; Élj boldogul. – *Szerk.*

122

Marx Eleanor Marxhoz

Londonba

[Ventnor,] 1883 jan. 10.

Kedves Gyermekem,

Lafargue mellékelt levele* (légy szíves, küldd majd vissza nekem) nagyon megnyugtatott Jennykét illetően, bár Lafargue az én kedvemért talán túl optimista képet ad; mégis, úgy látszik, hogy a közvetlen veszély elmúlt.

Elbűvölők a beszámolók Wolfról, Páról** (aki most imádja Wolfot) stb.

A jelenlegi helyzetben (és ebben Engels is egyetért velem) a pillanat nagyon is kedvezőtlen arra, hogy Johnnyt Argenteuilbe küldjük. Addig *nem szabad visszamennie*, míg Jenny nem lesz képes újból arra, hogy a háztartását vezesse. Csak a fődolgot kell szem előtt tartani, nem a mellékes szempontokat, hiszen ezek voltak azok, amelyek Jennyt majdnem megölték. Néhány hónappal több vagy kevesebb nem számít, egészen eltekintve attól, hogy különben a szegény fiú eleve a zűrzavar örvényébe kerülne.

Remélem, Tussyka, hogy rögtön írsz Jennykének e sorok értelmében. Longuet-nak még ma küldök erről néhány sort a „Justice"-hez.

Johnnykával közölnöd kell a testvéreiről szóló híreket; persze, Lenchennel is közölni fogod Lafargue levelének fő tartalmát.

Tegnap förtelmes volt az idő; ma sem látszik korántsem „ragyogónak"; nyirkos. Mégis azt hiszem, mai „egészségügyi sétámat" . . .[234]

---

* *V. ö. 130., 132. old. – Szerk.*

** Edgar és Marcel Longuet. – *Szerk.*

123

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1883 jan. 18.

Kedves Bernstein Úr,

Előbb ünnepnapok, aztán gyásznapok[538], folyton akadályoztatás. Ön meg fogja érteni, hogy egyetlen pillanatot is alig mondhatok a magaménak most, amikor Marx, Ventnorból visszatérve, itt szobafogságban van egy eddig szerencsére csak enyhe hörghurut miatt, és nem szabad sokat beszélnie, és intézni kell az összes családi ügyeket. (Csak semmit se erről a lapban*, Marx dühöngene, ha látná, milyen indiszkrét és ráadásul részben még nem is helytálló glosszákat ír a derék Viereck ma a „Süddeutsche. Post"-ban.)

Egyszóval, még kb. egy órám van az Ön számára. Ami a mellékelve visszaküldött Gumbelt illeti, abban hasonlít Heine Gumpelinójához[539], hogy szintén érdeklik a papirocskák**. Egyébként díszpéldánya a külföldi német szocialistának, hiszen nyilván volt Párizsban. Azért mert csináltak ezeknek az embereknek egy elméletet, amelyben ők teljesen ártatlanok, és gyakran azzal sem vesződnek, hogy legalább elemi fokon vagy egyáltalán megértsék, azért minden mucsai azt hiszi közülük, hogy fölötte áll minden egyéb külföldinek. Idejön valaki Heilbronnból vagy valami más isten háta mögötti zugból Londonba vagy Párizsba, s felháborodik, ha itt nem érvényes a mucsai álláspont. Ahelyett, hogy szélesítené a látókörét és tanulna valamit, szántszándékkal még korlátoltabbá teszi magát, mint amilyen azelőtt volt, mert így még kirívóbb a rossz és buta külföldiektől való különbsége, tehát a maga képzelt fölénye. De a külföldi német egyletekben az embereknek ez a fajtája az uralkodó, s ha Önnek most szenvednie kell ezek nyomása miatt, akkor gondoljon csak arra, hogy ki próbált a szocialistatörvény[158] kibocsátása után központosítással stb. meg nem érdemelt jelen-

* „Der Sozialdemokrat". – *Szerk.*

** – ti. értékpapírok – *Szerk.*

tőséget adni ezeknek az egyleteknek? Ha akkor Ön olyan jól ismerte volna ezeket az embereket, mint most, akkor aligha fáradozott volna ezen annyit.

Mit jelent az, hogy „a tiszta kezek pártja"? Talán Hasselmann vagy Fritzsche tiszta kezét, s annyi másét, akikről mindenki tudott mesélni, aki kiutasítottként vagy másképp idejött?

Akkor a legszebb Gumpelino, amikor rátér az ő papirocskáira. Amikor az efféle mucsai erénylovag ilyen farizeus módon lép fel praktikák ellen, amelyek elég kellemetlenek ugyan, de amelyeknek a párt számára való tényleges előnye még mindig végtelenül nagyobb, mint a lehetséges kár – akkor ennek biztosan van valami rejtett oka. A munkásoknak nincsenek papirocskáik. Nekik a tőzsdei rovat teljesen közömbös. Tehát a papirocskákkal is kereskedni akaró kispolgár az, aki megkívánja a párt lapjában a jó szándékú, őszinte, erkölcsös tőzsderovatot. Először is, szocialista lapnak nem feladata útmutatást adni arra, hogyan lehet a legjobban űzni a munkáskizsákmányolást – márpedig a papirocskákból származó jövedelem is meg nem fizetett munka hozadéka. Ha tehát, másodszor, Gumpelino mégis azt követeli, hogy a szocialista sajtó ezt megtegye, akkor ez nem az ő szocializmusa mellett szól, de még kevésbé kereskedői lángesze mellett. Nekem is vannak papirocskáim, időnként veszek és eladok. Olyan gyerekes azonban mégsem vagyok, hogy a *szocialista* sajtóhoz forduljak tanácsért tranzakcióimhoz. Ha valaki ezt teszi és megégeti az ujját, akkor úgy kell neki. Abraham Gumpelino, keresztelkedj ki!

Grillenbergernek és a „Sozialdemokrat"-nak a Puttkamer-féle álszenteskedésre adott válaszai[540] nagyon megörvendeztettek bennünket. Ez a helyes magatartás. Ne kapálóddzék kézzel-lábbal az ember az ellenfél ütései alatt, ne vonítson, ne szűköljön és ne mentegetőzzék dadogva: ő nem akart semmi rosszat; ahogyan még oly sokan teszik. Vissza kell vágni, minden ellenséges csapásra kettőt, hármat. Mindig is ez volt a taktikánk, s mostanáig, azt hiszem, még jóformán minden ellenfelünket legyűrtük. „Egyébként katonáink tehetsége a támadásban van, ami nagyon helyes is", mondja tábornokainak adott utasításában az öreg Fritz[541], és így csinálják ezt németországi munkásaink is. De ha pl. Kayser a kivételes törvény általános vitájában – feltéve, hogy a Viereck-féle kivonat* pontos – meghátrál és siránkozik, hogy mi csak pickwicki értelemben vagyunk forradalmárok[542], akkor ehhez mit szóljunk? Amit el kellett volna mondani, az ez: hogy az egész Reichstag és Bundesrat csak egy forradalom jóvoltából ül itt; hogy az öreg Vilmos szintén forradalmár volt, mikor három koronát és

* *Az eredetiben*: □-Auszug (Viereck négyszög) – *Szerk.*

Jenny Longuet-Marx

egy szabadvárost elfogyasztott[543]; hogy az egész legitimitás, az egész ún. jogtalaj nem egyéb, mint számtalan forradalomnak, de a nép akarata ellenére végrehajtott, a nép ellen is irányuló forradalomnak a terméke. Ó, csak ettől meg tudnánk már szabadulni, a gondolkodásnak és akaratnak ettől az átkozott német tunyaságától, amelyet oly sok fáradsággal vittek be a pártba a „míveltekkel" együtt!

Postazárta van. Levelének egyes esetleg figyelmen kívül maradt részeire a lehető leghamarabb válaszolok. Köszönet a fényképért. Mikor lesz levonat[167]?

Üdvözli híve
F. E.

124

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]83 febr. 8.

Kedves Bernstein Úr,

1. Remélhetőleg megkapta az innen december 20-án ajánlottan elküldött befejező kéziratot (a „*Mark*"-ot[167]). De most már több a soknál a nyomdai késedelem. Ha ez így megy tovább, átszedetheti a címlapot és 1884-et tehet rá. Mikorra lesz meg ismét egy ív?

2. Nem kaptam meg *sem* az első baleseti javaslatot, *sem* Bebel róla szóló beszédét[463]. Úgy látom, a Bismarck-szocializmus elleni külön támadás időközben elavult. Viereck lapocskája* elvesztette minden hajlamát erre, Singer, aki az utolsó előtti alkalommal erős államosítás-kórban szenvedett, legutóbb már ettől egészen mentes és tisztességesen forradalmi volt[433], a Reichstag-beli nyamvadtak pedig, Blos, Geiser és Tsaik, úgy látszik, elveszítették ha nem is a kedvüket, de a bátorságukat hozzá. Miért lőnénk hát ágyúval verébre? Azt hiszem, hagyjuk, temesse el a Bismarck-szocializmus önmagát. Akkor csak a rossz lassalle-i csökevények bírálata marad. De ha ilyen lassan halad a füzet nyomása, akkor talán ez a támadás is elévül, mielőtt megjelennék.

3. Malon felől Ön tévedésben van[344]. Nem olyan buta ez az ember, vagy inkább nem olyan ravaszság nélküli, amilyennek tetteti magát. Színlelt jóember ő, aki a bakunyinistáknál megtanulta, hogyan kell suttyomban csalni és közben becsapottnak látszani. Egy napon meglátja majd, hogy igazam van.

4. Tőzsdeadó. Itt Angliában régóta létezik mint egyszerű, mindennapos bélyeg az átruházási okmányon – a fizetett összeg $^1/_2$ százaléka meg 5 sh. másolási illeték (bemutatóra szóló részvény itt kevés van, ezek mentesek alóla). Csupán azzal a következménnyel jár, hogy a *tulajdonképpeni* tőzsdejáték különbözeti ügyletek formájában folyik, amelyeknél nem történik valóságos átruházás. Tehát csak az ún. „szolid tőkebefektetést" sújtja.

* „Süddeutsche Post". – *Szerk.*

És nem is lehet soha úgy megcsinálni, hogy a tőzsdejátékosok meg ne kerülhessék.

Én ellenzem, 1. mert hiszen mi egyáltalában csakis *egyenes* adókat kívánunk és *minden* közvetett adót elvetünk, hogy a nép tudja és érezze, mit fizet, s így elevenére lehessen tapintani a tőkének; 2. mert *ennek* a kormánynak soha egyetlen fillért sem szavazhatunk meg.

A tőzsde elleni kiabálást Ön joggal nevezi kispolgárinak. A tőzsde csak a munkásoktól *már ellopott* értéktöbblet *elosztását* változtatja meg, és hogy ez miképp történik, az a munkásoknak mint olyanoknak eleinte közömbös lehet. De a tőzsde a centralizáció irányában változtatja meg az elosztást, rendkívül meggyorsítja a tőkék koncentrációját, és ezért ugyanolyan forradalmasító, mint a gőzgép.

Bármennyire hamisítatlanul kispolgáriak is az erkölcsi célzatú adók, a sörre, a pálinkára szóló még csak megbocsátható. Ebben az esetben azonban tisztára nevetséges és föltétlenül reakciós. Ha Amerikában a tőzsde nem hozta volna létre a roppant vagyonokat, akkor hogyan volna abban a paraszti országban lehetséges nagyipar és szociális mozgalom?

Nagyon jó volna, ha Ön a nyakuk közé csördítene. De megfontoltan. Nem szabad támadási felületet adni a Stoeckereknek.

5. A „Tőke" harmadik kiadása.[350] Nyilván elhúzódik még egy ideig, mert Marx még mindig betegeskedik. A ventnori tartózkodás az állandó esőzés miatt rosszat tett neki. Ehhez járul leányának elvesztése.[538] Három hét óta megint itt van, s olyan rekedt, hogy csak keveset tud beszélni; így aztán nem sokat lehet tenni (de erről egy szót se a lapban*).

6. A Rodbertus–Meyer-féle könyvért[535] hálásak leszünk Önnek. Ez az ember egyszer közel állt ahhoz, hogy felfedezze az értéktöbbletet, pomerániai földbirtoka akadályozta meg ebben.

Hálás köszönet a fényképért.

Kautsky elküldte nekem az amerikai gabonáról szóló brosúrát[545]. Pompás irónia: három éve korlátozni akarta a népességet, mert különben nincs mit ennie annak, most pedig még ahhoz sem elég a népesség, hogy az amerikai terményeket elfogyassza! Ez adódik abból, ha valaki ún. „kérdéseket" tanulmányoz, egyiket a másik után, összefüggés nélkül. Így természetesen áldozatává válik annak a dialektikának, amely Dühring ellenére „magukban a dolgokban objektíve van meg".[546]

Örömmel értesülök róla, hogy a Hohenzollern családnak megint van hivatásos pederasztája[547]. Enélkül nem volna teljes. Károly herceg, akár-

* „Der Sozialdemokrat". – *Szerk.*

csak II. Frigyes Vilmos, szintén „foglalkozott" ugyan ezzel a cikkel, de nőkkel is. Erről jut eszembe: odaadta Adolf Beust Önnek Mirabeau „A berlini udvar titkos története" című könyvét, amelyet vele küldtem el Önnek? Ha nem, vigye el tőle. II. Frigyes Vilmost illetően megfizethetetlen ez a könyv, a főbb részeket megszamárfüleztem.

Szívélyes üdvözlet.

Híve

F. E.

125

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]83 febr. 10.

Kedves Bernstein Úr,

Tisztelettel megerősítve tegnapi soraimat ide csatolok Önnek egy levelet Kautsky számára, akinek régi címe talán már nem használható.

Hogy visszatérjek a tőzsdeadóra, nos, egyáltalán nem kell tagadnunk a tőzsde „erkölcstelenségét" és alávalóságát, sőt igen drasztikusan ecsetelheti mint a tőkés haszonszerzés csúcsát, amelyen a tulajdon egészen közvetlenül lopásban oldódik fel; ezután azonban le kell vonni ezt a következtetést: a proletariátusnak semmiképpen nem érdeke, hogy letörje a mai gazdaságnak ezt a gyönyörű csúcsát, hanem inkább hogy engedje szabadon kibontakozni úgy, hogy a legbutábbak is világosan lássák, mire vezet a mai gazdaság. Az erkölcsi felháborodást átengedjük azoknak, akik elég pénzsóvárak ahhoz, hogy a tőzsdére menjenek, jóllehet maguk nem tőzsdések, és akiket aztán annak rendje és módja szerint ki is fosztanak. Ha pedig aztán a tőzsde és a „szolid üzlet" hajba kap egymással, és ha a szintén papirocskákkal üzletelni próbálkozó és szükségképpen pucérra vetkőztetett földbirtokos junker a harmadik lesz a kizsákmányoló osztály három fő részének egymás elleni harcában, akkor mi leszünk a nevető negyedik.

Önhöz is szól az a kérésem, hogy írja meg pontos címét, utcával és házszámmal. Különben nem tudok pénzt küldeni, pedig kell, többek közt a Schmidt-brosúra[522] 6 példányára, amelyet Schorlemmer és én el akarunk küldeni Németországba, s amelyeket kérek.

Most azonban zárnom kell.

Híve

F. E.

126

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

London, 1883 febr. 10.

Kedves Kautsky Úr,

Végre hozzájutok ahhoz, hogy válaszoljak Önnek és megköszönjem különböző küldeményeit. El sem tudja képzelni, milyen különféle akadályok zavartak nemcsak a munkában, hanem még a legsürgősebb levelezés elintézésében is. Marx betegsége óta egyedül rám nehezedik minden teher, és ezenfelül a tudakozódások stb. megkétszereződnek. Ráadásul este nem jól tudok írni, mert megerőlteti a szemem és nem tudok utána aludni. Így minden írásos tevékenység a néhány, itt télen oly rövid nappali órához van kötve, s az itteni távolságok miatt egyetlen út a városba többnyire az ember egész munkanapját tönkreteszi. S az utóbbi időben jó sokat kellett szaladgálnom!

Elég ebből. Még nem láttam a „Neue Zeit"-ot[548]. De ma írok Dietznek. Tudnom kell az *utcát meg a házszámot*, ha postautalványon akarom elküldeni az előfizetési díjat, ez itt előírás.

Az Ön értekezése az amerikai élelmiszertermelésről nagyon időszerű. Meyer úr nagyon büszke lesz, hogy Ön ennyire felhasználta az ő közléseit.[545] Bécsben van-e még, s találkozik-e vele néha?

De milyen iróniája a világtörténelemnek! 3–4 éve Ön mint újsütetű malthusiánus, a népesedés mesterséges úton való korlátozásának szükségességét hirdette, mert különben hamarosan nem lesz elegendő ennivalónk mindnyájunknak. Most pedig kimutatja, hogy még ahhoz sincs elég népesség, hogy a magában Európában megtermelt mellett az amerikai élelmiszertermelés feleslegét is elfogyassza. Oldd meg nekem, gróf Örindur, a természetben mily rejtély dúl![549] Tehát nyilván nem a kenyérkosarat függesztik magasabbra, hanem a hírhedt szivacsocskát*. Ami persze semmiképpen nem akadálya annak, hogy ugyanaz vagy egy más eljárás polgári családokban igen hasznos lehet, hogy a gyermekek számát arányban tartsák a jö-

* – ti. a fogamzásgátlót – *Szerk.*

vedelemmel, túl gyakori szülések tönkre ne tegyék az asszony egészségét stb. Csak én kitartok amellett, hogy ez magánügy férfi és nő, és mindenesetre a háziorvos között (egy ilyen esetben én magam ajánlottam azt, amit Ön „Raciborski-féle eljárásnak" nevez), és hogy a mi proletárjaink továbbra is számos proles-szal* szereznek majd becsületet nevüknek.

Bizonyára nem fog meglepődni, ha megtudja, hogy a hetérizmusról szóló cikkével[550] kapcsolatban még mindig azon a régi állásponton vagyok, hogy a törzsön belül a nők közössége (és a nők számára a férfiaké) volt a nemi viszonyok kiindulópontja. A pszichológiai, a féltékenységgel való indokolás viszont későbbi nézeteket csempész be, és tények százai cáfolják ezt (erről alább). Ezen a területen Darwin éppúgy nem tekintély, mint a közgazdaságban, ahonnan malthusianizmusát importálja. A majmokról ebben a vonatkozásban szinte semmit nem tudunk, mert az állatseregletbeli megfigyelések semmit sem bizonyítanak, a vad majomcsapatban pedig nehéz megfigyeléseket végezni, s a végzett állítólagos megfigyelések nem tekinthetők pontosnak és végérvényesnek vagy éppen általános érvényűnek. A gorilla és az orang amúgy is kiesik, mert nem csapatban él. Az Ön által említett laza monogámiájú őstörzseket degeneráltnak tartom, a félszigeti kaliforniaiakról Bancroft bebizonyította ezt. Nem a nyerseség bizonyítja az őseredetiséget, hanem a régi törzsi-vérségi kötelékek integritásának foka. Ezeket tehát minden egyes esetben meg kell állapítani, mielőtt az ennél vagy annál a törzsnél meglevő egyes jelenségekből következtetéseket vonhatunk le. Pl. a félszigeti kaliforniaiaknál nagyon meglazultak ezek a régi kötelékek anélkül, hogy más szervezet lépett volna a helyükbe; ez biztos jele az elfajulásnak. De ezek is *Ön ellen* bizonyítanak. A nők náluk is periodikusan újra visszaszállnak a közösségre. És ez a fő pont, amelyet azonban Ön meg sem említ. Ugyanazzal a bizonyossággal, amellyel ott, ahol a föld a legeltetési kényszerrel[551] periodikusan megint a közösségre száll, vissza lehet következtetni a régebbi teljes földközösségre, nézetem szerint ugyanezzel a bizonyossággal lehet a nők eredeti közösségére következtetni mindenütt, ahol a nők periodikusan – valóságosan vagy jelképesen – visszaszállnak a közösségre. És ez nemcsak az Ön félszigeti-kaliforniai lakosainál történik meg, hanem igen sok más indián törzsnél is, továbbá a föníciaiaknál, babilóniaiaknál, indiaiaknál, szlávoknál, keltáknál, vagy valóságosan, vagy jelképesen, ez tehát ősrégi és nagyon kiterjedt dolog, és az egész pszichológiai féltékenység érvet megcáfolja. Kíváncsi vagyok, hogyan szándé-

* – ivadékkal, utóddal – *Szerk.*

kozik Ön a továbbiak során túljutni ezen az akadályon, hiszen említetlenül mégsem hagyhatja.

Éppen jön Pumps a férjével és a gyerekkel*, s akkor vége minden írásnak. Így megy ez mindig.

Szívélyes üdvözlettel.

Híve
F. E.

* Percy és Lilian Rosher. – *Szerk.*

127

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]83 febr. 16[–17].

Kedves Laurám,

Mikor elkezdem ezt a levelet – du. 4-kor –, nem vagyok biztos afelől, hogy mikor fejezhetem be, a folytonos félbeszakítások, amelyeknek újabban ki vagyok téve, semmi nyugodt időt nem hagynak nekem, csak éjszaka, akkor pedig nem merek sokat írni, mert árt a szememnek.

Salas y Gomezed[552] egészében véve mesterműű. Megvan benne a nyelvezetnek az a fanyarsága, amely az eredetiben – az a fanyarság, amelyet úgy szeretünk a jó fiatal vörös borban, egészséges fanyarság, és amelynek révén Chamisso tercinái közelebb állnak Dantéhoz, mint bármely más költőéi. Sorról sorra összehasonlítottam az eredetivel és meglepődtem a tolmácsolás hűségén. Mégis azt szeretném, ha megpróbálnál megváltoztatni néhány helyet, hogy tökéletessé tedd. Magad mondod, hogy a vége el van sietve, s valóban így van. De nézzük a részleteket.

Bevezetés. 3. tercina. Thus towered it* – nem lehet „tower", mert csak az árboccsúcsról lehetett észrevenni. – „*From* the Ruric"** – lehetetlen, mert Chamisso maga a Rurik fedélzetén volt.

5. tercina, azt hiszem, átalakítást kíván. *Megkockáztatni* a kísérletet – ez csak annak a kockázatára vonatkozik, hogy épségben vigyék át a csónakokat a hullámverésen, amelyet az ezen a szélességi fokon minden szigetet körülvevő korallszirtek okoznak.

7. tercina, 3., egy szótaggal rövidebb, „*our*"*** nem alkalmazható kétszótagosként.

15. tercina. Ez a fordítás: *albeit* . . . that *might* obliterate° félreértésre

* – Így meredt fel (*Chamissónál*: So stieg vor unsern Blicken sie empor – így emelkedett tekintetünk előtt) – *Szerk.*

** – A Rurik*ról* (*Chamissónál*: Als auf dem Rurik – a Rurikon) – *Szerk.*

*** – „miénk" – *Szerk.*

° – ámbár . . . ez eltörölhette (*Chamissónál*: Und nicht zu lesen! – deutlich noch zu sehen der Tritte Spur, die sie verlöschet fast – És nem olvasható! – csak a léptek nyoma látható világosan, mely csaknem eltörli azt) – *Szerk.*

ad lehetőséget. Az eredeti világosan megmondja, hogy az emberek saját léptei törölték el az írást.

11. tercina* – this *cold* rock** – ez sehogy sem jó, hiszen cipőtalpán keresztül égeti a lábát.***

1. *palatábla.* 1. tercina. Ich sah bereits im Geiste° – ezt nem lehet az elejéről kihagyni. A fordításból azt kell gondolnia az olvasónak, hogy a férfi már *teljes birtokában* van mindezeknek a képzelt kincseknek, s csak a végén, a 9.°° tercinában van utalás arra – és az előbbi kihagyás után ez nem eléggé erős –, hogy mindez csupán álomkép. Az egész műnek az alapját a vagyon után kutató kalandos tengerjáró jelleme adja meg, s ezért ennek a történet kezdetétől fogva erősen ki kellene domborodnia.

4. tercina, 1.: and for myself too were content and gain°°° – az eredeti megnézése nélkül nem érthető meg.

9. tercina, 3.: the *cabins*+ egy szótaggal többet ad a verssorban és nem szó szerinti. Tengerésznyelven az alsó helyiség neve *hold*, s ez ráadásul egytagú.

2. *palatábla.* Nincs benne hiba, csak egy, s ez másolási. 16. tercina 1.: For they (have) sighted me++ – a *have* kimaradt.

3. *palatábla.* 7. tercina. – Worser far+++ nekem jobban tetszik, de nem biztos, hogy a nyárspolgári közönségnek is. S hajlandó vagy-e olyan nyárspolgárivá lenni, hogy worse by far-t+++ mondj?

15–20. tercina. Saját változataid mutatják, hogy nem vagy egészen megelégedve munkáddal. Azt hiszem, itt eredményesen tehetnél újabb kísérletet. A befejezés megint nagyon jó.

Mint rendesen, a gyenge helyek – az eleje, amikor még nincs igazán benne az ember a dologban, és a vége, amikor egy kissé belefáradt, de azt hiszem, hogy ha egy időre félretetted, utána friss erővel tudsz majd újra nekiállni és úgy megcsinálni, ahogyan valóban *képes vagy.*

---

* *A kéziratban*: 31. tercina, 1. – *Szerk.*

** – e *hideg* szikla – *Szerk.*

*** *Chamissónál*: die Sohlen brannten mir auf dem heissen Schieferstein (talpam égett a forró palán) – *Szerk.*

° – lelki szememmel már láttam – *Szerk.*

°° *A kéziratban*: 8. – *Szerk.*

°°° – és számomra is elégedettség volt és nyereség (*Chamissónál*: Und selber hatt' ich Ruhe mir gewonnen – s magam elnyertem nyugalmamat) – *Szerk.*

\+ – a *kabinok* – *Szerk.*

\++ – mert megpillantottak – *Szerk.*

\+++ – még sokkal rosszabb – *Szerk.*

Szerecsen is el akarja olvasni, de még nem most. Az utóbbi időben nagyon rosszak, álmatlanok voltak az éjszakái, s ez elvette szellemi étvágyát, úgyhogy regények helyett kiadói katalógusokat kezdett olvasni. Utolsó előtti éjszakája azonban jó volt, s tegnap mintha kicserélték volna; még egy jó jel; lába, amely azelőtt esténként jéghideg volt és csak forró mustárfürdővel lehetett felmelegíteni, az utóbbi két este egészen meleg volt és fürdő nem kellett. A gégefő és a légcső krónikus gyulladását lassanként leküzdi, de a nyelés még fáj neki, és hangja nagyon rekedt. Este folytatom, miután meglátogattam. Étvágya tegnap nagyon jó volt, Nim felülmúlja önmagát az állapotának megfelelő új fogások kitalálásában.

Febr. 17. – 1 óra volt, mikor tegnap este a Maitland Parkból hazaértem, azért nem fejezhettem be ezt a levelet. Szerecsen nagyjából úgy érezte magát, mint általában, de abbahagyta a katalógusokat és visszatért Frédéric Souliéhoz, ami mindenesetre jó jel. Mit szólsz ahhoz, hogy naponta egy *pint** *tejet* megiszik, ő, aki azelőtt látni sem bírta a tejet az asztalon. Mindenesetre jót tesz neki. Az időnkénti rumon kívül (főleg a tejben) mintegy négynaponként megiszik egy üveg brandyt.

Az a legnagyobb baj, hogy olyan bonyolult az esete, hogy amíg a legsürgősebb dolgokra, a légzőszervekre kell ügyelni és olykor altatót kell adni, addig más dolgokat el kell hanyagolni, például gyomrát, amely mint tudod, nem tartozik a legtökéletesebb emésztőszervek közé. De azért étvágya elég jó, s mi minden tőlünk telhetőt megteszünk, hogy főként olyan ételeket adjunk neki, amelyek kis tömegben is sok tápanyagot tartalmaznak.

Azt hiszem, barátaink egy kissé elsiették a dolgot az új „Égalité"-val. Mi lesz a lapból, ha Pault és Guesde-et „leültetik" Moulins-ben[144], ami végül is nem egészen lehetetlen? Guesde bevezető cikke[553] egyáltalán nem az, aminek lennie kellene. Amit ő az általános választójog alapján megválasztott bírákról mond, az ugyanúgy áll magára az általános választójogra, a köztársaságra, bármely politikai intézményre. Ha a tisztelt franciák nem tudják, hogyan használják ki ezt az általános választójogot, akkor annál rosszabb rájuk nézve. Adnák csak meg németországi híveinknek a bírák megválasztásának jogát, ők minden nagyvárosban megnyernék a választást, s Berlint túl forró hellyé tennék az öreg Vilmos** és Bismarck számára, ha ezek államcsínyhez nem folyamodnak. De azt mondani: *fehér*, mert az ellenfelem azt mondja *fekete*, az egyszerűen az ellenfél szabta törvény

* Angol pint 0,57 liter. *Szerk.*

** I. Vilmos. – *Szerk.*

elfogadása és gyermeteg politika. Attól félek, hamarosan újra kibújik Guesde-ből a régi anarchista rodomontáda*, s akkor tévútra jut. A Paul-féle két együgyű[554] bűbájos. Éppen ez az ő területe.[234]

Eredeti nyelve: angol

* – hősködés, nagyszájúság – *Szerk.*

128

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1883 febr. 27.

Kedves Bernstein Úr,

Az utóbbi időben volt egy kis vitám Viereckkel, amely arra kényszerített, hogy szakítsak vele. Mivel lehetséges, hogy a kongresszusra Zürichbe megy[555] és ez alkalommal *magán*beszélgetésben megemlíti a dolgot, szükségesnek tartom, hogy ez esetben ne csak az *ő* változata legyen forgalomban. Fölhatalmazom hát Önt, hogy olvassa fel ezt a levelet mindenkinek, akivel V. a dologról beszél, Bebelnek és Liebknechtnek pedig minden körülmények közt.

Még karácsony előtt V. vagy inkább a felesége* elküldte nekem egy bizonyos Deinhardt müncheni mérnök névjegyét, rajta három kémiai-fizikai-ipari jellegű kérdéssel, s arra kért, hogy lehetőleg szerezzek tájékoztatást. Elküldtem a névjegyet Manchesterbe Schorlemmernek, aki a kérdésekből helyesen megszimatolta a serény és tolakodó feltalálót, s rendkívül tömör válaszához még egy „mottót" is fűzött. Íme a névjegy, ahogyan V.-nek visszament:

„1. Használtak-e már angol papírgyárak klóron és klórmészen kívül ózont is a rongyok fehérítéséhez? – *Nem*!

2. Vannak-e az ipari üzemben az ózonnak említésre méltó technikai vagy pénzügyi előnyei más fehérítőszerekkel szemben? – *Nincsenek*!

3. Vannak-e az ipari üzemben nagyobb nehézségei az ózon előállításának és felhasználásának? – *Igen*!

C. Deinhardt, mérnök (ez a névjegy nyomtatott szövege).

Mottó: Apage, inventor!**"

Ebben a formában ment vissza a névjegy. Ha most V. nem akarta megmutatni Deinhardtjának a mottót, akkor csak le kellett volna írnia egy lap papírra vagy egy levelezőlapra a kérdéseket és válaszokat, s a dolog el van intézve.

---

* Laura Viereck. – *Szerk.*

** – Távozz tőlem, feltaláló! – *Szerk.*

Erre megkapom a „Süddeutsche Post" 7. (jan. 17-i) számát (amelyet V. a „Labour Standard"-ért cserébe küldött), s a „Levélszekrény" rovatban a következőt olvasom:

„Deinhardt mérnök úrnak, helyben. Az »Elektrotechnikai forradalom« szerzője azt írja nekünk, hogy a manchesteri *Schorlemmer professzor úr ellenkező tájékoztatása ellenére* ki kell tartania amellett, hogy *a dinamógéppel való ózontermelés folyik stb.*"

Mit jelent ez? Hogyan került a lapba, nem pedig az igazi levélszekrénybe ez a merőben magánjellegű közlés? És hogy merészelte V. lapjában nyilvánosan felhasználni azt a magánjellegű tájékoztatást, amelyet Sch. tisztára V. iránti szívességből adott a – mint maga V. bizonyítja – rendkívül tolakodó D.-nak? Vagy nem tudta V., mit tesz, vagy a „mottóért" való bosszúból tette.

Csakhogy a 3 kérdésben és válaszban egyáltalán nem arról van szó, hogy folyik-e dinamógéppel való ózontermelés; a dinamógép még csak említve sincs. Amikor tehát V. közvetve azt adja a szájába Sch.-nek, hogy ő egyáltalában tagadja, hogy dinamóval való ózontermelés folyik, akkor egyenesen *hamisítást* követ el, olyasmit állíttat Sch.-rel, amit ez sosem állított. Az pedig igazán nem lehet közömbös egy több mint európai hírű kémikusnak, ha kémiai-fizikai kérdésekben olyan dolgokat mondatnak vele, amelyeket ő sohasem mondott, s ezt nyilvánosan teszik München egyetemi városban, ahol kémikusok és fizikusok is vannak, akik esetleg olvassák ezt.

Elküldtem tehát az újságot, amint ez kutya kötelességem volt, Sch.-nek, ő pedig levelet küldött nekem V.-hez: „Ha valaki (emlékezetből idézek) magánközlést engedély nélkül nyilvánosságra hoz, akkor ez illetlenség. De ha ráadásul még el is ferdíti ezt a közlést, akkor ez a legkevésbé sem tisztességes." Ezért Sch. a dolog tisztázása végett követeli, hozzák nyilvánosságra az egész névjegyet, kérdésestül, válaszostul és mottóstul.

Erre V. hosszú levelet írt nekem: Deinhardt három levéllel bombázta őt az ózon miatt (*teljesen helyénvaló* volt tehát az Apage, inventor!). Most az én levelem, amelyet a fent említettel együtt elküldtem, *pisztolyt szögez a mellének* (ez *nem igaz*, megmutathatja a levelet, én csak teljes elégtételt követeltem Sch.-nek, udvarias formában), de Sch. levele és a benne támasztott méltánytalan követelés még túltesz rajtam. A mottót nem közölheti (ezt a követelést Schorlemmer természetesen nem is gondolta komolyan) és a többit is csak akkor, ha Sch. *visszavonja* levele sértő kifejezéseit. Egyelőre még nem látja be, hogy hibát követett el, a mi „ebben az egészen minősíthetetlen formában" támasztott méltánytalan követelésünk teljesítését pedig meg kell tagadnia. „*Nem is tudtam*, hogy Schorlemmer professzor úr olvassa a

»Süddeutsche Post«-ot, azt pedig aztán semmi esetre sem tételezhetem fel, hogy ezt a számot Ön küldte el neki ad hoc*?! Mert azt a lehetőséget, hogy Ön *az én feljelentőmmé lehetne* . . . kizártnak tartom, s csak örültem volna, ha Ön a nagyon felizgatott professzor megnyugtatásához szükséges lépésekben segítségemre lett volna." Az ő közönsége $^{11}/_{12}$ részben elvtársakból áll . . . ne várjanak el tőle olyasmit, amit „tisztességes ember nem teljesíthet" stb.

Tehát: Visszaélnek Sch. nevével és *bevallottan* elferdítik a kijelentését, mert azt remélik, hogy *nem tudja meg*. S ha én közlöm ezt Schorlemmerrel, én, az egyedüli, aki révén ő belekeveredett ebbe a dologba, akkor V. *„feljelentőjévé"* leszek. Nem Sch. a sértett, hanem V., mert Sch. még nagyon enyhén jellemzi V. eljárását. A Sch. rovására elkövetett *hamisításról* hallgatnak.

Válaszainkat V. most bárkinek felolvashatja. Küldtünk egy nem neki, hanem a szerkesztőségnek címzett, tehát közlésre szánt nyilatkozatot és felszólítást arra, hogy közölje hát emellett a kérdéseket és válaszokat. Mit tesz V.? Előbb udvariasan mentegetőzik a „Levélszekrény"-ben: „rendkívül sajnáljuk a bosszantó félreértést" és rendezni fogjuk a dolgot. – És aztán? – A febr. 9-i, 17. számban: *„Az elektrotechnikai forradalomhoz.* – Sch. prof. úr, Manchester, tudakozódásra a következő felvilágosítást adja, amelyet bizonyos (!) félreértés (!) tisztázása végett ezennel közlünk." (Következnek a kérdések és feleletek.)

A „félreértés" tisztázása az ügy teljes elködösítésére vezet; a Sch.-nek adandó elégtétel – kigúnyolásának és a nevével való újabb visszaélésnek a megkísérlésére. Azóta kibontatlanul visszaküldtem a „Süddeutsche Post"-ot. Újabb levelezőlap V.-től, hogy mivel érdemelte ő ki az elutasítás e *sértő* (minden sértő!) módját stb. Amit én erre – szintén levelezőlapon – válaszoltam neki, azt olvassa fel ő maga, ha kedve van rá. „Az ilyen disznóval teljesen szakítani kell", írja nekem Sch. S ez megtörtént.

Híve

F. Engels

* – alkalomszerűen, ebből az alkalomból – *Szerk.*

129

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]83 febr. 27[–márc. 1].

Kedves Bernstein Úr,

Levelét tegnap este megkaptam. Az „Égalité"-nak megint vége, s kérem, hozza nyilvánosságra erről a „Sozialdemokrat"-ban a következő tényeket (a mell. céduláról[556]). Remélhetőleg megjön végre az eszük ezeknek az embereknek, és letesznek arról, hogy efféle szerződések alapján napilapokat alapítsanak. Pörösködni egy hajítófát sem ér, pénzbe kerül, s minden francia bíróság örömét leli abban, hogy szocialistákat elutasítson és elveszíttesse velük a pert, a lap pedig úgyis halott marad.

Guesde-et és Lafargue-ot a többi között a büntető törvénykönyv 91. cikkelye alapján helyezték vád alá[144], összeesküvés és polgárháborúra való felhívás – halálbüntetés. Micsoda komédia!

Jó, hogy most legalább már nem vállalhatnak nyilvánosan szolidaritást az anarchistákkal, mert ezek *ülnek* – ezekkel a kölykökkel, akik a tűzzel játszanak és amikor kapnak egyet a seggükre, a világ legártatlanabb lurkóinak szeretnék feltüntetni magukat. Így Brüsszelben most az egyik bolondnak a saját nadrágzsebében robban fel a bomba! A dinamit idővel teljesen nevetségessé válik.

Most valami másról. Viereckkel egy aljasság miatt, amelyet a „Süddeutsche Post"-ban Schorlemmer ellen elkövetett, szakítottam. A részleteket lásd abban a levélben, amelyet Sch.-nek küldtem és amelyet ő, ha egyetért vele, holnap közvetlenül elküld Önnek Manchesterből (itt mellékelem; visszajött hozzám, mert elfelejtettem aláírni*). Mondanom sem kell, hogy mi akkoriban nagyon hűvösen fogadtuk volna itt V.-et meg Fritzschét, ha nem a párt hivatalos küldötteiként jönnek. Így azonban, s mert Marxot rosszulléte fedezte, nekem kellett némileg a házigazda szerepét játszanom. Hozzájárult ehhez az ő, V. jelenlegi feleségének** bizalmas viszonya uno-

* *A zárójelben levő szavakat Engels a lap végéhez írta hozzá. Engels levelét lásd 415–417. old.* – *Szerk.*

** Laura Viereck. – *Szerk.*

kahúgommal* (mindketten titkos jegyesek voltak akkor) stb. stb. Emellett nagyon világosan megmondtam neki véleményemet a vulgáris demokrácia iránti vonzalmáról. Elég az hozzá, hogy így kapcsolatban maradtam vele, de most vége a dolognak.

Azt a módot, ahogyan V. Sch.-t kezelte, még egy cipőtisztítónak sem lett volna szabad eltűrnie. Márpedig Sch. Marx után határozottan a leghíresebb embere az európai szocialista pártnak. Mikor 20 évvel ezelőtt megismertem, már kommunista volt. Akkor angol professzorok szegény magánasszisztense volt, ma tagja a Royal Societynak (az itteni tudományos akadémiának) és a világon a legelső tekintély a maga szakmájában, az egyszerűbb szénhidrogének (a paraffinok és származékaik) kémiájában. A nagy „Lehrbuch der Chemie", amelyet Roscoe-val együtt adott ki, de csaknem teljesen ő írt (ezt minden vegyész tudja), most a legelső helyen van Angliában és Németországban. S ezt a pozícióját ő külföldön küzdötte ki magának, harcban olyan emberekkel, akik míg lehetett, kizsákmányolták, pusztán valóban tudományos munkákkal, anélkül, hogy egyetlen engedményt is tett volna a szemfényvesztésnek. Emellett sehol sem szégyell szocialistaként szerepelni, a docensek ebédlőasztalánál a „Sozialdemokrat"-ból olvas fel vicceket stb., joggal megköveteli hát, hogy ne hurcolják őt, mint V. tette, akarata ellenére ilyen vagy olyan módon a nyilvánosság elé. De most hagyjuk abba holnapig, mindjárt éjfél van, s én megszegtem azt a szabályomat, hogy este nem írok.

Febr. 28. De kell tennie nekem egy szívességet, ne vágja folyton a fejemhez a lapban az „elvtárs" szót. Először is gyűlölöm az egész címadományozgatást, és ahogyan az egész valamit is érő német irodalomban cím nélkül, egyszerűen a nevükön nevezik az embereket, amikor nem támadják őket, ehhez kellene igazodnunk nekünk is; hacsaknem az „elvtárs" megjelölés *valóban közli* az olvasóval, hogy az illető a párthoz tartozik. Ami a szószéken és a szóbeli vitában helyénvaló és szokásos, az nyomtatásban nagyon rosszul is festhet. Aztán meg mi itteniek, nem is vagyunk a szó szűkebb értelmében véve „elvtársak". A német párthoz aligha tartozunk inkább, mint a franciához és az amerikaihoz vagy az oroszhoz, s a német program által[557] éppoly kevéssé tekinthetjük kötve magunkat, mint a minimális program[56] által. Ezt a külön helyzetünket, hogy a *nemzetközi* szocializmus képviselői vagyunk, fontosnak tartjuk. De ez tiltja is nekünk, hogy valamely külön nemzeti párthoz tartozzunk, amíg esetleg vissza nem térünk Németországba és közvetlenül részt nem veszünk az ottani küzdelemben. Most ennek nem volna célja.

* Mary Ellen Rosher. – *Szerk.*

Amit Ön arról mond, hogy Liebknecht is vétkes a nyárspolgári elemek bevonásában[558], az nekünk már régen a véleményünk. Sok kiváló tulajdonsága mellett megvan Liebknechtnek az a hibája, hogy erőnek erejével „művelt" elemeket akar bevonni a pártba, s mint egykori tanítónak, semmi sem eshetnék rosszabbul neki, mint ha egy munkás a Reichstagban egyszer összecseréli a rangokat. Olyan embert, mint Viereck, sohasem lett volna szabad jelölni, ő szörnyűbb szégyent hozott volna ránk a Reichstagban, mint száz hibás ragozás, amelyet a Hohenzollernok és tábornagyok is elkövetnek. Ha a művelt emberek és egyáltalában a polgári körökből származó jövevények nincsenek *teljesen* a proletár álláspontón, akkor csak romlást hoznak ránk. Ha azonban valóban ezen az álláspontón vannak, akkor rendkívül használhatók és szívesen látjuk őket. Továbbá megvan Liebknechtnek az a tulajdonsága, hogy egy pillanatnyi siker kedvéért minden további nélkül feláldoz későbbi nagyobb sikereket. Ilyen volt Viereck és Fritzsche nagyon kockázatos Amerikába küldése[244]. Ez még tűrhetően zajlott le, de tudjuk-e, hogy később majd milyen szégyent hoz még ránk Fr. Amerikában? S akkor azt mondják: ez volt a német szociáldemokrácia képviselője Amerikában, hivatalosan küldték ki! És hogy milyen óvatosnak kell lenni jelöléseknél az ilyenfajtákkal, azt az Oppenheimer-eset mutatja[559].

Már megint félbeszakítanak!

Március 1. A párton belül a kispolgári filiszterszellem ellen kezdettől fogva a legélesebben harcoltunk, mert amióta ez a harmincéves háborúban[174] kifejlődött, Németország *összes* osztályaira átragadt, ősi német nyavalyává lett, testvérévé a szolgalelkűségnek és alattvalói meghunyászkodásnak s minden más örökletes német bűnnek. Ez tett a külföld előtt nevetségessé és megvetetté bennünket. Ez a legfőbb oka a nálunk uralkodó lagymatagságnak és jellemgyöngeségnek. A trónon éppúgy uralkodik, mint a varga kunyhójában. Csak amióta kialakult Németországban a *modern* proletariátus, csak azóta fejlődött ki vele egy olyan osztály, amelyben szinte semmi nyoma nincs ennek az ősi német mételynek, s amely tisztánlátásról, erélyről, humorról és szívósságról tett tanúbizonyságot a harcban. Hogyne küzdenénk hát minden olyan kísérlet ellen, amely ismét mesterségesen beoltaná ebbe az egészséges és Németországban egyedül egészséges osztályba a filiszteri korlátoltság és filiszteri lagymatagság régi örökletes mérgét? De a merényletek[41] és a szocialista-törvény[158] utáni első rémületben olyan félelem harapódzott el a vezetők között, amely csak azt bizonyította, hogy ők maguk is túlságosan sokat éltek filiszterek között és a filiszteri vélemény nyomása alatt állanak[243]. Akkoriban azt akarták, hogy a párt, ha nem *válik* is filiszterivé, de legalább *látszódjék* ilyennek. Ezen most szerencsésen túlju-

tottunk, de a szocialista-törvény előtti utolsó időben bevont filiszteri elemek, amelyek kivált a tanult, többnyire a vizsga előtt elakadt emberek között túltengenek, még mindig ott vannak és éles szemmel figyelni kell őket. Örülünk, hogy Ön segít ebben, a „Sozialdemokrat"-nál Ön a legfontosabb poszton van.

Azt a szerencsétlen „Jahrbuch"-cikket[439] azonban csak hagyja tovább szunnyadni. Az mentegette a tőzsdéseket. De egészen jól lehet valaki maga tőzsdés és ugyanakkor szocialista, s ennélfogva gyűlölheti és megvetheti a tőzsdések *osztályát*. Jut-e nekem valaha eszembe, hogy mentegetőzzem azért, mert valamikor én is társ voltam egy gyárban? Jól megjárná, aki szememre akarná vetni ezt. S ha biztos volnék abban, hogy holnap egymilliót kereshetek a tőzsdén és ezzel nagy anyagi eszközöket bocsáthatok rendelkezésére a pártnak Európában és Amerikában, akkor rögtön elmennék a tőzsdére.

Amit Ön az ellenség dicséretének hajhászásáról mond, abban teljesen igaza van. Mi gyakran szörnyen bosszankodtunk, amikor a „Volksstaat" és a „Vorwärts" örömmel regisztrálta a legcsekélyebb elismerő katedraszocialista szellentést is. Ezzel a mondattal: minden területen elismerést kell kikényszerítenünk a burzsoáziából, kezdte meg árulását Miquel[521]. És hízeleghet nekünk akármennyit Rudolph Meyer[535], legfeljebb a csakugyan érdemes „Politische Gründer" miatt[560] fogjuk megint elismerni. Komoly dolgokról természetesen sohasem beszéltünk vele, hanem szinte kizárólag csak Bismarckról és hasonlókról. De Meyer legalább tisztességes fickó, aki a nemes urakra is rá tudja vicsorítani a fogát, s nem történő, mint az összes katedraszocialisták, akik most Itáliában is virágzanak – nemrég itt volt egy mintapéldányuk, Achille Loria, de két nálam tett látogatás után elege volt.

Az a lárma, amelyet az elektrotechnikai forradalom körül csap Viereck, aki egyáltalán semmit nem ért a dologhoz, tisztára az általa kiadott brosúra reklámja. A dolog azonban valóban rendkívül forradalmi. A gőzgép megtanított bennünket arra, hogy mechanikai mozgássá változtassuk a hőt, az elektromosság felhasználásával azonban megnyílik előttünk az út ahhoz, hogy az energia *minden* formáját: a hőt, a mechanikai mozgást, az elektromosságot, a mágnesességet, a fényt átváltoztassuk egymássá és ismét vissza, s iparilag felhasználjuk. A kör bezárult. És Deprez legújabb felfedezése, az, hogy igen magas feszültségű elektromos áramok egyszerű távíróhuzalon viszonylag csekély erőveszteséggel továbbíthatók eddig elképzelhetetlen távolságokra, s a végponton felhasználhatók[132] – a dolog még csírájában van –, végleg megszabadítja az ipart szinte minden helyi korláttól, a legtávolesőbb vízi erők felhasználását is lehetővé teszi, s ha kezdetben a *városoknak* válik is

javukra, végül a város és falu közötti ellentét megszüntetésének leghatalmasabb emeltyűjévé kell hogy váljék. Hogy azonban ezzel a termelőerők is olyan kiterjedést érnek el, amelynek következtében fokozott sebességgel kinőnek a burzsoázia vezetése alól, az magától értetődő. A korlátolt Viereck csak az ő kedvelt államosítása mellett szóló újabb érvet lát ebben. Amire a burzsoázia nem képes, azt Bismarck végezze el.

Sajnálom a Schumacher-dolgot[561]. Remélhetőleg ez csak időleges, hiszen egyébként élénk, határozott fickó volt. De amint Ön mondja: az az átkozott német birodalmi légkör!

Nem szándékozom elmenni a kongresszusra[562], igen sokféle okból. A kontinensen pillanatnyilag úgy állnak a dolgok, hogy inkább itt maradok.

Kautsky elküldte nekem második házasság-cikkét[550], amelyben másodlagosként akarja ismét becsempészni a nőközösséget. Ez azonban nem megy. Írok is erről neki* és Önnek küldöm el a levelet. K.-nak az a szerencsétlensége, hogy az ő kezében nem a bonyolult kérdések oldódnak fel egyszerűkké, hanem az egyszerűk válnak bonyolulttá. Aztán meg nem lehet semmit sem produkálni akkor, ha ilyen sokat ír valaki. A tiszteletdíj kedvéért népszerű dolgokat kellene írnia, s időt szakítania arra, hogy a tudományos dolgokat átgondoltan és kimerítően tárgyalja, mert csakis így érhet el eredményt.

A „phädrasztát", amelyen jót nevettünk[563], már továbbítottam Manchesterbe, ahol nagyon el fog terjedni.

Marx még mindig nem munkaképes, szobafogságra van kárhoztatva itt (rögtön leánya halála után[538] jött meg) és francia regényeket olvas. Betegsége nagyon bonyolultnak látszik. A legtöbbet az enyhébb évszak közeledésétől várom.

Híve

F. Engels

Nehogy valamit is közöljön a lapban Marx egészségi állapotáról, Viereck a „Süddeutsche Post"-ban gyalázatosan visszaélt azokkal a tájékoztatásokkal, amelyeket időnként feleségének adtam (ő maga szinte sosem írt nekem!), de ezt persze el tudtam titkolni Marx előtt, különben kitépte volna a hajam. Erre sem kapott Viereck engedélyt tőlem.

* *V. ö. 423–425. old.* – *Szerk.*

130

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

London, [18]83 március 2.

Kedves Kautsky Úr,

Megkaptam második házasság-cikkét[550] és minthogy ez tartalmazza az Ön válaszát az elsőre vonatkozó bírálatomra*, mindjárt folytatom, éppen van egy szabad órám, holnap nem lesz.

Mindenekelőtt abszolúte megengedhetetlennek tartom, hogy Ön a nőközösséget, amelyet mint eredetit vitat, mint másodlagost megint be akarja hozni. Ahol közösség áll fenn, akár a földé, akár a nőké vagy más dolgoké, ott az szükségképpen eredeti, az állatvilágból átörökölt. Az egész további fejlődés ennek az ősközösségnek a fokozatos *felbomlásában* áll, soha sehol nem találunk példát arra, hogy eredeti különbirtoklásból másodlagosan közösség fejlődött volna ki. Ezt a tételt annyira megdönthetetlennek és általános érvényűnek tartom, hogy még ha Ön látszólagos kivételeket tudna is felhozni – s ha ezek még olyan frappánsak volnának is az első pillantásra –, akkor sem látnék bennük ellenérvet, hanem csak megoldásra váró kérdést.

Aztán pedig nem szabad az első cikkben mindent a féltékenységgel döntetnie el, s azután a másodikban teljesen félredobnia azt. Az I. cikk lényegében csak a féltékenység révén következtet laza monogámiára, mert a többi ok számomra, mint mondottam, csak keveset nyom a latban. De ha a féltékenység le tudja küzdeni a természetadta nemi közösséget – amelyet pedig Ön közvetve *mégicsak* elismer: „a törzsön belül *teljes nemi szabadság* uralkodott" –, ha tehát az időleges monogámia korlátai közé tudja béklyózni ezt a természetadta szabadságot, akkor még sokkal könnyebben képesnek kell lennie arra, hogy csekélyebb akadályokat leküzdjön. Márpedig a törzsnek a hadifoglyok feletti közös tulajdona sokkal csekélyebb akadály. Az asszony asszony marad, akár szabad, akár rabszolga; de rabszolganők esetében a férfi féltékenysége valóban sokkal könnyebben érvényesítheti a kizárólagos birtoklást, mint szabad nőknél, akiknek *joguk* van házasságtörésre! De mi-

* *V. ö. 409–410. old.* – *Szerk.*

helyt a hadifoglyokkal való házasság belekeveredik a dologba, hirtelen megszűnik a férfiak féltékenysége, a közösség, amely az ősállapotban olyan szörnyű volt számukra, elfogadhatóvá és kellemessé válik, sőt azután is, hogy a monogámiát vagy a poligámiát már bevezették, a férfiaknak nincsen, még a semita háremnépeknél sincsen semmi kifogásuk az ellen, hogy asszonyaik bizonyos időpontokban a templomban vagy másutt boldog-boldogtalannal meghágatják magukat. Nem, kedves barátom, ennyire nem szabad megkönnyítenie magának a dolgot. Köteles következetes maradni ott is, ahol ez kényelmetlenné válik Önnek. Ha a féltékenység megakadályozta az *elsődleges* nemi közösséget, akkor a nemi közösségnek egyszer s mindenkorra, egészen a tőkés társadalomig a nyakát szegték. Vagy az Ön második cikke dönti meg az elsőt, vagy megfordítva.

Mellesleg. Kétségbe vonom, hogy az Ön első stádiumában a nő szabad volta, mivel elnyomásról nem lehetett szó, hozzájárult a monogámiához. Az az érv, hogy a nemi közösség elnyomáson alapul, maga is téves, modern ferdítés, amely a *férfiak* számára való és az *ő tetszésük* szerinti puszta nőközösség elképzeléséből fakad. Az ősállapottól ez teljesen idegen. A nemi közösség *mindkét* nem számára szabad volt. Ha mármost Ön megcáfolja a téves felfogást, ezzel még nem cáfolja a helytálló tényeket, amelyeken a ferdítés alapul.

Továbbá: azzal, hogy Ön minden nemi közösséget és ennek minden nyomát az idegen nőkkel való rablóházasságra vezeti vissza, roppant kiterjedést ad a házasság e formájának mint uralkodó formának. Erre azonban a legcsekélyebb bizonyítékot sem szolgáltatja.

A következő rész hipotézisek tengerébe torkollik, [ezek közül egyik-másik bizonyos korokban és]* vidékeken bizonyára helytálló. De Ön lóhalálában általánosít. Ilyen gyorsan mégsem intézhetjük el ezeket a kérdéseket. És bár a kelta klán, a római gens, a német Geschlecht** mind a törzsnek az alosztálya, mégis igen lényeges különbségek vannak közöttük, és bizonyára az eredetük is különböző. Éppígy a különböző fajta klánok nem-kelta népeknél.

Meggyőződésem, hogy ha folytatja ezeket a tanulmányokat, vagy némi idő múlva újrakezdi őket, akkor egészen más eredményekre jut, s talán sajnálni fogja, hogy olyan gyorsan letette a garast ezen az annyira nehéz területen. Ön nagyon sokat biflázott erről, de túl gyorsan vont le következteté-

* *A kéziratnak ez a része meg van sérülve. – Szerk.*

** – nemzetség – *Szerk.*

seket, és emellett túl nagy fontosságot tulajdonít az ún. antropológusoknak, akikben mindben van valamiféle, azt mondhatnám katedraszocialista ferdeség. Ha Ön megcáfolja a nemi közösség Bachofen-féle felmagasztalását és misztifikálását[564], azért a nemi közösség még továbbra is fennáll.

Nos, evéshez csengetnek – tehát ne vegye zokon, azért én maradok

öreg híve
F. Engels

131

Engels August Bebelhez

Lipcsébe

London, 1883 március 7.

Kedves Bebel,

Emlékezetből kell ma válaszolnom neked, mert leveledet nyilván Marxnál hagytam, mégis azonnal gratulálni akarok holnaputáni szabadon bocsátásodhoz[565].

Roppantul örülök az ipar általad ábrázolt gyors németországi fejlődésének. Mi most mindenképpen a második bonapartista császárságon megyünk keresztül: a tőzsde az összes egészen vagy félig még parlagon heverő tőkéket mobilizálja azzal, hogy magához vonzza és gyorsan kevesek kezébe koncentrálja őket; ezek az iparnak így rendelkezésére bocsátott tőkék megindítják az ipari fellendülést (amelynek korántsem kell élénk üzletmenettel azonosnak lennie), s ha már mozgásba jött a dolog, akkor egyre gyorsabban megy tovább. Csak két dolog különbözteti meg a Bismarck-érát a III. Bonaparte-érától: az a viszonylagos szabadkereskedelem révén virágzott, ez az éppen Németországban egyáltalán nem helyénvaló védővámok ellenére is előbbre jut. És másodszor, a Bismarck-éra sokkal több embert tesz munkanélkülivé. Ez részben abból fakad, hogy a népszaporulat nálunk sokkal nagyobb, mint a kétgyermekes Franciaországban, részben abból, hogy Bonaparte mesterséges munkaerő-keresletet idézett elő párizsi építkezéseivel, nálunk viszont ennek a milliárdok időszakával együtt[13] gyorsan vége lett; de részben még egyéb okainak is kell lennie, amelyek nem világosak előttem. De mindenesetre a nyárspolgári Németország végre modern országgá kezd válni, s ez feltétlenül szükséges ahhoz, hogy mi gyorsan előrejuthassunk.

Ha a német burzsoá lapokat és parlamenti beszédeket olvassa az ember, azt hihetné, VII. és VIII. Henrik Angliájában él, ugyanaz a csavargóveszély miatti panasz, ugyanaz a kiáltozás a csavargás kényszerrel való elnyomásáért, börtönért és deresért. Ez bizonyítja legjobban, milyen gyorsan megy végbe a termelőnek termelési eszközétől való elválasztása, a kisüzemnek a gép által való kiszorítása és a gép tökéletesítése. De nevetségesek és megvetendők ezek a polgárok, akik erkölcsi prédikációkkal és büntetésekkel akarják

nem létezővé tenni saját tevékenységük szükségszerű következményeit. Örök kár, hogy nem vagy a Reichstagban[341], ez igazán neked való téma volna.

A szászországi országgyűlésben követett eljárásotok, hogy nyugodtan letettétek az esküt[566], utánzásra talált. Az olaszok egyhangúlag kijelentették, az eskü nem lehet akadály, s Costa zúgolódás nélkül letette az esküt[127]. Pedig ezek olyan emberek, akik kijelentik, hogy „anarchisták", bár választanak és megválasztatják magukat!

Brosúrámmal[167] gyalázatos huzavona történt Zürichben, de most állítólag kész a nyomás, hogy ilyen sokáig tart-e a kisvárosias Zürichben a fűzés, azt nem tudom, mindenesetre még mindig várom a példányokat, eddig egyet sem kaptam. A „Mark"-ról szóló szakasz világosabbá teszi majd előtted a Maurer némely részét, ez az ember szörnyen összevissza ír, de mégis kitűnőek a dolgai, már 5–6-szor olvastam a könyvet és jövő héten még egyszer elolvasom, ha majd újra átvettem már összes többi írását[166], összefüggésükben.

Nagyon örültünk annak, ahogyan a valláserkölcsös Puttkamer megkapta a magáét, előbb Grillenbergtől magában a Reichstagban, aztán még ismételten a „Sozialdemokrat"-ban[540]. Ez most vigyáz majd magára!

Hepnerke New Yorkban újra kinyomatta a „Céljaink"-at[567], állítólagos javításokkal és egy képecskével, amelyet a te arcmásodnak tüntetnek fel, de egy igazi jenkit ábrázol. Minthogy nekem csak az 1. kiadás van meg, nem tudom megállapítani, nem rosszabbra javított-e és mit. Ha nincs meg neked az ő kiadása, elküldhetem; hadd lásd, hogyan kellene az amerikai fogalmaknak megfelelően festened.

Most zárnom kell, Marxhoz kell mennem, akinek egészsége még mindig nem akar igazán javulni. Ha két hónappal előbb tartanánk már, akkor az időjárás és a levegő megtenné a magáét, így azonban északkeleti szelünk van, csaknem vihar és hófergeteg – ilyen időben kezeljenek ki egy régóta krónikus hörghurutot!

Add át üdvözletemet Liebknechtnek.

Barátod
F. E.

132

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]83 március 10.

Kedves Laurám,

Mivel nem kaptam ma reggel levelet Paultól, ebből arra következtetek, hogy ebben a fagyos és havas időben, keleti szél mellett, nem fogsz túlságosan sietni a Londonba való utazással. De ha elhatároznád magad, hogy jössz, minden elő van készítve neked.

Donkin tegnap este megnézte Szerecsent, s örömmel közlöm, hogy sokkal kedvezőbb beszámolót adott egészségéről, mint két hete. Azt mondta, Szerecsen határozottan nincsen rosszabbul, mint akkor volt, sőt, ha bármilyen változásról szó lehet, jobban van; s ha a következő két hónapot át tudjuk vészelni vele, akkor sok remény van arra, hogy ismét talpra állítjuk. Persze még gyengül a nyelési nehézség miatt, de kényszerítenünk *kell* arra, hogy egyék és igyék. Ennyi az, amit Tussy tegnap este levelezőlapon megírt és Nim ma mondott nekem; ma este találkozom Tussyval, s ha megtudhatók további részletek, azonnal ismét írok. A tüdőn levő tályog, úgy látja Donkin, jelenleg igen kedvezően alakul. Az éjszakai izzadás most a legutóbbi 4 (vagy 5) éjjel megszűnt, de helyette nappal van némi hőemelkedés, amely természetesen szintén gyengít.

Szerecsen ideadta nekem a „Prolétaire"-t és Guesde bizottságának válaszát, valamint a „Citoyen et Bataille" gyalázatos számát, hogy tegyem el neki. Ezért a Paul által küldött példány a többivel együtt felhasználható Zürich* számára. Így ez alkalommal szerencsésen el lehetett intézni az ügy hivatalos részét, de Szerecsen jelenlegi egészségi állapotában erre nem mindig lehet számítani, ha kizárólag ő van az anyagok birtokában.

Szörnyen mocskos egy népség ez az ex-bakunyinista Malon és Brousse. Ilyen arcátlan hamisítás Párizson kívül mindenütt elég volna arra, hogy örökre hullává tegye őket. De tekintve *la phrase*** óriási befolyását a pári-

* – a „Sozialdemokrat" – *Szerk.*

** – *a frázis – Szerk.*

zsiakra, ki tudja, hány ezer szavazatot szed majd össze magának az „ouvrier manuel"*? De hát reméljük a legjobbat.

Szívélyes üdvözlet Paulnak.

Nagy szeretettel

Barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* – „kétkezi munkás" (J.-B. Dumay) – *Szerk.*

133

Engels Charles Longuet-hoz

Argenteuilbe

(Távirat)

London, [1883] március 14.

Marx ma délután háromkor hirtelen elhunyt, levél megy.

Engels, London

Eredeti nyelve: angol

134

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[568]

(Távirat)

London, 1883 március 14.

Marx ma meghalt.

Engels, London

Eredeti nyelve: angol

135

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]83 március 14.

Kedves Bernstein,

Táviratomat[569] bizonyára megkapta. Borzasztó gyorsan következett be a dolog. A legjobb kilátások után ma reggel hirtelen az erők teljes összeroppanása, azután egyszerű elalvás. Két perc alatt megszűnt gondolkodni ez a zseniális koponya, mégpedig éppen olyan időpontban, amikor az orvosok biztatása a legjobb reményeket keltette bennünk. Hogy mit jelentett nekünk ez a férfiú az elmélet és minden döntő pillanatban a gyakorlat területén is, arról csak annak lehet fogalma, aki folyton együtt volt vele. Nagy szempontjai évekre eltűnnek vele a színről. Olyan dolgok ezek, amelyekre mi, többiek, nem vagyunk rátermettek. A mozgalom megy a maga útján, de híján lesz a nyugodt, idejében jövő, megfontolt közbelépésnek, amely eddig sok hosszadalmas tévúttól megkímélte.

Továbbiakat legközelebb. Most éjjel 12 óra, s egész délután és este leveleket kellett írnom és mindenféle ügyben szaladgálnom.

Híve

F. E.

136

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

London, [18]83 március 14.

Kedves Liebknecht,

Bebelnének – az egyetlen cím, amely megvan nekem - küldött táviratom[569] nyilván már tudatta veletek, milyen szörnyű veszteséget szenvedett az európai szocialista-forradalmi párt. Pénteken még azt mondta nekünk az orvos – London egyik legjobb orvosa* –, minden remény megvan arra, hogy ismét olyan egészségessé tegyük, mint valaha volt, csak éppen táplálkozással fenn kell tartani erőit. És éppen azóta ismét nagyobb étvággyal kezdett enni. Erre ma, déli két óra után, könnyek közt találtam a házat, szörnyen gyönge, mondták; Lenchen hívott, hogy menjek fel, félálomban van, s amikor felértem – Lenchen két perce sem hagyta el a szobát –, egészen álomban volt, de örök álomban. Századunk második felének legnagyobb elméje megszűnt gondolkodni. A halál közvetlen okáról orvos megkérdezése nélkül nem mondhatok véleményt, s az egész eset olyan bonyolult volt, hogy megfelelő leírása még orvosoktól is íveket követelne meg. Most végül ez már nem is olyan fontos. A legutóbbi hat hétben elég félelmet álltam ki, s csak azt mondhatom, hogy nézetem szerint előbb feleségének halála és azután, egy nagyon válságos időszakban, Jennyé[538] megtette a magáét a végső válság előidézésében.

Habár ma este ágyában kinyúlva, arcán hullamerevséggel láttam őt, mégis képtelen vagyok elhinni, hogy ez a zseniális elme többé nem termékenyíti meg hatalmas gondolataival a két világ proletármozgalmát. Mi mindnyájan őáltala vagyunk azok, akik vagyunk; s a mai mozgalom is az ő elméleti és gyakorlati tevékenysége révén lett azzá, ami; önélküle még mindig a zűrzavar szennyében ülnénk.

Barátod

F. Engels

* Donkin. – *Szerk.*

137

Engels Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London, [18]83 március 15.

Kedves Öregem,

Örülj neki, hogy a múlt ősszel még láttad Marxot[121], többé már nem látod. Tegnap délután 2.45-kor, miután alig két percre magára maradt, csöndesen elszunnyadva találtuk őt karosszékében. Pártunk leghatalmasabb elméje megszűnt gondolkodni, a legerősebb szív, amelyet valaha ismertem, utolsót dobbant. Valószínűleg belső elvérzés lépett fel.

Most mi ketten vagyunk nagyjából az utolsók a 48 előtti régi gárdából. Hát jó, mi kitartunk a gáton. Fütyülnek a golyók, elhullanak barátaink, de nem először látunk mi ketten ilyesmit. S ha közülünk egyiket éri a golyó – úgy is jó, csak telibe találjon, hogy ne sokáig vergődjék az ember.

Öreg harcostársad

F. Engels

138

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]83 március 15.
este 11.45

Kedves Sorge,

Táviratod ma este érkezett. Hálás köszönet.

Az örökösen változó helyzet miatt lehetetlen volt, hogy rendszeresen beszámoljak neked Marx hogylétéről. A lényeg röviden ez.

Nem sokkal felesége halála előtt, 81 októberében mellhártyagyulladást kapott. Mikor kiheverte, 82 februárjában Algírba küldték, hideg időben utazott, s újabb mellhártyagyulladással érkezett oda. A gyalázatos idő tovább tartott; alighogy kigyógyult, a közeledő nyári hőség miatt elküldték Monte-Carlóba (Monaco). Oda újra enyhe mellhártyagyulladással érkezett. Ismét gyalázatos idő. Mikor végre kigyógyult, Argenteuilbe ment, Párizs mellé, leányához, Longuet-néhoz. Ott idült légcsőhurutja ellen a közeli enghieni kénes forrásokat használta. Az időjárás ott is egészen ocsmány maradt, de a kúra segített. Aztán hat hétre Veveybe utazott, s onnan látszólag csaknem egészségesen jött meg szeptemberben. Megengedték neki, hogy a telet Anglia déli partján töltse. És ő maga annyira torkig volt a tétlen vándorélettel, hogy a Dél-Európába való újabb száműzetés lelkileg valószínűleg ugyanannyit ártott volna neki, amennyit fizikailag használ. Mikor Londonban beállt a ködös időszak, Wight szigetére küldték. Ott egyfolytában esett; újabb meghűlés. Újévkor Schorlemmer és én meg akartuk látogatni, ekkor olyan hírek jöttek, amelyek Tussy azonnali odautazását tették szükségessé. Mindjárt ezután Jenny halála[538] – ekkor idejött újabb légcsőhuruttal. Az előzmények után és az ő korában ez veszélyes volt. Egész csomó szövődmény járult hozzá, nevezetesen tüdőtályog és hallatlanul gyors elerőtlenedés. Ennek ellenére a betegség általános lefolyása kedvező volt, és még múlt pénteken fő kezelőorvosa, London egyik legjobb fiatal orvosa*, akit különösen

* Donkin. – *Szerk.*

Ray Lankester ajánlott neki, minden jóval kecsegtetett. De ha valaki csak egyszer is vizsgált már tüdőszövetet mikroszkóp alatt, tudja, mekkora az a veszély, hogy tüdőgennyesedés esetén egyszer csak átszakad egy véredényfal. S ezért éreztem hat hét óta minden reggel, amikor befordultam a sarkon, halálos félelmet, hogy nincsenek-e leeresztve a függönyök. Tegnap délben 2.30-kor, napi meglátogatása legalkalmasabb időpontjában érkeztem oda – a háznép könnyek között, úgy látszik, itt a vég. Kérdezősködtem, igyekeztem a lényeget megtudni, vigasztalni. Egy kis vérzés, de hirtelen összeomlás következett be. Derék öreg Lenchenünk, aki úgy ápolta, ahogyan anya sem ápolhatja gyermekét, felment, újra lejött: félálomban van, menjek vele. Mikor beléptünk, úgy feküdt, mint aki alszik, de többé nem ébredt fel. Érverése és lélegzete elállt. Az alatt a két perc alatt nyugodtan és fájdalom nélkül elszenderült.

Minden természeti szükségszerűséggel bekövetkező esemény, akármilyen szörnyű is, magában hordja vigaszát. Így ez is itt. Az orvosi művészet néhány évre talán még biztosíthatott volna neki valami tengődő létezést, a magával tehetetlen, az orvostudomány dicsőségére nem hirtelenül, hanem ízenként elhaló lény életét. Ezt azonban a mi Marxunk sohasem bírta volna ki. Úgy élnie, hogy sok munkáját befejezetlenül látja, azzal a tantaluszi vággyal, hogy befejezze őket, de képtelenül erre – ez ezerszer keservesebb lett volna neki, mint a csöndes halál, amely utolérte. „A halál nem annak szerencsétlenség, aki meghal, hanem annak, aki túléli", szokta volt mondani Epikurosz szavaival. És nézni azt, hogy ez a hatalmas, zseniális ember roncsként tengődik tovább, az orvostudomány nagyobb dicsőségére és kiszolgáltatva a filiszterek gúnyjának, akikre ereje teljében annyiszor lesújtott – nem, ezerszer jobb úgy, ahogy van, ezerszer jobb, hogy eltemetjük őt holnapután abba a sírba, ahol felesége nyugszik.

És azok után, ami ezt megelőzte és amit még a doktorok sem tudnak olyan jól, mint én, nézetem szerint már csak ez az egy lehetőség volt meg.

De akárhogyan van is, az emberiség alacsonyabb lett egy fejjel, mégpedig a legjelentősebb fejjel, amellyel napjainkban rendelkezett. A proletariátus mozgalma tovább halad útján, de odavan az a központ, amelyhez spontánul fordultak franciák, oroszok, amerikaiak, németek döntő pillanatokban, hogy mindenkor megkapják tőle azt a világos, megcáfolhatatlan tanácsot, amelyet csak a lángelme és a tökéletes tárgyismeret adhatott meg. Szabad kezet kapnak a helyi nagyságok és a kis tehetségek, ha ugyan nem a szélhámosok. A végső győzelem továbbra is biztos, de a kerülő utak, az időleges és helyi eltévelyedések – amelyek amúgy is óhatatlanok – most

még inkább megszaporodnak majd. De hát – át kell rágnunk magunkat rajtuk, mi másért vagyunk a világon? És a kurázsinkat azért még korántsem veszítjük el.

Barátod
F. Engels

139

Engels Friedrich Lessnerhez

Londonba

London, 1883 március 15.

Kedves Lessner,

A mi öreg Marxunk tegnap csöndesen és békésen örökre elszunnyadt, a halál közvetlen oka valószínűleg belső vérzés volt.

A temetés szombaton 12 órakor lesz, s Tussy kéret, hogy ne maradj el.

Nagy sietségben

barátod

F. Engels

140

Engels a „New Yorker Volkszeitung"-hoz

(Távirat[570])

London, 1883 március 16.

Karl Marx halála f. hó 14-én, szerdán délután 3 órakor következett be, Argenteuilben, Franciaországban. Marx hetek óta légcsőhurutban szenvedett, ehhez tüdőtályog társult, s végül belső elvérzés vetett véget életének. Halála fájdalommentes és könnyű volt.

Friedrich Engels

141

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

London, 1883 március 24.

Kedves Lavrov,

Moszkvából hosszú táviratot kaptam[571], melyben kérnek, helyezzek egy koszorút Marx sírjára a petrovkai agrárakadémia hallgatói nevében; minthogy nem tudták a címemet, a „Daily News" szerkesztőségéhez küldték a táviratot. Most kérik, közöljem velük a koszorú árát és a címemet. De névaláírás nincs; az aláírás: A moszkvai petrovkai akadémia hallgatói.

Kinek válaszoljak? Talán tud nekem tanácsot adni. Minthogy a táviratot a temetés után érkezett és a sírt ma újra felnyitották, hogy Longuet fiacskáját*, aki kedden elhunyt, oda temessék el, a koszorút csak jövő héten heyezhetem el. De akkor szeretném közölni ezekkel a derék fiúkkal, hogy megkaptam a táviratukat és a rám bízott missziót teljesítettem.

Nagy sietségben.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* Henri Longuet. – *Szerk.*

142

Engels Laura Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1883 március 25.

Kedves Laurám,

Mellékelten Meyer egy levele, amely a Maitland Parkba* volt irányítva – Tussy felnyitotta, nem nézve meg a címzést, de mikor látta, kitől van, mindjárt odaadta Nimnek, aki átadta nekem.

Nim ma talált Szerecsen kéziratai között egy nagy csomagot, amely tartalmazza a „Tőke" második kötetének a java részét, ha nem az egészet – több mint 500 folió-oldalt[350]. Minthogy még nem tudjuk, mennyire van nyomdakész állapotban, sem azt, hogy mi egyebet találhatunk még, jobb, ha egyelőre nem közöljük a sajtóval ezt a jó hírt.

Pumps éjjel-nappal várja a 2. sz.-ot, ha ugyan ma meg nem jött – péntek óta nincs hírem róla. Az 1. sz.** ma egyéves. Jollymeyer szeretettel üdvözöl. Mindketten szívélyesen üdvözöljük Pault. Mondd meg neki, hogy a „Sozialdemokrat" legutóbbi száma csak a temetésről szóló beszámolót tartalmazza – lényegében ugyanazt, amit a „*Justice*" közölt[572].

Az angol és német sajtó pontatlanul és rosszul tájékozott volt, de egészében véve tisztességes. Még Malon sem volt olyan rossz.

Legújabb hír. Most lép be Pumps és Percy. Így hát az egy év szerencsésen eltelt.

Nagy szeretettel üdvözöl barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* A Marx család londoni lakására – *Szerk.*

** Lilian Rosher. – *Szerk.*

143

Engels Theodor Cunóhoz

New Yorkba

London, [18]83 március 29.

Kedves Cuno,

Leveled itt harsány nevetést keltett[573]. Mindenki, aki otthoni környezetében és bizalmas körben ismerte Szerecsent, tudja, hogy ott őt soha nem nevezték Marxnak, de még Karlnak sem, hanem csakis Szerecsennek, mint ahogy mindegyikünknek megvolt a maga gúnyneve, s ahol a gúnynév megszűnt, ott a legszorosabb bizalmasság is megszűnt. Szerecsen volt a gúnyneve már az egyetem óta, és a „Neue Rheinische Zeitung"-nál mindig Szerecsennek nevezték. Ha másképpen szólítom, azt hitte volna, hogy valami baj van, amit helyre kell ütni.

Barátod

F. Engels

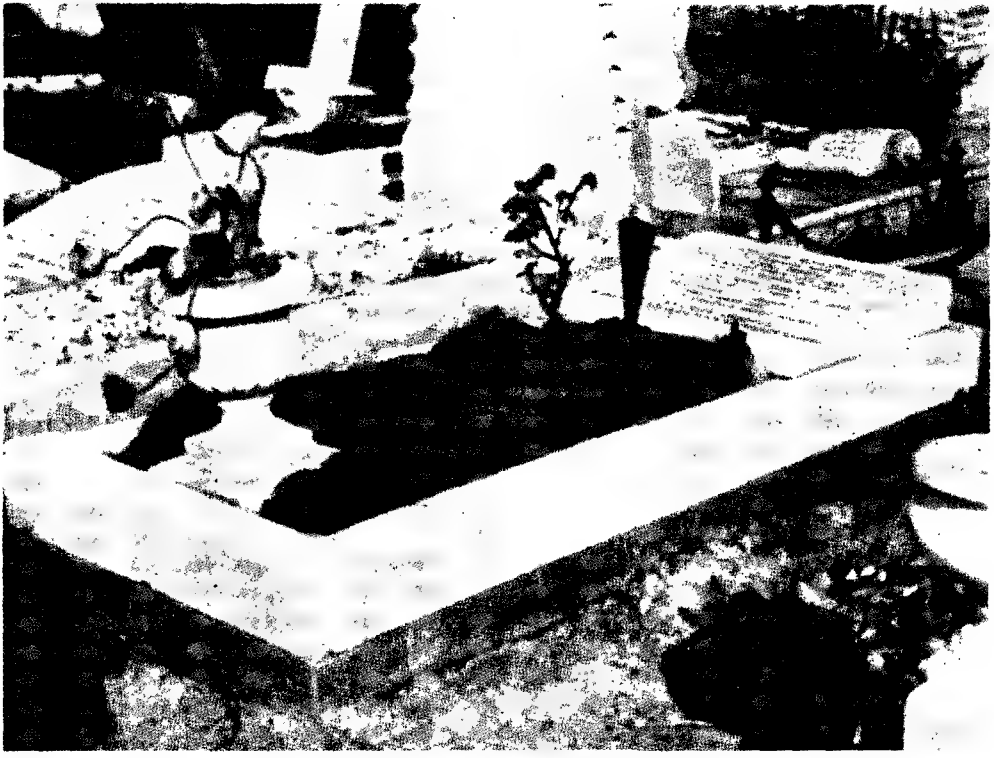

Karl Marx sírja a londoni highgate-i temetőben (az 1956. évi emlékmű-állítás előtt)

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] Marx és felesége 1881 június végétől kb. július 20-ig Eastbourne-ban üdült. – *3 8 228 244*

[2] Ezt a levelet tudomásunk szerint eddig nem sikerült megtalálni. – *3 41 43 49 52 56 66 67 71 83 84 91 104 273 278 293 305 327 332*

[3] A kéziratban tévedésből „Burlington Quay" áll. – *3*

[4] 1881 július 26-tól augusztus 16-ig Marx és felesége Argenteuilben tartózkodott legidősebb leányuknál, Jenny Longuet-nál és családjánál (Longuet-éknak akkor négy gyermekük volt: Jean, Henri, Edgar és Marcel). – *4 228 244*

[5] A londoni Maitland Park Road 41. sz. házában lakott Marx családjával 1875 márciusától haláláig. – *4*

[6] Ebben az időben folytak Franciaországban a nemzetgyűlési választás előkészületei. Az 1881 augusztus 21-i választáson a republikánusok megerősítették pozíciójukat. – *5 14*

[7] 1881 július 28-tól augusztus 22-ig Engels Lizzy Burns unokahúgával, Pumpsszal Bridlington Quayben (Yorkshire grófság) üdült. – *6*

[8] Az itt említett könyvek: Szkalgyin: „V zaholusztyi i v sztolice" és G. L. von Maurer: „Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland". – *6*

[9] V. ö. Goethe: „Faust", I. rész (Studierzimmer II.). – *8*

[10] „La Justice" – francia radikális parti napilap, 1880-tól 1930-ig adták ki Párizsban; 1880-tól 1897-ig, amíg Clemenceau-nak, a lap alapítójának szerkesztésében jelent meg, a radikális párt ún. szélső balszárnyának orgánuma, az 1880 júliusi amnesztia után Charles Longuet is a szerkesztőség tagja volt. – *9*

[11] „Vossische Zeitung" – „Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen" – német napilap, 1751-ben Ch. F. Voss tulajdonába került s róla kapta közhasználatú nevét. 1704-től 1934-ig jelent meg Berlinben különböző címekkel. – *10*

---

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

[12] Max Nordau könyvei – „Aus dem wahren Milliardenlande. Pariser Studien und Bilder" és „Paris. Studien und Bilder aus dem wahren Milliardenlande" – V. Tissot-nak „Voyage au pays des milliards", „Les Prussiens en Allemagne. Suite du voyage au pays des milliards" és „Voyage aux pays annexés. Suite et fin du Voyage au pays des milliards" c. könyvei ellen irányultak. – *10*

[13] A német–francia háború után az 1871 május 10-i frankfurti békeszerződés értelmében Franciaország 5 milliárd frank hadisarcot kellett hogy fizessen Németországnak. – *10 426*

[14] „La République française" – francia napilap, 1871-től jelent meg Párizsban; polgári radikális irányzatú, alapítója Léon Gambetta volt. – *10*

[15] Engelsnek ezt a Laura Lafargue-hoz írt levelét eddig még nem sikerült megtalálni, de Laura 1881 augusztus 13-i válaszleveléből kitűnik, hogy nem tudta elfogadni a meghívást Bridlington Quaybe. – *12*

[16] Nyilván arról a hírről van szó, amely a „Kölnische Zeitung" 1881 július 10-i számában jelent meg Nordau e könyvének (v. ö. 12. jegyz.) második, bővített kiadásáról. – „Kölnische Zeitung" – német napilap, ezzel a címmel 1802-től 1945-ig jelent meg; a Rajnavidéki nagyburzsoázia és a nemzeti-liberális párt lapja, a 70-es években Bismarck szócsöve. – *12*

[17] „The Labour Standard" – angol hetilap, a trade-unionok orgánuma, 1881-től 1885-ig jelent meg George Shipton szerkesztésében. – E lap 1881 augusztus 6-i száma közölte (a szerző megnevezése nélkül) J. G. Eccarius „A German Opinion of English Trade Unionism" c. cikkét, amely dicsőítette a Hirsch–Duncker-féle szakegyleteket. Ezeknek az egyleteknek az volt a feladatuk, hogy a szakszervezeti mozgalmat burzsoá befolyás alatt tartsák és megakadályozzák a forradalmi munkásmozgalommal való összekapcsolódását. – *15 17 194 197*

[18] Engels 1881 májusa és augusztusa között 11 vezércikket írt a „Labour Standard"-be (lásd 19. köt. 285–325. old.), míg csak annak opportunista tendenciája arra nem késztette, hogy közreműködését beszüntesse (lásd 194–195., 197. old.). – *16 189 194 197 256*

[19] K. Kautsky „International Labour Laws" c. cikkét a „Labour Standard" 1881 augusztus 13-i száma közölte, a szerző megnevezése nélkül. – *16 194 196 199 208*

[20] A brit trade-unionok 14. kongresszusa 1881 szeptember 12-től 17-ig ülésezett Londonban. – *16 194 197*

[21] „The Standard" – angol napilap, 1827-től 1916-ig jelent meg Londonban; 1857-től a Konzervatív Párt lapja. – „The Daily News" – angol napilap, ezzel a címmel 1846-tól 1930-ig jelent meg Londonban; a liberális ipari burzsoázia lapja. – *17*

[22] Ezt a táviratot eddig még nem sikerült megtalálni. – *19 38 80 332*

[23] 1881 augusztus 16-án egy választási gyűlésen (v. ö. 6. jegyz.) Párizs Charonne kerületében a hallgatóság nem engedte szóhoz jutni Gambettát. – *19 23 371*

[24] Marx a 60-as évek óta tanulmányozta matematikusok műveit és több mint 1000 oldalnyi jegyzetet készített belőlük. 1878 és 1882 között a differenciálszámítás történetének vázlatán dolgozott. – *20*

[25] V. ö. Hegel: „Wissenschaft der Logik", I. könyv, II. szakasz, II. fejezet. C., c., 2. megjegyzés. – *21*

[26] H. S. Tanner orvos New Yorkban 1880-ban kísérletképpen több mint egy hónapig (június 28-tól augusztus 7-ig) koplalt. – *22*

[27] 1881 augusztus 12-én Gambetta Párizs Belleville kerületében nagy választási gyűlésen fejtette ki programját. Beszédéből kitűnt, hogy a mérsékelt polgári republikánusok szakítottak 1869-ben meghirdetett, demokratikus reformokat kitűző programjukkal. – *23*

[28] Galliffet tábornok 1877-ben egy párizsi operabálon törrel súlyosan megsebesitette kedvesét, Mme de Beaumont-t, Mac-Mahon köztársasági elnök feleségének nővérét (v. ö. 34. köt. 135. jegyz.). Ezzel a felsőbb köröket kompromittáló botránnyal kapcsolatban Marx utal Gambetta olasz származására is (apja Genovában született). – *23*

[29] Kollektivistáknak nevezték a XIX. század 70–80-as éveinek francia munkásmozgalmában a marxizmus híveit; vezetőik Jules Guesde és Paul Lafargue voltak (ezért guesdeistáknak is nevezték őket). A Munkáspárt 1879-es megalakulása után soraiban erős ideológiai harc folyt, úgyhogy a párt 1882-ben kettészakadt marxistákra (guesdeistákra) és poszszibilistákra. – *23 206*

[30] Marx ezt a néhány sort levelezőlapra írta; címzése: „F. Engels, Esq. 1, Sea View, Bridlington Quay, Yorkshire". – *24 41 42 46 64 65 67 68 84 116 268 303 304 308 309 395*

[31] 1881 december 29-től 1882 január 16-ig Marx és legifjabb leánya, Eleanor, Wight szigetén, Ventnorban üdült. – *25 37 97 237 246 270 275 300*

[32] 1882 január 3-án a birminghami Liberális Szövetség hagyományos évi gyűlésén John Bright és Joseph Chamberlain beszélt választóihoz. Helyeselték Gladstone liberális kormányának Írországgal szemben folytatott politikáját, hogy egyrészt kényszerrendszabályokat alkalmaz az erőszakos cselekedetek elfojtására (v. ö. 36. jegyz.), másrészt földtörvénnyel enyhíti a visszásságokat. – Az 1881 augusztus 22-én elfogadott földtörvény (Land Bill, Land Act) értelmében a bérlők nem űzhetők el földjükről, ha idejében kifizetik a bérleti díjat, amelynek összegét 15 évre rögzítették. Jóllehet ez a törvény lehetővé tette a landlordoknak, hogy földjeiket előnyösen eladják az államnak, a megszabott bérleti díj pedig továbbra is igen magas volt, az angol földbirtokosok tiltakoztak a törvény végrehajtása ellen. – *25 168 170*

[33] Abdiás (Obadejah, Obadja, azaz Jehova szolgája) az Ótestamentum tizenkét kisebb prófétája közül a negyedik, egyben a kvékerek gúnyneve. – *25*

[34] John Brightnak nem volt ilyen nevű fia, öccsét hívták Jacobnak. John Albert nevű fia (1848–1924) 1889-ben lett a parlament tagja. A gyűlésről megjelent közlemény egyikük nevét sem említi meg. – *25*

[35] Az angol földesurak 1882 január 3-i dublini találkozója mindenekelőtt a földtörvény (v. ö. 32. jegyz.) azon intézkedései ellen irányult, amelyek értelmében a segédmegbízottak elrendelhetik a bérleti díj csökkentését. A nagybirtokosok kártérítést követeltek arra az esetre, ha a kormány jóváhagyja ezeket a csökkentéseket. – *26*

[36] Az angol kormányok a XIX. század folyamán többször adtak ki kényszerrendszabályokat (kivételes törvényeket, „coercitive measures"), hogy Írországban elnyomják a forradalmi és nemzeti felszabadító mozgalmat. 1880-ban egyre jobban kibontakozott a földreformot

követelő ír tömegmozgalom; ezért 1881 márciusában az angol Alsóház egy kényszertörvényt fogadott el, amely ostromállapotot vezetett be Írországban: hatályon kívül helyezték az alkotmányos jogokat és katonaságot rendeltek ki a bérletfizetést megtagadó bérlők kitelepítésére. – *26 168*

[37] 1882 január 3-i levelében Joseph Dietzgen ezt írta Marxnak: „Hegelt tanulmányozom, persze igen nehéz számomra; de olyan állhatatosan vizsgálódom ebben a témában, hogy napról napra érzem könnyülését. A lényeges részekben, pl. a »Fenomenológia« bevezetésében, meglehetősen jártas vagyok, s úgy tűnik nekem, én most tisztábban látom a dolgot, mint ahogyan ezek szerint Hegel látta." – *26*

[38] Marx felesége, Jenny von Westphalen 1881 december 2-án meghalt. – *26 27*

[39] Pumps, vagyis Mary Ellen Burns, Engels elhunyt feleségének unokahúga, aki addig Engels házában lakott, 1881 végén, miután férjhez ment Percy Rosherhez, elköltözött onnan. – *27*

[40] 1882 január 4-én I. Vilmos császár Bismarck ellenjegyzésével leiratot intézett az államminisztériumhoz, s ebben hangsúlyozta „a király azon jogait, hogy saját belátása szerint irányítsa a kormányt és Poroszország politikáját". Nem szabad félreérteni – mondta a leirat – az alkotmánynak azt a kikötését, hogy a király kormányzati intézkedéseit ellenjegyeznie kell egy miniszternek, mert az ellenjegyzés semmit sem csorbít majd a király kormányzati ténykedéseinek „önálló királyi döntés jellegén". A miniszterek és köztisztviselők kötelesek szembeszállni ennek minden kétségbe vonásával s állandóan védeni a király érdekét. – *27*

[41] 1878 június 2-án Karl Eduard Nobiling merényletet kísérelt meg Vilmos császár ellen. Ez és Max Hödel 1878 május 11-i merénylete szolgált ürügyül Bismarcknak a szocialisták elleni kivételes törvény (v. ö. 158. jegyz.) elfogadtatására. – *27 200 264 317 420*

[42] II. Sándor cárt narodnyik terroristák 1881 március 13-án megölték, s III. Sándor is egész életében merényletektől rettegett. – *27*

[43] Nihilistáknak nevezte az oroszországi reakciós sajtó a XIX. század 60-as és 70-es éveiben az orosz forradalmi demokratákat. Később Oroszországban ezt a kifejezést már nem használták, de a külföldi burzsoá sajtó továbbra is így nevezte az orosz forradalmárokat. – *27*

[44] Demagógoknak nevezte Németországban a reakció 1848 előtt a haladó eszmék képviselőit. A német szövetségi államok 1819-es miniszteri konferenciáján Metternich osztrák kancellár szorgalmazására több határozatot hoztak (karlsbadi határozatok) a napóleoni háborúk idején kialakult viszonylagos liberalizálódásnak és a nemzeti és demokratikus mozgalmaknak a felszámolására. A határozatok előírták az egyetemek legszigorúbb felügyeletét, a diákegyesületek betiltását, fokozott cenzúrát vezettek be a folyóiratokra és könyvekre, és központi vizsgáló bizottságot hívtak életre az ún. demagóg üzelmek felderítésére. Hasonló szellemben rendelkezett az 1832-es demagóg-törvény (Demagogengesetz) is. – *27*

[45] Ignatyev orosz belügyminiszter 1881 folyamán kétszer is (júniusban és szeptemberben) összehívta a zemsztvók (helyi önkormányzati szervek) általa kiválasztott „hozzáértő embereit", hogy megvitassák a belpolitika néhány gyakorlati kérdését, pl. a költözködés problémáját, az italmérést stb. Ezzel kapcsolatban 12 zemsztvó-gyűlés azt kérte, hogy a zemsztvók maguk választotta képviselői állandóan vegyenek részt a törvényhozó munkában – *27*

[46] 1881 december 27-i levelében a Sorge család ezt írta Marxnak: „Gyere át hozzánk, régi barátunk, s légy családunk tagjává! Olyan jó otthont nyújtunk neked, amilyent csak tudunk, s az új környezet meg a régi munka idővel enyhíti majd fájdalmadat és megtart téged." – *30*

[47] „Arbeiterstimme" – a svájci szociáldemokrata párt és szakszervezetek lapja, 1881-től 1902-ig Zürichben, 1903-tól 1908-ig Bernben jelent meg. – A lap 1881 december 24-i és 31-i száma közölte K. Schramm „Karl Bürkli und Karl Marx" c. cikkét, amely K. Bürkli „Demokratische Bankreform" c. könyvét bírálta. Bürkli a lap 1882 január 7-i és 14-i számában válaszolt erre „Abschüttelungshalber" címmel. Schramm a január 21-i és 28-i számban viszonválaszt írt „Nicht abschütteln, sondern beweisen!" (Nem lerázni, hanem bizonyítani!) címmel. – *30 32*

[48] A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t Marx és Ruge szerkesztésében adták ki Párizsban német nyelven. Csak első (kettős) füzete jelent meg, 1844 februárjában. Marx és Engels írásain kívül Ruge, Bakunyin, Feuerbach, Hess, Heine, Herwegh és Bernays írásait és leveleit tartalmazta. A folyóirat megszűnésének fő oka a Marx és Ruge közötti elvi nézeteltérés kiéleződése volt. – *30*

[49] V. ö. Marx: „A tőke", III. köt. (25. köt. 572–573. old.) – *30*

[50] Az 1848 márciusi berlini forradalom napjaiban a későbbi I. Vilmosnak (1861-ig porosz herceg) Angliába kellett menekülnie. Ott fölvette a kapcsolatokat a Liberális Párt vezetőivel, Russell-lal, Palmerstonnal stb. – *30*

[51] Marx itt Eugen Richter, Theodor Mommsen és Albert Hänel képviselőknek 1881 novemberében és decemberében a Reichstagban mondott, a császár előtt hajbókoló beszédeire utal. – *31*

[52] A. von Cieszkowski: „Prolegomena zur Historiosophie", Berlin 1838. – *32*

[53] „Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst" – az ifjúhegeliánusok irodalmi és filozófiai folyóirata; 1838 januárjától 1841 júniusáig Halléban jelent meg. Minthogy a folyóiratot Poroszországban betiltás fenyegette, kiadását Lipcsében (Szászország) folytatták „Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst" címmel 1841 júliusától 1843 januárjáig, amikor a szász kormány betiltotta és a Bundestag határozatával a betiltást Németország egész területére kiterjesztették. – *32*

[54] A Bakunyin által alapított Alliance de la Démocratie Socialiste (v. ö. 479. jegyz.) tevékenységére utalva Marx azokat a módszereket nevezi alliance-istáknak vagy bakunyinistáknak, amelyeket az anarchisták alkalmaztak a forradalmi munkásmozgalommal szemben. – *32 92 249 344 381*

[55] A francia Munkáspárt (Parti ouvrier) Országos Bizottsága (Comité national) a párt jobbszárnyának vezetői, Malon és Brousse kezdeményezésére 1881 október közepén, a reimsi pártkongresszus előtt alakult meg és a kongresszus megerősítette (v. ö. 342. jegyz.). A bizottságba 5–5 képviselőt küldött a 6 föderáció, amelyre akkor a párt szervezetileg oszlott: a központi, a keleti, az északi, a déli, a nyugati és az algériai föderáció. Valójában azonban akkor csak az első három föderáció működött, kettő közülük a jobboldal befolyása alatt. A többi három föderáció képviselői, akiket a jobboldal mindenféle mesterkedéssel juttatott be, szintén az opportunista csoportot erősítették az Országos Bizottságban, amelyben csak az északi föderáció 5 képviselője volt Guesde híve. – *32 318*

[56] A francia Munkáspárt marxista vagy kollektivista programját Guesde és Lafargue 1880 májusában Marxszal és Engelsszel együtt dolgozta ki; először az „Égalité" 1880 június 30-i száma közölte, majd 1883-ban különnyomatban is megjelent, Guesde és Lafargue neve alatt. A program bevezető, elméleti részét (lásd 19. köt. 228. old.) Marx fogalmazta meg. A gyakorlati részt, azaz a minimális programot Marx és Engels segítségével Guesde és Lafargue készítette el (lásd 19. köt. 225. jegyz., 522–523. old.). A programot azután a francia Munkáspárt Le Havre-i kongresszusa (1880 november 16–22.) elfogadta. J. Joffrin, az Országos Bizottság tagja, a választások idején a párizsi montmartre-i választókerületben új programjavaslatot terjesztett elő. Javaslatában opportunista szellemben kívánta módosítani a programot, teljesen figyelmen kívül hagyva annak elméleti részét, a gyakorlati részben pedig homályos frázisokkal helyettesítve számos konkrét pontot (pl. a nyolcórás munkaidőről vagy a kollektív tulajdonról szólót). – *32 216 379 419*

[57] J. Joffrin a „Prolétaire" 1882 január 7-i számában levelet intézett J. Guesde-hez, az „Égalité" szerkesztőjéhez; ebben védelmezte a maga programjavaslatát (v. ö. 56. jegyz.) és azzal vádolta Guesde-et, hogy megsértette a pártfegyelmet. – *32 34*

[58] Valószínűleg a „Kölnische Zeitung" 1881 július 25-i számának „Russland" cím alatt megjelent cikkéről van szó. Ez cáfolta egyes európai újságoknak azt a közleményét, amely szerint M. D. Szkobelev tábornok, aki 1881 nyarán Párizsba látogatott, az orosz kormány részéről fel volt hatalmazva arra, hogy egyengesse egy orosz–francia szerződés megkötésének útját. A lap szerint Szkobelev párizsi útja magánjellegű volt. – *33*

[59] „Le Prolétaire" – francia munkáshetilap, 1878-tól 1884-ig jelent meg Párizsban. A 80-as évek elején a posszibilisták orgánuma. – *33*

[60] A Nemzetközi Munkásszövetség bakunyinista jurai föderációjának 1871 novemberi sonvillier-i kongresszusa körlevelet bocsátott ki („Circulaire à toutes les fédérations de l'Association Internationale des Travailleurs"), amely az Internacionálé 1871. évi londoni konferenciájának határozatai ellen irányult és rágalmazó módon támadta a Főtanács tevékenységét (lásd még Engels: „A sonvillier-i kongresszus és az Internacionálé"; 17. köt. 442–447. old.). – *33*

[61] Oroszországban a parasztmozgalom erősödése miatt a cári kormány kénytelen volt kis mértékben csökkenteni a földmegváltási összegeket. Az 1881 december 28-án kibocsátott törvény értelmében a nagyorosz parasztok számára fejenként 1 rubellel, az ukránok számára 16 százalékkal csökkentették a megváltás összegét. De ezzel az állam – mint Lenin írta – „még azt a nyereséget sem térítette vissza a parasztoknak, amelyet a megváltási műveletből húzott". (Lásd Lenin Összes Művei. 1. köt. 245. old.) – *33*

[62] „Canossai zarándoklat"-nak nevezi Engels azokat a messzemenő engedményeket, amelyeket Bismarck 1878 és 1887 között a klerikális köröknek és XIII. Leó pápának tett, s amelyekkel mintegy bevallotta a katolikus egyház elleni „kultúrharc"-a eredménytelenségét. Bismarck, aki 1872 májusában az egyházzal való konfliktus kezdetén kijelentette a Reichstag előtt: „Canossába pedig nem megyünk", a 70-es évek végén, amikor a forradalmi munkásmozgalom elleni harcban a katolikus centrumpárt (v. ö. 346. jegyz.) támogatására is szüksége volt, szinte minden katolikusellenes törvényét visszavonta. 1882 január 12-én a Reichstag 355 képviselője közül 233 megszavazta „Az egyházi hivatalok illetéktelen gyakorlásának megakadályozásáról" szóló, 1874 május 4-én elfogadott törvény hatálytalanítását. A „Canossát járni" kifejezés onnan ered, hogy IV. Henrik német császárnak 1077-ben megalázó módon az észak-itáliai Canossába kellett zarándokolnia, hogy ott VII. Gergely pápa előtt térdre borulva, feloldozást kapjon egyházi kiközösítése alól. – *33*

[63] Gúnyosan ultramontánoknak („a hegyen túliaknak") nevezték a politikai katolicizmus szélsőségesen pápahű híveit, Németországban a centrumpárt (v. ö. 346. jegyz.) követőit. – Partikularisták – a porosz vezetést sérelmesnek érző délnémet földbirtokosok és burzsoák képviselői a Reichstagban, akik a központi hatalomtól való függetlenséget, a helyi magánjog és kiváltságok fenntartását stb. követelték. – A lengyel, a dán és az elzászi nemzeti kisebbségek képviselői a Reichstagban külön frakciót alkottak, s a Bismarck-kormány poroszosító törekvéseivel szemben, a partikularistákkal együtt, a katolikus centrumpártot támogatták. – A haladópárt 1861 júniusában alakult; legismertebb személyiségei Waldeck, Virchow, Schulze-Delitzsch stb. voltak. A haladópárt követelte Németország egyesítését porosz vezetés alatt, egy össznémet parlament egybehívását, valamint egy erős liberális kormány megalakítását, amely a képviselőháznak tartozik felelősséggel. A népi forradalomtól való félelmében nem támogatta az alapvető demokratikus követeléseket: az általános választójog, az egyesülési, a gyülekezési és a sajtószabadság követelését. 1866-ban a haladópárt jobbszárnya különvált Nemzeti Liberális Párt néven; ez teljesen behódolt a Bismarck-kormánynak. 1884-ben a haladópárt a nemzeti liberálisok balszárnyával „Német Szabadelvű Párttá" egyesült. – *33*

[64] Ez a két újság a „Citoyen" (v. ö. 95. jegyz.) és az „Égalité" (v. ö. 69. jegyz.) volt. – *34*

[65] 1882 január 9-i beszédében Bismarck kénytelen volt elismerni, hogy a munkások gyanakvással fogadták „az emancipáló törvényhozás kezdeteit", majd ezt mondta: „Egyszóval az a vereség, amelyet a kormány vagy én magam szenvedtem reformtörekvéseimmel a választáson az ipar nagy központjaiban a munkásoknál, bizonyos mértékben elkedvetlenített." – *34*

[66] Marx feleségének elhunyta alkalmából Frankel Leó – aki mint az „Arbeiter-Wochenchronik" (Munkás Heti Krónika) szerkesztője, 1881 jún. 9-től 1883 febr. 11-ig a váci államfogházban töltötte a sajtóvétségért rá kiszabott büntetést – 1881 dec. 18-i levelében a többi között ezt írta Marxnak: „Miként a hadvezérnek, még ha szárnysegédét ragadja is el oldaláról a halálos golyó, még ha legjobb barátja volt is az elesett, nem szabad átengednie magát fájdalmának, hanem folytatnia kell a rohamot előre, hogy megsemmisítse az ellenséget és győzelemre vezesse seregét, rajtad sem szabad, hogy a harcban, amelyet a kisemmizettek és elnyomottak ügyéért indítottál az uralkodó, elhájasodott alávalóság ellen, erőt vegyen a feleséged és nagyszerű bajtársad elvesztésén érzett fájdalom. Az olyan férfi, mint te, nem a családé, még csak nem is a hazáé, hanem az *emberiségé*. Elsősorban a proletariátusnak van joga rád. Te vezetted őt a harcba. Te kovácsoltad neki azokat a szellemi fegyvereket, amelyekkel küzd, neki kell hát szentelned életedet is." – *34*

[67] W. Wróblewski részvétlevele Marxnak 1881 december 7-én kelt. Wróblewski genfi lengyel pártján Marx azt a lengyel marxista emigráns-csoportot érti, amelyhez Wróblewski genfi tartózkodása, a 70-es évek vége óta közel állt. – *34*

[68] 1882 február elején Marx orvosi tanácsra elhatározta, hogy Algírba utazik gyógykezelésre. Útközben a Párizs melletti Argenteuilben meglátogatta legidősebb leányát, Jenny Longuet-t és annak családját, s február 9-től 16-ig náluk volt. Algírban február 20-tól május 2-ig tartózkodott. – *35 37 255 259 374*

[69] „L'Égalité" – francia szocialista újság, 1877-ben alapította Jules Guesde. 1880-tól 1883-ig a francia Munkáspárt lapja. Hat sorozatban jelent meg, más-más alcímekkel, az 1., 2. és 3. sorozat hetenként (összesen 113 szám), a 4. és 5. sorozat naponta (összesen 56 szám). A hetenkénti megjelenésre szánt 6. sorozatból csak egy számot sikerült kiadni 1886 áprilisában. – *36*

[70] Ezeket a sorokat Marx írta, aláírás nélkül egy levelezőlapra. – *37*

[71] „Le Petit Colon Algérien" – polgári republikánus napilap, 1878-tól jelent meg Algírban francia nyelven. - *39*

[72] Mary Ellen Burnsnek és férjének, P. Roshernek 1882 március 25-én leányuk született, Lilian. – *40 46 48*

[73] Ezt a levelezőlapot eddig nem sikerült megtalálni. – *46 48 94 116 117*

[74] F. Bodenstedt és F. Th. Vischer alattvalói nyilatkozataival kapcsolatban Marx Horatiusnak és Vergiliusnak Augustus császár dicsőítésére írt ódáira utal. – *48*

[75] A sajtóban nagy feltűnést keltett Szkobelev párizsi beszéde (v. ö. 396. jegyz.). A „Kölnische Zeitung" is feltételezésekbe bocsátkozott a beszéd hátterére vonatkozóan, s azt is közölte, hogy Szkobelev kijelentette a lap tudósítójának: a fordítás elferdítette beszédét. – *48*

[76] Marx négy ízben tartózkodott a hollandiai Zalt-Bommelban, nagybátyjánál, Lion Philipsnél: 1861 február 28-tól március 16-ig, 1862 augusztus végétől szeptember elejéig, 1863 december 21-től 1864 február 19-ig és 1865 március 19-től április 8-ig. - *50*

[77] Heine: „Du hast Diamanten und Perlen. . ." („Buch der Lieder", „Heimkehr" ciklus). – *50*

[78] I. Lajos bajor király dilettáns verseinek nyelvtani hibáin sokat élcelődtek. – *53*

[79] Marx 1882 május 2-án orvosi tanácsra elhagyta Algírt, s Marseille-en és Nizzán keresztül Monte-Carlóba utazott; május 6-tól június 3-ig tartózkodott itt. – *54 295 374*

[80] 1849-ben Engels Svájcból Angliába utaztában egy rövid időt Genovában töltött (október 5–6). – *54*

[81] „Le Petit Marseillais" – polgári republikánus napilap, 1868-tól 1944-ig jelent meg Marseille-ben. – 1882 május 6-án Angliának az írországi ügyek vitelére újonnan kinevezett minisztere, lord F. Cavendish és helyettese, Th. H. Burke a dublini Phoenix Parkban merénylet áldozatává lett. Ezt a merényletet a Legyőzhetetlenek elnevezésű, egykori féniekből (v. ö. 448. jegyz.) álló kispolgári terrorista szervezet tagjai hajtották végre. – *55 317*

[82] „Le Temps" – francia konzervatív napilap, 1861-től 1943-ig jelent meg Párizsban; a nagyburzsoázia orgánuma, szembeszállt a második császársággal. – *56*

[83] A luxemburgi Echternachban minden év pünkösdjén hálaadó körmenetet tartanak az 1374-ben dühöngő vitustánc megszűnésének emlékére; a körmenetben előre-hátra ugrálva haladnak. – *56*

[84] A. G. A. Müllner színműveiben döntő szerepet játszott a szerinte előre meghatározott, elkerülhetetlen végzet. – *57*

[85] Marx Monte-Carlóból Argenteuilbe utazott; útközben 1882 június 3-tól 5-ig Cannesban tartózkodott. – *61*

[86] A bécsi kongresszuson (1814–15) a Talleyrand által képviselt francia diplomácia felállította az ún. legitimitás elvet, s Európában újra trónra ültettek néhány a francia forradalom

és a napóleoni háborúk folyamán megdöntött „legitim" dinasztiát. Így a többi között „restaurálták" Hessen-Kasselben I. Vilmos választófejedelem és Monacóban IV. Honoratus fejedelem dinasztiáját is. – *62*

[87] Az eredetiben angol szójáték, utalva a darwini természetes kiválogatódásra: a legjobbnak a fennmaradása (the survival of the *best*) az állatnak a természete révén (by the nature of the *beast*). - *62*

[88] Garibaldi 1882 június 2-án halt meg. – *62*

[89] V. ö. Mózes I konyve III. fej. 14. vers és Darwin: „The Formation of Vegetable Mould, through the Action of Worms, with Observations on their Habits". – *63*

[90] Utalás A. von Knigge „Über den Umgang mit Menschen" c konyvére. – *63*

[91] 1882 június 6-tól augusztus 22-ig Marx Argenteuilben volt leányánál, Jenny Longuetnál és ennek családjánál - *64 374*

[92] Valószínuleg a Democratic Federation (v. o 291. jegyz.) által összehívott 1882 június 11-i gyülésről van szó, amelynek csaknem 40 000 résztvevője az új írországi kényszertorvény (v. ö 36. jegyz.) ellen tiltakozott. – *65*

[93] Az USA-ba kivándorolt Adolf Hepner 1882 május 3-i levelében engedélyt kért Engelstől arra, hogy az „Arbeiter-Library" (Munkáskonyvtár) c. sorozatban újra kinyomathassa Marx és Engels bizonyos munkáit. (Engels válaszát lásd 322–323. old.) – *66 322*

[94] Marxnak az volt a terve, hogy Engadinba, a híres svájci magaslati gyógyhelyre utazik, ezt azonban nem valósíthatta meg. – *70*

[95] „Le Citoyen" – francia szocialista napilap, 1881-től 1884-ig jelent meg Párizsban, némileg változó címmel. Szerkesztőségének tagja volt Guesde, Lafargue, Malon, Massard, Secondigné stb. – 1882 július végén Párizsban a guesdeista Fédération du Centre (v. o 369. jegyz.) a „Citoyen" szerkesztősége tagjainak részvételével tiltakozó gyüléseket rendezett Egyiptomnak Anglia által való lerohanása és Alexandria lovetése miatt. Angliának és Franciaországnak az egyiptomi belügyekbe való közvetlen beavatkozása (v. o. 97. jegyz.), az ezzel összefuggő fokozott kizsákmányolás és a feudális uralkodó osztály nemzetietlen politikája folytán Egyiptomban nemzeti felszabadító mozgalom indult meg, amely 1879–82-ben népfelkelésbe torkollott. A mozgalom vezetője az 1879-ben megalakult Nemzeti Párt lett; ennek fő kovetelései a kovetkezők voltak: Egyiptom felszabadítása a kulfoldtől való pénzugyi fuggés alól, az osszes kulfoldiek eltávolítása az államapparátusból, demokratikus alkotmány bevezetése, a nevelés és az igazgatás reformja, a hadsereg megerősítése. Az egyiptomi történelem első parlamenti választásán (1881 decemberében) ez a párt aratott győzelmet. A nagyhatalmaknak az egyiptomi belső reakció erősítésére irányuló minden kísérlete hiábavaló volt. Az 1882 februárjában megalakult nemzeti kormány, amelynek honvédelmi minisztere Arabi pasa, a Nemzeti Párt vezetője volt, megkezdte a kulfoldi hivatalnokok elbocsátását és a demokratikus reformok előkészítését. Anglia 1882 júliusában nyílt intervencióval válaszolt erre. Szeptember 13-án az egyiptomi csapatok dontő vereséget szenvedtek, s másnap az intervenciósok bevonultak Kairóba. Egyiptom névleg az ozmán birodalom autonóm tartománya maradt, ténylegesen azonban brit protektorátussá lett. – *70 81 84 85 327 336*

[96] „Journal des Débats politiques et littéraires" – francia polgári napilap, 1789-től jelent meg Párizsban különféle címekkel; a júliusi monarchia alatt kormánylap, az orléanista

burzsoázia lapja, az 1848-as forradalomban az ellenforradalmi „rendpárt" lapja, az 1851-es államcsíny után a mérsékelt orléanista ellenzék szócsöve. – *70*

[97] Négyesszövetség – 1840 július 15-én Anglia, Oroszország, Ausztria–Magyarország és Poroszország Londonban megállapodást írt alá, mely szerint támogatni fogja a török szultánt a francia támogatást élvező egyiptomi alkirály, Mehmed Ali ellen. – A 80-as évek elején az egyiptomi nemzeti mozgalom kibontakozása következtében időleges megegyezés jött létre Anglia és Franciaország közt; mindkettő arra törekedett, hogy össz-európai jellegűvé tegye Egyiptom ellen tervezett intervencióját. Az Egyiptommal való 1882 júliusi, Anglia által kiprovokált konfliktus küszöbén azonban a francia ellenzék meghiúsította ezt a tervet. Clemenceau, a radikálisok vezetője, szembefordult mindenféle intervencióval, mert az Németország javára kiélezné az angol–francia ellentéteket. Gambetta, a volt miniszterelnök és utóda, Freycinet, az intervenció mellé állt. 1882 július 29-én azonban a képviselőház elutasította Freycinet-nek azt a javaslatát, hogy legalább a Szuezi-csatorna övezetében indítsanak Angliával közös akciókat. Kormánya ezért lemondott. – *71*

[98] Achille Loria: „La rendita fondiaria e la sua elisione naturale". – *71*

[99] Achille Loria: „La legge di popolazione ed il sistema sociale" és „La teoria del valore negli economisti italiani". – *71*

[100] Franz Mehring, aki azelőtt közeledett a Szociáldemokrata Munkáspárthoz, de a 70-es évek végén eltávolodott tőle, K. Hirsch sugalmazására cikket írt a „Weserzeitung" 1882 július 2-i számába Marx rossz egészségi állapotáról és arra célozgatott, hogy ilyen körülmények közt Marx aligha tudja majd befejezni a „Tőké"-t. Mehring azt állította, hogy a szocialista-törvény (v. ö. 158. jegyz.) hatályba lépése óta Marxnak már semmi köze sincs a német szociáldemokráciához; Marxnak és Engelsnek nincs semmi kapcsolata a „Sozialdemokrat"-tal sem (amelyet Mehring Karl Höchberg bankár lapjának nevezett). Engels erre azt javasolta a „Sozialdemokrat" szerkesztőségének, hogy nevezzék őt nyilvánosan a lap munkatársának (lásd 320. old.). 1882 július 27-én a „Sozialdemokrat" szerkesztősége, „In eigener Sache" c. cikkében élesen szembefordult Mehringgel és Hirschsel (az utóbbit nem nevezve meg). – *71 320 327 347 377*

[101] 1882 augusztusában Jenny Longuet közvetlenül szülés előtt állt; leánya, akit szintén Jennynek neveztek el, szeptember 16-án született. – *73 77 89 341 349*

[102] „Le Temps", 1882 augusztus 6. – *74*

[103] Engels 1882 augusztus 11-től szeptember 8-ig az Anglia keleti partján levő Great Yarmouthban üdült. – *75 330*

[104] 1882 augusztus 2-án a Lissagaray által irányított „La Bataille" c. lap (v. ö. 401. jegyz.) szerkesztőségéből kivált J. Labusquière szerkesztőségi titkár és vele a szerkesztőség négy másik tagja: P. Brousse, S. Deynaud, V. Marouck és L. Mouttet. – *77*

[105] „L'Intransigeant" – francia újság, 1880-tól 1948-ig jelent meg Párizsban; alapítója és főszerkesztője (1910-ig) H. Rochefort volt; a 80-as években radikális republikánus irányzatú. – *77*

[106] 1882 augusztus 23-tól 27-ig Marx és leánya, Laura Lafargue, Lausanne-ban tartózkodott; innen Veveybe mentek. – *78*

[107] Marx előzőleg 1881 július 26-tól augusztus 16-ig és 1882 február 9-től 16-ig volt Argenteuilben. – *78*

[108] Engelsnek Marxhoz írt 1882 augusztus 23-i és Jenny Longuet-hoz írt augusztus 24-i levelét eddig nem sikerült megtalálni. – *80*

[109] 1882 augusztus 2-án César De Paepe belga szocialista, aki akkor az „Europe" című folyóirat munkatársa volt, féltékenységből rálőtt Arthur Duverger-re, a lap szerkesztőségi titkárára, és megsebesítette. A bíróság felmentette De Paepe-ot. – *80*

[110] V. ö. Shakespeare: „Othello", III. felv., 3. szín. – *80*

[111] „The New York Herald" – angol nyelvű amerikai napilap, a republikánus párt lapja, 1835-től 1924-ig jelent meg New Yorkban, majd egyesült a „New York Tribune"-nal („New York Herald Tribune"). – *81*

[112] British Association for the Advancement of Science (A Tudomány Előmozdítására alakult Brit Társulat) – 1831-től működött, ma is fennáll. Évi közgyűléseinek anyagát jelentésekben közzétette. Dr. K. W. Siemensnek, a társulat elnökének az 52. közgyűlésen, 188) augusztus 23-án, Southamptonban mondott beszédét a „Nature" (v. ö. 320. jegyz. augusztus 24-i száma is közölte. – *82 111*

[113] Engels 1848 októberének második felétől 1849 január közepéig és 1849 július 12-től október elejéig élt Svájcban (Genfben, Lausanne-ban, Neuchâtelben, Bernben). Az eddigi kutatások szerint Veveyben (Vaud kanton) 1849 július 24-től kb. augusztus 20-ig tartózkodott. – *82 340*

[114] Marx és leánya, Laura Lafargue, 1882 augusztus 27-től szeptember 25-ig tartózkodott Veveyben (Svájc, Vaud kanton). – *84 332 345 346 374*

[115] 1882 június 11-én Rómában ünnepélyes megemlékezést rendeztek a június 2-án meghalt Garibaldi tiszteletére. – *84*

[116] „Journal de Genève national, politique et littéraire" – francia nyelvű, konzervatív svájci napilap, 1826-tól jelent meg Genfben. – *84*

[117] Az orosz kormány az 1878 június 13-tól július 13-ig tartó berlini nemzetközi kongresszus elé kényszerült terjeszteni felülvizsgálat végett a San Stefano-i békeszerződést. Ezzel a szerződéssel zárult le 1878 március 3-án az oroszok számára győzelmes 1877–78. évi orosz–török háború. A szerződés megerősítette Oroszország balkáni befolyását és éles tiltakozásra késztette Angliát és Ausztria–Magyarországot; az utóbbit hallgatólagosan Németország is támogatta. A berlini kongresszuson Anglia, Németország, Ausztria–Magyarország, Franciaország, Olaszország, Oroszország és Törökország képviselői vettek részt. A berlini békével átmenetileg lezárult a „keleti válság", de nem szűntek meg a nagyhatalmak közti világpolitikai feszültségek. – *86*

[118] A „Journal de Genève" 1882 szeptember 16-án azt jelentette, hogy Bebel Zwickauban meghalt. A „Bataille" és a „Citoyen" már 15-én közölte Bebel halálhírét. Engelshez intézett 1882 október 1-i levelében Bebel így írt ezekről az álhírekről: „Hogy tulajdonképpen ki is röpítette világgá az elpatkolásomról szóló hírt, azt eddig nem tudtam kideríteni; még azt sem tudom, hol bukkant fel először ez a hír. Csak azokból a különböző levelekből láttam, amelyeket betegségem alatt feleségem kapott Lipcsében, hogy a sajtóban mindenféle hírek jelentek meg veszélyes megbetegedésemről. Hogy meg is haltam, azt akkor tudtam meg, amikor már átköltöztem ide [a Lipcse melletti Borsdorfba], mégpedig a párizsi elvtársaknak feleségemhez intézett táviratából, amelyben részvétüket nyilvánítják halálom miatt. Szegény feleségem nagyon megrémült ettől a távirattól; az első

pillanatban azt hitte, Párizsban tobbet tudnak rólam, mint ő, aki elól talán kíméletból eltitkolták a hírt " - *87 89 341 345 346*

[119] „Der Bund. Eidgenossisches Zentralblatt" – svájci német szabadelvu napilap, 1850-tól jelent meg Bernben – *88*

[120] 1882 szeptember 28-tol október elejéig Marx Argenteuilben tartozkodott leányánál, Jenny Longuet-nál és annak családjánál. Ez alatt az idó alatt néhányszor Párizsban is járt *90 112*

[121] 1882 szeptember 28-i leveleben Laura Lafargue azt írta meg Engelsnek, hogy útban Veveyból Franciaországba Marx és ő szeptember 26-án meglátogatták Genfben J. Ph. Beckert. A rossz idő arra kényszerítette őket, hogy már 27-én elhagyják Genfet, az eso ugyanis nagyon veszélyes volt Marx egészségére. A Marx által írt cédulát eddig nem sikerult megtalálni – *90 434*

[122] A francia Munkáspárt saint-étienne-i kongresszusán, amely 1882 szeptember 25-en nyílt meg, a jobbszárnyhoz tartozók (a posszibilisták), akik kulonféle mesterkedésekkel tobbséget szereztek maguknak, dontő támadást intéztek a kollektivisták (guesdeisták, marxisták – v. o. 29 jegyz.) ellen. Guesde-nek és híveinek gyakorlatilag lehetetlenné tették az alapkérdésekról való vitát, s igy ezek kénytelenek voltak elhagyni a kongresszust. A 31 guesdeista kuldott szeptember 26-án Roanne-ban gyult ossze. – A posszibilisták Saint-Étienne-ben elvetették az 1880 novemberében a Le Havre-i kongresszuson elfogadott marxista pártprogramot (v. o 56. jegyz.), s minden keruletet feljogositottak arra, hogy kulon választási programot dolgozzon ki. A pártprogram általános bevezető részének Saint-Étienne-ben elfogadott elvi módosításával – Engels szavai szerint – „ a programot megfosztották proletár osztályjellegétől" (lásd 351. old.). A posszibilisták kongresszusa Guesde-et, Lafargue-ot, Massard-t, Deville-t, Fréjacot és Bazint kizárta a pártból, amelynek nevét is megváltoztatta: Fédération française des travailleurs socialistes révolutionnaires (Szocialista forradalmi munkások francia szovetsége). A marxisták roanne-i kongresszusa (1882 szeptember 26–október 1.) hu maradt az 1880-as programhoz, egységesnek s a párt minden foderációjára es csoportjára kotelezónek nyilvánította azt. Megállapította, hogy az Országos Bizottság (v. o 55. jegyz.) elárulta a párt elveit, ezért megvonta tőle megbízását és tagjait kizárta a pártból. – *92 106 351 371 374 381 389 390*

[123] Marx itt egy angol kozmondásra utal: „When the devil was sick, the devil a monk [a saint] would be; when the devil was well, the devil a monk [a saint] was he." (Mikor beteg volt az ordog, csuhás [szent] akart lenni; mikor meggyógyult az ordog, ordogi egy csuhás [szent] volt.) – *92*

[124] Engels e sorokat levelezőlapra írta. – 1882 október 30-tól 1883 január 12-ig Marx Ventnorban volt, a dél-angliai Wight szigetén – *93 372 373 388*

[125] 1882 augusztusában Antonio Maceo, kubai forradalmár, tábornok és politikus, két társával egyutt megszokott a cádizi bortonből és a gibraltári erődben, angol teruleten keresett politikai menedéket. De kitoloncolták a határra, ahol a spanyolok újra letartóztatták őket. A liberális Gladstone-kormány tagadni próbálta a kiadatásért való felelősségét – *93 96 99*

[126] Lafargue itt említett leveleben feltehetőleg arról van szó, hogy Henri Brissac és Casimir Bouis szerkesztők kiléptek az „Égalité" szerkesztőségéből, s politikai ingadozásai voltak Léon Picard-nak is, aki szintén ebben a szerkesztőségben (előzőleg a „Citoyen"-ében) dolgozott – *94*

[127] Az 1882 októberi olaszországi általános választáson Andrea Costa lett a ravennai választókerület parlamenti képviselője; ő volt az első szocialista képviselő Olaszországban. – 1882 októberében a norvég parlament (Storting) választásán a republikánusok nagy győzelmet arattak. – *94 427*

[128] Az „Égalité" szerkesztősége a párizsi Banque populaire-rel hiteltárgyalásokat folytatott, hogy fedezetet kapjon a lap 4. sorozatának kiadásához; ez a sorozat 1882 október 24-től december végéig, napilapként jelent meg. – *95 99*

[129] Az Engels említette tudósítást a „Standard" 1882 november 6-i száma közölte „Russia and France. Francfort, Sunday Night" felirattal. – „Dinamitosoknak" a múlt század 70–80-as éveiben mindenekelőtt az orosz terroristákat nevezték (lásd 21. köt. 184–186. old.). – *95*

[130] Nyilván az Országos Bizottságnak (v. ö. 55. jegyz.) a saint-étienne-i kongresszuson (v. ö. 122. jegyz.) tartott beszámolójáról van szó, amelyet a „Prolétaire" közölt. Ez a beszámoló csaknem egészében a párt forradalmi erői, Guesde, Lafargue és Tsaik ellen irányult és tendenciózusan kiválasztott részleteket tartalmazott Lafargue-nak Malonhoz írt néhány leveléből. – *95 117*

[131] Marxnak a „Tőke" első kötete harmadik német kiadásának előkészítéséhez szüksége volt az 1877 március 23-i svájci gyári törvényre (Bundesgesetz betreffend die Arbeit in den Fabriken) és az iparszabályzatot módosító 1878 július 17-i német törvényre (Gesetz betreffend die Abänderung der Gewerbeordnung). – *95 100 357 369*

[132] Az 1882. évi müncheni nemzetközi elektrotechnikai kiállításon Marcel Deprez francia fizikus bemutatta az általa elektromos energia átvitelére Miesbach és München között létesített első, kísérleti vonalszakaszt. – *96 421*

[133] Deprez 1881-ben és 1882-ben főleg a „Lumière électrique" c. folyóiratban tette közzé cikkeit. Tanulmányai jelentek meg az „Électricité" c. folyóirat 1881. évi 15. és 16. számában. – *96*

[134] Az angol Alsóház 1882 november 6-i ülésén kifogás merült fel az ellen, hogy Charles Rivers Wilson, aki pénzügyi területen felelős pozíciót tölt be, és lord Sherbrooke a Galveston and Eagle amerikai vasúttársaság meghatalmazottaiként működnek. Ezért mindketten kénytelenek voltak lemondani az utóbbi funkciójukról. – *96 102*

[135] 1882 november elején Dilke államtitkárnak több ízben kellett az angol Alsóházban válaszolnia az egyiptomi angol politikát (v. ö. 95. jegyz.) illető kérdésekre. – *96 99*

[136] Heinrich Oldenburg „Die Grundlage des wissenschaftlichen Sozialismus" c. cikke 1880-ban jelent meg a „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" második kötetében. – „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" – reformista folyóirat, Karl Höchberg (dr. Ludwig Richter álnéven) adta ki 1879 és 1881 között Zürichben. – *97 100*

[137] „The Globe and Traveller" – angol napilap, 1803-ban alapították Londonban; a whig-kormányok idején kormánylap, 1866 óta konzervatív irányzatú. – *98*

[138] Londonban 1215 óta évente november 9-én van a polgármester (a lord mayor) beiktatásának napja; ezen a napon díszes felvonulást tartanak a városban, a Lord Mayors Showt. – *99*

[139] A francia Munkáspárt Országos Bizottsága, amely a roanne-i kongresszus (v. ö. 122. jegyz.) határozata alapján alakult meg Lyonban, az „Égalité" hetenkénti kiadásának 1882 november 5-i számában kiáltványt tett közzé „Parti ouvrier. Conseil national" felirattal. – *99*

[140] Klotűr a parlamenti ügyrendnek az az intézkedése, amely bizonyos feltételekkel lehetővé teszi a vita lezárását. Az angol Alsóház 1882 november 11-én fogadta el az ún. klotűr-törvényt, amely az ellenzék obstrukciós (beszéddel időt húzó) politikája ellen irányult. Ez úgy módosította a házszabályokat, hogy az addigi háromnegyedes szavazattöbbség helyett egyszerű többség is elegendő a vita lezárásának elrendeléséhez. – *99*

[141] „Der Sozialdemokrat" – a német szociáldemokrácia központi lapja a szocialista-törvény (v. ö. 158. jegyz.) idején; 1879 szeptemberétől 1888 szeptemberéig Zürichben, 1888 októberétől 1890 szeptemberéig Londonban jelent meg. Marx és Engels közreműködtek a lapban és nagy befolyásuk volt szerkesztésére. A „Sozialdemokrat"-ot Németországban illegálisan terjesztették. – A „Sozialdemokrat" 1882 november 9-i, 16-i és 30-i számában jelent meg Vollmar „Zur Spaltung der französischen Arbeiterpartei" c. cikksorozata, Bernstein szerkesztőségi megjegyzéseivel. Ezzel Vollmar a „St. Étienne oder Roanne?" c. cikksorozatra válaszolt, amely a lap 1882 október 5-i, 12-i és 26-i számában jelent meg és amelynek befejező része alatt Bernstein álneve állt: Leo. – *100 105 379 390*

[142] „L'Étendard Révolutionnaire. Organe anarchiste hebdomadaire" – francia anarchista hetilap, 1882 július 30-tól október 8-ig jelent meg Lyonban. – *101*

[143] A Nemzetközi Munkásszövetség hágai kongresszusának megbízásából Marx és Engels által, Lafargue közreműködésével 1873-ban franciául írt, „A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetközi Munkásszövetség" c. beszámolóról van szó. – *102*

[144] A francia Munkáspárt 1882 őszi kongresszusa alkalmából (v. ö. 122. jegyz.) Guesde, Lafargue és mások gyűlést tartottak Lyonban, Roanne-ban, Montluçonban, Bézenet-ben, Saint-Chamond-ban és másutt. A francia uralkodó körök ezt ürügyül használták fel arra, hogy hadjáratot indítsanak a párt vezetői ellen. Guesde és Bazin november 14-re idézést kapott E. Piquand vizsgálóbírótól Montluçon város elsőfokú törvényszéke elé; Lafargue-ot 21-re idézték meg (v. ö. 148. jegyz.). Mindhármuk ellen polgárháborúra, gyilkosságra, fosztogatásra és gyújtogatásra való felbujtás volt a vád. Ők az idézésre való megjelenést nyilvánosan megtagadták. Lafargue-ot, aki október 7. óta Párizsban tartózkodott, december 12-én az ottani rendőrség letartóztatta. 1883 április végén Moulins város esküdtszéke hathavi fogházra és pénzbüntetésre ítélte Lafargue-ot, Guesde-et és Dormoyt; a két előbbi 1883 május 21-én a párizsi Saint-Pélagie börtönben megkezdte büntetése kitöltését. – *103 113 118 123 386 389 413 418*

[145] S. Moore itt említett tanulmánya néhány oldalas megjegyzés a differenciálszámítás alapjainak Marx által kidolgozott elméletéről (lásd 20–21. old.). Moore megjegyzésére Marx Engelshez írt 1882 november 22-i levelében válaszolt (lásd 106–107. old.). – *104*

[146] Engelsnek írt 1882 november 17-i levelében E. Bernstein közölte a legfontosabb államosított poroszországi vasutak részvényeinek tőzsdei árfolyamait s válaszolt Engels november 2–3-i és 4-i levelére. – *104 106*

[147] 1879 októberében ülésezett Marseille-ben a harmadik franciaországi szocialista munkáskongresszus, egyben a francia Munkáspárt első kongresszusa. Heves politikai viták eredményeképpen végül a Guesde köré tömörült marxista elemek győztek. A kongresszus határozatot hozott a francia Munkáspárt (Fédération de parti des travailleurs socialistes

en France) megalapításáról. A marseille-i kongresszus határozata a társadalom teljes átalakítását, a föld, a termelési eszközök és a legfontosabb nyersanyagok államosítását követelte. – *105 106 110 379*

[148] Montluçon város vizsgálóbírájához, E. Piquand-hoz intézett nyílt levelében, amelyet az „Égalité" 1882 november 18-i száma közölt, „L'affaire de Montluçon" címmel, Lafargue megtagadta, hogy eleget tegyen az idézésnek, és november 21-én megjelenjen a törvényszék előtt (v. ö. 144. jegyz.). – *105*

[149] A posszibilisták pártja, a Fédération française des travailleurs socialistes révolutionnaires (v. ö. 122. jegyz.). – *106*

[150] „The Contemporary Review" – liberális irányzatú angol havi folyóirat, 1866 óta jelenik meg Londonban. – E lap 1882 októberi száma közölte Sheldon Amos bírálatát J. S. Keaynek 1882-ben Londonban II. kiadásban megjelent „Spoiling the Egyptians" c. füzetéről. A „»Spoiling the Egyptians«: Revised Version" c. bírálatra Keay „»Spoiling the Egyptians«. A Rejoinder" c. cikkével válaszolt, amely a lap novemberi számában jelent meg. – *107*

[151] Engels itt Plutarkhosz „Marius élete" c. művét Julius Caesar „Commentarii de bello Gallico" és Tacitus „Germania" c. művével hasonlítja össze. A Plutarkhosz-idézet az Engels által említett gyűjtemény I. kötete I. félkötetének 61. old.-án található. – *108*

[152] Caesar: „Commentarii de bello Gallico", IV. könyv 1. fej. – *109*

[153] Párizs Batignolles negyedében egy gyűlésen a guesdeisták azzal vádolták Henry Maret radikális képviselőt, hogy egy gáztársaság megvesztegette. Megerősítette ezt az anarchista Crié, a „Bataille" c. lap munkatársa is. A szintén anarchista Godard védeni igyekezett Maret-t, de nem tudta megcáfolni a vádakat, hanem párbajra hívta ki Criét, s verekedést provokált ki a „Citoyen" c. lap guesdeista munkatársaival. Úgy látszik, hogy Bernstein Engelsnek írt egyik, eddig még meg nem talált levelében helytelenül ítélte meg a guesdeistáknak a Godard-ügyben tanúsított magatartását. – *110 365 382*

[154] A szindikátusi kamarák (chambres syndicales) eredetileg a XIX. században hivatalos munkáltatói érdekvédelmi szövetségek voltak Franciaországban (az első, az ácsmestereké, 1808-ban alakult meg). 1848-tól munkások szakmai szervezeteit is nevezték így, s voltak vegyes, munkáltatói-dolgozói szindikátusi kamarák is. – *110 112 380*

[155] Engels itt „A természet dialektikája" kéziratára utal, főleg „A mozgás mértéke. – Munka" c. fejezetre. – A „Természet dialektikája" (lásd 20. köt.) Engels egyik fő műve, évekig folytatott természettudományos vizsgálódásainak eredménye. 1873-tól 1876-ig Engels főképpen az összegyűjtött anyag tanulmányozásával foglalkozott; ekkor megírta a töredékek nagy részét és a bevezetést. 1878-tól 1883-ig, Marx haláláig, kidolgozta a könyv tervét és megírta csaknem valamennyi fejezetét. Marx halála után abbahagyta ezt a munkáját, hogy kiadásra előkészítse a „Tőke" második és harmadik kötetét; ezért „A természet dialektikája" befejezetlen maradt. – *110 118 357 360*

[156] P. Lafargue „Le Ministère enchanté" c. cikke az „Égalité" 1882 november 24-i számában jelent meg. – *112 386*

[157] 1882 november 14-én A. Bebel a lipcsei fogházból (v. ö. 491. jegyz.) válaszolt Engels október 28-i levelére (lásd 359–361. old.). Levelében azt írta, csak két olyan eseményt tud elképzelni, amely megindítja a forradalmat és megbuktatja a szocialista-törvényt: „Vagy

hamarosan ismét egy kereskedelmi és ipari válság szakad a nyakunkba ... vagy egy európai háború tör ki, amelynek egyik hatása aztán kétségtelenül az európai forradalom. Valami harmadikat nem tudok fölfedezni." De háború kitörését belátható időn belül valószínűtlennek tartotta, mert minden európai kormány tudja, milyen következményekkel járna ez és fél tőlük. – *113 115 359 392*

[158] A kivételes törvényt vagy szocialista-törvényt (Törvény a szociáldemokrácia közveszélyes törekvései ellen) Bismarck 1878 októberében fogadtatta el a Reichstaggal. Ürügyül az I. Vilmos ellen 1878 májusában és júniusában elkövetett két merénylet szolgált (v. ö. 41. jegyz.), noha a szociáldemokráciának ezekhez semmi köze nem volt. A kivételes törvény alapján feloszlatták a párt összes szervezeteit és a szocialista célokat követő szakszervezeteket, újságokat és gyűléseket. Bizonyos városokban és kerületekben meghirdették az ún. kis ostromállapotot, s ezzel a rendőrségnek lehetővé tették, hogy szociáldemokrata munkásokat és funkcionáriusokat önkényesen kiutasítson. A Szocialista Munkáspárt megszervezte az illegális harcot a kivételes törvény ellen. Marx és Engels segítségével kidolgozta forradalmi stratégiáját és taktikáját; leküzdötte sorain belül a jobboldali opportunizmust és az anarchisták csoportját, összekapcsolta a harc legális és illegális formáit, s így megállta a próbát: a szocialista-törvény időszakában marxista tömegpárttá fejlődött; az 1890 februári választáson Németország legerősebb pártjává lett. A Reichstag 1890 januárjában a tömegek nyomására elutasította a törvény érvényének meghosszabbítását, úgyhogy az 1890 szeptember 30-án lejárt. – Engels több cikket írt a szocialista-törvényről; v. ö. pl. 19. köt. 145–146., 315–317., 22. köt. 1–8., 68–71. old. – *113 118 200 219 221 251 264 311 313 392 401 420*

[159] A kör yv névtelenül jelent meg; szerzői J. Potocki, H. Kołłątaj és F. K. Dmochowski voltak, német fordítója S. G. Linde. – *113*

[160] Crystal Palace (Kristálypalota) – nagy kiállítási csarnok Londonban; az 1851-es világkiállításra épült, J. Paxton tervei szerint. – *114*

[161] „La Plebe" – olasz lap, 1868-tól 1875-ig Lodiban, 1875-től 1883-ig Milánóban jelent meg Enrico Bignami szerkesztésében. Eleinte a polgári republikánusok balszárnyának, 1871–73-ban az Internacionálé olaszországi szekcióinak orgánuma; a Főtanács irányvonalát támogatta, Engelsnek több cikkét közölte. – A lapban 1882 október 8-án, Romeo Candelari „La critica dell' economia radicale moderna" c. cikkével, vita kezdődött Marx értékelméletéről. Candelari további vitacikkeket is írt e lapba, így az október 15-i számba a „De Laveleye e Rodbertus" címűt, amelyben Laveleye-nek a marxi értékelméletről szóló kijelentéseit idézi, valamint a lap október 22-i, 29-i, november 5-i és 12-i számába is. Malon írását a november 12-i, „Ancora sulla teoria del valore secondo Marx" c. cikkében idézi. November 5-én közölte továbbá a szerkesztőség Cafiero beküldött levelét is, „Polemica" címmel. – *115*

[162] George Shipton 1882 végén az angol trade-unionok egy küldöttségét vezette Franciaországba; útjukról beszámolt a „Prolétaire". A küldöttség útjának az volt a célja, hogy népszerűsítsék a La Manche-csatorna alatt építendő alagút gondolatát (lásd 369. old.). A küldöttség párizsi látogatásával kezdődött meg a francia posszibilista párt szoros kapcsolata a liberális angol trade-unionokkal. – *116 117 369*

[163] H. H. Bancroft: „The Native Races of the Pacific States of North America", 1. köt. – *117*

[164] Azokról az alaszkai területekről van szó, amelyeket a cári kormány az 1867 március 30-i szerződésben 7 millió dollárért eladott az USA-nak. – Thlinkitek (más néven: koljusok vagy kolusok) – délkelet-alaszkai indián törzscsoport. – *117*

[165] Az irokéz indiánok nemzetségi szervezetéből indul ki L. H. Morgan „Ancient Society" (London 1877) c. könyve, amelyet Marx részletesen kivonatolt (v. ö. „Arhiv Marksa i Engelsza", IX. köt. 1–192. old.). – *117*

[166] G. L. von Maurernak a középkori Németország falusi és városi szervezetéről szóló művei a következők: „Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt", „Geschichte der Markenverfassung in Deutschland", „Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland", I–IV., „Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland", I–II., „Geschichte der Städteverfassung in Deutschland", I–IV. – *118 120 390 393 427*

[167] Engels „A Mark" c. írása „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" német kiadásának függelékeként jelent meg. Bernstein azt kérte 1882 július 7-i levelében Engelstől, hogy az utóbbi mű első német kiadásához (v. ö. 458. jegyz.) írjon egy rövid zárszót a Bismarck-féle „államszocializmusról". Engels 1882 szeptemberében elkészítette e kiadás szövegét és előszót írt hozzá, majd függelékként hozzáfűzte „A Mark"-ot, hogy bemutassa a földmagántulajdon eredetének és fejlődésének történetét. „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" német kiadása, amelyet 1882 végén nyomtak ki, 1883 elején jelent meg Zürichben. – *118 120 122 124 125 343 353 362 364 374 382 390 393 403 404 427*

[168] Az angol himnusz kezdősora: „Isten, védd meg a királynőt!" (ha férfi az uralkodó – „the King!", „a királyt!"). – *118*

[169] Ezeket a sorokat Engels kiegészítésül írta Laura Lafargue 1882 december 12-i levelére, amelyet Marxhoz továbbított. Laura közölte, hogy a párizsi rendőrség éppen akkor letartóztatta Paul Lafargue-ot, s Montluçonba fogják szállítani, hogy ott ítélkezzenek fölötte (v. ö. 144. jegyz.). – *119*

[170] V. ö. G. L. von Maurer: „Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland". – *122*

[171] N. Kindlinger: „Geschichte der deutschen Hörigkeit insbesondere der sogenannten Leibeigenschaft". – *122*

[172] A. Meitzen: „Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates". – *122*

[173] G. Hanssen: „Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogtümern Schleswig und Holstein". – *122*

[174] A harmincéves háború (1618–48) a Habsburgok és a katolikus reakció elleni csehországi felkeléssel kezdődött és hamarosan európai méretű háborúvá nőtt egyfelől a katolikus feudálisok: a pápa, a spanyol és osztrák Habsburgok és a németországi katolikus fejedelmek, másfelől a protestáns országok: Csehország, Dánia, Svédország, a protestáns német fejedelemségek, valamint Hollandia között; az utóbbi tábort támogatta a francia királyság is. A háború fő hadszíntere Németország volt, melyet végigpusztítottak, kiraboltak; a háború végén kötött vesztfáliai béke (1648) évszázadokra megerősítette Németország politikai szétforgácsoltságát. – *122 420*

[175] Sachsenspiegel (Szászság tüköre) – középkori német törvénykönyv, amely a helyi, szász szokásjogot rögzítette. – *122*

[176] J. Ph. Becker 1882 december 13-án Genfből a következő szövegű levelezőlapot küldte Engelsnek: „Derék cimborám! Amikor augusztus elején mint jóságos gondviselésem, az 5 font test- és lélekerősítőt elküldted nekem (lásd 325. old.), még további üdvösségem céljából megígérted nekem levelem mielőbbi, mélyebbre hatoló megválaszolását, amellyel még ma is adósom vagy. Így hát engem hálával adósoddá tettél, magadat pedig válasszal adósommá tetted. De nem panaszkodhatom emiatt, mert »Szerecsenünknek« és legidősebb leányának látogatása kimondhatatlan örömet szerzett nekem. Komoly dologról persze alig beszéltünk, hanem csak derűs jókedvvel együtt iddogáltunk, s ez hosszú időre szíverősítő öntözés lesz számomra. Leányának lénye rendkívüli módon tetszett nekem; az érintkezésben csupa szépséges elfogódatlanság ő, egyaránt távol a bizalmaskodástól és a szégyenlősségtől. Mindketten azzal a reménnyel töltöttek el, hogy Marx ezt a telet valószínűleg Montreux-ben, a Genfi-tó felső részén tölti; azóta azonban semmit sem hallottam. Hol van ő most? Sürgősen kérlek arra is, hogy küldd el leánya párizsi címét, mert valami megbeszélt ügyben írnom kell neki. És *h o g y a n* van Marx? Az én utam már mindig és természetszerűen csak lefelé halad, s nincs meg az a vigaszom, mint Eulenspiegelnek, hogy megy majd egyszer megint fölfelé is. Szívből üdvözöl a te Joh. Philipped." – *123 388*

[177] Sz. Podolinszkij „Il socialismo e l'unità delle forze fisiche" c. cikkét 1881-ben a „Plebe" folyóirat közölte. – „La Plebe. Rivista socialista" – olasz szocialista havi folyóirat, 1881-től 1882-ig jelent meg Milánóban E. Bignami szerkesztésében. – 1883-ban Podolinszkij cikkét a „Neue Zeit" is közölte (Jg. 1., 413–424. és 449–459. old.), „Menschliche Arbeit und Einheit der Kraft" (Emberi munka és az erő egysége) címmel. – *125*

[178] 1882 december 21-én Laura Lafargue közölte Engelsszel, hogy Jenny Longuet aggasztó egészségi állapotban van (v. ö. 514. jegyz.). – *128 395*

[179] W. Weitling követői egyenlősítő kommunizmust hirdettek, mely célkitűzésében forradalmi volt, de ideológiáját és utópikus tartalmát tekintve még nem szakított a polgári gondolkozásmóddal. Weitlingnek a XIX. század 40-es éveiben igen sok híve volt a német kézművesek, különösen a Párizsban élő szabók között. A 40-es évek elején, a tudományos kommunizmus fellépéséig a weitlingi kommunizmus haladó szerepet töltött be. Minthogy azonban tagadták a proletariátus aktív politikai harcának szükségességét és összeesküvő, szektás harci módszereket kezdtek alkalmazni, Weitling követői idővel gátolták a német munkások osztálytudatának fejlődését. A weitlingi tan fokozatosan keresztény-vallásos színezetet öltött. A weitlingiánusok, akik bizalmatlanul álltak szemben a „tudósokkal", azaz a forradalmi értelmiséggel, gyakorlati tevékenységüket egyre inkább a Fourier követőitől átvett kommuna-tervekre, kollektív étkezők szervezésére és más apró-cseprő kísérletekre korlátozták. 1846-ban Marx, Engels és híveik szakítottak Weitlinggel. 1846–47-es párizsi tartózkodása idején Engels szívós meggyőző munkát folytatott a német munkások között, kifejtette a weitlingi elképzelések téves voltát és rendszeres vitákban bizonyította, hogy csak a tudományos kommunizmus fejezi ki a proletariátus igazi osztályérdekeit. – *129*

[180] A. Thierry: „Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands, et de ses suites jusqu'à nos jours, en Angleterre, en Écosse, en Irlande et sur le continent". – *129*

[181] 1883 január 6-i levelében Paul Lafargue tájékoztatta Engelst Jenny Longuet egészségi állapotáról és Laura fáradozásairól, hogy Jenny helyzetén javítson (v. ö. 178. jegyz.). – *130 132*

[182] Bebel 1883 január 6-án Ergelshez írt levelében megindokolta, miért véli úgy, hogy a német gazdaság válság előtt áll (v. ö. 157. jegyz.). – *130*

[183] 1882 december 14-i levelében az USA-ba emigrált Hepner ismét arra kérte Engelst, hogy kiadványsorozata számára küldjön neki új előszót „A Kommunista Párt kiáltványá"-hoz (v. ö. 93. jegyz.). – *130*

[184] „A Kommunista Párt kiáltványá"-nak lipcsei kiadása 1872-ben jelent meg; Marx és Engels ehhez írt előszavát lásd 18. köt. 86–87. old. – *130*

[185] A „Deutsche-Brüsseler Zeitung" 1847 március 28-i számában cikk jelent meg a gabona üzérkedésről; e cikket nyilván Ferdinand Wolff írta, akinek fivére gabonakereskedő volt – *132*

[186] A „Kiáltvány" második orosz kiadása (v. ö. 360. jegyz.) 1882-ben jelent meg Genfben; Marx és Engels külön előszót írt hozzá. – *132*

[187] A „Tőke" első kötetének második német kiadásáról van szó, amely 1872-ben jelent meg Hamburgban, Otto Meissner kiadásában. – *132 398*

[188] „The Eastern Post" – angol munkáshetilap, 1868-tól 1873-ig jelent meg Londonban; 1871 februárjától 1872 júniusáig az Internacionálé Főtanácsának lapja. – A lap 1871 dec. 23-i száma közölte Marx „Az »Eastern Post« szerkesztőjének" c. nyilatkozatát (lásd 17. köt. 441. old. és 398. jegyz.). Ugyanez a szám beszámolót is közölt a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának 1871 dec. 19-i üléséről, amelyen Marx leleplezte Charles Bradlaugh-t. – *137*

[189] „La Liberté" – francia estilap, 1865-től 1944-ig jelent meg Párizsban, a nagyburzsoázia orgánuma. – „Le Soir" – francia polgári napilap, 1867-től jelent meg Párizsban, Thiers politikáját támogatta. – *137*

[190] Sedannál 1870 szeptember 1–2-án zajlott le a német–francia háború döntő csatája, amely a reguláris francia csapatok szétverésével végződött (v. ö. 17. köt. 70–76. old.). Ez meggyorsította a második császárság összeomlását és szeptember 4-én a francia köztársaság kikiáltására vezetett. – *138*

[191] 1874 januárjában Gladstone feloszlatta a parlamentet és igen rövid határidőre új választást írt ki, arra számítva, hogy szilárd alsóházi többségre tesz szert. A választásokon azonban a konzervatívok jutottak jelentős többséghez; ezért Gladstone február 17-én bejelentette kormánya lemondását, és február 21-én konzervatív kormány alakult, élén Disraelivel. (V. ö. 18. köt. 467–472. old.). – Bradlaugh, aki az ellenzékhez tartozott és „Iconoclast" (Képromboló) álnéven írt a sajtóba, azt remélte 1874-ben, hogy beválasztják az Alsóházba. – Az angol Alsóház 1547 óta a Westminster-palota St. Stephens-kápolnájában tartotta üléseit. – *138*

[192] Feltehető, hogy Marx ezt a levelet George Rivers londoni könyvkereskedőhöz intézte. – *141*

[193] Marx nyilván A. Redgrave „The Factory & Workshop Act, 1878" c. könyvére gondolt. – *141*

[194] 1880 december 4-i levelében Kautsky arra kérte Engelst, hogy mondjon bírálatot „Der Einfluss der Volsvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft" c. könyvéről, amelyet Bernstein útján, 1880 decemberében küldött el neki. Közölte Engelsszel, hogy néhány

hónapra Londonba szándékszik menni, hogy személyesen megismerkedhessék Marxszal és Engelsszel. 1881 márciusában utazott oda, s tobbszor találkozott Engelsszel – *142*

[195] Engels itt az „Anti-Duhring" első (1878-as, lipcsei) konyv formában megjelent kiadására utal (lásd 20 kot. 205–207 old.). – *142*

[196] Katedraszocialisták – a XIX. sz. 70-es éveiben keletkezett német politikai gazdaságtani irányzat. Képviselői – Lujo Brentano, Gustav Schmoller, Adolph Wagner, Karl Buchner, Werner Sombart stb. – a polgári reformizmus álláspontjáról harcoltak a marxizmus ellen, az államot osztályok folotti intézménynek tekintettek, amely alkalmas az ellenséges osztályok összebékítésére és a tőkések sérelme nélkul „szocializmus" bevezetésére (betegség és baleset elleni biztosító pénztárak szervezése és gyári torvényhozás útján) – *142 149 393*

[197] 1882-ig A. E. F. Schafflének a kovetkező fontosabb muvei jelentek meg: „Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirtschaft" (Az emberi gazdaság társadalmi rendszere), „Kapitalismus und Sozialismus" (Kapitalizmus és szocializmus), „Bau und Leben des sozialen Korpers" (A társadalom testének építménye és élete), „Enzyklopadie der Staatslehre" (Az államtudomány enciklopédiája), „Grundsatze der Steuerpolitik" (Az adópolitika alapelvei), „Der Korporative Hilfskassenzwang" (A szovetkezeti segélypénztarak kényszere), s legelterjedtebb munkája: „Die Quintessenz des Sozialismus" (ez utóbbi 1891-ig 13 kiadásban jelent meg). – *142 159*

[198] Konyvében (169. old.) Kautsky Leonhard Eulernak arra a számítására utalt, amely szerint, elméletileg, a lakosság létszáma alig tobb mint 12 év alatt megkétszerezódhetik. Engels kamatoskamat-számításában figyelembe veendó, hogy akkor 60 krajcár volt 1 forint. – *143*

[199] Engels itt „A nemzetgazdaság birálatának vázlata" c. írását idézi (lásd 1. kot. 518 old.) – *143*

[200] Johann Most, aki előbb az osztrák, majd a német szocialista mozgalom balszárnyan állt, a szocialista-torvény idején félanarchista pozícióból bírálta a német Szociáldemokrata Munkáspártot. – *144 157 246 317*

[201] „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie" – német napilap, 1848 június 1-től 1849 május 19-ig jelent meg Kolnben. Főszerkesztője Marx volt. Vezércikkeit rendszerint Marx vagy Engels írta; a munkatársak kozé tartozott még Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Dronke, Heinrich Burgers, majd Ferdinand Freiligrath. Elszánt és kovetkezetes magatartása, harcos internacionalizmusa és politikai leleplező cikkei miatt a feudális-monarchista és a polgári liberális sajtó ellenséges hajszát folytatott ellene és a porosz kormány is uldozte. Mikor 1848 szeptember 26-án ostromállapotot rendeltek el Kolnben, a lapnak is szunetelnie kellett es csak október 12-én jelenhetett meg ujra (v. o. 5. kot. 398–399 old.). Az ellenforradalmi fordulat után a Marx és a tobbi szerkesztó ellen indított hatósági eljárások kényszerítették a szerkesztőséget a lap beszuntetésére – *144*

[202] 1881 augusztus 11-i számában a „Sozialdemokrat" kozolte Weerth e versét, az Engels javasolta címmel – *144*

[203] A „Du sollst nicht stehlen" (Ne lopj) c. cikk a „Sozialdemokrat" 1881 januar 30-i számában jelent meg, mint a bevezetőjéből kitunik: „Die zehn Gebote" c. sorozat első részeként. A sorozat célja „a tíz parancsolatnak az életből vett példákkal való tuzetesebb meg-

magyarázása" és ezzel a kapitalista rend erkolcsének leleplezése volt. A sorozat második része a lap február 13-i számában jelent meg; ez a kilencedik és a tizedik parancsolatot tárgyalta (v. ö. a 239 jegyz. is). – A XVI. Lajos kivegzésének évfordulójára írt „Ein Gedenktag" c. cikk a „Sozialdemokrat" 1881 január 23-i számában jelent meg; Bernstein írta és „Leo" névvel szignálta – *144*

[204] E levél borítékán Eleanor Marx keze írásával a kovetkező címzés áll francia nyelven: „Ny. Danyielszon, Esq., Kolcsonos Hitelugyletek Társasága, a Kazanyi-hídnál, Lesznyikov-ház, *Szentpétervár*, Oroszország." – *145*

[205] 1880 augusztusától szeptemberéig Marx Ramsgate-ban udult felesegevel, leányaival es vejeivel – *145*

[206] Kékkonyveknek (Blue Books) nevezték kek borítolapjukról az angol parlamenti és a kulugyminisztériumi diplomáciai dokumentumkiadványokat. Itt Marx ezek analógiájára kékkonyvnek nevezi más országok hivatalos dokumentumkiadványait is – *145*

[207] 1880 október 29-i marseille-i beszédében a polgári radikális Clemenceau, hogy novelje befolyását a munkások korében, olyan programot hirdetett, amely demokratikus és szociális reformokat is tartalmazott; igy a kozvetett adóknak progresszív jovedelem- és orokosodési adóval való helyettesítését, a munkakonyv megszuntetését, a munkásoknak az uzemi rend szabályozásában való részvételét, a munkáspénztáraknak maguk a munkások által valo igazgatását, bizonyos korhatáron alul a gyermekmunka eltiltását, a munkanap rovidítését stb Bizonyos pontokat a francia Munkáspárt minimális programjából (lásd 56. jegyz.) vett át. – *145*

[208] Paul Lafargue „Dvizsenyije pozemelnoj szobsztvennosztyi vo Franciji". A cikk az „Usztoji" (Pillérek) c. havi folyóirat 1882 március–áprilisi és júniusi számában jelent meg. – *145*

[209] „Otyecsesztvennije Zapiszki" – orosz irodalmi és politikai folyoirat, 1820-tól 1884-ig jelent meg Pétervárott; szerkesztésében részt vettek Belinszkij, Herzen, Ogarjov, később pedig (1868-tól) Nyekraszov és Szaltikov-Scsedrin; ebben az időben a folyóirat maga kore csoportosította a forradalmi demokratikus értelmiséget. Nyekraszov halála (1877) után a lap a narodnyikok szócsove lett. – „Szlovo" – orosz irodalmi és népszerű-tudományos havi folyóirat, liberális irányzatú, 1878-tól 1881 áprilisáig jelent meg Pétervárott. – *145*

[210] Danyielszon „Ocserki nasevo poreformennovo obscsesztvennovo hozjajsztva" c cikke Nyikolaj-on aláírással 1880 októberében jelent meg a „Szlovó"-ban. – *146*

[211] A „Szlovo" szerkesztősége Danyielszon cikkéhez ezt a megjegyzést fuzte: „Minthogy a tisztelt szerzónek egypár végkovetkeztetésével nem értunk egyet, folyóiratunk egyik kovetkező számában vissza akarunk térni e cikk tárgyára." Kovetkező számaiban azonban nem említette tobbé Danyielszon cikkét – *146*

[212] Lásd 34 kot 459–460 old – *147*

[213] „The Statist" – gazdasági és politikai kérdésekkel foglalkozó konzervatív angol hetilap, 1878 óta jelent meg Londonban. – *147*

[214] E. R. Lankester „Degeneration. A chapter in darwinism" c konyve 1883-ban jelent meg orosz forditásban Pétervárott. – *148*

[215] J. E. Janszon: „Szravnyityelnaja sztatyisztyika Rossziji i zapadnojevropejszkih goszudarsztv". – *148*

[216] F. D. Nieuwenhuis 1881-ben megjelentette „Karl Marx. Kapitaal en Arbeid" c. munkáját, amelyben holland nyelven röviden és népszerűen összefoglalta a „Tőke" első kötetének tartalmát. Művének második kiadása 1889-ben jelent meg. – *149*

[217] Nieuwenhuis a következő ajánlást nyomatta könyve elejére: „Karl Marxnak, a merész gondolkodónak, a proletariátus jogai nemes harcosának ajánlja ezt a művet, tisztelettel teljes nagyrabecsülése jeleként, a szerző." – *149*

[218] „Mannen van beteekenis in onze dagen" – könyvsorozat, 1870 és 1882 között jelent meg Haarlemben; ennek 10. kötete N. C. Balsem szerkesztésében, A. Kerdijk Marx-életrajzát tartalmazta. – *149*

[219] „Der Volksstaat" – a Szociáldemokrata Munkáspárt (az ún. eisenachi párt) lapja, 1869-től 1876-ig jelent meg Lipcsében (eleinte kétszer, 1873 júliusától háromszor hetenként). A lap a német munkásmozgalom forradalmi irányzatának nézeteit tükrözte. A rendőrség és a kormány folytonosan üldözte a lapot, így a szerkesztőség összetétele a szerkesztők letartóztatása miatt gyakran változott; az általános vezetést azonban Liebknecht tartotta kezében. A lap jellegére Bebelnek is nagy befolyása volt, ő vezette a „Volksstaat" kiadóvállalatát. Marx és Engels a lapnak megalapítása óta munkatársai voltak. – *149*

[220] „Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage" – a német nagyiparosok és katedraszocialisták (v. ö. 196. jegyz.) lapja, 1871-től 1876-ig jelent meg Berlinben. – A lap 1872 március 7-i számában „Wie Karl Marx zitiert" címmel névtelen cikk jelent meg, amelyet – mint később kiderült – L. Brentano írt. Brentano azzal vádolta Marxot, hogy meghamisítja az általa felhasznált anyagokat. Cikkére Marx a „Volksstaat" 1872 június 1-i számában válaszolt; erre a „Concordia" Brentanónak egy második névtelen cikkét is közölte, amelyre Marx ismét válaszolt a „Volksstaat"-ban, augusztus 7-én. – Marx halála után S. Taylor, angol polgári közgazdász folytatta ezt a rágalomhadjáratot. Neki Engels adta meg a választ 1890-ben, a „Tőke" negyedik német kiadásának előszavában (lásd 23. köt. 33–37. old.) és 1891-ben, a „Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben" c. füzetében (lásd 22. köt. 83–174. old.). Ez az utóbbi Brentano cikkeit és Marxnak a „Volksstaat" szerkesztőségéhez intézett két levelét is tartalmazza függelékében. – *149*

[221] 1881 január 6-i levelében Nieuwenhuis feleletet kért Marxtól arra a kérdésre, hogy a szocialistáknak hatalomra jutásuk esetén milyen azonnali politikai és gazdasági intézkedéseket kell tenniök törvényhozásilag, hogy biztosítsák a szocializmus győzelmét. Közölte, hogy a holland szociáldemokraták Zürichben, a közelgő szocialista világkongreseszuson vitára akarják bocsátani ezt a kérdést. A kongresszus azután nem tartotta célszerűnek ennek megvitatását. – A belga szocialisták kezdeményezésére összehívott szocialista világkongresszus 1881 október 2-től 4-ig ülésezett a svájci Churban; Zürichben való megtartását ugyanis az ottani kantontanács nem engedélyezte. A kongresszus, amelyen 12 ország képviseltette magát, a szocialista erők nemzetközi összefogásának kérdését tárgyalta és arra a megállapításra jutott, hogy ennek még nem jött el az ideje, s úgy határozott, hogy a legközelebbi nemzetközi kongresszust Párizsban tartják. – *150*

[222] Albert Regnard Írország történetével foglalkozó írásaival kapcsolatban Marx leányához, Jenny Longuet-hoz fordult, akit a „Marseillaise"-ben 1870-ben megjelent cikkei (lásd 16. köt. 534–552. old.) alapján az ír kérdés szakértőjének tekintett. – *152*

[223] Skót covenanterek – a National Covenant hívei. Ez az 1581-ben megalakult és 1638-ban, az I. Károly abszolutista uralma elleni eredményes 1637. évi felkelés után megújult szövetség a presbiteriánus (kálvinista) vallás védelmének jelszavával Skócia nemzeti függet-

lenségéért, az abszolutizmus skót földön való bevezetésének kísérlete ellen harcolt. A skót covenanterek I. Károly elleni háborúja vezetett az angol polgári forradalom kitörésére. – *152*

[221] J. P. Prendergast: „The Cromwellian settlement of Ireland", 7. old. – *152*

[225] Vendée – tartomány Nyugat-Franciaországban, ahol a forradalom alatt, 1793 tavaszán, a nemesség vezetésével ellenforradalmi felkelés tört ki, amely a gazdaságilag elmaradt terület parasztságára támaszkodott. A felkelést 1795-ben leverték, de 1799-ben és később még néhány felkelési kísérlet történt a Vendée-ban. A Vendée az ellenforradalmi megmozdulások szimbólumává vált. – *153*

[226] Adventurereknek (kalandoroknak, szerencsevadászoknak) eredetileg a Merchant Adventurers of England nevű kereskedelmi társulat (1390) tagjait nevezték, később, a XVI–XVII. században a spekulációval és tengerentúli vállalkozásokkal foglalkozó nagykereskedőket és pénzembereket. – *153*

[227] Nemzeti Konvent (Convention nationale) – a francia forradalom idején (1792 szeptember 20-tól 1795 október 26-ig) Franciaország legfőbb népképviseleti testülete. – *153*

[228] Hosszú Parlament – az angol polgári forradalom idején 13 évig (1640–53) újjáválasztás nélkül ülésező parlament. Cromwell 1653-ban szétkergette. (V. ö. még 5. köt. 376. és 6. köt. 10. jegyz.) – *153*

[229] Penal Laws (Penal Code) – büntető törvények, amelyeket az angol gyarmatosítók a XVII. század vége óta, de különösen a XVIII. század első felében hoztak azzal az ürüggyel, hogy a katolikus összeesküvések ellen, az anglikán vallás ellenségei ellen járnak el. E törvények a többségükben katolikus íreket lényegében minden politikai és állampolgári joguktól megfosztották; korlátozták az örökösödési jogot, a vagyonszerzés és átruházás jogát, és kis vétségeket vagyonelkobzással toroltak meg. Ezekkel a törvényekkel kisajátították azokat az íreket, akiknek még volt birtokuk. A büntető törvények szigorú bérleti feltételeket állapítottak meg a katolikus parasztokra vonatkozólag, és hozzájárultak ahhoz, hogy az angol földesurak és közvetítő bérlők rabszolgáivá váljanak. Az ír hagyományok eltüntetésére betiltották az ír iskolákat, szigorú büntetésekkel sújtották a tanítókat, katolikus papokat stb. A büntető törvények nagy részét csak az írországi nemzeti felszabadító harc hatására, a XVIII. század végén hatálytalanították. – *153*

[230] Maynooth ír város 1795-ben alapított katolikus kollégiuma az ír államegyház megszüntetéséig (1869-ig) évente kb. 30 000 £ állami hozzájárulásban részesült. A Pitt-kormánynak az volt a célja ennek a kollégiumnak a létesítésével, hogy megnyerje magának a katolikus papságot és az ír burzsoázia felső rétegét, s ezzel megossza az ír nemzeti felszabadító mozgalmat. 1845-ben az angol parlament anyagi támogatást szavazott meg a maynoothi kollégium új épületére és annak fenntartására. – *154*

[231] Az angol–ír unió, amelyet az 1798-as ír felkelés leverése után kényszerített Írországra az angol kormány, 1801 január 1-én lépett életbe, Írország autonómiájának utolsó maradványait is felszámolta, feloszlatta az ír parlamentet. A XIX. század húszas éveitől kezdve az unió megszüntetésének (Repeal of Union) követelése a legnépszerűbb követelés lett Írországban. – *154 315*

[232] Korhadt választókerületek (rotten boroughs) – így nevezték Angliában a XVIII. és XIX. században azokat az elnéptelenedett községeket, amelyeknek évszázados kiváltságok alapján joguk volt a parlamenti képviseletre. Ezeknek a választókerületeknek a képviselőit

voltaképpen a földesurak nevezték ki, akiktől a helyi lakosság függött. Az 1832., 1867. és 1884. évi reformok megszüntették ezeket a választókerületeket. – *154*

[233] Arról az iskolarendszerről van szó, amelyet 1831-ben Stanley (lord Derby), az akkori írországi miniszter vezetett be Írországban. Katolikusok és protestánsok számára egységes iskolákat állítottak fel, csak a vallásoktatás volt megosztott. – *154*

[234] A fotokópiában meglevő kézirat itt megszakad. – *154 400 414*

[235] Vera Zaszulics a maga és néhány társa – a Munka Felszabadítása csoport későbbi tagjai – nevében 1881 február 16-i levelében arra kérte Marxot, hogy fejtse ki nézeteit Oroszország fejlődésének történelmi perspektíváiról és különösen az orosz földközösség sorsáról. Tájékoztatta Marxot arról, hogy a „Tőke" igen népszerű Oroszországban és a forradalmároknak az oroszországi agrárkérdésről és a faluközösségről folyó vitáiban is szerepet játszik. Majd ezt írta: „Ön mindenki másnál jobban tudja, milyen rendkívül égető ez a kérdés Oroszországban ... különösen szocialista pártunk számára... Az utóbbi időben gyakran azt halljuk, hogy a földközösség archaikus forma, amelyet a történelem ... pusztulásra ítélt. Akik ezt hirdetik, az Ön tanítványainak, a szó legigazibb értelmében »marxistáknak« nevezik magukat... Megérti tehát, polgártárs, mennyire érdekel minket, hogy mi az Ön véleménye ebben a kérdésben, s milyen nagy szolgálatot tenne nekünk azzal, ha kifejtené nézeteit a földközösségünk lehetséges sorsáról és a történelmi szükségszerűségnek arról az elméletéről, hogy a világ minden országának át kell mennie a kapitalista termelés minden fázisán." – Válaszlevelének előkészítése során Marx négy vázlatot írt (lásd 19. köt. 261–279. old.). – *155*

[236] Narodnaja Volja (Népakarat) – a narodnyikok titkos szervezete végrehajtó bizottságáról van szó. A szervezet tagjai utópikus szocialisták voltak, akik egyéni terrorral akarták megdönteni a cárizmust és kivívni a politikai szabadságjogokat. – *155 167*

[237] Marx itt a „Tőke" 1875-ös francia kiadásának szövegét idézi; ez sok helyütt eltér a német kiadásétól (lásd 23. köt. 669–671., 712. old.). – *155*

[238] A londoni Német Munkás Művelődési Egyletről van szó, amelyet 1840 febr. 7-én alapított K. Schapper, J. Moll, H. Bauer és az Igazak Szövetségének más tagjai. Az egylet lassanként nemzetközi jelleget öltött; neve is többször változott a következő évtizedekben (Londoni Német Munkásegylet, Művelődési Társaság Munkások Számára, Kommunista Munkás Művelődési Egylet stb.). A Kommunisták Szövetségének megszervezése után az egyletben ennek csoportjai vitték a vezető szerepet. Marx és Engels 1847-ben és 1849–50-ben tevékenyen részt vettek az egylet munkájában. 1850 szeptemberében kiléptek az egyletből, mert vezetése a kispolgári Willich–Schapper-frakció kezébe került, de az 50-es évek végétől ismét részt vettek tevékenységében. A Nemzetközi Munkásszövetség megalapításával a Munkás Művelődési Egylet az Internacionálé egyik londoni német szekciója lett. Több tagja, pl. Lessner, Lochner és Pfänder, akik tagjai voltak az Internacionálé Főtanácsának, Marx és Engels irányvonalát támogatta. – Kevéssel a németországi szocialista-törvény (v. ö. 158. jegyz.) kibocsátása után az akkoriban Kommunista Munkás Művelődési Egyletnek nevezett szervezetben anarchista csoport alakult, amely ideiglenesen magához ragadta a vezetést. Az egyletre támaszkodott Johann Most is, aki a „Freiheit"-ben (v. ö. 256. jegyz.) és élőszóban is támadta a németországi párt vezetőinek taktikáját, elítélte a legális és illegális harci eszközök együttes alkalmazását, követelte a parlamenti tevékenységtől való teljes tartózkodást és egyéni terrort hirdetett. 1880 márciusában az egylet tagjainak jelentékeny része elhatárolta magát az anarchista elemektől és az addigi néven újjáalakította az egyletet azzal a céllal, hogy a német szociáldemokrácia elvei és taktikája alapján tevékenykedjék. A Kommunista Munkás Művelő-

dési Egylet nevet az anarchista csoport is megtartotta. Az egylet 1918-ig állott fenn, amikor az angol kormány feloszlatta. – *157 293 366*

239 „A tíz parancsolat" c. cikksorozattal kapcsolatban (v. ö. 203. jegyz.) a 6. parancsolat („Ne paráználkodj") tárgyalásához kért anyagot Bernstein 1881 február 6-i Engelshez intézett levelében, bár aggályait fejezte ki ezzel a témával szemben. A cikk nem jelent meg. – *158*

240 „Der Staatssozialismus und die Sozialdemokratie"; a cikk a „Sozialdemokrat" 1881 március 6-i számában jelent meg, Symmachos aláírással, szerzője K. Kautsky volt. – *158*

241 A manchesteriánusok a XIX. sz. első felében a gazdasági élet teljes szabadságának szükségességét hirdető s az állam gazdasági beavatkozását elutasító ún. manchesteri iskola képviselői. Agitációjuk központja Manchester volt; a mozgalom élén két textilgyáros: Cobden és Bright állott, akik 1838-ban megalakították a Gabonatörvény-ellenes Ligát. A 40–50-es években a szabadkereskedelem hívei politikailag külön csoportosultak, belőlük alakult az angol Liberális Párt balszárnya. – *159 196 301*

242 A Seehandlung (Tengeri kereskedés, teljes nevén: Preussiche Seehandlungsgesellschaft – Porosz Tengeri Kereskedelmi Társaság) nevű kereskedelmi és hiteltársaságot 1772-ben II. Frigyes alapította meg Poroszországban. A társaság kihasználva fontos állami privilégiumait, hatalmas kölcsönöket nyújtott a kormánynak, gyakorlatilag ennek bankárja és pénzügyi közvetítője volt. 1904-ben hivatalosan is a porosz állam bankjává lett, Königliche Seehandlung (Királyi Tengeri Kereskedés) néven. – *159*

243 A szocialista-törvény (v. ö. 158. jegyz.) kibocsátása után ingadozások és pártellenes irányzatok jelentkeztek a német szociáldemokrata pártban. Bár Bebel, Bracke és Liebknecht ellenezte, a pártvezetőség még a törvény életbe lépése előtt feloszlatta magát, azoknak az elemeknek a nyomására, amelyek túlbecsülték a porosz-német katonaállam erejét és készek voltak kapitulálni a kormányterror előtt. Az első hónapokban a határozott vezetés és világos politikai irányvonal hiánya megnehezítette a kivételes törvény elleni harcot és elősegítette az opportunisták tömeges fellépését; ezek főleg W. Blos és M. Kayser szociáldemokrata Reichstag-képviselők körül csoportosultak. Reakcióképpen a szociáldemokrata képviselők egy részének kapituláns magatartására és a brutális rendőrterrorra, ultrabaloldali irányzatok is felbukkantak a pártban. Végül egy anarchista csoport alakult ki, amelynek szócsöve a Johann Most által Londonban szerkesztett „Freiheit" volt (v. ö. 200. és 238. jegyz.). Csatlakozott ehhez a csoporthoz Hasselmann is, aki a gothai egyesülési kongresszus előtt lassalleánus volt. – *159 282 301 420*

244 A wydeni kongresszus (v. ö. 504. jegyz.) egyik határozata értelmében, amely szükségesnek mondotta ki a párt céljaira való rendszeres pénzgyűjtést, Friedrich Wilhelm Fritzsche és Louis Viereck 1881 február–márciusában agitációs körutat tett az Egyesült Államokban. Bár a részvételükkel rendezett gyűlések nagy sikerrel jártak és 13 000 márkát hoztak a németországi pártnak, Engelsnek az volt a véleménye, hogy útjuk során Fritzsche és Viereck „a pártálláspontot vulgáris-demokratikussá, jámbor-filiszterivé" gyengítették, s ezt „semmiféle összegű amerikai pénz" nem kárpótolhatja. (Lásd Bebelhez írott 1884 január 18-i levelét; 36. köt.) – *159 184 420*

245 Az ír ellenzék obstrukciós taktikája hosszú ideig megakadályozta az Alsóházban az Írországra vonatkozó kényszertörvények (v. ö. 36. jegyz.) elfogadtatását. Ezért 1881 február 2-án Gladstone a házszabályok olyan megváltoztatását javasolta, hogy az Alsóház elnökének „sürgősség esetén" legyen joga belátása szerint lezárni a vitát. – *160*

246 1881 március 24-i levelében J. Ph. Becker rossz anyagi helyzetéről panaszkodott Engelsnek és egyben megköszönte azt a segítséget, amelyet 1880 októberében kapott tőle. – *161*

247 „Le Précurseur" – svájci francia nyelvű szocialista hetilap, a szociáldemokrácia orgánuma volt, 1877-től 1886-ig jelent meg Genfben J. Ph. Becker szerkesztésében. Marx és Engels anyagilag is támogatták a lapot. – *161*

248 Az 1881 március 6-i bostoni gyűlésről a „Sozialdemokrat" március 27-i és április 17-i száma közölt tudósítást, „Fritzsche und Viereck in Amerika" címmel (v. ö. 244. jegyz.). – *162*

249 „The Sun" – haladó polgári újság, 1833-tól 1950-ig jelent meg New Yorkban; 1868-tól Charles Dana, 1875-től 1883-ig John Swinton szerkesztette. – *162*

250 Az észak-amerikai polgárháborúban (1861–65) demokratikus német emigránsok, köztük német tornaegyletek tagjai is aktív részt vettek az északi Unió oldalán. Így pl. 1861-ben sok St. Louis környékén lakó német emigráns csatlakozott az északiak hadseregéhez és szétverte Jackson kormányzó csapatait, aki St. Louist át akarta adni a déli rabszolgatartóknak. – Német tornaegyletek az Egyesült Államok több városában működtek. Ez volt az egyik formája az 1848–49-es német forradalom veresége után az USA-ba menekült német demokraták és munkások szervezkedésének. – *162*

251 1881 március 13-án (a régi naptár szerint 1-én) – a Narodnaja Volja végrehajtó bizottsága (v. ö. 236. jegyz.) által kimondott ítélet alapján – Pétervárott halálos bombamerényletet követtek el II. Sándor cár ellen. – *162 317*

252 A II. Sándor elleni merénylet alkalmából a „Freiheit" 1881 március 19-i számában Most *nak (v. ö. 200. jegyz.) cikke jelent meg „Endlich!" címmel, s ebben ez állt: „Amit mindenesetre fájlalhatunk, az csak az úgynevezett zsarnokölés ritka volta.* Tennének csak el havonta egyetlen koronás gazembert láb alól: rövid idő múlva senkinek sem fűlne hozzá a foga, hogy továbbra is egyeduralkodót játsszék." 1881 március 30-án Mostot Londonban letartóztatták, május 2-án átadták a törvényszéknek és júniusban 16 havi börtönre és kényszermunkára ítélték. – *162 164 165 170*

253 Őrjöngő Roland – Ariosto „L'Orlando furioso" c. eposzának hőse. *163*

254 J. Ph. Becker 1881 március 30-án válaszolt Engels 28-i levelére (lásd 161. old. és 246. jegyz.) és közölte vele címét. – *164*

255 W. Liebknecht megígérte Engelsnek, hogy Beckert is támogatni fogják a szocialista-törvény áldozatainak segélyalapjából (v. ö. 34. köt. 480. old.). – *164*

256 „Freiheit" – anarchista tendenciájú német hetilap, Johann Most alapította 1879 elején Londonban, a lap 1879-től 1882-ig Londonban, 1882-ben Svájcban, 1882-től 1910-ig New Yorkban jelent meg. – *164*

257 A német Reichstag 1881 március 30-án és 31-én tárgyalta a hamburgi szenátus és a porosz kormány jelentését az 1880 októberében Hamburg-Altonára és Berlinre kimondott „kis ostromállapotról" (v. ö. 158. jegyz.). – *164*

258 Marx itt Hirsch nevével (magyarul: Szarvas) játszva a 42. zsoltárra utal („Mint a szarvas kívánkozik a folyóvizekre. . . "). – *165*

259 Dogberry (Galagonya) – Shakespeare „Much Ado about Nothing"-jának egyik alakja; a buzgó, korlátolt hivatalnok típusaként fogalommá vált. – *166*

260 Henri Rochefort, akit a Párizsi Kommün leverése után kiutasítottak Franciaországból, 1874-ben Genfben tartózkodott, s kapcsolatba lépett ottani orosz politikai emigránsokkal. A Narodnaja Volja végrehajtó bizottsága (v. ö. 236. jegyz.) levélben arra kérte őt, hogy segítsen Hartmann-nak, a bizottság képviselőjének a cári kormány elleni propaganda megszervezésében. 1881 március 26-án azonban a „Freiheit" azt írta: a genfi orosz emigránsok egy nyilvános gyülésükon olyan nyilatkozatot tettek, hogy elutasítanak minden kapcsolatot Rochefort-ral és hogy soha információkat nem adtak neki. – *166*

261 1881 április 7-től 10-ig (a régi naptár szerint március 26-tól 29-ig) folyt a per a Narodnaja Volja azon tagjai ellen, akik részt vettek a II. Sándor cár elleni merényletben. A vádlottakat – A. I. Zseljabovot, Sz. L. Perovszkaját, N. I. Riszakovot, T. M. Mihajlovot, N. I. Kibalcsicsot és G. M. Gelfmant – kötél általi halálra ítélték és április 15-én (3-án) kivégezték őket, G. M. Gelfman kivételével, akinek ítéletét terhessége miatt később életfogytiglani fegyházra változtatták; ő 1882 február 2-án halt meg. – *167 181*

262 Az égei-tengeri Khiosz szigetén 1881 április 3-tól 11-ig súlyos földrengés pusztított. – *167*

263 „Weekly Dispatch" – angol hetilap, 1801-től 1928-ig jelent meg Londonban, a 80-as években radikális irányzatú. – *167*

264 Az ún. fegyvertörvényt (Peace Preservation Ireland Act – írországi törvény a béke megőrzésére) 1881 március 18-án fogadta el az angol parlament. E törvény értelmében mindenki, aki engedély nélkül fegyvert visel, a közrend megsértőjeként büntetendő. – *168*

265 Peckshiff – Dickens „Martin Chuzzlewit" c. regényének egyik alakja; képmutató fráter. – *168*

266 Ír Föld Liga – politikai tömegszervezet, amelyet 1879-ben alakított Michael Davitt kispolgári demokrata. Tagjai ír parasztokból és városi kisemberekből tevődtek ki, de a haladó ír burzsoázia is támogatta tevékenységét; követeléseiben kifejezésre juttatta az ír nép tiltakozását a földesúri uralom és a nemzeti elnyomás ellen. A liga vezetőinek következetlen magatartását kihasználva, a polgári nacionalisták (Parnell és mások) a Home Rule-ért (Írországnak a brit birodalmon belüli korlátozott önkormányzatáért) folytatott harc céljaira hasznosították a szervezetet. A ligát 1881-ben betiltották, de a 80-as évek végéig folytatta tevékenységét. – *168 315*

267 „Stenographische Berichte uber die Verhandlungen des Reichstags"; Engels Ignaz Auer és August Bebel 1881 március 30-i és 31-i, a berlini és hamburgi „kis ostromállapottal" kapcsolatos beszédére, valamint Bebel április 4-i, a munkás-balesetbiztosítási törvényjavaslattal kapcsolatos beszédére (v. ö. 257. és 271. jegyz.) gondol. A „Sozialdemokrat" Bebel beszédeit április 17-től május 29-ig, Auer beszédének kivonatát április 10-én közölte. – *169 171*

268 Liebknecht 1880 november közepén kezdte meg Lipcsében hathónapos fogházbüntetésének letöltését. – *169*

269 Nyilván a „személy elleni bűncselekmények" törvényéről (Offences against the Person Act) van szó, amelyet 1861-ben fogadott el az angol parlament. – *170*

270 1881 február 11-i és március 28-i levelében egy ismerőse számára kért Bebel felvilágosításokat Engelstől. – *171*

271 A munkás-balesetbiztosítási törvény része volt a szocialista-törvény (v. ö. 158. jegyz.) kiegészítéseként a munkások lekenyerezésére szánt Bismarck-féle szociális törvényhozásnak. Első tervezetét 1881 március 8-án terjesztette a Reichstag elé Bismarck; eszerint az üzemi baleset elleni biztosítás a gyárak, a bányák és részben az építővállalatok évi 2000 márkánál kevesebbet kereső munkásaira terjedt volna ki; a biztosítási díjat a biztosítottaknak és a munkáltatóknak együttesen kellett volna befizetniök egy létesítendő birodalmi biztosítóintézetbe. Ezt a javaslatot a Reichstag teljesen átalakította és végül a Bundestag elvetette. Főleg a birodalmi biztosítóintézet megalakításának terve ütközött ellenzésbe. A második, 1882 májusi javaslat üzemi szövetkezeteket bízott volna meg a biztosítás intézésével. A Reichstag csak a harmadik javaslatot fogadta el, 1884 június 17-én; eszerint a biztosító fél: a vállalkozók szövetkezetei, ezek fizetik a biztosítási díjat is; a baleseti járadék csak a 14. hét után éri el a kereset kétharmadát. – *171*

272 1881 március 30-i beszédében Puttkamer terrorcselekmények előkészítésével vádolta a szociáldemokratákat, Most cikkére is hivatkozva (v. ö. 252. jegyz.), amelyben többször előfordult a „testvér" megszólítás. – *172*

273 A Marx család ekkor a Maitland Park közelében, a Maitland Park Road 41. számú házban lakott. Ez az utca a Southampton Roadba torkollik, amelyet valószínűleg Earl of Southamptonról neveztek el. – *173*

274 Az 1880 végén benyújtott és 1881 augusztusában elfogadott írországi földtörvény (v. ö. 32. jegyz.) egyik intézkedéséről van szó. – *174*

275 Clemenceau 1881 márciusában bírálta a Ferry-kormány Tunisz elleni katonai expedícióját. Azzal vádolta a kormányt, hogy hiábavalóan ad ki pénzt olyan katonai kalandokra, amelyek csak gyengítik Franciaországot; ezenkívül „civilizálatlan" népek erőszakos meghódítása rontja a francia nemzet erkölcsi presztízsét. – *176*

276 Henry George: „Progress and Poverty". – *177 185 230*

277 Lásd 4. köt. 164. old. – *177 185*

278 Marxnak és Engelsnek Sorgéhoz intézett 1881 június 2-i levelét a „New York Herald" 1881 szeptember 10-i száma közölte abban az interjúban, amelyet Sorgéval készítettek Hartmann-nak az USA-ba érkezéséről. – *178 179*

279 Reineke Fuchs (franciául Renard) – középkori állatmonda rókafigurája. – *180*

280 A bankszünnapot törvényileg 1871-ben vezették be Angliában: húsvét és pünkösd hétfőjén, augusztus első hétfőjén, valamint december 26-án minden bank zárva tart. – *180*

281 1881 június 5-én a Hyde Parkban tüntetés volt az írországi kivételes törvények (v. ö. 36. jegyz.) ellen. A gyűlés, amelynek egyik szónoka Parnell volt, határozatában az angol kormányt tette felelőssé az ír nép súlyos helyzetéért, követelte a bérleti díjat meg nem fizető bérlők elűzésének megszüntetését, a Föld Liga (v. ö. 266. jegyz.) bebörtönzött vezetőinek szabadon bocsátását és az írországi miniszter, W. Forster menesztését. – *180*

282 Ferdinand Lingenau Amerikába kivándorolt német szocialista 1876 márciusában kelt végrendelete értelmében mintegy 7000 dollárt hagyott a Németországi Szocialista Munkáspártra. Végrendeletének végrehajtóivá Bebelt, J. Ph. Beckert, Brackét, Geibet, Liebknechtet és Marxot tette meg. 1877 augusztus 4-én St. Louisban bekövetkezett halála után a végrendelet végrehajtói igyekeztek biztosítani a pénzt a pártnak. Bismarcknak diplomá-

ciai nyomással végül sikerült megakadályoznia, hogy a német szociáldemokrácia hozzájusson az örökséghez. – „New Yorker Volkszeitung" – német nyelvű szocialista napilap, 1878-tól 1932-ig jelent meg New Yorkban. – *184*

283 Lásd 4. köt. 459. old. – *185*

284 A kis Napóleon – Louis Bonaparte gúnyneve, amelyet Victor Hugo 1851-ben a francia Törvényhozó Gyűlésben tartott beszédében ragasztott rá. 1852-ben megjelent Hugo „Napoléon le petit" c. röpirata, és ezután a gúnynév gyorsan elterjedt. – *185*

285 Jean-Guillaume Colins: „L'économie politique. Source des révolutions et des utopies prétendues socialistes", I–III. köt. – *186*

286 „La Philosophie de l'Avenir. Revue du socialisme rationnel" – francia havi folyóirat, a polgári republikánusok orgánuma; 1875-től 1900-ig jelent meg Párizsban. – *186*

287 Adolph Samter: „Soziallehre. Über die Befriedigung der Bedürfnisse in der menschlichen Gesellschaft". – *186*

288 Járadékellenesek (antirenters) – azok a New York állambeli bérlők, akik a XIX. század 30–40-es éveiben megtagadták a járadékfizetést és fegyveresen álltak ellen az adóbehajtóknak. Legnagyobb felkeléseik 1836 és 1845 között voltak. A bérlőknek a nagybirtokosok elleni harca kompromisszummal végződött: 1846-tól a nagybirtokosok lassanként eladták földjeiket a bérlőknek. – *186*

289 „The Atlantic Monthly" – amerikai polgári demokratikus havi folyóirat, 1857 óta jelenik meg Bostonban. – Valószínű, hogy Marx Henry George-nak a „Popular Science Monthly" 1880 augusztusi számában megjelent „The Kearney agitation in California" c. cikkére gondolt. E cikkből készített kivonatai ránk maradtak. – *186*

290 „The Nineteenth Century" – liberális havi folyóirat, ezzel a címmel 1877-től 1900-ig jelent meg Londonban; 1900 után „The Nineteenth Century & After" (A tizenkilencedik század és azután), 1951 óta pedig „The Twentieth Century" (A huszadik század) a címe. – *187*

291 Democratic Federation – szocialista és radikális demokrata munkások egyesülete, 1881 júniusában alakult meg Hyndman vezetésével. Számszerűleg gyenge volt; 1884 augusztusában a Social Democratic Federation nevet vette fel. A Federation akcióprogramja lényegében a chartizmus (v. ö. 292. jegyz.) régi követeléseit ismételte meg. Alapító kongresszusán minden résztvevő megkapta Hyndman „England for All" c. könyvét mint a szervezet programjának részletes kifejtését. – *187 231 293*

292 A chartisták az 1840-ben Manchesterben a szétszórt helyi egyesületek összefogásából alakult Nemzeti Charta Szövetségnek, a munkások első tömegpártjának hívei. A párt 1841–42-ben mintegy 40 000 tagot számlált. A mozgalom nevét adó okiratot, a Népchartát (People's Charter) még 1838-ban tették közzé mint a parlament elé terjesztendő törvényjavaslatot. Követelései: általános választójog (21 éven felüli férfiaknak); évenkénti parlamenti választások, titkos szavazás, a választókerületek kiegyenlítése, a képviselőjelöltek vagyoni cenzusának eltörlése, napidíj fizetése a képviselőknek. A chartisták 1848-as veresége után a mozgalom tevékenysége hanyatlott. 1855-ben, amikor a tömegek elégedetlensége fokozódott, a tudományos kommunizmus felé hajló vezetők ismét megkíséreltek a chartista mozgalom újjászervezését. A mozgalom tevékenységében azonban mindvégig

kifejeződött a tagság ideológiai és taktikai egységének hiánya, illetve a chartista vezetők többségének kispolgári ideológiája. Az 50-es évek végén a Charta Szövetség beszüntette tevékenységét. – *187*

[293] 1881 június 10-i levelében Th. F. Cuno arra kérte Engelst, hogy nyújtson támogatást N. A. Clowesnak, a „New York Star" írországi tudósítójának, aki neki személyes barátja. – *189 190*

[294] Hirsch nehezményezte, mint Charles Longuet-nak mondotta, hogy argenteuili tartózkodása alatt Marx még nem talált alkalmat vele találkozni (v. ö. 9. old.). Marx 1881 augusztus 7-én Párizsban találkozott Hirschsel. – *192*

[295] A vázlat alján Engels kézírásával ez a megjegyzés áll: „Shipton, 1881, és válasz rá". – *195*

[296] Az első gyári és üzemi törvényeket (factories and workshops acts) a XIX. század elején hozták Angliában a textilipar néhány ágában a nők, gyermekek és fiatalkorúak munkaidejének korlátozására. Ezeket a törvényeket a 40-es és 50-es években az egész textiliparra kiterjesztették. Később más iparágakban is hoztak gyári törvényeket, amelyeket azonban a gyárosok minden módon igyekeztek kijátszani. – *196 208*

[297] A genfi Vöröskereszt-egyezményt 1864-ben kötötte meg 16 európai ország kormányának értekezlete. Az egyezmény a hadviselő felek által a beteg és sebesült katonák iránt tanúsítandó bánásmódot szabályozza, s a betegápoló orvosi személyzetnek megadja a semlegesség jogát. – *196*

[298] 1881 július 23-án Kautsky, Bernstein megbízásából, elküldött Engelsnek „néhány antiszemita dolgot". Bernstein egy keltezetlen levelében azt írta Engelsnek, hogy csak magában Berlinben – a konzervatív és ultramontán (klerikális) lapokon kívül – 7 antiszemita újság jelenik meg, s a vidéken is napról napra növekszik ezek száma. – *199*

[299] Goethe: „Der Fischer". – *199*

[300] A „Sozialdemokrat" már 1881 január 9-i, 23-i, 30-i és február 6-i számában állást foglalt a németországi antiszemitizmus ellen. A nyár folyamán is elítélte az antiszemita kilengéseket, így június 30-i és július 28-i számában. Ezenkívül június 30-i és július 7-i számának tárcarovatában kivonatokat közölt Marxnak „A zsidókérdéshez" c. művéből (lásd 1. köt.). – *199*

[301] Karl Hirsch Engelshez intézett 1881 augusztus 11-i leveléből. – *200*

[302] Engels itt Bernstein két cikkére utal, amelyek „Es fehlt uns an Intelligenzen" közös címmel, „Leo" aláírással, a „Sozialdemokrat" 1881 július 28-i és augusztus 11-i számában jelentek meg. – *200 205*

[303] Engels itt a „Sozialdemokrat" 1881 augusztus 11-i számának „Szociálpolitikai szemle" rovatában megjelent írásra gondol, amely e szavakkal kezdődött: „Bradlaugh, a szívesen esküdöző ateista..." – *200*

[304] 1881 augusztus 11-i számában a „Sozialdemokrat" közölte Jules Vallèsnak Párizs polgáraihoz intézett levelét, amelyben megindokolta mandátumáról való lemondását. A lap sajnálkozását fejezte ki „az egyébként derék és általunk nagyra becsült Kommün-tagnak, Vallèsnak, az anarchisták határozott *ellenfelének*" e cselekedete miatt. – *200*

[305] Vallèsnak Grévyhez, a francia köztársaság elnökéhez intézett nyílt levele 1879 február elején jelent meg a „Revolution française" c. újságban. – *200*

[306] A Nueva Federación Madrileñát (új madridi föderációt) 1872 júl. 8-án az „Emancipación"-nak, az Internacionálé spanyolországi hetilapjának a munkatársai alapították, miután az anarchista többség kizárta őket az Internacionálé madridi föderációjából. Az új madridi föderáció a tudományos szocializmus alapjára helyezkedett, harcolt az anarchizmus befolyása ellen, az önálló proletárpárt megteremtéséért. Tagjai voltak a megszervezői Spanyolország Szocialista Munkáspártjának, amely 1879-ben alakult meg. – *200*

[307] A nemzetközi „szociálforradalmár kongresszust" az anarchisták hívták össze, 1881 júl. 14-től 19-ig folyt Londonban. – *201*

[308] Az anarchista kongresszus résztvevői 1881 július 19-én nyilvános gyűlést tartottak a londoni Cleveland Hallban. – *201*

[309] A „Freiheit" 1881 júl. 30-i, aug. 6-i és 13-i beszámolója szerint az anarchista kongresszuson a küldöttek nem nevükön szerepeltek, hanem számmal voltak megjelölve. A lap júl. 23-i beszámolója szerint 45 küldött volt jelen, 80 mandátummal, „59 föderáció, 320 szekció" képviseletében. – *201*

[310] Engelsnek ezeket a megjegyzéseit a „Sozialdemokrat" 1881 augusztus 25-i száma szinte változtatás nélkül közölte „Társadalompolitikai szemle" c. rovatában. – *202*

[311] Lásd 18. köt. 38–41., 368–369. old. – *202*

[312] Bebelnek Engelshez intézett 1881 máj. 13-i levelét eddig tudomásunk szerint nem sikerült megtalálni. Lehet, hogy Bebel *jún.* 13-i levelére gondol Engels; ez Engels ápr. 28-i soraira (lásd 171–172. old.) válaszolt. – *205*

[313] 1881 június végén elrendelték Lipcsére a „kis ostromállapotot" (v. ö. 158. jegyz.). Július 2-án Bebel és Liebknecht kénytelen volt elhagyni Lipcsét és a Lipcse melletti Borsdorfba ment. – *205 348*

[314] K. Kautsky: „Der Vetter aus Amerika, eine Erzählung für Landleute erbaulich zu lesen". – *205 208 209*

[315] Engelsnek a szász Landtagban elhangzott beszédekre vonatkozó, W. Liebknechthez intézett levelét és Liebknecht erre adott válaszát tudomásunk szerint még nem sikerült megtalálni. – *206*

[316] Bebel 1881 márc. 31-én és ápr. 4-én felszólalt a Reichstagban a munkások balesetbiztosításáról szóló törvényjavaslat vitájában (v. ö. 271. jegyz.). – *206*

[317] Liebknecht 1881 máj. 31-én felszólalt a Reichstagban a munkások balesetbiztosításáról szóló törvényjavaslat vitájában. Egyebek közt ezt mondta: „Midőn az állam kezébe veszi az ipari balesetek elleni biztosítást, ezzel olyan helyzetbe hozza magát, hogy *az ipar ellenőrzését* is kezébe kell vennie. Ez feltétlenül szükséges. Ha Bismarck herceg nem kívánná ezt a következményt, akkor ez a törvény nyomorúságos komédia volna, rosszabb, mint a legnyomorúságosabb választási manőver, s ezt mégsem tételezhetjük fel Bismarck hercegről. Hogy komolyan veszi a dolgot, azért kezeskedik állása, érdeke, ezt *kell* tennie!" Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" jún. 3-i beszámolója így közölte ezt: „Ennek szükséges következménye ipari viszonyaink teljes állami szabályozása (balról: Úgy van!) és

tekintve a birodalmi kancellár becsületességét, amelyért állása kezeskedik nekünk, le is kell majd vonnia ezt a következtetést." – *206*

318 Georg Wilhelm Hartmann 1881 jún. 15-én felszólalt a Reichstagban a munkások balesetbiztosításáról szóló törvényjavaslat vitájában. A „Freiheit" a „Frankfurter Zeitung"-ra hivatkozva rövid részleteket közölt Hartmann beszédéből és Bismarck előtti hajbókolással vádolta őt. A „Frankfurter Zeitung" idézett beszámolója nem egyezett ugyan szó szerint a hivatalos jegyzőkönyvvel, de az utóbbiból is kitűnik Hartmann beszédének reformista gondolatmenete, amelyben az osztályharcos proletár álláspont helyébe kispolgári reformizmus és filantrópia lépett. – *206*

319 Az 1881 augusztus 21-i képviselőházi választáson állított első ízben jelölteket a francia Munkáspárt. – *206*

320 „Nature. A Weekly Illustrated Journal of Science" – angol tudományos hetilap, 1869 óta jelenik meg Londonban. – *208*

321 A VII. nemzetközi orvostudományi kongresszus 1881 aug. 3-tól 9-ig ülésezett Londonban. – *208*

322 Az angol Privy Council (Titkos Tanács) a XIII. sz.-ban keletkezett; eredetileg a feudális nemesség és a főpapság képviselőiből állt és a XVII. sz.-ig fontos szerepet töltött be az állam kormányzásában, mint a király legfőbb tanácsadó szerve. A parlamentarizmus fejlődésével és a kabinet hatalmának erősödésével azonban lassanként elvesztette jelentőségét; különféle vizsgáló bizottságok állnak rendelkezésére, de a kormányzásban gyakorlatilag nincs semmi része. – *208*

323 Engels ötletét és kijelentéseit Kautsky felhasználta „Die Vivisektion des Proletariats" c. cikkében, amely a „Sozialdemokrat" 1881 szept. 22-i számában jelent meg. – *209*

324 A francia Munkáspárt képviselőinek a nemzetgyűlési választásokra való jelöléséről van szó. Az „Émancipation"-ban (v. ö. 330. jegyz.) a lap szerkesztői kötelezték magukat, hogy nem jelöltetik magukat a választáson, mert „a Munkáspárt lapja semmiképpen sem szolgálhat jelölti szemfényvesztésre". Miután azonban a lap megszűnt, ez a kötelezettség is elesett, s Guesde 1881 augusztus 21-én Roubaix városában fellépett jelöltként. Malon és Brousse hevesen támadták őt emiatt. – *209 214 371*

325 1881 szeptember 28-i levelében Kautsky ajánlólevelet kért anyja, Minna Kautsky számára Marx leányához, Jenny Longuet-hoz. – *211*

326 Marxnak Jenny Longuet-hoz intézett 1881 október 1-i levelét eddig nem sikerült megtalálni. – *211 212*

327 Marx ezt a levelet nem közvetlenül küldte el Párizsba Minna Kautskynak, hanem a Zürichben élő Kautsky révén (v. ö. 211. old.). – *212*

328 Minna Kautsky első regénye, „Stefan von Grillenhof", 1879-ben jelent meg a „Neue Welt" c. folyóiratban. – *212*

329 1881 okt. 14-én írt és 20-án elküldött levelében Bernstein közölte Engelsszel, hogy október elején Paul Lafargue megkérte őt: szerezzen pénzt barátaitól az „Égalité" (v. ö. 69. jegyz.) újramegindításához. Bernstein tanácsot kért Engelstől, hogy teljesítse-e ezt a kérést; nincs ugyanis abban a helyzetben, hogy helyesen meg tudja ítélni a francia munkásmozgalom fejlődését. – *213*

330 „L'Émancipation. Organe Quotidien du Parti Ouvrier" – francia szocialista napilap, 1880 október 31-től november 24-ig jelent meg Lyonban Benoît Malon szerkesztésében. – *214*

331 „Innét hát a könnyek!" (Terentius: „Andria", I. 1. 99.) – *216*

332 Engels „Bismarck úr szocializmusa" c. cikke az „Égalité" 1880 márc. 3-i és 24-i számában jelent meg. – *217*

333 Az eredetileg Zürichbe összehívott szocialista világkongresszus Churban tanácskozott, 1881 okt. 2-től 4-ig (v. ö. 221. jegyz.). – *218*

334 1881 október 27-én Reichstag-választás volt Németországban; a szociáldemokraták ezen több mint 300 000 szavazatot kaptak (v. ö. 341. jegyz.). – *218 219 221*

335 1881 szept. 23-án J. Ph. Becker ezt írta Engelsnek: „Most csak azt akarom megkérdezni tőled, hogy eljöttök-e, te és Marx, a kongresszusra (október 2), amit én olyan hőn szeretnék . . . Ha azonban, sajnálatomra, nem jöttök, akkor legalább mondd meg, mi a véleményetek róla és mit kívántok ott kifejezésre juttatni." (A szocialista világkongresszusról v. ö. 221. jegyz.) Okt. 13-án írt levelében Becker elégedetten számolt be Engelsnek a kongresszusról: „nemzetközi pártkongresszus (volt) . . . mentes mindenféle iskola-szocialisták – anarchisták – szektariánusok és egyéb emberiségboldogítás-feltalálók jelenlététől". – *219*

336 1848 ápr. 10-én a chartisták Londonban tömegtüntetést szerveztek. A terv szerint a tüntetőknek a parlamenthez kellett volna vonulniok, hogy petíciót adjanak át, amelyben a Népcharta elfogadását követelik. A kormány a tüntetést betiltotta, megakadályozására katonaságot és rendőrséget vont össze Londonban. A chartista vezetők, akik közül sokan ingadoztak, a tüntetés lefújása mellett határoztak. Az akció sikertelenségét a reakciós erők a munkások és a chartisták elleni megtorló intézkedésekre használták fel; a chartista mozgalom ezt a vereséget nem tudta többé kiheverni. – *221*

337 1851 dec. 2-án hajtotta végre államcsínyét Louis Bonaparte (lásd 8. köt. 101–196. és 27. köt. 354–357. old.). – *221*

338 A „Sozialdemokrat" 1881 nov. 17-i számának „Warum sind wir in Glauchau (Sachsen) unterlegen?" c. kommentárja beszámolt a Glauchau–Meerane vidékén élő szövők nyomoráról és elnyomatásáról. – *221*

339 Max Kayser szociáldemokrata képviselő 1879 máj. 17-én a szociáldemokrata frakció hozzájárulásával támogatta a Bismarck-kormány javaslatát a védővám-tarifa bevezetésére; a törvényerőre emelt javaslat a nagyburzsoázia legreakciósabb részének és a junkeroknak az érdekeit védte. Marx és Engels elítélték Kayser eljárását és helytelenítették, hogy néhány szociáldemokrata vezető elnéző volt Kayser iránt. (V. ö. 34. köt. 414–415. old.) – *222*

340 Engels nyilván Bebel 1879 nov. 18-i levelére gondolt, amelyben a többi között ez olvasható: „Minthogy nem tudtunk beszélni a mieinkhez, a szokottnál jobban tekintetbe kellett vennünk a hangulatot, s ez valóban megoszlott. Max Kaysernek nem tilthattuk meg »nyomorúságos beszédét«, mert nem tudhattuk, hogy ilyent tart." Bebel kijelentette, hogy Kayser a második és harmadik olvasásban megszavazta ugyan a többi között a magasabb vasvámot, de azután „az egész törvényt" ő is elvetette. Bebel azt a meggyőződését fejezte ki, hogy ha 1879-ben pártkongresszust tartanak, az is úgy kezelte volna ezt a kérdést,

mint az 1877. évi kongresszus, „mert ebben a tisztára gyakorlati kérdésben különféle áramlatok vannak, s a puszta tagadás aligha találna visszhangra a választók körében. Ameddig közreműködünk a parlamentben, nem maradhatunk meg a puszta tagadásnál; a tömeg azt követeli, hogy a máról is történjék gondoskodás, attól függetlenül, hogy mi lesz holnap". Tekintetbe kell venni, írta, a tömegeket, s emellett esetről esetre gondosan megvizsgálni, hogy nem megyünk-e ebben túl messzire. – *222*

341 Az 1881 okt. 27-i Reichstag-választáson a következő szociáldemokraták kaptak mandátumot: W. Blos, J. H. W. Dietz, K. Frohme, B. Geiser, K. Grillenberg, W. Hasenclever, M. Kayser, J. Kräcker, W. Liebknecht, M. Rittinghausen, K. W. Stolle és G. H. von Vollmar. Bebel a drezdai, lipcsei és a berlini IV. választókerületben az első menetben nem kapott abszolút többséget. A pótválasztáson Drezdában választási terrorral, Berlinben csalással ütötték el a győzelemtől. Minthogy Liebknechtnek két mandátuma volt, a mainziról lemondott, s itt Bebel fellépett az újabb választáson; az első menetben több szavazatot kapott ugyan, mint előtte Liebknecht, de a pótválasztáson polgári ellenfele győzött kis többséggel. Bebel parlamenti tevékenysége azonban nem szakadt meg; a szász Landtagban működött, s 1883 jún. 29-én egy hamburgi pótválasztás után újra bejutott a Reichstagba. – *222 239 247 300 427*

342 A francia Munkáspárt reimsi kongresszusa 1881 okt. 30-tól nov. 6-ig tanácskozott. A kongresszus, amelyen 44 küldött vett részt – nagy többségükben Malon és Brousse opportunista csoportjának tagjai –, megerősítette az 1881 októberében megalakított Országos Bizottságot (v. ö. 55. jegyz.) és hivatalos pártlappá nyilvánította a „Prolétaire"-t. A „minimális programra" (v. ö. 56. jegyz.) vonatkozóan ellentmondásos határozatot fogadtak el, amely szerint a program nem teljesen felel meg a munkások törekvéseinek, s ezért a helyi szervezeteknek joguk van saját programjukat kidolgozni, de az új program elfogadásáig érvényben marad a régi. – *222 239 351*

343 Ez a beszámoló a „Prolétaire" 1881 nov. 5-i és 12-i számában jelent meg „Cinquième congrès national ouvrier socialiste de Reims" címmel. – *223*

344 „Le Moniteur universel" – francia napilap, 1789-től 1901-ig jelent meg Párizsban, 1799-től 1814-ig és 1816-tól 1868-ig hivatalos kormánylap; közölte a parlamenti tudósításokat és a kormányrendeleteket. – Marx és Engels gyakran „Moniteur"-nek nevezik valamely szervezet hivatalos vagy félhivatalos lapját. – *223*

345 „Irish World and American Industrial Liberator" – amerikai polgári nacionalista hetilap, 1870-től jelent meg New Yorkban. – *225*

346 Az 1871-ben megalakult Centrum németországi polgári és túlnyomórészt katolikus párt volt; nevét onnan kapta, hogy a Birodalmi Gyűlés közepén volt az ülőhelye. A Centrum a katolikus főpapság, valamint a délnémet burzsoázia és földbirtokosság partikuláris érdekeit képviselte, de volt tömegbázisa is a katolikus kispolgárság, parasztság és munkásság körében. A különféle osztályerőket az tartotta össze, hogy valamennyien elutasították Poroszország hegemóniáját a német birodalomban. A 90-es évek után elvi kérdésekben a Centrum túlnyomórészt a kormányt támogatta. Minthogy viszonylag erős munkát fejtett ki a tömegek közt és osztályjellege nem volt könnyen felismerhető, a német imperializmus egyik vezető pártjává lett. – A Centrum jellemzéséhez lásd 21. köt. 385–386. és 22. köt. 4–7. old. – *225*

347 A „Frankfurter Zeitung" 1875 nov. 21-én, 1876 ápr. 4-én, 1877 jan. 3-án, febr. 8-án és máj. 25-én Jenny Marx következő cikkeit közölte: „Aus der Londoner Theaterwelt",

„Londoner Saison", „Englische Shakespeare-Studien", „Shakespeares »Richard III.« im Londoner Lyceum-Theater", „Vom Londoner Theater". – „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" – német kispolgári demokrata napilap; 1856-tól (ezzel a címmel 1866-tól) 1943-ig jelent meg Majna-Frankfurtban. – *226*

348 „Journal de Francfort" – francia nyelvű reakciós újság, 1799-től (megszakításokkal) 1866 július 17-ig jelent meg Majna-Frankfurtban. – *226*

349 Christian Heinrich Philipp Edler von Westphalen: „Geschichte der Feldzüge des Herzogs Ferdinand von Braunschweig-Lüneburg". – *226*

350 A „Tőke" első kötetének harmadik német kiadása csak Marx halála után (1883-ban) jelent meg, Engels szerkesztésében. „Második kötet"-en Marx itt művének azt a részét érti, amely később a „Tőke" második és harmadik kötete lett. – *226 229 230 276 405 441*

351 Marx ezt a néhány sort levelezőlapra írta; címzése: J. Ph. Becker, Chemin des Vollandes Eaux Vives. Genf (Svájc). – *227*

352 „Modern Thought" – angol haladó polgári havi folyóirat, vallási, politikai, etikai, tudományos és irodalmi kérdésekkel foglalkozott, 1879-től 1884-ig jelent meg Londonban. – *231*

353 1881 dec. 12-i levelében Liebknecht a többi között ezt írta Marxnak: „Feleséged halálának híre mélyen megrendített. Mit mondhatok még többet? Te tudod, mit jelentett nekem ez a nagyszerű asszony – mindenekelőtt neki köszönhetem, hogy nem mentem tönkre a londoni emigrációs nyomorúságban..." – *232*

354 1881 dec. 11-én jelent meg az „Égalité" 3. sorozatának első száma. A francia marxisták a lap újramegindításával az opportunisták ellen és a marxista pártprogram (v. ö. 56. jegyz.) érvényesítéséért vívott harcukat folytatták. Az első számban található a többi között Guesde egy programadó cikke, Paul Lafargue cikke a német szociáldemokrácia választási sikeréről és Guesde beszámolója a reimsi kongresszusról (v. ö. 342. jegyz.). – *234*

355 1881 végén több polgári újság azt a hírt közölte, hogy Marx a halálán van. – *238 240 347*

356 „The Times" – a legnagyobb angol konzervatív irányzatú napilap, 1785-ben alapították Londonban „Daily Universel Register" címmel. 1788 óta jelenik meg „The Times" címmel. – *238*

357 „Die Laterne" – német szociáldemokrata hetilap, 1878 dec. 15-től 1879 jún. 29-ig jelent meg Brüsszelben Karl Hirsch szerkesztésében; bírálta a párton belüli opportunista tendenciákat. – *239*

358 A Reichstagban az ostromállapotról folytatott vitában 1881 dec. 10-én Blos és Hasenclever szociáldemokrata képviselők elhárították magukról a felelősséget a „Sozialdemokrat" magatartásáért. Dec. 15-én a lap „Entweder – oder!" c. vezércikkében Bernstein ezt írta: „*A Reichstagban feltétlenül színt kell vallani*; itt nincs kibúvó. Nem azt értjük ezen, hogy képviselőink minden beszédükben proklamálják az erőszakos forradalmat, ezzel csak nevetségessé tennék magukat és ügyünket, de beszédeik mindenben feleljenek meg pártunk jellegének és helyzetének. Képviselőink azért küldettek a Reichstagba, hogy a proletariátus hangját hallassák ott, a szenvedők, üldözöttek és elnyomottak hangját. Ne sirán-

kozzanak és panaszkodjanak, hanem jellemezzenek és vádoljanak, ne parlamentesdizzenek, hanem tiltakozzanak, ott benn is tartsák meg azt a helyzetet, amelyben a parlamenten kívül vannak: ők a kitagadottak és kiközösítettek képviselői." – A szociáldemokrata Reichstag-frakció ezt követő ülése, amelyen Bebel is részt vett, jóváhagyta a „Sozialdemokrat"-nak mint a párt központi lapjának általános magatartását. Az erről szóló nyilatkozat megjelent a lap 1882 febr. 16-i számában; Blos és Hasenclever is aláírta. – *239 246 259*

359 1842 novemberének második felében Engels Manchesterbe ment, hogy apja kívánságára az Ermen & Engels cég ottani pamutfonodájában folytassa kereskedelmi tanulmányait. Ez az első angliai tartózkodása 1844 aug. 26-ig tartott. – *241*

360 1882-ben Genfben, a „Russzkaja szocialno-revoljucionnaja bibliotyeka" (Orosz társadalmi-forradalmi könyvtár) sorozatban, Plehanov kezdeményezésére és az ő fordításában megjelent a „Kommunista Kiáltvány" második orosz kiadása. Lavrov azzal a kéréssel fordult Marxhoz és Engelshez, hogy írjanak előszót ehhez az új kiadáshoz. Az 1882 jan. 21-én elkészült előszót az itt közölt levéllel küldték meg Lavrovnak. Az előszó oroszul a „Narodnaja Volja" c. folyóirat 1882 febr. 5-i számában jelent meg. Erről Lavrov ápr. 6-án értesítette Engelst. A „Sozialdemokrat" ápr. 13-i száma oroszról németre visszafordítva közölte, Engels azonban nem volt megelégedve a fordítással (lásd 290. old.). Eleinte nem tudta visszakapni az eredeti szöveget vagy megszerezni annak másolatát, mert Lavrovot közben kiutasították Párizsból, irományai pedig ottmaradtak. Engels csak ápr. 17-én kapott egy másolatot Lavrovtól. A „Kiáltvány" negyedik (1890-es) német kiadásának előszavához maga fordította vissza az előszót oroszból (lásd 22. köt. 47–48. old.). Később az orosz kiadás előszavának eredeti kézirata is megkerült. – „Narodnaja Volja" – az orosz narodnyikok azonos nevű szervezetének illegális újsága; 1879 okt.-től 1885 okt.-ig jelent meg, összesen 12 számban. – *243 281 290 291 324*

361 A „Modern Thought" 1881 dec. 1-i számában megjelent cikk szerzője Ernest Belfort Bax, címe: „Leaders of Modern Thought. XXIII. – Karl Marx". (lásd még 231., 233. old.) – *243*

362 George Howell, a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának egykori tagja, a „Nineteenth Century" 1878 júl.-i számában a tényeket elferdítő cikket írt az Internacionálé történetéről, amelyre Marx „A Nemzetközi Munkásszövetség története George Howell úr szerint" c. cikkével válaszolt (lásd 19. köt 139–144. old.). – Az 1881. évi alsóházi pótválasztáson Staffordban Howell megbukott. – *244*

363 „The Radical" – angol polgári radikális hetilap, 1880 dec. 14-től 1882 júl.-ig jelent meg Londonban. – *244*

364 V. ö. Heine „Zur Beruhigung":

Germániánk jámbor dedó ma,
nem gyilkosok tanyája, Róma. – *247*

365 A „Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstages", 1882. c. kiadványról van szó. – *247*

366 Birodalmi igazságügyi törvényeken a német birodalom következő, 1879 okt. 1-én hatályba lépett törvényei értendők: a polgári perrendtartás, a büntető perrendtartás, a bírósági szervezetről szóló törvény és a csődeljárás szabályozása. E törvényeket Engels „Az erőszak szerepe a történelemben" c. művében is bírálja (lásd 21. köt. 383–384. old.). – *248*

[367] Az 1794-es „Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten" (A porosz államok általános országos joga) – a polgári, kereskedelmi, váltóügyi, tengeri és biztosítási jognak, továbbá a büntető-, egyház-, állam- és közigazgatási jognak az összefoglalása; a feudális elemeket konzerváló és a bürokratikus önkénynek kedvező jogrendszer. Lényeges részei egészen a polgári törvénykönyv bevezetéséig (1900) érvényben voltak. – A Code civil des Français (a franciák polgári törvénykönyve) 1804-ben lépett életbe. 1807-ben Code Napoléon (Napóleon törvénykönyve) néven újjáalakították. A franciák bevezették az elfoglalt nyugat- és délnyugat-németországi területeken. A Rajna-tartományban még a Poroszországgal való egyesítés után is érvényben maradt. A Code Napoléon a formális polgári egyenlőség talaján állt. A Code Napoléon kifejezést Engels összefoglaló értelemben is használja, értve rajta az egész napóleoni jogalkotást. – *248*

[368] V. ö. 4. köt. 444–445. és 7. köt. 411–428. old. – „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" – német folyóirat, amelyet Marx és Engels 1849 decemberében alapítottak és 1850 novemberéig adtak ki. A folyóirat a „Neue Rheinische Zeitung" (v. ö. 201. jegyz.) folytatása volt. 1850 márciusától novemberéig összesen hat füzet jelent meg, az utolsó kettős számként. A folyóiratot Londonban szerkesztették és Hamburgban nyomtatták. Azt a feladatot tűzte maga elé, hogy történelmi materialista elemzés alapján levonja az 1848–49-es forradalom következtetéseit, meghatározza az új történelmi helyzet jellegét és kidolgozza a forradalmi proletárpárt további taktikáját. A lapban megjelent cikkek, irodalmi kritikák stb. nagy részét Marx és Engels írták. – *249*

[369] Union fédérative du Centre (Központi Föderatív Unió) – a francia Munkáspártot alkotó hat föderatív egyesülés egyike, 1880 áprilisában alakult meg mint a párizsi pártszervezetek egyesülése. Vezetése a párt opportunista jobbszárnyának, a posszibilistáknak – Broussenak, Malonnak, Joffrinnek, vagyis a „Prolétaire" szerkesztőinek – a kezében volt. Az unió 1882 jan. 17-i és 24-i gyűlése kizárta soraiból az „Égalité" szerkesztőségét és a guesdeistákkal szolidáris összes pártcsoportokat. E gyűléseken az uniót alkotó 80 csoportból csak 48 volt képviselve, s ezek közül is csak 28 szavazott a kizárásra. Az 1882 májusi párizsi regionális kongresszus jóváhagyta ezt a határozatot. – A guesdeisták az unióból való kizáratásuk után megalakították forradalmi föderációjukat, amelyet Fédération de Centre-nak neveztek. – *249 318 365 381*

[370] 1881 nov. 8-i levelében Kautsky tájékoztatta Engelst arról, milyen nézeteltérések voltak a churi világkongresszuson (v. ö. 221. jegyz.) a lengyel szocialisták különféle csoportjai között a Lengyelország nemzeti függetlenségének helyreállítása felé vezető út kérdésében. Kautsky tanácsot kért Engelstől, hogy miként foglaljon állást ebben a kérdésben a „Sozialdemokrat". – *249 250*

[371] Szent Szövetség – az ellenforradalmi hatalmak egyesülése Európa minden haladó megmozdulása ellen. 1815 szept. 26-án alakították I. Sándor cár kezdeményezésére a Napóleon felett győztes hatalmakból; a szövetség magva Oroszország, Ausztria és Poroszország volt. Az uralkodók kötelezték magukat egymás kölcsönös támogatására, ha bárhol forradalom törne ki. – *250*

[372] Az 1859. évi olasz–osztrák háború után a forradalmi néptömegek harcának eredményeképpen 1861 márciusában jött létre az olasz királyság; ez azonban Velencére és Rómára még nem terjedt ki. Az olasz nemzeti egység megteremtése adta meg az alapját az önálló munkásmozgalom kibontakozásának. – *250*

[373] Lassalle 1864 augusztus 31-én halt meg; halálának oka az a sebesülés volt, amelyet egy szerelmi ügy miatt vívott pisztolypárbajban szenvedett el. – *250*

[374] Poroszországnak az 1866-os porosz–osztrák háborúban aratott győzelme eredményeképpen 1867-ben megalakult az Északnémet Szövetség, amely 19 német államot és 3 szabad birodalmi várost egyesített Poroszország vezetése alatt. Ez fontos lépés volt Németország felülről való nemzeti egyesítése útján, amely 1871-ben a német birodalom megalapításával fejeződött be. – *250*

[375] A német szociáldemokrata mozgalom két pártja az 1863-ban alapított lassalleánus Általános Német Munkásegylet (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein) és az 1869-ben Eisenachban alapított Szociáldemokrata Munkáspárt (Sozialdemokratische Arbeiterpartei) volt. A lassalleánus párt reformista alapon állt, elvetette a gazdasági és szakszervezeti harcot és Bismarckkal keresett közös politikai platformot; az eisenachiak a marxista elmélet alapjára helyezkedtek és csatlakoztak az Internacionáléhoz. Az Általános Német Munkásegylet haladó elemei a munkásmozgalom tapasztalatai alapján fokozatosan elszakadtak a lassalleánus dogmáktól; 1875-ben a gothai kongresszuson a két irányzat Németországi Szocialista Munkáspárt (Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands) néven egy párttá egyesült; az egyesülés lényegében az eisenachiak irányvonalának elismerése alapján jött létre, de az egyesülési kongresszuson elfogadott program számos engedményt tett a lassalleánus nézeteknek (v. ö. Marx programkritikájával; 19. köt. 13–30. old.). – *250 352*

[376] Szövetségi Gyűlés (Bundestag) – az 1815-ben a bécsi kongresszuson létrehozott Német Szövetségnek az egyes német államok képviselőiből álló, Ausztria elnökletével Majna-Frankfurtban ülésező közös központi szerve. A Szövetségi Gyűlés a reakció fellegvára volt; beavatkozott a német államok belügyeibe az ezekben keletkező forradalmi mozgalom elfojtása céljából. A Szövetségi Gyűlés a Német Szövetséggel együtt 1866-ban, a porosz–osztrák háború kitörésével szűnt meg. – *250*

[377] 1860-ban kezdődtek meg Ausztria uralkodó köreinek alkudozásai a Deák Ferenc vezette mérsékelt ellenzékkel a Habsburg-birodalom államszervezetének reformjáról. E tárgyalások eredményeképpen az 1867-es kiegyezés – ha felemás módon is – békésen rendezte Magyarország és Ausztria viszonyát; ezzel a nemzeti függetlenség kérdése Magyarországon némileg veszített központi fontosságából, és szabadabb út nyílt a kapitalista fejlődés előtt. – *250*

[378] 1882 jan.-ban felkelés tört ki a berlini kongresszus (v. ö. 117. jegyz.) határozata értelmében Ausztria által megszállt Bosznia-Hercegovinában a katonakötelezettség bevezetése miatt. A felkelést, amely 1882 febr.-ban érte el tetőpontját, a cári kormány igyekezett a maga érdekében kihasználni. – *251*

[379] A névtelenül megjelent „Berlin und St. Petersburg. Preussische Beiträge zur Geschichte der Russisch-Deutschen Beziehungen" szerzője Julius Eckardt. A 2. függeléke az 1863–64-es lengyel fölkelésről szól. Ez a fölkelés 1863 jan.-ban tört ki Lengyelország cári uralom alatt álló részén, az ún. kongresszusi Lengyelországban, s a cári kormányzat kegyetlenül elfojtotta. Az 1863–64-es lengyel fölkelés nemcsak a lengyel nép nemzeti felszabadulási harcának fontos állomása volt, hanem nagy nemzetközi jelentőségű esemény is. Európa haladó erői támogatták a lengyel nép szabadságharcát. A nemzetközi proletariátus tiltakozó akciói, amelyek Lengyelországnak Oroszország által való véres elnyomása és a többi ország közönyös magatartása ellen irányultak, fontos szerepet játszottak a Nemzetközi Munkásszövetség megalakításában. – *252*

[380] A sok lengyel forradalmár emigráns közül, akik a Párizsi Kommün idején a párizsi proletariátus soraiban harcoltak, Walery Wróbłewski és Jarosław Dąbrowski (Dombrowski) a legismertebb. Wróbłewski, aki tábornoki kinevezést kapott, a Kommün három hadse-

regének egyikét vezényelte. Dąbrowski tábornok előbb az arcvonal egyik legfontosabb szakaszának védelmét vezette, azután a Kommün 1. hadseregének parancsnoka volt, 1871 május elején pedig összes haderőinek főparancsnokává nevezték ki. – *252*

381 1846 febr.-ban a lengyel területeken – elsősorban lengyel forradalmi demokraták (Edward Dembowski és mások) – felkelést készítettek elő, de csupán az 1815 óta Ausztria, Oroszország és Poroszország közös ellenőrzése alá vetett Krakkó Szabadállamban sikerült febr. 22-én diadalra vinni a felkelést; itt forradalmi nemzeti kormányt alakítottak, amely kiáltványában eltörölte a feudális terheket. Az a program, amelyet a krakkói felkelés idején Dembowski állított fel, a parasztságnak és a városi lakosság alsó rétegeinek az érdekeit fejezte ki, s forradalmi demokrata és utópista szocialista követeléseket is tartalmazott (földosztást a földnélküliek számára, olyan terveket, hogy nemzeti vagy „társadalmi" műhelyek felállításával alapvetően megjavítják a munkásosztály helyzetét). A krakkói felkelésre vonatkozóan lásd még 4. köt. 496–501. és 19. köt. 258–260. old. – *252*

382 1858 okt.-ban Vilmos porosz herceg (1861 jan.-tól porosz király) átvette a porosz régenséget és „liberális" kurzust hirdetett meg. Novemberben elbocsátotta a reakciós Manteuffel-kormányt és mérsékelt liberális arisztokratákból álló kormányt nevezett ki. A burzsoázia ezen intézkedések láttán „új éráról" beszélt; valójában azonban Vilmos politikája csak a porosz monarchia és a junkerok hatalmi pozícióinak megszilárdítását szolgálta. – *252 343 392*

383 Jan Kollár: „Slávy dcera", III. ének („Dunaj"). – *253*

384 „Równość. Czasopismo socyjalistyczne" – lengyel szocialista havi folyóirat, 1879-től 1881-ig jelent meg Genfben. – Marx és Engels levelét lásd 19. köt. 258–260. old. – *254*

385 1882 jan. 23-tól febr. 4-ig Prágában nagy per folyt a német szocialistákkal szoros kapcsolatban álló cseh szociáldemokraták ellen; titkos szervezkedéssel, valamint II. Sándor orosz cárról tett kijelentéseik miatt felségsértéssel vádolták őket. – *254*

386 1882 febr. 1-i levelében J. Ph. Becker arról írt Engelsnek, hogy az utóbbi időkben „sok országból való elvtársak, svájciak, németek, franciák, olaszok, spanyolok, oroszok és lengyelek" látogatták meg, s megállapíthatta, hogy az anarchisták „majdnem mindenütt a végüket járják és hogy mindenhol egyre inkább feléled az a szükséglet, sőt részben az a vágy, hogy visszatérjenek a régi Nemzetközi Munkásszövetség kebelébe". Becker ezért azt javasolta Engelsnek, hogy az első Internacionálé mintájára meg kell alapítani a munkások új nemzetközi szervezetét. – *255*

387 Egy 1872 márc.-ban hozott francia törvény értelmében a valamely nemzetközi munkásszervezethez való tartozás büntetendő cselekmény, amelyre szabadságvesztés és magas pénzbüntetés szabható ki. – *255*

388 Ezeket a sorokat Engels levelezőlapra írta. – *258 283*

389 Bernstein lábjegyzetben („Die Briefe von Friedrich Engels an Bernstein", Berlin 1925, 54. old.) közli, hogy ez a levél elveszett. Benne Engels attól óvta a „Sozialdemokrat" szerkesztőségét, hogy meggondolatlanul állást foglaljon a hercegovinai és krivoscsei felkelés mellett (v. ö. 378. jegyz.). – *259*

390 „Allgemeine Zeitung" – konzervatív német napilap, 1798-ban alapították, 1810-től 1882-ig Augsburgban jelent meg; az 50–60-as években támogatta Németország osztrák hegemónia alatti egyesítésének tervét. – *260*

[391] Rinaldo Rinaldini – Ch. A. Vulpius 1797-ben megjelent rablóregényének hőse. – Sintérjankó (Schinderhannes) Johann Bückler (1777–1803) rajna-hesseni haramiavezér elnevezése. – *262 312*

[392] „Bălgarski narodni pesni. Chansons populaires bulgares inédites". – *263*

[393] Az 1878-as berlini szerződés (lásd 117. jegyz.) értelmében Kelet-Rumélia (a mai Bolgár Népköztársaság területének délkeleti része) a török császárság tartománya maradt, de keresztény kormányzóval. 1885-ben egyesült Bulgáriával. – *263*

[394] Frigyes Vilmos, akkori trónörökösről van szó, aki csak 1888-ban, kevéssel halála előtt, lett III. Frigyes néven német császár és porosz király. Az „új éráról" v. ö. 382. jegyz. – *264*

[395] II. Sándor megöletése után (v. ö. 251. jegyz.) III. Sándor cár, hogy esetleges újabb merényletektől megóvja magát, katonai és rendőri védelem alatt a Szentpétervár közelében levő gatcsinai kastélyban tartózkodott. – *264*

[396] Szkobelev tábornok 1882 február 17-én Párizsban egy összejövetelen szerb diákok előtt kijelentette, hogy Oroszország azért nem teljesítheti a szláv népekkel szembeni kötelességét, mert bel- és külpolitikai nehézségekkel küzd. Németországot nevezte a szláv népek fő ellenségének, és megállapította, hogy elkerülhetetlen a vele való háború (v. ö. 75. jegyz.). – *264*

[397] K. Bürkli: „Demokratische Bankreform". – *265*

[398] Lásd 23. köt. 95–137. old. – *265*

[399] „The Financial Reform Almanach" – angol évkönyv, az ipari burzsoázia kiadványa, 1865-től 1904-ig jelent meg Londonban. – *267*

[400] Jenny Longuet 1882 febr. 24-én közölte Marxszal, hogy Eleanor Marx felbontotta Lissagarayval való jegyességét. – *271*

[401] „La Bataille" – baloldali radikális francia napilap, 1882-től jelent meg Párizsban, Lissagaray szerkesztésében. – *271*

[402] A levél francia eredetijét eddig nem sikerült megtalálni; közlésünk az orosz fordításon alapszik, amely a „Nacsalo" (A Kezdet) c. folyóirat 1899. évi 5. sz.-ában jelent meg. – *272*

[403] „Le Petit-Journal" – polgári republikánus napilap, 1863-tól jelent meg Párizsban. – „La Petite République Française" – radikális republikánus napilap, 1875-től 1893-ig jelent meg Párizsban. – *272*

[404] Karl Hirsch „Le socialisme en Allemagne" c. cikke a „Nouvelle Revue" 15., 1882 márc.–ápr.-i számában jelent meg, „Un socialiste allemand" aláírással. – „La Nouvelle Revue" – francia polgári republikánus folyóirat, 1879-től jelent meg Párizsban, szerkesztője Juliette Adam volt. – *276 278*

[405] Valószínűleg fogalmazvány. – *277*

[406] Spence: „The Nationalization of the Land in 1775 and 1882", szerk. H. M. Hyndman. – *277*

[407] Lassalle a „vasbertorvenyt" igy fogalmazta meg „A gazdasági vastorvenv . . a kovetkező: az átlagos munkaber mindig arra az elengedhetetlen létfenntartási minimumra korlátozódik, amely egy-egy népnel a megélhetéshez és szaporodáshoz a kialakult szokás szerint szükséges." („Offenes Antwortschreiben an das Zentralkomitee zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeiterkongresses zu Leipzig" (Nyílt válasz a lipcsei általános német munkáskongresszus összehívására alakult központi bizottságnak), Zurich 1863, 15–16 old.) Marx és Engels bírálatát Lassalle „vasbértorvényéről" lásd 19. kot. 3., 22–24. old. – Ricardo es Turgot ide vonatkozó megállapításait lásd D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy and Taxation", III. kiad., London 1821, 86–91. old.; A.-R.-J. Turgot: „Reflexions sur la formation et la distribution des richesses"; Oeuvres de Turgot, Nouv. ed. par Eugène Daire, I. kot., Párizs 1844, 10–15 old. (v. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", Kossuth, Budapest 1976, I. rész 24–25 és II. rész 371–387 old.). – *270 338*

[408] Goethe „Das Gottliche" c. költemenyeben ír „orok vas-torveny kemény szabályá"-ról („Nach ewigen, eh'rnen, grossen Gesetzen"), Szophoklész az „Antigoné"-ban „istenek nem változo íratlan torvényé"-ről – *278*

[409] A kézirat vége hiányzik, a kovetkező bekezdest a „Nacsalo" c. folyoirat 1899. évi 5. sz.-ában megjelent orosz fordítás alapján kozoljuk – *280*

[410] Regi orosz husvéti koszontés – *281*

[411] 1882 ápr. 12-i leveleben Sparr bizonyos K. Schmidtre, regi ismerosere hivatkozott – *282*

[412] A londoni Sohóban, a Rose Streeten mukodott egy munkásklub, amely a 80-as evekben német és angol szekciobol állt. A német szekció a Német Munkás Muvelodési Egyletnek (v. ö. 238. jegyz.) az a frakcioja volt, amely Mostot támogatta – *282*

[413] Londonban a Tottenham Streeten volt ebben az időben a Német Munkás Muvelődési Egylet szociáldemokrata, az anarchista befolyással szembeforduló tagjainak a klubhelyisége – *282 341 346*

[414] 1881 jun. végétol kb. júl. 20-ig tartózkodott Laura Lafargue Eastbourne-ban – *284*

[415] Paul Lafargue ekkor az „Union Nationale" francia biztosítótársaságnal dolgozott – *286*

[416] Paul Lafargue cikkéről (v. ö. 208. jegyz.) Laura Lafargue márc. 20-i levelében azt kozolte Marxszal, hogy a szerkesztőség Pétervaron még nem kapta meg a második cikket, s addig vár az elsőnek a kozlésével – *286*

[417] 1541-ben V. Károly császár serege Algírnal sulyos vereseget szenvedett a torok csapatoktól. A spanyolokat Algéria legtobb városából kiuztek – *286*

[418] Bruno Geiser szociáldemokrata képviseló 1882 április elejen New Yorkbol nevtelen provokáló levelet kapott, amely szerint pontosan meg van határozva a felkelés ideje Németországban. Geiser kozolte a level tartalmát a rendőrséggel és nyilatkozatban jelentette ki, hogy a német szociáldemokrácia egyáltalán nem tuzi ki celjául a forradalmat. A „Sozialdemokrat" április 13-i vezércikke, „Bekennt Farbe!" címmel, élesen bírálta Geiser magatartását, s leszogezte, hogy a párt igenis feladatának tartja, hogy meggyorsítsa a forradalmi atalakulást Németországban – *290*

[419] A „Kolnische Zeitung" 1882 ápr. 20-i számának „Konstantinápoly" keltezesu tudósítása Moritz Hirschrol, az ismert osztrák vasútspekulánsról – *291*

[420] Engels „Bruno Bauer és az őskereszténység" c. cikke két részben, a „Sozialdemokrat" 1882 máj 4-i és 11-i számában jelent meg. Máj. 4-i levelében Bernstein megköszönte Engelsnek a cikket, s azt írta: ideje volt már a Bruno Bauerről való méltó megemlékezésnek, neki azonban nincs meg az ehhez szükséges tudása. – *293*

[421] Engels „A tőke koncentrációja az Egyesült Államokban" c. cikke a „Sozialdemokrat" 1882 máj. 18-i számában jelent meg. – *293*

[422] Darwin halálára a „Justice"-be írt cikkében Charles Longuet említette ezt a levelet, amelyet tudomásunk szerint eddig nem sikerült megtalálni. Longuet nekrológját az 1882 ápr 27-i „Sozialdemokrat" is közölte – *293*

[423] Biblia, Lukács, 15, 21 – *294*

[424] Az ír nép növekvő elégedetlensége és az ír nemzeti mozgalom fellendülése miatt a Gladstone-kormány kénytelen volt lemondani az 1881. évi kényszertörvény (v. ö. 36. jegyz.) hatályának meghosszabbításáról és mérsékeltebb politikát folytatni Írországban. Így pl. 1882 májusában szabadon bocsátották az ír nemzeti felszabadító mozgalom letartóztatott vezetőit. William Forster, az írországi ügyek minisztere, nem értett egyet ezzel a politikával és lemondott; utóda lord F. Cavendish lett (v. ö. még 81. jegyz.). Ápr 28-án Francis Thomas Cowper, írországi alkirály (akit e levelében Engels összetéveszt William Francis Cowper-Temple-vel) szintén lemondott, tiltakozásul a Gladstone-kormány írországi politikája ellen – *294*

[425] A kéziratban a levél kelte márc 10, ez azonban nyilván elírás, mert Engels itt olyan kérdésekre válaszol, amelyeket Bernstein máj. 4-i levelében tett fel neki – *297*

[426] Engels „Bruno Bauer és az őskereszténység" c. munkájával (lásd 420. jegyz.) kapcsolatban Bernstein felvetette máj 4-i levelében, hogy nem az Ízisz-kultuszból ered-e a Mária-kultusz, s közölte felfogását a glóriával való ábrázolás eredetéről – *297*

[427] Lásd 23 kot 95–140 old *298*

[428] 1882 máj 4-i levelében Bernstein erdeklodott Engelsnél egy Louis Bamberger nevu zürichi kereskedő felől, aki azt állította, hogy nagyon jól ismerte Engelst, Marxot, Freiligrathot és másokat – *299*

[429] Marxhoz intézett 1881 dec. 12-i levelében Bebel részvétet nyilvánította Marxné elhunyta alkalmából. Beszámolt a „Sozialdemokrat"-tal kapcsolatos penzügyi és személyi nehézségekről, s az 1881. évi Reichstag-választások eredményeiről, amelyek a német szociáldemokrácia számára „nagyon jól utottek ki". Örömmel közölte, hogy „jelentősen emelkedett a párt öntudata" – *300*

[430] A „Sozialdemokrat" határozottan bírálta Hasenclever és Blos opportunista magatartását (v. ö. 358 jegyz.). 1882 jan 19-én és febr. 23-án közölte a lap Ernst Breuel, Hamburgból kizárt párttag két nyílt levelét, amelyben ő azonosította magát Hasenclever és Blos nézeteivel, s a tárgyilagosság hiányával és anarchista hajlamokkal vádolta a „Sozialdemokrat"-ot. A lap jan 19-i, 26-i és febr 23-i száma visszautasította Breuel káros felfogását – *300*

[431] Sem Viereck levelet, sem Engels válaszát nem sikerült eddig megtalálni – *300*

[432] V. ö. Goethe „Der Schatzgräber" – *300*

[433] Paul Singer, aki 1882 máj.-ban Londonban volt, a Bismarck-féle „kormányszocializmus" jellegéről beszélgetett Engelsszel, s tanácsot kért tőle a párt által követendő taktikát illetően. – *301 404*

[434] V. ö. Goethe: „Zahme Xenien", V. 86.:

„Ellenség les rád, fenyeget,
hogyan, hogy nem ijesztenek,
hisz számuk egyre nő!"
Nyugodtan nézem: a tömeg
hogy hurcolja elő
levedlett kígyóbőrömet.
S az újat is levetem, ha kell,
s ifjan megyek tovább –
újjászületve érem el
az istenek honát! – *306*

[435] Marx itt „A gerolsteini nagyhercegnő" c. Offenbach-operett gerolsteini fejedelemségével hasonlítja össze Monacót. Az operett címszerepét abban az időben Hortense Schneider játszotta. – *306*

[436] „Hegy véne", sejk al dzsebel – egy fanatikus mohamedán szekta vezetőjének címe. – *309*

[437] 1882 máj. 8-i levelében Sorge megkérte Engelst, hogy fizessen elő neki néhány újságra; a pénzt később elküldi. Nyugtalanságát fejezte ki Marx egészségi állapota miatt. Ezt írta: „Nem használna-e neki, ha a nyáron tengeri utazást tenne Amerikába? Ha ebben vagy bármi másban segítségére lehetek, fenntartás nélkül rendelkezzetek velem!" Sorge ki akarta adni angolul a „Kommunista Kiáltvány"-t, kérte Engelst, hogy ellenőrizze a fordítást, s egy elő- vagy utószóval együtt küldje vissza. Írt arról is, hogy az újonnan bevándorló német szocialisták rossz hatást tesznek az amerikai mozgalomra: „Lassalle-fanatizmusukban kezdik megzavarni és szétzavarni a szakszervezeteket, a munkásmozgalom e fáradságosan megszerzett talaját. Ezek a fickók olyanok, mint a Bourbonok: semmit sem tanulnak és semmit sem felejtenek!" – *310*

[438] Engels az opportunista szociáldemokrata Reichstag-képviselőket itt ironikusan a konstitucionalistákhoz hasonlítja, akiket a német 1848–49-es forradalomban a republikánus demokraták „üvöltőknek" neveztek. – *311*

[439] 1879 augusztusában jelent meg Zürichben a Karl Höchberg által dr. Ludwig Richter álnéven kiadott „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" c. évkönyv első kötete. Höchberg, Bernstein és K. A. Schramm itt „Rückblicke auf die sozialistische Bewegung in Deutschland" című, három csillaggal szignált cikkükben kifejtették jobboldali opportunista programjukat. Támadták a pártot forradalmi jellege miatt és síkraszálltak amellett, hogy alakuljon át kispolgári demokrata reformpárttá. Marx és Engels 1879 szeptemberi körlevelükben élesen bírálták ezt a programot (lásd 19. köt. 156–163. old.). – *311 312 320 421*

[440] Karl Vogt „Mein Prozess gegen die »Allgemeine Zeitung«" c. rágalmazó cikkében Marxot és híveit „kénesbandának" nevezte. (Lásd 14. köt. 326–335. és 30. köt. 452. old.). – *312*

[441] V. ö. Engels „A német birodalmi alkotmány-hadjárat" (7. köt. 172. old.). – *312*

[442] Engels első írása a „Sozialdemokrat"-ban „Jenny Marx, szül. v. Westphalen" c. nekrológja volt (lásd 19. köt. 326–327. old.), 1881 dec. 8-án. Első átfogóbb cikke a lapban a „Bruno Bauer és az őskereszténység" (v. ö. 420. jegyz.). – *313 347*

443 1882 máj.-ban az Union fédérative du Centre regionális kongresszusa jóváhagyta az „Égalité" szerkesztőségének kizárásáról hozott 1882 jan.-i határozatot (v. ö. 369. jegyz.). A „Sozialdemokrat" jún. 1-i száma elítélte ezt a döntést; cikkének erre vonatkozó részét az „Égalité" jún. 11-i száma közölte. A „Prolétaire"-nek a választ tartalmazó számát eddig nem sikerült megtalálni. – *314 344 351*

444 „Vorwärts" – a Németországi Szocialista Munkáspárt központi lapja, 1876 okt. 1-től jelent meg Lipcsében, hetenként háromszor. Marx és Engels állandóan segítették a lapot; ennek azonban 1878 okt. végén a szocialista-törvény értelmében be kellett szüntetnie megjelenését. – *314*

445 Ez a levél túlnyomórészt a „Sozialdemokrat" 1882 máj. 18-i, „Die Situation in Irland" c. vezércikkével foglalkozik, amelyet Bernstein írt, Leo álnéven. Liebknecht a levél legfontosabb részét, Engels engedélye nélkül, szerkesztői változtatásokkal közölte a „Sozialdemokrat" júl. 13-i számában, a „Zur irischen Frage" c. cikkben. A közlést a következő szavakkal vezette be: „Írországnak egy barátja, aki úgy ismeri e földet és népét, mint kevesen, a következőket írja nekünk Londonból, a »Sozialdemokrat« 21. sz.-ában kifejezésre jutott felfogástól különböző pontokban eltérően:" A „Sozialdemokrat"-ban közzétett rész kézirata elveszett, a szöveget a lap nyomán közöljük. A fennmaradt kézirattöredék ezekkel a szavakkal kezdődik: „ha nem puszta ostobaság, akkor is . . ." (lásd 317. old.). A közzététellel kapcsolatban lásd még Engelsnek Bernsteinhez intézett 1882 aug. 9-i levelét (326–328. old.). – *315*

446 Ribbonmen – az ír parasztok titkos társaságának tagjai, akik ismertetőjelként zöld szalagot hordtak. Mozgalmuk a XVIII. sz. elején Észak-Írországban keletkezett, mint az angol földesurak önkénye és a bérlők erőszakos elűzése elleni népi tiltakozás egyik formája. A szalagosok kastélyokat rohantak meg és merényleteket szerveztek a földbirtokosok és intézőik ellen. Akcióik azonban csak helyi jellegűek voltak, általános programjuk nem volt. – Whiteboys – titkos parasztszövetségek, amelyek 1759 körül keletkeztek Írországban. Tagjaik az angol földesurak elleni éjszakai vállalkozásaikon fehér inget hordtak. A XIX. sz.-ban a Whiteboys társaságai sok helyütt egyesültek a Ribbonmen-szervezettel. – Captain Rock (Szikla kapitány) – az angol elnyomók ellen küzdő különféle ír paraszti titkos társaságok tagjainak gyűjtőneve. – Captain Moonlight (Holdfény kapitány) – ez volt rendszerint az aláírása a Ribbonmen által küldött fenyegető leveleknek. – *315*

447 A XIX. század első évtizedeiben harc folyt a katolikusok – többségükben írek – politikai jogait korlátozó rendelkezések hatálytalanításáért. Írországban a mozgalom élén a liberális burzsoázia, személy szerint O'Connell állt, aki a katolikusok emancipációjának jelszavával a paraszti tömegeket is magával ragadta. Az angol parlament 1829-ben hatálytalanította a korlátozó rendelkezéseket. A katolikusoknak megadták a jogot, hogy a parlamentbe kerüljenek és bizonyos állami tisztségeket betölthessenek; ugyanakkor a választhatósági cenzust ötszörösére emelték. Ezzel az angol kormányköröknek az volt a céljuk, hogy az ír burzsoázia és a katolikus földbirtokosok felső rétegét a maguk oldalára állítsák és ilymódon az ír nemzeti mozgalomban szakadást idézzenek elő. – *315*

448 A fénianizmus az az ír forradalmi mozgalom, amely az 50-es évek végén az amerikai ír emigránsok körében keletkezett, később pedig magában Írországban is gyökeret vert titkos szervezetként. A független ír köztársaságért harcolt. Az ír parasztság érdekeit képviselte, de tagjai főképpen a városi kispolgárság és a demokratikus értelmiség soraiból kerültek ki. Összeesküvő taktikájuk és szektás, polgári-nacionalista hibáik elszigetelték őket az ír tömegektől. Az angol kormány a féniek 1867-es sikertelen felkelési kísérlete után sok száz írt bebörtönzött és igen kegyetlenül bánt a foglyokkal. Marx és Engels sokszor rámutattak a féni mozgalom hibáira, de becsülték forradalmiságát és igyekeztek

megértetni, hogy az írek ügye közös az angol munkásosztályéval. Az Internacionálé Főtanácsa gyakran fellépett a féniek védelmében és nyilvánosan tiltakozott a velük szemben alkalmazott bánásmód ellen (v. ö. 16. köt. 198–199., 312., 372., 389–394. old.). A szervezet a 70-es években beszüntette tevékenységét. – *316*

[449] Az „Alabama" tengerjárót az amerikai déli államok megbízásából Angliában építették és szerelték fel. 1862 jún. 23-án, nem sokkal a hajó vízrebocsátása után, Ch. F. Adams, az Egyesült Államok londoni nagykövete tiltakozott az angol kormánynál az „Alabama" felépítése és hadi felszerelése miatt. Az angol kormány mégis lehetővé tette, hogy a hajó felfegyverezve kifusson az Azori-szigetek felé. Két év leforgása alatt (1862–64) a cirkáló az észak-amerikai flottának mintegy 70 hajóját semmisítette meg. Évekig tartó tárgyalások után egy genfi döntőbíróság elé került az „Alabama-kérdés"; ez 1872 szept. 15-én úgy ítélt, hogy Anglia 15,5 millió dollár kártérítést köteles fizetni az USA-nak. Ezt a döntést mindkét fél elfogadta. – *316*

[450] A Németországi Szocialista Munkáspárt wydeni kongresszusa (v. ö. 504. jegyz.), 1880 aug.-ban, megbízta a pártvezetőséget egy nemzetközi összekötő iroda (Verkehrsstelle, Comité extérieur) felállításával; ennek az volt a feladata, hogy megteremtse és fenntartsa a német párt kapcsolatait a külföldi szocialista pártokkal és szervezetekkel. – *318*

[451] 1880 dec.-ben Bebel és Bernstein Londonban járt Marxnál és Engelsnél, hogy tisztázzák a „Sozialdemokrat" szerkesztőjének kiválasztása és az ún. „háromcsillagos cikk" (v. ö. 439. jegyz.) kapcsán köztük felmerült nézeteltéréseket. Hirschnek ekkor újra felajánlották, hogy legyen ő a „Sozialdemokrat" szerkesztője és költözzék Zürichbe; ő elutasította ezt, főként azért, mert nem akarta elfogadni az opportunistáknak a lap fölötti gyámkodását. Ekkor került Bernstein a lap élére. – *320*

[452] „Volkszeitung" – német napilap, a liberális ellenzék orgánuma, 1853-tól 1889-ig jelent meg Berlinben Duncker kiadásában. – *320*

[453] Minthogy 1882 jún.-ban nem jelent meg Engels aláírásával cikk a „Sozialdemokrat"-ban, valószínű, hogy Engels a májusban közölt „Bruno Bauer és az őskereszténység" c. cikkére gondolt (v. ö. 420. jegyz.). – *320*

[454] 1882 máj. 11-i levelében Kautsky arról kérte Engels véleményét, hogy az európai proletariátus győzelme után hogyan fog alakulni a gyarmatok sorsa, különösen Ázsiában. Ezt írta: „Azt hiszem, Indiának az angol proletariátus által való birtoklása mindkettőnek előnyös lenne. Az utóbbinak mint nyersanyagbeszerzési forrás. Az előbbinek pedig annyiban, hogy az indiai nép, ha magára van hagyva, a legkomiszabb zsarnokságnak esnék áldozatául... Az európai proletariátus irányításával viszont India véleményem szerint egészen jól átvezethető volna a modern szocializmusba anélkül, hogy a kapitalizmus közbenső stádiumán át kellene mennie..." Engels szept 12-i válaszlevelének (lásd 334–336. old.) két bekezdését Kautsky közölte „Sozialismus und Kolonialpolitik" c. műve (Berlin 1907) függelékeként. – Kautskynak e kérdésről szóló másik levele máj. 31-én kelt. – *321 334*

[455] „The Northern Star" – angol hetilap, a chartisták központi lapja; 1837-től 1852-ig jelent meg, előbb Leedsben, majd (1844 nov.-től) Londonban, különféle alcímekkel. Alapítója és első szerkesztője F. O'Connor volt, a 40-es években G. J. Harney is szerkesztette. 1845 szept.-től 1848 márc.-ig Engels a lap munkatársa volt. – *321*

[456] Johann Most „Kapital und Arbeit. Ein populärer Auszug aus »Das Kapital« von Karl Marx" c. brosúrája 1873-ban jelent meg Chemnitzben. Liebknecht kérésére Marx és Engels átnézték a brosúrát a második, javított kiadás számára, amely 1876 áprilisában

jelent meg Chemnitzben. Minthogy azonban Marx és Engels nem találták sikerültnek a kivonatot, csak a legdurvább hibákat küszöbölhették ki, és Marxnak az volt a kívánsága, hogy nevét ne hozzák kapcsolatba ezzel a javított kiadással. – *323*

457 1882 aug. 2-i levelében J. Ph. Becker Engels febr. 10-i levelére (lásd 255–257. old. és 386. jegyz.) válaszolt. Becker ebben megköszönte Engelsnek, hogy megmagyarázta, miért korai egy új Internacionálé megalakítása. Beszámolt továbbá arról, hogy alig épült fel súlyos betegségéből, kellemetlen vitái voltak kantonja pártvezetőivel, s ez sok idejét vette el. Végül azt írta, hogy szeretne újra találkozni egyszer Marxszal és Engelsszel. „Hogy intézzük ezt? – írta. – Még sok mondanivalóm van nektek." – *325*

458 Engels 1880-ban Paul Lafargue kérésére az „Anti-Dühring" három fejezetét (Bevezetés I. fej., III. szakasz I–II. fej.) önálló írássá dolgozta át, amely Lafargue fordításában először a „La revue socialiste" c. francia lapban és még ugyanabban az évben „Le Socialisme utopique et le socialisme scientifique" címmel brosúraként is megjelent. 1882 júl. 7-i levelében Bernstein megírta Engelsnek, hogy Németországban nagy igény van újabb agitációs írásokra; javasolja ezért e brosúra német nyelvű kiadását, esetleg olyan utószóval, amely a Bismarck-féle „kormányszocializmust" is jellemezné (v. ö. 167. jegyz.). Később, szept. 1-i levelében közölte Engelsszel, hogy a német képviselők és néhány bizalmi aug. 19–21-i zürichi konferenciája elfogadta ezt a tervet (az elő- vagy utószó javaslatával együtt). – *326 337 347 362 374*

459 A „Sozialdemokrat" 1882 aug. 3-i számában egy szerkesztőségi cikk („Die Sozialdemokratie und die egyptische Frage") méltatta azt a guesdeisták által szervezett párizsi gyűléseken elfogadott határozatot, amely tiltakozik az ellen, hogy az angolok bombázták Alexandriát, s állást foglalt a nemzeti párt és vezetője, Arabi pasa mellett. – *327*

460 A „Sozialdemokrat" tárcarovata részére Engels németre fordította „A brayi vikárius" c. angol népdalt. A fordítás 1882 szept. 7-én jelent meg a lapban, Engels megjegyzésével. *327 339 342*

461 Engels 1869 júl. 1-én fejezte be kereskedelmi tevékenységét Manchesterben, s 1870 szept. 20-án költözött onnan Londonba. – *330*

462 1882 május 11-i levelében Kautsky ezt írta Engelsnek: „Néhány itteni úr . . . aki elvtársnak tartja magát, felfedezett egy munkást, egy Walter nevű kőművest, aki állítólag rendkívül tehetséges. Háromévi járadékot adnak neki, hogy ez idő alatt tanuljon. Azt hiszik, Németországban valami katedraszocialistának jutna a kezére, ezért jobb lenne, ha Londonba megy, ahol az Ön és Marx befolyásával tanulhatna. Azt kérdik tehát, hajlandó-e Ön és Marx tudományos tanáccsal segíteni őt." – *334*

463 A Bismarck-féle „államszocializmus" ellen és a lassalle-i nézetek ellen tervezett cikksorozathoz kért anyag nagy részét Bernstein és Bebel elküldte Engelsnek; ő azonban később letett a sorozat megírásáról (v. ö. 404. old.). – *337 343 364 369 379 404*

464 Ez a lassalle-i jelszó a gothai programba is bekerült (v. ö. 557. jegyz.), mint „a munkahozadék igazságos elosztása". Marx részletes bírálatát lásd 19. köt. 16–20. old. – *338*

465 A gothai általános szocialista kongresszus (1877 máj. 27–29.) máj. 29-i ülésén néhány küldött annak a javaslatnak az elfogadását kívánta, amelyet J. Most nyújtott be, s amely meg akarta tiltani Engels „Anti-Dühring"-jének további közlését a „Vorwärts"-ben, a központi pártlapban. W. Liebknecht határozottan szembeszállt ezzel a javaslattal, s kijelentette, hogy ez a mű Marx „Tőké"-je óta a legfontosabb tudományos munka a párt

számára. A kongresszus A. Bebel javaslatát fogadta el, a Liebknecht által indítványozott módosítással; eszerint az „Anti-Dühring"-nek és a hozzá hasonló cikkeknek a „Vorwärts" tudományos mellékletében, vagy egy megindítandó tudományos folyóiratban, esetleg brosúraként kell megjelenniök. Az „Anti-Dühring" második és harmadik szakasza már a „Vorwärts" mellékletében jelent meg. – *338*

466 Az említett két cikk „Aufhebung des Ausnahmegesetzes?" címmel a „Sozialdemokrat" 1882 aug. 17-i és 24-i számában jelent meg, szerzőjük Vollmar volt. A cikkek Surtur álnéven brosúrában is megjelentek (Hottingen–Zürich 1882) (v. ö. 494. jegyz.). Vollmar egyebek közt ezt írta: „Ne az legyen a jelszavunk: »Le a kivételes törvénnyel!«, hanem az: »Le azzal az aljas társadalmi és államrenddel, amely efféle kivételes törvényeket lehetővé tesz!«" „Igenis, mi »az államra veszélyesek« vagyunk! Igenis, mi ellenségei vagyunk a ti tulajdonotoknak, a ti házasságotoknak, a ti vallásotoknak és a ti egész »rendeteknek«! Igenis, mi forradalmárok és kommunisták vagyunk! Igenis, mi erőszakkal fogunk felelni az erőszakra! Igenis, mi szilárdan hiszünk a közeli átalakulásban és felszabadulásban, s minden erőnkkel felkészülünk rá titkos szervezkedéssel és agitációval, s mindennel, amit a ti »törvényeitek« tiltanak és mi jónak tartunk!" – *338 343 347 359 362 367*

467 Bernstein az írta 1882 szept. 1-i levelében, hogy van a pártban sok derék és intelligens ember, aki azt hiszi, hogy mindig tenni kell valamit, s mert agitációs lehetőség nincs, egész figyelme a törvényhozás felé fordul. Ezeknek minden olyan terv tetszik, amelyben az „állam" szó szerepel (ez a Lassalle-féle államkultusznak is következménye), s amely látszólag vagy valóban a tőke ellen irányul. – *338*

468 H. Fielding „The Adventures of Joseph Andrews" c. regényéről van szó. – *340*

469 1882 szept. 15-i levelében Bernstein azt javasolta Engelsnek, hogy ha nincs előszó „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" német kiadásához (v. ö. 458. jegyz.), akkor legyen előtte egy kiadói megjegyzés, mint a francia kiadásban; mondja ez el – a fiatalabb generáció kedvéért –, hogy ki a szerző és mi volt eddigi tevékenysége. – A francia kiadás bevezető megjegyzését Marx írta (1880 máj. 4–5. körül), de P. Lafargue, a fordító aláírásával jelent meg. Kéziratán van egy utóirat, amelyben Marx közli Lafargue-gal, hogy ezt az előszót Engelsszel való megbeszélés alapján írta, s arra kéri: „Szedje rendbe a mondatokat, hagyja érintetlenül a dolgokat" (lásd 19. köt. 177–181. old.). – *343*

470 Ezt a füzetet nem írta meg Engels. – *343*

471 A Bismarck-féle „szocializmus" ellen tervezett brosúra második, a lassalleanizmussal vitatkozó részéről (lásd 337. old.) Bernstein azt írta 1882 szept. 15-i levelében Engelsnek, hogy „egyáltalán semmi aggály nem lehet ellene, ha 1. Lassalle-t nem éri benne személyi támadás, 2. általában ahol a neve szóba kerül, agitátori érdemeiről elismerőleg történik említés". Nagy elismeréssel írt Lassalle-nak a közvetett adók kérdésében elfoglalt álláspontjáról. – Marx és Engels 1848–49-ben többször foglalkozott az adópolitikával; így pl. írtak róla a „Neue Rheinische Zeitung"-ban (lásd 6. köt. 26., 29., 243–248. old.). 1850-ben újra foglalkoztak ezzel a kérdéssel (lásd 7. köt., „Osztályharcok Franciaországban" és „A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez. 1850 március"). – *343*

472 1882 szept. 15-i levelében Bernstein ezt írta: „A büntető törvények szigorítása nélkül *ma* egyáltalán nem képzelhető el a szocialista-törvény megszüntetése." (A szocialistatörvényről v. ö. 158. jegyz.). – *343*

473 Bernstein panaszkodott a franciák örökös veszekedése miatt, amelyben egyik félnek sem lehet teljesen igazat adni. Majd azt írta: „Most írtak nekünk a belgiumi flamandok, s

azt a javaslatot tették, hogy a külföld különféle szocialista pártjai intézzenek az egységre szólító közös figyelmeztetést a saint-étienne-i kongresszushoz" (v. ö. 122. jegyz.). – *344 351*

474 Bernstein érdeklődött Engelsnél, hogy Ellen M. Taylor írónő azonos-e azzal a hölggyel, aki Marx kisasszony útján a választási alapra pénzt küldött hozzá. Megkérdezte azt is, nem ismeri-e Engels Charles J. Garciát, aki tudósításokat küld neki és állítólag tagja a londoni német egyletnek (v. ö. 238. jegyz.). – *345*

475 Az angol uralkodó osztály ujjongott azon, hogy az 1882 szept. 13-i Tell el-Kebir-i csata után az angol intervenciós csapatok leverték az egyiptomi felszabadulási mozgalmat (v. ö. 95. jegyz.). – *346*

476 A levél két következő bekezdését ismeretlen kéz kihúzta; ezért egy része nehezen olvasható. – *347*

477 Egy régi tengerészmonda szerint Van Straten hollandi hajóskapitány nagypénteken tengerre szállt, s ezért büntetésül örök időkig bolyongania kell hajójával a tengereken. – *348*

478 Tréfás bibliai utalásával Engels arra a szerepre céloz, amelyet az angliai és franciaországi Rothschild-bankház játszott mint az Egyiptom fölötti pénzügyi „ellenőrzés" egyik kezdeményezője (v. ö. 95. jegyz.). Erlanger volt Rothschildék egyiptomi képviselője. A Rothschild-ház segítségével Disraeli miniszterelnök már 1875-ben megszerezte az angol kormánynak a Szuezi-csatorna részvényeinek nagy részét, amelyek addig az egyiptomi kedive birtokában voltak. – *348*

479 Az Alliance de la Démocratie Socialiste (A Szocialista Demokrácia Egyesülése) 1868 okt.-ben alakult meg Genfben Bakunyin vezetésével, mint az anarchisták nemzetközi szervezete. 1869-ben az Internacionálé Főtanácsa beleegyezett az Alliance befogadásába, ha az feloszlik mint önálló nemzetközi szervezet. Az Alliance vezetői színleg elfogadták ezt, valójában azonban az Internacionálén belül is fenntartották titkos szervezetüket és harcot indítottak a Főtanács ellen, az Internacionálé vezetésének megszerzéséért. Az 1872. évi hágai kongresszus kizárta az Internacionáléból az Alliance két vezetőjét, Bakunyint és Guillaume-ot. Az Alliance céljainak és módszereinek leleplezését lásd 18. köt. 311–445. old. – *351 374 390*

480 A francia munkáspárt programjának elvi bevezetését (az ún. indokolást) (lásd 19. köt. 228. old.) Marx fogalmazta meg és a Le Havre-i pártkongresszus fogadta el 1880-ban. A programnak J. Guesde és P. Lafargue által, Marx és Engels támogatásával kidolgozott gyakorlati részét (v. ö. 56. jegyz.) a kongresszus B. Malonnak néhány olyan módosításával fogadta el, amelyek rosszabbá tették a programot. (V. ö. 217. old.). – *351*

481 Radikálisok – a mérsékelt republikánusok („opportunisták") polgári pártjából kivált francia parlamenti csoport a 80-as és 90-es években; vezetője Clemenceau volt. A csoport kitartott az „opportunisták" által sutba dobott polgári demokratikus követelések – pl. a szenátus eltörlése, az egyház és állam elválasztása – mellett. A választótömegek megnyerése érdekében progresszív jövedelemadót és más szociális-gazdasági intézkedéseket is követelt (v. ö. 207. jegyz.). – *351 381*

482 A 466. jegyz.-ben említett cikke második részében Vollmar „ellenzéki és »szabadelvűségi« zagyvalék"-ról írt. – *352*

483 A Szociáldemokrata Munkáspárt és az Általános Német Munkásegylet 1875 májusában, Gothában egyesült Németországi Szocialista Munkáspárttá. Marx és Engels elsietettnek

tartotta az egyesülést, mert nem előzte meg elegendő vita és a fontos elméleti és politikai kérdések tisztázása (lásd 34. köt. 120–125., 129–130. old.). – *352*

[484] Nem tudjuk, mi volt a melléklet. – *353 358*

[485] 1569 márc. 13-án a dél-franciaországi Jarnac mellett csata zajlott le a katolikusok és a hugenották között; a katolikusok a sebesülten fogságba esett Condé herceget, a hugenották politikai és katonai vezérét agyonlőtték. – Engels szójátékot csinál Lissagaray keresztnevére (Prosper) és a francia prospère (kegyes, szerencsés) szóra. – *354*

[486] „Le Citoyen et la Bataille" – francia félanarchista újság; 1882-től jelent meg Párizsban, Lissagaray, Mals és Crié szerkesztésében. – *354*

[487] Lissagarayt, aki nyilvános sértegetéssel párbajra akarta kényszeríteni Lafargue-ot, Engels ezért hasonlítja Granier de Cassagnachoz, akinek sajtókirohanásai sok párbajra és törvényszéki eljárásra vezettek. – *354*

[488] A „crimm" (vagy „crimon") szó jelentését még nem sikerült megfejteni. – *355*

[489] Montceau-les-Mines-ben 1882 aug.-ban a bányászok felkeltek a bányatulajdonosok önkénye és a katolikus klérus gyámkodása ellen. A megmozdulások során anarchista elemek provokációkat követtek el, s a hatóságok a munkásokat tették felelőssé ezekért. Az 1882 októberében tartott törvényszéki tárgyaláson azonban nem tudták bebizonyítani a munkások elleni vádakat. – *356 388*

[490] Wilhelm Stieber porosz rendőrtisztviselő az 1852. évi kölni kommunista-per során a kommunisták „Hauptchef"-jének (fővezérének, nagy főnökének, fő-főnökének) nevezte J. Cherval (igazi nevén J. Crämer) provokátort. – *357*

[491] Liebknecht 1882 okt. közepe óta volt fogházban; Bebel 1882 nov. 1-től 1883 márc. 9-ig (1883 jan. 2-tól 9-ig terjedő büntetésmegszakítással). – *358 360*

[492] „Gerichtszeitung. Tageblatt für Hamburg, Altona und Umgegend" – német napilap; a szocialista-törvény kibocsátása után adták ki szociáldemokraták; színtelen, politikamentes lap volt, amely 1878 nov.-től betiltásáig, 1881 márc.-ig jelent meg. – *359*

[493] A Biblia elbeszélése szerint az egyiptomi rabságból való szabadulásuk után a pusztában vándorló zsidók között voltak kishitűek, akik a nélkülözések miatt visszavágyódtak Egyiptomba, ahol szolgaságban éltek ugyan, de jóllakhattak. – *359*

[494] 1882 okt. 1-i levelében Bebel azt írta Engelsnek: „A cikkek jól vannak megírva, elvileg hibátlanok, de taktikailag *helytelenek*. Ha mi *azt* a nyelvet beszélnők, amelyet Vollmar ajánl, akkor négy hónapon belül . . . mindnyájan a dutyiban ülnénk, öt-tíz évvel a nyakunkban." „Aufhebung des Sozialistengesetzes?" c. cikkében („Sozialdemokrat", okt. 12.) is bírálta Bebel a második cikket, amelyben Vollmar puccsista taktika folytatására és titkos szervezkedésre szólította fel a pártot. – *359 367*

[495] Az „egyetlen reakciós tömeg" Lassalle-féle frázisa a Németországi Szocialista Munkáspártnak az 1875 máj.-i gothai kongresszusón (v. ö. 483. jegyz.) elfogadott programjába is bekerült: „A munka felszabadítása a munkásosztály műve kell hogy legyen, amellyel szemben valamennyi többi osztály csak egyetlen reakciós tömeg." Ezt a helytelen nézetet Marx élesen bírálta (lásd 19. köt. 20–21. old.). – *359 367*

[496] Bebelnek a „Sozialdemokrat" 1882 okt. 12-i számában megjelent, Vollmar brosúráját bíráló cikke kapcsán Viereck az általa szerkesztett „Süddeutsche Post"-ban kijelentette, hogy a pártnak semmi köze sincs ehhez a brosúrához. Okt. 26-án a „Sozialdemokrat" szerkesztősége tiltakozott Viereck nyilatkozata ellen; hangsúlyozta, hogy a röpirat anyaga először a pártlapban jelent meg, s bár szerzőjének magánvéleményét fejezi ki, a szerző párttag, mégpedig élvonalbeli. – „Süddeutsche Post. Unabhängiges demokratisches Organ für jedermann aus dem Volk" – német demokratikus újság, 1869-től 1884-ig jelent meg Münchenben. – *360*

[497] A „Citoyen" 1882 szept. 3-i száma „L'affaire de la rue Saint-Marc" címmel közölte Picard cikkét, amely polgári lapok módjára, soviniszta szellemben támadott egy párizsi német tornaegyletet. – *362 365 370*

[498] „Poseni márki" – a „Märkisch-Posener Eisenbahngesellschaft" (Brandenburg–Poseni Vasúttársaság) részvényeinek tőzsdei elnevezése (szójáték Posa márkira). Itt e részvények árfolyamáról van szó, v. ö. 337. old. – *364*

[499] Rosette-i kő – az időszámításunk előtti II. sz.-ból származó bazalttábla, amelyen a memphiszi papok egy rendelete található hieroglif és demotikus írással, valamint görög fordításban. Napóleon 1799. évi hadjárata során bukkantak rá Egyiptomban; nagy segítséget nyújtott J. F. Champollionnak az egyiptomi hieroglif írás megfejtéséhez. – *364*

[500] Itt Lassalle „System der erworbenen Rechte" (A szerzett jogok rendszere) c. művéről van szó. – *364*

[501] V. ö. 22. kot. 63. old. – *366*

[502] Welf és Hohenstaufen (az utóbbiakat ősi várukról waiblingoknak is nevezték) – német fejedelmi családok, a középkor nagy küzdelmének, az invesztitúra-harcnak a pártjait róluk nevezték el; a welfek (olaszosan guelfek) a pápa hívei, a Hohenstaufenok (waiblingok, ghibellinek) a német-római császárság képviselői. Az Engels említette csatakiáltás a monda szerint 1140-ben, a weinsbergi csatában hangzott el először. – *367*

[503] A (hetenként megjelenő) „Sozialdemokrat" példányszámáról van szó. 1881 végén a lapnak 4400 előfizetője volt, 1882 végén pedig már 6800. – *368 382*

[504] A wydeni kastélyban, Svájcban ülésezett 1880 aug. 20-tól 23-ig a Németországi Szocialista Munkáspárt első illegális kongresszusa. A kongresszus forradalmi szellemben vonta le a tanulságokat a szocialista-törvény időszakában követendő stratégiáról és taktikáról lezajlott vitákból, s ezzel megteremtette a későbbi sikerek feltételeit. – *368*

[505] 1882 nov. 1-i levelében Bernstein közölte Engelsszel, hogy Garcia apai dédapja az inkvizíció elől menekült el Spanyolországból, anyai nagyapját 1798-ban tárgyalás nélkül felakasztották az ír felkelésben való részvétele miatt, apja 1848 után 6 hónapot ült mint chartista; ő maga nem kér pénzt tudósításaiért. – *369*

[506] 1882 okt. 29-én Clemenceau egy gyűlésen csak azután tudta megtartani képviselői beszámolóját, hogy elült a gyűlés elnökének megválasztásakor kitört tumultus. A „Citoyen" ezzel kapcsolatban azt írta: Clemenceau soha többé nem fog nyilvános gyűlésen beszélni a XVIII. kerületben. – *371*

[507] Bernstein és Vollmar azt tervezte, hogy a „Sozialdemokrat"-ban 1882 végén vitát kezdeményez a párt programjáról, a program módosításának előkészítéséül. A szerkesztőség

azonban megfogadta Engels tanácsát és beérte azzal, hogy kozvetett módon polemizált a gothai program opportunista jelszavaival (v. o. 557. jegyz.) - *372*

[508] 1882 aug. 22-i levelében Sorge egyebek kozt arra kérte Engelst, hogy fizessen elő neki a „Labour Standard"-re. – *373*

[509] Slemil – ugyefogvott, élhetetlen ember A szó Chamisso hasonló cimu elbeszélése nyomán terjedt el – *373*

[510] Engels dr. George Stiebeling „Lesebuch fur das Volk" c konyvére utal, amely 1882-ben angol nyelven is megjelent - *374*

[511] Marx azokra a kozos sétákra emlékezteti itt leányát, amelyeket az ev elején tettek Ventnor es St Catherine's Point kozott (v o 31 jegyz). - *375*

[512] W Langland „The Vision Concerning Piers the Plowman" c. muve a XIV. sz -ban jelent meg, három változata van. – Az „Early English Text Society"-t (Korai angol szovegeket kiado tarsaság) 1864-ben alapította F J. Furnivall. – *376*

[513] Az „Égalité" (2 sorozat) 1880 jún 9-i számának „Le patriotisme de la bourgeoisie et les Chinois" c cikke állást foglalt a Politikai-gazdaságtani Társaság 1880 máj 5-i ulésével kapcsolatban, amelyen dicsérettel szóltak arról, hogy a Kaliforniába kivándorolt kínaiak igen alacsony berekkel megelégszenek. – A „La Revue socialiste" 1880 júl 5-én kozolte az ugyanezen témával foglalkozo, Malon kezdőbetuivel jelzett „La Question chinoise devant les économistes" c cikket. – „La Revue socialiste" – francia havi folyóirat, 1880-ban Lyonban es Párizsban, 1885-tol 1914-ig Párizsban jelent meg, alapítója B. Malon; kezdetben republikánus szocialista, majd szindikalista és szovetkezeti irányzatú. 1880-ban Marx és Engels kozremukodtek a lapban. – *376*

[514] Jenny Longuet ekkor már abban a gyulladasos betegsegben szenvedett, amely 1883 január 11-én halálat okozta (v. o 538 jegyz.). – *376 387*

[515] 1882 nov 11-i leveleben Kautsky arra kérte Engelst, hogy a megindulo „Neue Zeit" (v. o 548. jegyz) számára irjon cikket Darwinrol Az Engels említette taviratot Heinrich Braun kuldte neki - *377*

[516] Malon „Histoire du socialisme . " c konyverol van szo. – *379*

[517] Lafargue 1882 nov 24-en válaszolt Engelsnek; a kovetkezőkben ezt a levelet kivonatolja Engels - *380*

[518] Az eszaki foderacio (Fédération du Nord) egyike annak a hat foderációnak, amelyre a francia Munkaspart szervezetileg fel volt osztva (v o. 55. jegyz), a lille-i és roubaix-i pártszervezeteket foglalta magában 1880 tavaszán alakult meg s a saint-etienne-i kongresszusor történt szakadás után (v o 122 jegyz) a guesdeisták oldalán maradt – *380 391*

[519] „Le Forçat - francia szocialista hetilap, 1882 júl. 14-tól 1883 jul 7-ig jelent meg Lilleben, a Munkáspárt északi foderációjának lapja. – *380*

[520] „L'Exploite de Nantes" – francia munkásujság, 1882-ben jelent meg Nantes-ban – *380*

[521] Johannes Miquel, a Kommunistak Szovetségének egykori tagja, aki később a nemzeti liberális part egyik vezetoje es porosz pénzugyminiszter lett, 1856-ban Marxhoz irt két

levelében azt a nézetet vallotta, hogy a német forradalmi munkáspártnak „huzamosabb időre" kerülnie kellene, hogy önálló politikát folytasson a polgári demokratikus forradalom és Németország egyesítése kérdésében. – *381 421*

[522] J. K. F. E. Schmidt német rendőrbesúgó Zürichben történt leleplezéséről van szó. Erről az ügyről a „Sozialdemokrat" szerkesztősége brosúrát adott ki „Die deutsche Geheimpolizei im Kampfe mit der Sozialdemokratie" címmel. A brosúra szerzőjéről, M. Oppenheimerről azonban hamarosan kiderült, hogy szintén áruló (v. o. 559. jegyz.); a brosúra ekkor, kiegészítve a „Sozialdemokrat" 1883 febr. 15-i cikkével, második kiadásban jelent meg „Deutsche Polizeischuftereien" címmel. – *382 407*

[523] Laura Lafargue 1882 dec. 12-i leveléről van szó, amelyben értesítette Engelst Paul Lafargue letartóztatásáról (v. o. 144. jegyz.). – *383*

[524] A „gyanús ügyek kabinetje" vagy „fekete kabinet" (affaires véreuses cabinet, cabinet noir) a francia postán XIV. Lajos idején létesített titkos szerv, amely a gyanús leveleket felbontotta és tartalmukról a kormányt értesítette. Poroszországban, Ausztriában és más európai államokban is működött hasonló hivatal. – *384*

[525] A Tudor-dinasztia megalapítója, VII. Henrik, hogy királyi hatalmát biztosítsa és családját a szentség fényével övezze, 1506-ban kérte II. Gyula pápát, hogy avassa szentté VI. Henrik királyt, a Lancaster család képviselőjét, akit a rózsák háborúja idején a Yorkok elűztek a trónról. A pápa azonban elutasította ezt, mert attól tartott, hogy a gyengeelméjűség hírében álló VI. Henrik szentté avatása csökkentené a Szentszék tekintélyét. – *385*

[526] Valószínűleg arra utal Marx, hogy V. P. Voroncov, neves irodalmár és közgazdász, a liberális narodnyikok vezére, „Szugybi kapitalizma v Rossziji" (A kapitalizmus sorsa Oroszországban) (Szentpétervár 1882) c. könyve előszavában elismerte a marxi tanítások oroszországi hatását annyiban, hogy „a marxi iskolához tartozó szocialistákról" írt. – *385*

[527] P. Lafargue „Notre candidat" c. cikkéről van szó, amely az „Égalité"-ban (4. sorozat) 1882 dec. 9-én jelent meg. – *386 391*

[528] V. ö. Biblia, Máté 26, 41. – *387*

[529] 1798 júl. 20-án az Embabek falu és a piramisok között megvívandó csata előtt Napóleon így szólott csapataihoz: „Katonák! Negyven évszázad tekint le rátok e piramisok csúcsairól!" – *387*

[530] A 70-es években Marx intenzíven tanulmányozta a föld-koztulajdon és a falukozosség, különösen pedig az orosz „obscsina" kérdéseit. Minthogy a „Tőke" III. könyvében a földjáradékról szóló szakaszban Oroszországnak ugyanolyan szerepet szánt, mint amilyet az I. kötetben az ipari bérmunkánál Anglia játszott, Marx igen sok a földtulajdonra vonatkozó orosz forrásmunkát, statisztikai anyagot és más kiadványt tanulmányozott és jegyzetelt ki. – *390*

[531] Az Alliance socialiste republicaine-t (Szocialista Köztársasági Egyesules) 1880 okt.-ben alakította meg amnesztiában részesült volt kommünárok egy csoportja; szervezői között volt a demokratikus és munkásmozgalom tobb tekintélyes vezetője, az Internacionálé és Főtanácsa tobb tagja is. Az Alliance tagjai szocialistának vallották magukat, de minden elméletet elutasítottak és proudhonista-filantróp eszméket hirdettek; ezzel elnyerték a polgári radikálisok rokonszenvét. Guesde a volt kommünárok nagy tekintélye ellenére is élesen bírálta kispolgári szocializmusukat. – *390*

[532] Bebel 1882 nov. 1. óta a lipcsei fogházban volt (v. o. 491. jegyz.); 1883 jan. 6-án kozolte Engelsszel, hogy nem karácsonyra, hanem csak újév után (1883 január 2-től 9-ig) kapta meg azt a buntetésmegszakítást, amelyre Engels számított. – Engels itt Bebelnek a fogházból kicsempészett 1882 nov. 14-i levelére valaszol. – *392*

[533] A Franciaország által fizetett 5 milliárd frank hadisarc (v. o. 13. jegyz.) kezdetben fellendulest, „grundolási szédelgést" idézett elő Németországban, de nem óvta meg azt az 1873-as válságtól. – *392*

[534] Az orosz kulugyminiszterrel folytatott 1882 nov.-i tárgyalásai idején Bismarck kiszivárogtatta azt, hogy 1879 októberében Németország és Ausztria–Magyarország szovetségi szerzodést kotott, melynek értelmében, egyelóre ot éven belul, katonai segítséget nyújtanak egymásnak, ha Oroszország megtámadná valamelyikuket. – III. Napóleon a porosz–osztrák háborúban tanúsított semlegesség fejében azt kívánta, hogy Poroszország egyezzék bele Luxemburg Franciaországhoz csatolásába Bismarck, akinek sikerult 1866 őszétől 1867 tavaszáig elhúzni az erre vonatkozo megbeszéléseket, az e kérdésről folyt francia–holland tárgyalások idején nyilvánosságra hozta Poroszországnak a délnémet államokkal kotott, Franciaország ellen irányuló véd- és dacszovetségét. – *393*

[535] Rodbertus-Jagetzow „Briefe und Sozialpolitische Aufsatze" c. koteteról van szo, amelyet R. H. Meyer adott ki 1882-ben. Nov. 14-i levelében Bebel tréfásan ezt írta róla Engelsnek: „M. mindkettőtoket nagyon dicsér, s nyilván nagyon hízelgőnek érzi azt a jó fogadtatást, amelyet nyújtottatok neki; ezt a dicsőséget persze ot bíborossal kell megosztanotok, akik ugyanebben a tisztességben részesítették." Meyer 1879–80-ban tíz honapot toltott Angliában. – *393 405 421*

[536] Ezt az igét a kémkedési rendszeréről hírhedt Stieber, porosz rendórtanácsos nevéből képezte Engels. – *394*

[537] Cowen, aki egyik megalapítója volt a Hyndman vezette Demokratikus Foderációnak (v. o. 291. jegyz.), 1883 jan. 8-i newcastle-i beszédében helyeselte Egyiptomnak Anglia által való meghódítását (v. o. 95. jegyz.). – *399*

[538] 1883 jan. 11-én meghalt Jenny Longuet, Marx legidősebb leánya (v. o. 514. jegyz.). – *401 405 422 433 435*

[539] 1882 dec. 21-i levelében Bernstein elküldte Engelsnek „egy régi elvtárs", A. Gumbel levelét; a levélíró kifogásolta, hogy az „Égalité" szerkesztősége pénzemberek egy csoportjának bérbe adta a lap tőzsdei rovatát. Bernstein megjegyezte, hogy Párizsban általános gyakorlat az ilyesmi. Gumbel nevével kapcsolatban Engels a Heine „Reisebilder" c. muvében (II. rész 2., Die Bader von Lucca) szereplő Gumpel-Gumpelnóra utal. – *401*

[540] A Reichstag 1882 dec. 14-i ulésén Karl Grillenberger válaszolt Puttkamer belugyminiszter beszédére, amelyben ez a kis ostromállapot egyes teruleteken való bevezetését (v. o. 158. jegyz.) indokolva azzal vádolta a szociáldemokratákat, hogy feldúlják a család szentségét és szabadszerelmet hirdetnek. A „Sozialdemokrat" 1883 jan. 1-én és 4-én kivonatokat kozolt Grillenberger beszédéből, továbbá jan. 4-i, 11-i, febr. 8-i és 22-i számában is támadta Puttkamer álszenteskedését. – *402 427*

[541] II. Frigyes: „Aus der Instruktion fur die Generalmajors von der Kavallerie". – *402*

[542] Max Kayser 1883 jan. 11-i Reichstag-beszédéről van szó. – A „Pickwick Papers" Dickens regénye, szereplői jellegzetes angol kispolgárok. – *402*

[513] Az Ausztrián aratott 1866. évi győzelem után Poroszország annektálta Hannover királyságot, Hessen-Kassel választófejedelemséget, Nassau hercegséget, Majna-Frankfurt szabadvárost, valamint Schleswig-Holsteint. – *403*

[514] 1882 dec. 21-i levelében Bernstein mentegette Malont; egyebek közt azt írta róla, hogy „negatívan jóindulatú ember, eszköz azoknak a kezében, akik értenek használatához". Ugyanebben a levelében arról is írt, hogy Németországban nagy a gyűlölet a tőzsdével szemben, ezért igen népszerű a konzervatívok javasolta tőzsdeadó. Ő nem támogatná ezt, de más szociáldemokraták (pl. Kayser) igen. Folytette továbbá, hogy nem lehetne-e a „Tőke" 3. kiadásából bizonyos példányszámot külön a munkások számára olcsón megjelentetni. – *404*

[515] Kautsky: „Die überseeische Lebensmittelkonkurrenz". A füzet első részében Kautsky felhasználta azokat a kanadai mezőgazdaságról szóló adatokat is, amelyeket R. H. Meyer közölt a „Vaterland" c. bécsi lapban. 1880-ban kiadott előző munkájában (v. ö. 194 jegyzet) Kautsky a Malthus-elmélet „igaz magvát" védelmezte (Engels bírálatát lásd 142–143. old.). – *405 408*

[516] V. ö. 20 köt. 117. és köv. old. – *405*

[517] Georg porosz hercegről van szó; foglalkozott vele a „Sozialdemokrat" 1883. évi 6 számának egy glosszája. – *405*

[518] „Die Neue Zeit" – a német szociáldemokrácia elméleti folyóirata, 1883-tól 1890-ig havonta, 1923-ig hetenként jelent meg Stuttgartban, 1883-tól 1917-ig Karl Kautsky, 1917-től 1923-ig Heinrich Cunow szerkesztésében. 1885 és 1894 között Engels több cikket írt a lapba, segítette és bírálta a szerkesztőséget. Az ő halála után a lap egyre inkább revizionista irányzatú lett, az első világháború idején centrista volt és ténylegesen a szociálsovinisztákat támogatta. – *408*

[519] V. ö. Adolf Müllner: „Die Schuld", 2 felv. 5 jel. – *408*

[520] A „Hetarismus" az első cikk Kautsky „Die Entstehung der Ehe und Familie" c. cikksorozatában, amely a „Kosmos" c. darwinista folyóirat VI. évf. XII. kötetében (1882 október–1883 március) jelent meg. A második cikk címe „Die Raubehe und das Mutterrecht. Der Clan" (A rablóházasság és az anyajog. A klán.) volt, a harmadiké: „Die Kaufehe und die patriarchalische Familie" (A vásárolt házasság és a patriarchális család). 1883-ban a három együtt is megjelent, különlenyomatként. – *409 422 423*

[521] Legeltetési kényszer az ősi német Mark-berendezkedésnek az a szabálya, hogy aratástól vetésig a közösség minden tagjának el kellett távolítania szántóterületéről a kerítéseket, hogy közlegelőnek lehessen használni azt (v. ö. 20. köt. 616. old.). – *409*

[522] Laura Lafargue lefordította angolra A. von Chamisso „Salas y Gomez" c. költeményét. – *411*

[523] Az „Égalité" 1883 febr. 16-i számának Guesde által írt „Rentrée en ligne" c. vezércikkéről van szó. – *413*

[524] Valószínűleg arról az 1883 febr. 13-i keltezésű, a francia igazságügy-miniszterhez címzett ironikus írásról van szó, amelyet Guesde és Lafargue írt alá, és amelyet febr. 16-án közölt az „Égalité" „Deux nouveaux prétendants" (Két új trónkövetelő) címmel. Guesde és Lafargue azt követelte ebben, hogy végre szemben is azokat az enyhe büntető intéz-

kedéseket foganatosítsák, amelyek az egykori uralkodóházak tagjai számára vannak megállapítva, mert ismerve a francia királyok gáláns szokásait, nincs kizárva, hogy az ő ereikben is királyi vér csörgedezik. – *414*

555 A Németországi Szocialista Munkáspárt következő illegális kongresszusának színhelyeként – a rendőrség félrevezetésére – több városnév is szerepelt, köztük Zürich. A kongresszus Koppenhágában ülésezett, 1883 márc. 29-től ápr. 2-ig. – *415*

556 A „Sozialdemokrat" 1883 márc. 8-i száma részletesen beszámolt arról, hogy az „Égalité" a nyomdatulajdonos szerződésszegése miatt kénytelen volt beszüntetni megjelenését. Az Engels által mellékelt cédulát eddig nem sikerült megtalálni. – *418*

557 A Németországi Szocialista Munkáspárt programját a gothai egyesülési kongresszus (v. ö. 483. jegyz.) fogadta el 1875 máj. 25-én, egyhangúlag. A program elvi kérdésekben nem tért el attól a tervezettől, amelyet Marx és Engels megbírált (lásd 19. köt. 1–30. old.), csak abban, hogy Liebknecht javaslatára a kongresszus felvette a programba a forradalmi munkásmozgalom nemzetköziségének elvét. A programot, bár annak sok politikai és szociális követelése a proletármozgalom tényleges szükségleteit tükrözte vissza, a lassalleanizmus opportunista szemlélete hatotta át. A német munkások azonban forradalmi szellemben értelmezték a programot. – *419*

558 1883 febr. 24-i levelében Bernstein azt írta Engelsnek, hogy Gumbel jellemzése (lásd 401–402. old.) nagyon találó, de „a pártban még sok Gumbel van... Véleményünk szerint bizonyos vonatkozásban Liebknecht is kezére játszott a nyárspolgáriságnak." – *420*

559 Moses Oppenheimerre, a Németországi Szocialista Munkáspárt tagjára 1883 febr.-ban rábizonyult, hogy titkon a polgári sajtóba dolgozik és pártpénzeket sikkasztott. – *420*

560 R. Meyer: „Politische Gründer und die Korruption in Deutschland". – *421*

561 1883 febr. 24-i levelében Bernstein arról írt Engelsnek, hogy Georg Schumacher Solingenben a „Süddeutsche Post" mellett agitál, s arra akarja rábeszélni a munkásokat, hogy ezt olvassák, ne a „Sozialdemokrat"-ot. Engels e levelére válaszolva márc. 7-én Bernstein közölte Engelsszel, hogy ez az értesülése téves volt. – *422*

562 1883 febr. 24-i levelében Bernstein ezt írta Engelsnek: „Nincs kedve ahhoz, hogy részt vegyen egyszer pártunk kongresszusán? Ott Ön sok tekintetben jobban tájékozódhatnék." Bernstein a koppenhágai kongresszusra gondolt (v. ö. 555. jegyz.) és közölte, hogy 1886-ig nem tartanak újabb kongresszust. – *422*

563 1883 febr. 24-i levelében Bernstein megírta Engelsnek, hogy Georg porosz herceg (v. ö. 405. old.) költő is, s írt egy „Phaedra" c. művet; ezért német színészkörökben olyan bökvers járja, amely szerint a herceg „phädraszta". – *422*

564 J. J. Bachofen „Das Mutterrecht" c. művéről van szó. – *425*

565 1883 febr. 15-én Bebel közölte Engelsszel, hogy márc. 9-én szabadul a lipcsei fogházból (v. ö. 532. jegyz.). Ebben a levelében Engels Bebel jan. 6-i levelére válaszol (v. ö. 182. jegyz.). – *426*

566 Liebknecht 1879 nov.-ben és Bebel 1881 júl.-ban letette a képviselői esküt a szászországi Landtagban. – *427*

[567] Adolf Hepner 1883-ban New Yorkban kiadta Bebel „Unsere Ziele" c. művét (a 6. német kiadás alapján), mint az általa tervezett „Amerikai német munkáskönyvtár" 1. számát. Bebelnek ez az első nagyobb elméleti munkája igen elterjedt volt az 1870 utáni német munkásmozgalomban és nagyban hozzájárult a munkásosztály politikai neveléséhez. Hepner a címet megváltoztatta, „Die Ziele der Arbeiterbewegung"-ra, és néhány rövidítést hajtott végre. Előszavában azt írta erről, hogy „lehámozta a műről a polémiát, törölve mindazt, ami ma már nem helytálló, vagy ami elavult". – *427*

[568] Ezt a táviratot a „New Yorker Volkszeitung" 1883 márc. 15-i száma közzétette „Külön kábelsürgöny a »N. Y. Volkszeitung«-nak" címmel, a következő szöveggel: „London, 1883 március 14. Karl Marx ma délután meghalt. Friedrich Engels." – *431*

[569] Ezt a táviratot eddig még nem sikerült megtalálni. – *432 433*

[570] Ez a szöveg, amely a „New Yorker Volkszeitung" 1883 márc. 17-i számában jelent meg, nem egyezik az Engels által küldött távirat szavaival; a lap szerkesztője beleírta azt a más lapok által is terjesztett álhírt, hogy Marx Argenteuilben halt meg. Engels 1883 ápr. 18-i levelében tiltakozott a szerkesztőség ezen önkényes eljárása ellen (lásd 36. köt.). – *439*

[571] A moszkvai petrovkai agrárakadémia hallgatói által küldött távirat szövegét lásd 19. köt. 466. old. – *440*

[572] A „Justice" 1883 márc. 20-i száma „Obsèques de Karl Marx" címmel beszámolót közölt Marx temetéséről; ebben megjelent Engels gyászbeszéde is, a beszéd angol nyelvű tervezetével megegyező szöveggel, s ezen kívül egy zárórészt is tartalmaz (lásd 19. köt. 459–460. old.). – *441*

[573] 1883 márc. 16-i levelében Cuno arra kérte Engelst: erősítse meg azt az értesülését, hogy Marxot családi körében „Szerecsen"-nek nevezték. Cuno ugyanis meg akarta ezt említeni Marxot búcsúztató cikkében; Hepner azonban azt állította, hogy Marxot sohasem nevezték Szerecsennek, s azonkívül az ilyen közlés „ártana" a pártnak. – *442*

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

ABDUL-HAMID, II. (1842–1918) – török szultán 1876–1909. – *291*

ABERCORN, James Hamilton, Duke of (1811–1885) – Írország alkirálya 1866–1868 és 1874–1876. – *26*

ADAM, Juliette (szül. Lamber) (1836–1936) – francia írónő és újságírónő, a „Nouvelle Revue" c. folyóirat alapítója és szerkesztője. – *276 278* (401)

AKSZAKOV, Ivan Szergejevics (1823–1886) – orosz publicista, szlavofil; az 50-es és 60-as években bírálta a cárizmus belpolitikáját; a 70-es és 80-as években a pánszlávizmus és a nagyhatalmi ideológia egyik propagátora. – *253*

Aleko pasa *lásd* Vogorides, Alexandros

ALEMBERT, Jean Le Rond d' (1717–1783) – francia matematikus és filozófus, enciklopédista. – *106*

»*Allgemeine Zeitung*« (Általános Újság), Augsburg. – *260* (390)

ALLSOP, Thomas (1795–1880) – angol tőzsdei alkusz és publicista; a chartistákkal rokonszenvezett, baráti kapcsolatban állt a Marx családdal. – *12*

ALPHAND, Jean-Charles-Adolphe (1817–1891) – francia mérnök; 1854-től a párizsi rekonstrukciós munkák vezetője; 1878-tól a város vízellátásának felelőse. – *90*

AMOS, Sheldon (1835–1886) – angol jogász; a 80-as évek elejétől Egyiptomban tevékenykedett; 1882-től az alexandriai fellebbviteli bíróság (a bennszülött ügyekkel foglalkozó törvényszék) bírája. – *107*

– „*Spoiling the Egyptians*": *Revised Version* („Az egyiptomiak kifosztása": javított kiadás); „The Contemporary Review", 42. köt., 1882 okt. – *107* (150)

ARABI pasa, Ahmed (1839–1911) – egyiptomi polgári politikus és katona, 1879–1882 az egyiptomi nemzeti felszabadító mozgalom és a nemzeti párt vezére, 1882-ben a nemzeti kormány hadügyminisztere; az 1882 szeptember 13-i Tell el-Kebir-i vereség után elfogták; az angol kormány Ceylon szigetére száműzte. – *82 327*

»*Arbeiterstimme*« (Munkáshang), Zürich–Bern. – *30 211 379* (47)

*Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik, vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

ARGYLL, George John Douglas Campbell, Duke of (1823–1900) – angol politikus, peelista, majd liberális; több ízben pecsétőr, 1855–58 és 1860 főpostamester; 1868–74 az indiai ügyek minisztere. – *170*

ARSONVAL, Jacques-Arsène d' (1851–1940) – francia fizikus, fiziológus és biofizikus. – *96*

Association Internationale des Travailleurs. Statuts et règlements (Nemzetközi Munkásszövetség. Szervezeti szabályzat és ügyviteli szabályzat), London 1866. – *351*

»*The Atlantic Monthly*« (Atlanti Havi Újság), Boston. – *186* (289)

AUER, Ignaz (1846–1907) – német szíjgyártó, 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, 1874-ben a pártválasztmány titkára, 1875–77 a párt két titkárának egyike, a berlini szövetkezeti nyomda vezetője és 1877-ben a „Berliner Freie Presse" munkatársa; a „kis ostromállapot" idején 1878-ban Berlinből, 1880-ban Hamburgból kiutasították; 1877–78, 1880–81, 1884–87 és 1890–1907 a Reichstag tagja; a 90-es évektől opportunista.

– [*Beszéd a Reichstagban, 1881 március 30-án*;] „*Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstags. IV. Legislaturperiode. IV. Session 1881*" (Gyorsírói jelentések a német Birodalmi Gyűlés tárgyalásairól. IV. törvényhozási periódus. IV. ülés 1881), I. köt., Berlin 1881. – *169 171* (267)

Azamat-Batuk *lásd* Thieblin, H. L.

B

BACHOFEN, Johann Jakob (1815–1887) – svájci jogász és történész. – *425*

– *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur* (Az anyajog. Vizsgálódás az ókori világ nőuralmáról vallási és jogi természete szerint), Stuttgart 1861. – *425* (564)

BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics (1814–1876) – orosz forradalmár, emigráns Nyugat-Európában; 1848–49 részt vett a németországi forradalomban; később az anarchizmus ideológusa, harcolt a marxizmus és Marx politikai irányvonala ellen; 1869-ben csatlakozott az I. Internacionáléhoz; 1872-ben bomlasztó tevékenysége miatt kizárták. – *102 351 374* (54 479)

BAMBERGER, Louis – német emigráns; az 50-es években Londonban élt, a „Deutsche Londoner Zeitung" szerkesztője; később zürichi kereskedő. – *299* (428)

BANCROFT, Hubert Howe (1832–1918) – amerikai történész, Észak- és Közép-Amerika történelmével és etnográfiájával foglalkozott. – *117–118 409*

– *The Native Races of the Pacific States of North America* (Észak-Amerika Csendes-óceán parti államainak bennszülött fajai), I. köt., Lipcse 1875. – *117–118 409* (163)

BARRY, Maltman (1842–1909) – angol újságíró, szocialista, a Nemzetközi Munkásszövetség tagja; 1872-ben küldött a hágai kongresszuson; 1872 a Főtanács tagja és 1872–73 a brit föderális tanács tagja; Marxot és Engelst támogatta a bakunyinisták és az angol tradeunionista vezetők elleni harcukban; az I. Internacionálé feloszlatása után Angliában részt vett a szocialista mozgalomban és egyidejűleg közreműködött a „Standard" c. konzervatív lapban; a 90-es években támogatta a konzervatívok ún. „szocialista" szárnyát. – *167*

»*La Bataille*« (A Csata), Párizs. – *271 304 318 341 345 346 352–353* (401)

BAUER, Bruno (1809–1882) – német ifjúhegeliánus filozófus, bibliakritikus; 1866 után nemzeti liberális. – *92* (420)

BAX, Ernest Belfort (1854–1926) – angol szocialista, a Szociáldemokrata Föderáció és a Szocialista Liga egyik alapítója, majd a Brit Szocialista Párt egyik vezetője. – *231 243–244*

– *Leaders of Modern Thought. XXIII. – Karl Marx* (A modern gondolkodás vezérei. XXIII. Karl Marx); „Modern Thought", 1881 dec. 1. – *231 233 243–244* (361)

BAYSHAWE, F. – angol orvos. – *396*

BAZIN, Gustave – a francia Munkáspárt tagja, küldött az 1881-es reimsi kongresszuson, polgárháborúra való állítólagos uszítás miatt 1882 novemberében letartóztatták; Guesde híve. – *113 383* (122 144)

– *A monsieur le commissaire de police* (A rendőrfőnök úrnak); „L'Égalité", 1882 nov. 30. – *113*

BEBEL, August (1840–1913) – német esztergályos, a II. Internacionálé és a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezére; 1867-től Reichstag-képviselő. – *87–89 113 115 130 162 171–172 184 205–207 222 239 247 300–302 305 311–314 318 320 323 338 341 345–348 358–361 364 367 379 392–394 404 415 426–427* (118 157 182 219 243 270 312 313 340 341 429 451 463 465 491 532 565 566)

– *Unsere Ziele. Eine Streits hrift gegen die „Demokratische Korrespondenz"* (Céljaink. Vitairat a „Demokratische Korrespondenz" ellen); különlenyomat a „Volksstaat"-ból, Lipcse 1870. – *427* (567)

– [*Beszéd a Reichstagban 1881 március 31-én és április 4-én*;] „Stenographische Berichte etc.", I. köt., Berlin 1881. – *169 171 206* (267 316)

– *Aufhebung des Sozialistengesetzes*? (A szocialista-törvény eltörlése?); „Der Sozialdemokrat", 1882 okt. 12. – *359–360 367* (494 496)

– *Die Ziele der Arbeiterbewegung* (A munkásmozgalom céljai), az 1877-es hatodik kiadás alapján bírálóan javította és kiadta A. Hepner, New York 1883. – *427* (567)

BEBEL, Julie (1843–1910) – August Bebel felesége és harcostársa. *394 433* (118)

BECKER, Elisabeth (megh. 1884) – Johann Philipp Becker felesége. – *227*

BECKER, Johann Philipp (1809–1886) – német kefekötő, az 1830–40-es németországi és svájci demokratikus mozgalmak és az 1848–49-es német forradalom aktív résztvevője; a 60-as években az I. Internacionálé egyik vezetője Svájcban, a „Vorbote" szerkesztője; az 1865-ös londoni konferencia és az Internacionálé valamennyi kongresszusának résztvevője; Marx és Engels híve. – *79 83 123 161 164 219–220 227 255 257 325 388–389 434* (121 176 246 247 254 282 325 386 457)

BEESLY, Edward Spencer (1831–1915) – angol történész és politikus, polgári radikális, a londoni egyetem tanára; Marx barátja, az Internacionálé alapító kongresszusának elnöke. – *15 174*

BENNIGSEN, Rudolf von (1824–1902) – német politikus, Németország porosz hegemónia alatti egyesítésének híve; 1867 után a nemzeti liberálisok jobbszárnyának vezetője. – *100*

BERNSTEIN, Eduard (1850–1932) – német szociáldemokrata, a „Sozialdemokrat" szerkesztője; Engels halála után nyíltan revizionista, a szociáldemokrácia opportunista szárnyának egyik vezetője. – *95 97 100 104–106 118 128 144 158–160 169–170 172 199–202 205 213–218 221–223 234 239–240 246–249 259–266 290–291 293–294 297–299 301 315–321 325–328 337–339 342–345 347 351–354 356–358 362–372 377 379–382 390–391 401–407 415–422 432* (146 154 298 329 389 420 425 426 428 451 458 463 467 469 471 472 473 474 505 507 539 544 558 561 562 563)

Ein Gedenktag. Von Leo (A megemlékezés napja. Írta Leo (= Eduard Bernstein)); „Der Sozialdemokrat", 1881 jan. 23. – *144* (203)

– *Es fehlt uns an Intelligenzen. Von Leo* (Hiányunk van értelmiségiekben. Írta Leo); „Der Sozialdemokrat", 1881 júl. 28. és aug. 11. – *200 205* (302)

– *Entweder – oder! Von Leo* (Vagy – vagy! Írta Leo); „Der Sozialdemokrat", 1881 dec. 15. – *239 246 259* (358 430)

Bekennt Farbe! Von Leo (Valljatok színt! Írta Leo); „Der Sozialdemokrat", 1882 ápr. 13. – *290* (118)

– *Die Situation in Irland. Von Leo* (Az írországi helyzet. Írta Leo); „Der Sozialdemokrat", 1882 máj. 18. – *326* (445)

BEUST, Adolf von – német orvos, Friedrich von Beust fia, Engels távoli rokona. – *174 290 319 339 406*

BEUST, Friedrich von (1817–1899) – volt porosz tiszt, 1848-ban a kölni Munkásegylet bizottsági tagja; 1848 szeptember–1849 február a „Neue Kölnische Zeitung" szerkesztője; a második berlini demokrata kongresszuson a szociális kérdésekkel foglalkozó bizottság referense; 1849-ben a badeni pfalzi felkelés katonai bizottságának tagja; utána Svájcba emigrált, az Internacionálé zürichi német szekciójának tagja; 1869 után visszavonult a munkásmozgalomtól. – *160*

BEVAN – Charles Roesgen menyasszonya. – *355*

Biblia. – *25 63 154 294 348 359 387* (33 89 238 423 493 528)

BISMARCK, Otto, Fürst von (1815–1898) – német politikus; 1862–71 porosz miniszterelnök; 1871–90 birodalmi kancellár; reakciós úton egyesítette Németországot; a szocialista-törvény szerzője. – *10 27 30–31 33–34 88 116 138 158–160 163–164 166 167 200 215 246 250–251 263–264 297 302 313 337 357 360 364 369 379 393 404 413 421–422 426* (16 40 41 62 158 271 317 375 534)

– [*Beszéd a Reichstagban 1882 január 9-én*;] „Stenographische Berichte etc.", I. köt., Berlin 1882. – *34* (65)

BLANC, Jean-Joseph-Louis (1811–1882) – francia történész és újságíró, kispolgári szocialista; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja és a Luxembourg-bizottság elnöke; 1848 augusztusában Angliába menekült, ahol a kispolgári emigráció egyik vezetője volt; 1871-ben a versailles-iak mellé állt. – *391*

BLEICHRÖDER, Gerson von (1822–1893) – berlini német bankvezér, Bismarck magánbankárja és nem-hivatalos tanácsadója különböző pénzügyi műveletekben. – *10 12*

BLIND, Friderike – Karl Blind (1826–1907) német író és újságíró felesége. – *133*

BLOMMESTEIN – holland pénzember, a 80-as évek elején a „Citoyen" c. francia újság tulajdonosa. – *318 353 356 366*

BLOS, Wilhelm (1849–1927) – német újságíró és történész; 1872-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, 1872–74 a „Volksstaat" egyik szerkesztője, a „Neue Zeit" és a „Neue Welt" munkatársa, Reichstag-képviselő, a párt jobbszárnyának egyik vezetője; az I. világháború alatt szociálsoviniszta, az 1918-as novemberi forradalom után az ideiglenes kormány elnöke, 1919–20 württembergi államelnök. – *259 300 311 404* (243 341 358 436)

BLUM, Robert (1807–1848) – lipcsei könyvkereskedő és publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban az előparlament alelnöke és a frankfurti nemzetgyűlés baloldalának vezére; részt vett az 1848 októberi bécsi felkelésben, Bécs eleste után főbelőtték. – *312*

BODENSTEDT, Friedrich (1819–1892) – német író, költő és műfordító. *48* (74)

Bonaparte *lásd* Napóleon, I.

BONAPARTE, Jerôme-Napoléon-Joseph-Charles-Paul (Plon-Plon) (1822–1891) – III. Napóleon unokaöccse. – *137*

Bonaparte, Louis *lásd* Napóleon, III.

BONTOUX, Eugène (1824–1904) – francia mérnök, pénzember és vállalkozó, hírhedt vasútépítési spekuláns, 1883-ban a börtönbüntetés elől külföldre menekült. – *386 391*

BOUIS, Casimir (kb. 1843–1916) – francia újságíró, blanquista; a nemzeti gárda központi bizottságának és a Párizsi Kommünnek tagja, a nemzeti védelem kormányának tevékenységét kivizsgáló bizottság elnöke; a Kommün leverése után deportálták Új-Kaledóniába. – *94 382* (126)

BÖCKER – Eduard Gumpert feleségének leánykori neve. – *12*

BÖCKER, Berta – Eduard Gumpert feleségének nővére. – *12 15*

BRACKE, Wilhelm (1842–1880) – német szociáldemokrata, braunschweigi könyvkiadó, az eisenachi párt egyik vezetője, 1877–79 a Reichstag tagja. – *323* (243 282)

– *Der Lassalle'sche Vorschlag. Ein Wort an den 4. Kongress der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei* (A Lassalle-féle javaslat. Egy szó a szociáldemokrata munkáspárt kongresszusához), Braunschweig 1873. – *323*

– *„Nieder mit den Sozialdemokraten!"* („Le a szociáldemokratákkal!"), Braunschweig 1876. – *323*

BRADLAUGH, Charles (1833–1891) – angol újságíró és politikus, polgári radikális; a „National Reformer" szerkesztője. – *39 137–139 200* (188 191)

BRASSEY, Thomas (1911-től) Earl (1836–1918) – angol polgári közgazdász és politikus, liberális, nagy vasút- és hajóépítési vállalkozó, parlamenti képviselő. – *167*

BRAUN, Heinrich (1854–1927) – német újságíró, reformista szociáldemokrata, a „Neue Zeit" egyik megalapítója, az „Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik" c. negyedévi szemle és más folyóiratok kiadója; Reichstag-képviselő. – *334* (515)

Braunschweigi herceg *lásd* Ferdinand

BRENTANO, Lujo (Ludwig Joseph) (1844–1931) – német közgazdász, katedraszocialista, polgári reformista; 1872-ben részt vett a szociálpolitikai egyesület alapításában. – *149* (196)

– *Wie Karl Marx zitiert* (Hogyan idéz Karl Marx); „Concordia", 1872 márc. 7. – *149* (220)

– *Wie Karl Marx sich verteidigt* (Hogyan védekezik Karl Marx); „Concordia", 1872 júl. 4. – *149* (220)

BREUEL, Ernst – német szociáldemokrata, a szocialista-törvény alapján kitiltották Hamburgból; a 80-as évek elején koppenhágai emigráns; 1882-ben bírálta a „Sozialdemokrat" politikai irányvonalát. – *300* (430)

BRIGHT, Jacob (1821–1899) – angol radikális politikus, parlamenti képviselő, John Bright fivére. – *25–26* (34)

BRIGHT, John (1811–1889) – angol gyáros és politikus, szabadkereskedő, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik vezetője; több ízben miniszter; a 60-as évektől a Liberális Párt baloldalának vezére. – *25–26 138* (32 34 241)

BRIMONTNÉ – Bradlaugh párizsi nőismerőse, bonapartista. – *138*

BRISSAC, Henri (1823–1906) – francia publicista, szocialista, a Párizsi Kommün tagja, a Kommün leverése után Új-Kaledóniába száműzték; az 1880-as amnesztia után tért vissza Franciaországba, a francia Munkáspárt tagja, 1882-ben az „Égalité" egyik szerkesztője, Guesde híve. – *94 382* (126)

BROUSSE, Paul-Louis-Marie (1854–1912) – francia orvos, kispolgári szocialista, részt vett a Párizsi Kommünben, a Kommün leverése után emigrációban élt, csatlakozott az anarchistákhoz; 1879-ben belépett a francia Munkáspártba; a posszibilistáknak (a francia munkásmozgalom egyik opportunista irányzatának) egyik vezetője és ideológusa. – *32–33 77 92 101 106 209 214–217 222–223 239 249 314 318 344 351–352 354 360 389 428* (55 104 324 312 369)

BROWN, John (1800–1859) – amerikai farmer, a rabszolgafelszabadító mozgalom forradalmi szárnyának egyik vezére; 1854–56-ban részt vett a rabszolgatartók elleni fegyveres harcban; 1859-ben kísérletet tett a néger rabszolgák felkelésének megszervezésére; bíróság elé állították és kivégezték. – *162*

BROWN, Willard – amerikai újságíró, szocialista, Marx ismerőse. – *163 185 238*

»Der Bund. Eidgenössisches Zentralblatt« (A Szövetség. Államszövetségi központi lap), Bern. – *88* (119)

Das Bundesgesetz betreffend dei Arbeit in den Fabriken, vom 23. Marz 1877 (Szövetségi törvény a gyári munkáról, 1877 március 23), Bern 1888. – *95 100 357 369* (131)

BURKE, Thomas Henry (1829–1882) – angol politikus; a 60-as években az ír ügyek államtitkárának személyi titkára; 1869–82 az ír ügyek másodtitkára, 1882-ben egy ír titkos szervezet merényletének áldozatául esett. – *55 317* (81)

BÜCKLER, Johann (Sintérjankó) (1777–1803) – hírhedt rajna-hesseni haramiavezér. – *262 312* (391)

BÜRKLI, Karl (1823–1901) – svájci közgazdász és publicista, kispolgári szocialista, az 1848–49-es németországi forradalom résztvevője, az Internacionálé zürichi szekciójának egyik vezetője; az 1866-os genfi kongresszus küldötte; az 1867-es lausanne-i kongresszus titkára; küldött az 1893-as nemzetközi munkáskongresszuson, a svájci szövetkezeti mozgalom egyik megalapítója. – *30 248 256 265*

– *Demokratische Bankreform. Oder: Wie kommt das Volk zu billigerem Zins? Sieben Fragen und Antworten über die Reorganisation der Kantonalbank* (Demokratikus bankreform. Avagy: hogyan jut a nép olcsóbb kamathoz? Hét kérdés és válasz a kantonális bank újjászervezéséről), Zürich 1881. – *30 32 248 256 265–266* (47 397)

– *Abschüttelungshalber* (Lerázásképpen); „Arbeiterstimme", 1882 jan. 7. és 14. – *30 32 248 256* (47)

C

CAESAR, Cajus Julius (i. e. kb. 100–44) – római hadvezér és államférfi. *108–109*

– *Commentarii de bello Gallico* (Feljegyzések a galliai háborúról). – *108–109* (151 152)

CAFIERO, Carlo (1846–1892) – részt vett az olasz munkásmozgalomban, a Nemzetközi Munkásszövetség tagja; 1872-től az olasz anarchista szervezetek egyik vezetője, majd a 70-es évek végén elfordul az anarchizmustól; 1879-ben rövid olasz nyelvű ismertetést tett közzé Marx „Tőke"-jének első kötetéről. – *115*

– *Polemica* (Szópárbaj); „La Plebe", 1882 nov. 5. – *115* (161)

CALONNE, Charles-Alexandre de (1734–1802) – francia politikus, XVI. Lajos pénzügyminisztere, a francia forradalom idején az ellenforradalmi emigráció egyik vezetője. – *158*

CANDELARI, Romeo – olasz újságíró. – *115*

– *La critica dell' economia radicale moderna* (Az új radikális gazdaságtan kritikája); „La Plebe", 1882 okt. 8. – *115* (161)

– *De Laveleye e Rodbertus* (De Laveleye és Rodbertus); „La Plebe", 1882 okt. 15. – *115* (161)

– *Carlo Marx* (Karl Marx); „La Plebe", 1882 okt. 22. – *115* (161)

– *La teoria del valore secondo Marx* (Az értékelmélet Marx szerint); „La Plebe", 1882 okt. 29. – *115* (161)

– *Il salario* (A bér); „La Plebe", 1882 nov. 5. – *115* (161)

– *Ancora sulla teoria del valore secondo Marx* (Még egyszer a Marx szerinti értékelméletről); „La Plebe", 1882 nov. 12. – *115* (161)

Cassagnac *lásd* Granier de Cassagnac

CASTHELAZ, Maurice – francia orvos és gyógyszerész, Marx algíri ismerőse. – *42 44 47 50 270 276 286*

CASTHELAZNÉ – Maurice Casthelaz anyja. – *50 270 286*

CAVENDISH, Frederick Charles, lord (1836–1882) – liberális brit politikus; 1865-től parlamenti képviselő; 1882 májusában, röviddel az ír ügyek miniszterévé történt kinevezése után, egy ír titkos szervezet merényletének esett áldozatául. – *55 317* (81 121)

CAVOUR, Camillo Benso, conte di (1810–1861) – olasz politikus, liberális monarchista; 1850–52 a szárd királyság kereskedelmi és tengerészeti, 1851–52 pénzügyminisztere, 1852–59 és 1860–61 miniszterelnöke, a Szavoyai-ház alatt „fölülről" egyesítette Itáliát, 1861-ben az egységes Olaszország első miniszterelnöke. – *250*

CAZOT, Théodore-Joseph-Jules (1821–1913) – francia jogász és politikus, mérsékelt republikánus, antibonapartista; 1851–59 börtönben; 1870-ben a belügyminiszter első titkára; 1871-től a nemzetgyűlés tagja, 1879–82 (megszakítással) igazságügy-miniszter, Gambetta híve. – *14*

CHAMBERLAIN, Joseph (1836–1914) – angol gyáros és politikus; 1873–75 Birmingham polgármestere; 1876-tól képviselő, liberális, majd konzervatív; 1880–85 és 1886 kereskedelmi miniszter; 1895–1902 gyarmatügyi miniszter, a brit imperializmus egyik előharcosa. – *25* ([32])

CHAMISSO, Adalbert von (1781–1838) – francia származású német költő. – *411–412* – *Salas y Gomez*; „Chamisso Művei", IV. köt., Lipcse 1836. *411–413* ([552])

Charles, III. *lásd* Károly, III.

CHERBULIEZ, Antoine-Élisée (1797–1869) – svájci francia közgazdász, Sismondi követője. – *185*

CHURCHILL, Randolph Henry Spencer, lord (1849–1895) – brit politikus, a konzervatívok egyik vezetője; 1885–86 indiai ügyekkel foglalkozó miniszter; 1886 pénzügyminiszter, a gyarmati terjeszkedés híve, az ír függetlenség ellenzője. – *167*

CIESZKOWSKI, August, gróf (1814–1894) – lengyel filozófus, közgazdász és politikus, porosz nemzetgyűlési képviselő. – *30 32 248*
– *Prolegomena zur Historiosophie* (Bevezetés a történetfilozófiába), Berlin 1838. – *32*
– *Du crédit et de la circulation* (A hitelről és a pénzforgalomról), Párizs 1839. – *30 248*

Cinquième congrès national ouvrier socialiste de Reims. Compte rendu analytique (Az ötödik országos szocialista munkáskongresszus Reimsben. Elemző beszámoló); „Le Prolétaire", 1881 nov. 5. és 12. – *223* ([343])

Circulaire à toutes les fédérations de l'Association Internationale des Travailleurs (Körlevél a Nemzetközi Munkásszövetség minden föderációjához), Sonvillier 1871. – *33* ([60])

»*Le Citoyen*« (A Polgártárs), Párizs. – *34 70 209 214 249 271 284 318 341 344–346 349 352–354 356–357 365–366 370–372 374* ([64 95])

Le Citoyen des deux mondes *lásd* Le Citoyen

»*Le Citoyen et la Bataille*« (A polgártárs és a csata), Párizs. – *354 356 428* ([486])

Le Citoyen Français *lásd* Le Citoyen

Le Citoyen international *lásd* Le Citoyen

CLEMENCEAU, Georges-Benjamin (1841–1929) – francia publicista és politikus; a 80-as évektől a radikális párt vezetője; 1906–09 és 1917–20 miniszterelnök; imperialista politikát folytatott. – *5 71 92 145 176 344 371–372* ([10 97 207 275 481 506])

CLOWES, Norris A. – amerikai újságíró. – *189–190* ([293])

COBDEN, Richard (1804–1865) – angol gyáros és politikus, liberális, szabadkereskedő, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik vezetője, a parlament tagja, több pacifista kongresszus résztvevője. – *26* ([241])

COGHILL, J. G. Sinclair – ventnori angol orvos. – *97*

COLINS, Jean-Guillaume-César-Alexandre-Hippolyte, baron de (1783–1859) – francia kispolgári közgazdász. – *185–186*

– *L'économie politique. Source des révolutions et des utopies prétendues socialistes* (Politikai gazdaságtan. A forradalmak és az állítólag szocialista utópiák forrása), I–III. köt., Párizs 1856–57. – *185–186* (285)

COLLET, Charles Dobson – angol radikális újságíró; 1859–65 a „Free Press" szerkesztője, ez időtől közeli kapcsolatban állt Marxszal. – *176*

»*Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage*« (Egyetértés. A munkáskérdéssel foglalkozó folyóirat), Berlin. – *149* (220)

CONSTANS, Jean-Antoine-Ernest (1833–1913) – francia politikus, mérsékelt polgári republikánus; 1880–81 és 1889–92 belügyminiszter. – *14*

»*The Contemporary Review*« (A Jelenkori Szemle), London. – *107* (150)

COSTA, Andrea (1851–1910) – a 70-es években az olasz anarchista szervezetek egyik vezetője, majd elfordult az anarchizmustól és az önálló politikai munkáspárt megteremtéséért küzd; 1892-től tagja az olasz szocialista pártnak, amelynek reformista szárnyához csatlakozott, 1882-től parlamenti képviselő. – *94 427* (127)

COWEN, Joseph (1831–1900) – angol politikus és újságíró, polgári radikális, a chartisták híve; a Garibaldi tiszteletére rendezett 1862 szeptemberi newcastle-i gyűlés egyik szervezője; 1874-től parlamenti képviselő. – *160 399* (537)

COWPER, Francis Thomas De Grey (1834–1905) – brit politikus, liberális; 1880–82 írországi alkirály. – *294* (424)

COWPER, William Francis, lord (1811–1888) – brit államférfi, parlamenti képviselő, a liberális párti kormányok idején különféle hivatali tisztségeket töltött be. – *294* (424)

CRIÉ – francia újságíró, anarchista, 1882 a „Citoyen et la Bataille" c. lap egyik szerkesztője. – *356* (153 486)

CROMWELL, Oliver (1599–1658) – angol államférfi, az angol polgári forradalom vezetője, Anglia, Skócia és Írország lordprotektora (államfője) 1653–1658. – *152* (228)

CUNO, Theodor Friedrich (1847–1934) – német szocialista, az I. Internacionálé tagja, a milánói szekció megszervezője; az 1872-es hágai kongresszus után emigrált az Egyesült Államokba, s ott vezető szerepet játszott a Munka Lovagjai mozgalmában. – *442* (293 573)

D

»*The Daily News*« (Napi Hírek), London. – *17 41 139 167 440* (21)

D'Alembert, *lásd* Alembert, Jean Le Rond d'

DANIELS, Amalie (1820–1895) – Roland Danielsnek, a Kommunisták Szövetsége egyik kölni vezetőjének özvegye. – *242*

DANYIELSZON, Nyikolaj Francevics (Nyikolaj-on) (1844–1918) – orosz író és közgazdász, a 80–90-es években a narodnyikok egyik ideológusa; több éven át levelezett Marxszal és Engelsszel, a „Tőke" három kötetének orosz fordítója (az elsőnek G. A. Lopatyinnal együtt). – *145–148 228–229* (204 212)

– *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства* (Értekezések reform utáni közgazdaságunkról); „Szlovo", 1880 okt. – *146 148* (210 211)

DANTE, Alighieri (1265–1321) – olasz költő. – *68 411*

– *La Divina Commedia* (Isteni Színjáték). – *68*

D'Arsonval *lásd* Arsonval, Jacques-Arsène d'

DARWIN, Charles Robert (1809–1882) – angol természettudós, a fejlődéstan megalapítója. – *63 84 293 377 409* (87 422 515)

– *The Formation of Vegetable Mould through the Action of Worms, with Observations on their Habits* (A televényföld kialakulása a hernyók közreműködésével; megfigyelések a hernyók szokásairól), London 1881. – *63* (89)

DAVITT, Michael (1846–1906) – ír munkás, forradalmi demokrata, az ír nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezetője; 1879-ben az ír Föld Liga egyik szervezője és vezetője; az ír önkormányzat híve; 1895–99 parlamenti képviselő; közel állt a Szociáldemokrata Föderációhoz. – *326* (266)

DECHEND, Hermann Friedrich Alexander von (1814–1890) – német politikus; 1864-től a porosz bank, 1875–90 a birodalmi bank elnöke, 1884-től az államtanács elnöke. – *298*

DEINHARDT, K. – német mérnök. – *415–416*

DELACHAUX – interlakeni svájci orvos. – *54–55 57*

DEMUTH, Helene (Lenchen, Nim, Nym) (1823–1890) – a Marx család házvezetőnője és hűséges barátja. – *3 11 13 18 22 24 27–28 32 36 40 66–67 69 72 86–89 99 176 181 192 232 238 276 309 332–333 341 350 355 376 383 387 395 400 413 428 433 436 441*

DE PAEPE, César (1842–1890) – belga szedő, majd orvos, az Internacionálé belga szekciójának egyik megalapítója, a belga föderális tanács tagja, küldött az Internacionálé 1865-ös és 1871-es londoni konferenciáján, az 1867-es lausanne-i, az 1868-as brüsszeli és az 1869-es bázeli kongresszuson; az 1872-es hágai kongresszus után egy ideig a bakunyinistákat támogatta; 1885-ben a belga Munkáspárt egyik megalapítója. – *80 215* (109)

DEPREZ, Marcel (1843–1918) – francia mérnök és fizikus, elektrotechnikai kísérleteiről nevezetes. – *96 100 421* (132 133)

DERBY, Edward George Geoffrey Smith Stanley, (1851-től) Earl of (1799–1869) – angol politikus, 1835-ig whig, majd tory, később a Konzervatív Párt egyik vezére; 1852 és 1868 között több ízben miniszterelnök. – *154* (233)

DESCARTES (Cartesius), René (1596–1650) – francia filozófus, matematikus és természetkutató. – *110*

DÉTROYAT, Pierre-Léonce (1829–1898) – francia tengerésztiszt, bonapartista író és újságíró; az 1870–71-es német–francia háború résztvevője; a 70-es és 80-as években több újság tulajdonosa és szerkesztője, Émile Girardin rokona. – *138*

»*Deutsch-Französische Jahrbücher*« (Német–Francia Évkönyvek), Párizs. – *30* (48)

Die deutsche Geheimpolizei im Kampfe mit der Sozialdemokratie. Aktenstücke und Enthüllungen auf Grund authentischen Materials dargestellt (A német titkosrendőrség harcban a szociáldemokráciával. Ügyiratok és leleplezések hiteles anyag alapján), Hottingen–Zürich 1882. *382 407* (522)

Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst *lásd* Hallische Jahrbücher

DEVILLE, Gabriel (szül. 1854) – francia publicista, szocialista, a „Tőke" első kötetét népszerűen ismertető munka szerzője; a XX. sz. elején visszavonult a munkásmozgalomtól. – *35 70 129 314 379–380 382 386–387* (122)

– *Il y a cinq ans* (Öt éve); „L'Égalité", 1882 nov. 19. – *379–380*

– *Le travail* (A munka); „L'Égalité", 1882 dec. 19. és 20. – *129*

DIETZ, Johann Heinrich Wilhelm (1843–1922) – német könyvkiadó, szociáldemokrata, 1881-től Reichstag-képviselő. – *408* (341)

DIETZGEN, Joseph (1828–1888) – német tímármunkás, szocialista, a Kommunisták Szövetségének tagja, autodidakta filozófus, aki önállóan eljutott a dialektikus materializmus alapelveinek felismeréséhez; 1872-ben kuldott az Internacionálé hágai kongresszusán, később Amerikába költözött és ott a New York-i „Sozialist" és a chicagói „Arbeiterzeitung" szerkesztője lett. – *26* (37)

DILKE, Ashton Wentworth (1850–1883) – angol újságíró, politikus és utazo, polgári radikális; a 70-es évek végétől a „Weekly Dispatch" c. lap tulajdonosa és szerkesztője; 1880–83 parlamenti képviselő. – *39 167 267*

DILKE, Sir Charles Wentworth (1843–1911) – angol politikus és író, a Liberális Párt radikális szárnyának egyik vezetője; 1880–82 külügyminiszter-helyettes – *96 99 167 267* (135)

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin (1876-tól Earl of Beaconsfield) (1804–1881) – angol politikus és író, a toryk egyik vezetője; 1852, 1858–59, 1866–68 pénzügyminiszter; 1868, 1874–80 miniszterelnok. – *138 167 174* (191 478)

DONKIN – angol orvos, 1881–83 Marx és a Marx család kezelőorvosa. – *8 11 18 22–23 40 43 57 165–166 175 182 191 203 225 228 243 267 270 286 349 354 375 428 433 435–436*

DORIA, Andrea (1468–1560) – 1528–60 genovai dózse, tengernagy V. Károly szolgálatában. – *286*

DOURLEN – argenteuili francia orvos; 1881–82 a Marx család kezelőorvosa, Charles Longuet jó barátja. – *4 8–9 11 13 14 36 63–70 76–78 86–88 90–91 193 204 280 341*

DOURLENNÉ Dourlen doktor felesége. *9 14*

DOZON, Auguste.
– *Български народни песни. Chansons populaires bulgares inédites* (Bolgar nepdalok. Kiadatlan bolgár népdalok), Párizs 1875. – *263* (492)

DUCLERC, Charles-Théodore-Eugène (1812–1888) – francia újságíró és politikus, a Crédit mobilier bank egyik igazgatója, 1875-ben a francia nemzetgyűlés alelnoke, 1882–83 miniszterelnök. – *91*

DUFFERIN AND AVA, Frederick Temple Hamilton-Temple-Blackwood, Marquess of (1826–1902) – angol liberális politikus és diplomata; 1868–72 a Gladstone-kormány tagja; 1872–78 kanadai főkormányzó; 1884–88 indiai alkirály. – *399*

DUMAY, Jean-Baptiste (szül. 1841) – francia műszerész, posszibilista. – *429*

DURANDO – francia tudós, a növénytan professzora; a 80-as évek elején Algírban élt. – *287*

DUVERGER, Arthur – belga újságíró; 1879-től a szocialista párt tagja; a 80-as évek elején az „Égalité" belgiumi tudósítója. – *80* (103)

DÜHRING, Eugen Karl (1833–1921) – német eklektikus filozófus, vulgáris közgazdász. – *405*

E

»*The Eastern Post*« (Keleti Posta), London. – *137* (188)
– 1871 dec. 16.: *Mr. Bradlaugh and the Communists* (Bradlaugh úr és a kommunisták). – *137*

ECCARIUS, Johann Georg (1818–1889) – német szabó, az Igazak Szövetségének, majd a Kommunisták Szövetségének tagja, az I. Internacionálé Főtanácsának titkára, később trade-unionista. – *197*

- *A German Opinion of English Trade Unionism* (Német vélemény az angol trade-unionizmusról); „The Labour Standard", 1881 aug. 6. – *15 17 194 197* (17)

ECKARDT, Julius.
- (Névtelenül:) *Berlin und St. Petersburg. Preussische Beiträge zur Geschichte der Russisch–Deutschen Beziehungen* (Berlin és Szentpétervár. Porosz adalékok az orosz–német kapcsolatok történetéhez), II. kiad., Lipcse 1880. – *252* (379)

Ede *lásd* Bernstein, Eduard

»*L'Égalité*« (Az Egyenlőség), Párizs. – *34 36 116–118 213–214 218 222 249 255–256 271 273 283–284 304 310 349 362 365 367* (64 69)
– 1880 jún. 9.: *Le patriotisme de la bourgeoisie et les Chinois* (A burzsoázia hazafiassága és a kínaiak). – *376* (513)
– 1881 dec. 11. - *234* (354)
– 1881 dec. 18. – *234*
– 1882 jan. 1.: *Allemagne* (Németország). – *239*
- 1882 jan. 1.: *Paris* (Párizs). – *239*
– 1882 jún. 11. – *314 318 344* (143)
– 1882 dec. 15.: *L'Arrestation de Lafargue* (Lafargue letartóztatása). – *123*
1882 dec. 16.: *L'Affaire de Montluçon* (A montluçoni ügy). – *123*

»*L'Émancipation. Organe Quotidien du Parti Ouvrier*« (A Felszabadulás. A Munkáspárt napilapja), Lyon. – *214 371* (330)

ENGELS, Charlotte (szül. Bredt) (1833–1912) – Engels fivérének, Emilnek a felesége. – *241*

ENGELS, Elisabeth (szül. 1861) - Engels unokahúga, Emil Engels leánya. - *241*

ENGELS, Emil (1828–1884) – Engels fivére, az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *241*

ENGELS, Emil (ifjabb) (1858–1907) – Engels unokaöccse, Emil Engels fia. – *241 330–331*

ENGELS, Friedrich (1820–1895).
– *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie* (A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata) [1843 vége–1844 eleje]; „Deutsch-Französische Jahrbücher", Párizs 1844. (1. köt. 497–522. old.) – *143* (199)
– *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen* (A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján) [1844 szeptember–1845 március], Lipcse 1845. (2. köt. 211–473. old.) – *249 322*
– *Dialektik der Natur* (A természet dialektikája) [1873–1886] (20. köt. 319–573. old.). – *110 118 357 360* (155)
– *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása) (Anti-Dühring) [1876 második fele–1878 első fele], Lipcse 1878. (20. köt. 1–317. old.). – *142 338 347 374 405* (195 458 465 546)
– *Socialisme utopique et socialisme scientifique* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig) [1880 január–március közepe], ford. Paul Lafargue, Párizs 1880. (19. köt. 184–218. old.) – *326 347 362 374* (458 469)
– *Le Socialisme utopique et le socialisme scientifique* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig); „La Revue socialiste", 1880 márc. 20., ápr. 20. és máj. 5. – *326 347 362 374* (458 469)
– *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig), Hottingen–Zürich 1882. – *326 337 343 345 347 362 374 382 393 403 427* (167 458 469)
– *Előszó [„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig"] az első [német] kiadáshoz* [1882 szeptember 21], Hottingen–Zürich 1882. (19. köt. 182–183. old.) – *343 368 382* (167 458 469)

– (Névtelenül:) *Le socialisme de M. Bismarck* (Bismarck úr szocializmusa) [1880 február vége]; „L'Égalité", 1880 márc. 3. és 24. (19. köt. 164–171. old.) – *217* (332)
– (Névtelenül:) *A Fair Day's Wages for a Fair Day's Work* (Tisztességes napibért tisztességes napi munkáért) [1881 május 1–2.]; „The Labour Standard", 1881 máj. 7. (19. köt. 285–287. old.) – *189 256* (18)
– (Névtelenül:) *The Wages System* (A bérmunka-rendszer) [1881 május 15–16]; „The Labour Standard", 1881 máj. 21. (19. köt. 288–290. old.) – *189 256* (18)
(Névtelenül:) *Trades Unions* (Trade unionok) [1881 május 20. körül]; „The Labour Standard", 1881 máj. 28. és jún. 4. (19. köt. 291–296. old.) – *189 256* (18)
– (Névtelenül:) *The French Commercial Treaty* (A kereskedelmi szerződés Franciaországgal) [1881 június közepe]; „The Labour Standard", 1881 jún. 18. (19. köt. 297–300. old.) – *189 256* (18)
– (Névtelenül:) *Two Model Town Councils* (Két mintaszerű városi tanács) [1881 június második fele]; „The Labour Standard", 1881 jún. 25. (19. köt. 301–304. old.) – *189 256* (18)
– (Névtelenül:) *American Food and the Land Question* (Amerikai élelmiszer és a földkérdés) [1881 június vége]; „The Labour Standard", 1881 júl. 2. (19. köt. 305–307. old.) – *189 256* (18)
– (Névtelenül:) *The Wages Theory of the Anti-Corn Law League* (A Gabonatörvény-ellenes Liga bérelmélete) [1881 július eleje]; „The Labour Standard", 1881 júl. 9. (19. köt. 308–311. old.) – *189 256* (18)
– (Névtelenül:) *Bismarck and the German Working Men's Party* (Bismarck és a német munkáspárt) [1881 július közepe]; „The Labour Standard", 1881 júl. 23. (19. köt. 315–317. old.) – *189 256* (18 158)
– (Névtelenül:) *A Working Men's Party* (Munkáspárt) [1881 július közepe]; „The Labour Standard", 1881 júl. 23. (19. köt. 312–314. old.) – *189 256* (18)
– (Névtelenül:) *Cotton and Iron* (Gyapot és vas) [1881 július vége]; „The Labour Standard", 1881 júl. 30. (19. köt. 318–321. old.) – *256* (18)
– (Névtelenül:) *Social Classes – Necessary and Superfluous* (Szükséges és felesleges társadalmi osztályok) [1881 augusztus 1–2]; „The Labour Standard", 1881 aug. 6. (19. köt. 322–325. old.) – *256* (18)
– *Bruno Bauer und das Urchristentum* (Bruno Bauer és az őskereszténység) [1882 április második fele]; „Der Sozialdemokrat", 1882 máj. 4. és 11. (19. köt. 441–448. old.) – *293 297 313 320 347* (420 426 442 453)
– (Névtelenül:) *[A tőke koncentrációja az Egyesült Államokban]* [1882 május 3]; „Der Sozialdemokrat", 1882 máj. 18. (19. köt. 449–450. old.) – *293* (421)
– *Der Vikar von Bray* (A brayi vikárius) [1882 szeptember eleje]; „Der Sozialdemokrat", 1882 szept. 7. (19. köt. 451–453. old.) – *327 339 342* (460)
– *Die Mark* (A Mark) [1882 szeptember közepe–december közepe]; „Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft", Hottingen–Zürich 1882 (20. köt. 611–624. old.) – *118 120 122 124–125 343 353 362 364 374 382 390 393 403–404 427* (167)
– *[A Karl Marx sírjánál tartott gyászbeszéd tervezete]* [1883 március 17]; „La Justice", 1883 márc. 20. (19. köt. 459–460. old.) – *441* (572)
– *Das Begräbnis von Karl Marx* (Karl Marx temetése) [1883 március 18. körül]; „Der Sozialdemokrat", 1883 márc. 22. (19. köt. 461–465. old.) – *441*

Entwurf eines Gesetzes betreffend die Krankenversicherung der Arbeiter (Törvénytervezet a munkások betegbiztosításáról); „Stenographische Berichte etc." Berlin 1883. – *343 364 379*

Entwurf eines Gesetzes betreffend die Unfallversicherung der Arbeiter (Törvényjavaslat a munkások balesetbiztosításáról); „Stenographische Berichte etc.", Berlin 1881. – *171 337 343 357 360 364 369 379 404*

Entwurf eines Gesetzes betreffend die Unfallversicherung der Arbeiter (Törvényjavaslat a munkások balesetbiztosításáról); „Stenographische Berichte etc.", Berlin 1883. – *343 357 360 364 379*

EPIKUROSZ (i. e. kb. 341–kb. 270) – görög materialista filozófus, ateista. – *436*

ERBSLÖH, Karl Alexander (szül. 1854) – Karl August Erbslöh fia, 1882-től Engels unokahúgának, Elisabethnek a férje. – *241*

ERBSLÖH, Karl August (1819–1894) – barmeni gyáros. – *241*

ERLANGER, Michael (1828–1892) – a franciaországi Rothschild-bankház munkatársa. – *348* (478)

»*L'Étendard Révolutionnaire. Organe anarchiste hebdomadaire*« (A forradalmi lobogó. Anarchista hetilap), Lyon. – *101* (142)

EULER, Leonhard (1707–1783) – svájci születésű matematikus és fizikus, a pétervári majd a berni akadémián dolgozott. – *106 143* (198)

»*L'Exploité de Nantes*« (A Nantes-i Kizsákmányolt). – *380* (520)

F

FARRE, Jean-Joseph-Frédéric-Albert (1816–1887) – francia tábornok, 1879–81 hadügyminiszter. – *14*

FERDINAND, braunschweigi herceg (1721–1792) – porosz tábornok, a hétéves háborúban (1757 novemberétől) a porosz és a szövetséges csapatok főparancsnoka. – *226*

FERMÉ – francia jogász, republikánus, a második császárság idején Algírba száműzték, később az algíri felsőbb bíróság bírája, Charles Longuet és Paul Lafargue ismerőse. – *36–37 39 46–48 52 266 269 271 273 278 280 284–285 287 303*

FERMÉNÉ – Fermé bíró felesége. – *284*

FEUGIER – enghieni francia orvos, 1882 június–augusztus Marx kezelőorvosa. – *64–65 69–70 73–74 76 86–88*

FIELDING, Henry (1707–1754) – angol regény- és vígjátékíró.
– *The Adventures of Joseph Andrews* (Joseph Andrews kalandjai), London–Manchester–New York. – *340* (468)

The Financial Reform Almanach. For 1882 (A gazdasági reform almanachja az 1882-es évre), London. – *267* (399)

FITZGIBBON, Gerald (1793–1882) – ír jogász és polgári publicista. – *154*
– *Ireland in 1868, the Battle-Field for English Party Strife; its Grievances, Real and Factitious; Remedies, Abortive or Mischievous* (Írország 1868-ban, az angol pártharcok csatatere; valódi és fiktív sérelmei; a hiábavaló vagy kártékony gyógymódok), London 1868. – *154*

FLORESTAN, I. (1785–1856) – monacói herceg 1841–1856. – *62*

»*Le Forçat*« (A Rabszolga), Lille. – *380* (519)

FORSTER, William Edward (1818–1886) – angol gyáros és politikus, liberális; 1880–82 az ír ügyek minisztere; kegyetlenül elnyomta az ír szabadságmozgalmat. – *294* (281 424)

FORTIN, Edouard – francia publicista, a francia Munkáspárt tagja, Marx több művének francia fordítója. – *139–140*

FOURIER, François-Marie-Charles (1772–1837) – francia utópikus szocialista. – *36* (179)

FRANKEL, Leó (1844–1896) – magyar ötvösműves, a Párizsi Kommün munkaügyi minisztere; 1871–72 a Főtanács tagja, Marx irányvonalának követője; 1876-ban visszatért Budapestre; 1876–83 a Magyarországi Általános Munkáspárt egyik megszervezője és vezetője; 1883-ban elhagyta Magyarországot és részt vett a II. Internacionálé szervezésében és irányításában; 1889-ben részt vett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezésében. – *34* (66)

Frankfurter Journal *lásd* Journal de Francfort

»*Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*« (Frankfurti újság és kereskedelmi lap). – *226* (347)

FREEMANN, Edward Augustus (1823–1892) – liberális angol történész, az oxfordi egyetem professzora. – *395*

– *History of Europe* (Európa története), London 1875. – *395*

»*Freiheit*« (Szabadság), London–New York. – *164 167 189–190* (256 260)

– 1881 jún. 25.: *Sozialpolitische Rundschau. Deutschland* (Szociálpolitikai szemle. Németország). – *206*

– 1881 júl. 23. és 30., aug. 6., 13.: *Kongress. Bericht* (Kongresszus. Beszámoló). – *201* (309)

– 1882 ápr. 1.: *Sozialpolitische Rundschau. Deutschland* (Szociálpolitikai szemle. Németország). – *282* (213)

FREYCINET, Charles-Louis de Saulces de (1828–1923) – francia polgári politikus és diplomata, mérsékelt republikánus; több ízben miniszter, 1879–80, 1882, 1886 és 1890–92 miniszterelnök; 1892-ben a Panama-ügyben kompromittálódott és ideiglenesen visszavonult. – *71* (97)

FRIGYES, *II. (Nagy) (1712–1786)* – porosz király *1740–1786*. – *402* (242)

– *Aus der Instruktion für die Generalmajors von der Kavallerie* (Instrukció a lovassági vezérőrnagyok részére); „Werke" (Művei), VI. köt., Berlin 1913. – *402* (541)

FRIGYES VILMOS (1831–1888) – porosz trónörökös, 1888-ban III. Frigyes néven porosz király és német császár. – *264* (394)

FRIGYES VILMOS, II. (1744–1797) – porosz király 1786–1797. – *113 406*

FRIGYES VILMOS, III. (1770–1840) – porosz király 1797–1840. – *313*

FRIGYES VILMOS, IV. (1795–1861) – porosz király 1840–1861. – *200*

FRITZSCHE, Friedrich Wilhelm (1825–1905) – német dohánymunkás; az 1848–49-es forradalom résztvevője; 1863-ban az Általános Német Munkásegylet, 1865-ben az Általános Német Szivarkészítő Egylet egyik alapítója, 1878-ig a szivarkészítők szakszervezetének elnöke; az 1869-es eisenachi és az 1875-ös gothai egyesülési kongresszus küldötte, az északnémet, majd a német Reichstag képviselője (1868–71, ill. 1877–78); 1881-ben Amerikába emigrált. – *159 162 402 418 420* (244)

FURNIVALL, Frederick James (1825–1910) – angol filológus, kereszténységszocialista, több irodalmi társaság, így a New Shakespeare Society alapítója. – *33 376* (512)

G

GALLIFFET, Gaston-Alexandre-Auguste, marquis de (1830–1909) – francia tábornok, a sedani hadifogságból kiengedték a Párizsi Kommün elleni harcra, a versailles-i csapatok egyik vezére; 1880 Párizs katonai kormányzója. – *23* (28)

GAMBETTA, Léon-Michel (1838–1882) – francia politikus, mérsékelt republikánus, a nemzeti védelem kormányában belügyminiszter, a tours-i kormánydelegáció vezetője; 1881–82 miniszterelnök és külügyminiszter. – *14 19 23 70–71 86 344 365 371* (14 23 27 28 97)

GARCIA, Charles J. – a 80-as évek elején a „Sozialdemokrat" londoni tudósítója. – *345 357 369* (474 505)

GARIBALDI, Giuseppe (1807–1882) – olasz forradalmi demokrata, az itáliai nemzeti felszabadító mozgalmak és az Itália újraegyesítéséért folyó harcok szervezője és vezére. – *62 84* (88 115)

GEISER, Bruno (1846–1898) – német újságíró, 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, szileziai agitátor; 1872 az Internacionálé tagja; 1875 a „Volksstaat", 1877–86 a „Neue Welt" egyik szerkesztője; 1881–87 Reichstag-képviselő, a parlamenti frakció jobbszárnyának egyik vezetője; az 1887-es St. Gallen-i pártgyűlés minden párttisztségéből felmentette. – *290 300 311 404* (341 418)

Gendre, B. *lásd* Nyikityina, Varvara Nyikolajevna

GEORGE, Henry (1839–1897) – amerikai publicista és közgazdász, polgári reformista, a föld nacionalizálását propagálta mint a tőkés társadalom ellentmondásainak megoldását; befolyása alá akarta vonni az amerikai munkásmozgalmat is. – *177 185–186 230*

– *The Kearney agitation in California* (A Kearney-féle agitáció Kaliforniában); „The Popular Science Monthly", 17. köt., 1880 aug. – *186* (289)

– *Progress and Poverty : an Inquiry into the Cause of Industrial Depressions and of Increase of Want with Increase of Wealth. The Remedy* (Haladás és szegénység: vizsgálódás az ipar hanyatlásának és a gazdagodással párosult elszegényedésnek az okáról. A gyógymód), New York 1880. – *177 185–186 230* (276)

»*Gerichtszeitung. Tageblatt für Hamburg, Altona und Umgegend*« (Törvényszéki újság. Napilap Hamburg, Altona és környéke számára). – *359 367* (492)

Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit in deutscher Bearbeitung (A német őskor történetírói német feldolgozásban), I. köt., 1. félköt. „Die Urzeit" (Az őskor), Berlin 1847. – *108*

Gesetz betreffend die Abänderung der Gewerbeordnung. Vom 17. Juli 1878 (Az 1878 július 17-i törvény az ipartörvény megváltoztatásáról); „Reichsgesetzblatt", 1878. – *95 100 357 369* (131)

Gesetz gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie (Törvény a szociáldemokrácia közveszélyes törekvései ellen); „Reichsgesetzblatt", 1878. – *113 118 200 219 221 251 264 311 313 392 401 420* (158)

Gewerbeordnung für den Norddeutschen Bund (Az Északnémet Szövetség ipartörvénye); „Budesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes", Berlin 1869. – *357* (131)

GIRARDIN, Émile de (1806–1881) – francia politikus és publicista, 1836–57 megszakításokkal a „Presse" szerkesztője, orléanista, burzsoá republikánus, majd bonapartista. – *138*

GLADSTONE, William Ewart (1809–1898) – angol politikus és író, tory, majd peelista, később a Liberális Párt vezére; 1843–45 kereskedelemügyi; 1845–46 gyarmatügyi; 1852–55 és 1859–66 pénzügyminiszter; 1868–74, 1880–85, 1886 és 1892–94 miniszterelnök. – *26 85–86 93 96 99 138 160 162–164 166 168 170 174 244 294 316–317 336 399* (32 191 245 424)

»*The Globe and Traveller*« (A földgömb és az utazó), London. – *98* (137)

GODARD – francia újságíró, anarchista. – *110 365 382* (153)

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós. – *278 306*

– *Faust.* – *8* (9)

– *Der Fischer* (A halász). – *199* (299)

– *Das Göttliche* (Az isteni). – *278* (408)

– *Der Schatzgraber* (A kincskereső). – *300* (432)
– *Zahme Xenien* (Szelíd xéniák). – *306* (434)

GORCSAKOV, Alekszandr Mihajlovics, herceg (1798–1883) – orosz politikus és diplomata; 1854–56 bécsi nagykovet; 1856–82 kulugyminiszter. – *167*

GOSCHEN, George Joachim (1900-tól) Viscount Goschen of Hawkhurst (1831–1907) – német származású angol politikus, kezdetben liberális, 1863-tól parlamenti képviselő, tobb ízben a kormány tagja, gazdasági és szociálpolitikai muvek szerzője. – *107 399*

GOULD, Jay (1836–1892) – amerikai milliomos, vasúti vállalkozó es pénzember. – *147*

GRAHAM, Sir James Robert George, of Netherby (1792–1861) – angol politikus, whig, majd peelista; 1841–46 belugyminiszter; 1830–34, 1852–55 az admiralitás első lordja. – *96*

GRANIER DE CASSAGNAC, Paul-Adolphe-Marie-Prosper (1843–1904) – francia újságíró és politikus; párbajai és éles vitastílusa hírhedtté tettek. – *354* (487)

GREEN, Lisa. – *181*

GRÉVY, François-Paul-Jules (1807–1891) – francia politikus, mersékelt republikánus, 1879–87 koztársasági elnok. – *200*

GRILLENBERGER, Karl (1848–1897) – német munkás, majd publicista, szociáldemokrata; 1881-tól Reichstag-képviselő; a 90-es években reformista. – *402 427* (341)
– [*Beszéd a Reichstagban 1882 december 14-én.*;] „Stenographische Berichte etc", I köt, Berlin 1883. – *402 427* (540)

GRIMALDI, Lamberto (megh. kb. 1494) – monacói herceg 1457–1494 – *61*

GRIMALDIAK – monacói hercegek a XIV. századtól rovid megszakítással egészen napjainkig. – *61*

GUESDE, Jules (Mathieu-Basile) (1845–1922) – francia szocialista, a 70-es évek elején az anarchistákhoz csatlakozik; 1879-ben a francia Munkáspárt egyik alapítója és a marxizmus eszméinek hirdetője Franciaországban, huzamosabb ideig a francia szocialista mozgalom forradalmi szárnyának vezetője, az első világháború idején sovinisztа; 1914–15 tárcanélküli miniszter a Viviani-kormányban. – *32–35 70 77 95 103 106 110 112–113 200 213–218 223 239 249 284 314 318 323 344 352 355 360 365 370–372 374 379 380 382 385–387 389 413–414 418 428* (29 55 56 69 95 122 130 111 147 324 351 480 531)
– *Rentrée en ligne* (Újra csatasorban); „Égalité", 1883 febr. 16. – *413* (553)

GUIZOT, François-Pierre-Guillaume (1787–1874) – francia történész és politikus, orléanista; 1840–48 Franciaország bel- és kulpolitikájának irányítója, a finánchurzsoázia érdekeinek képviselője. – *185*

GUMBEL, Abraham – német szociáldemokrata; a 80-as évek elején Franciaországba emigrált; 1883-ban párizsi bankhivatalnok. – *401–402* (539 558)

GUMPERT, Eduard (megh. 1893) – manchesteri német orvos, Marx es Engels barátja – *12 14–15*

Gy

GYULA, II. (1443–1513) – romai pápa 1503–1513 – *385* (525)

H

HALES, John (szül. 1839) – angol szövőmunkás, trade-unionista; 1866–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja és 1871 május–1872 júliusig titkára; 1872-től a brit föderális tanács reformista szárnyának élén állt; 1873-ban kizárták az Internacionáléból. – *137*

»*Hallische Jahrbücher und Deutsche Jahrbücher*« (Hallei évkönyvek és német évkönyvek). – *32* (53)

HANSSEN, Georg (1809–1894) – német statisztikus és gazdaságtörténész. – *122*

– *Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogtümern Schleswig und Holstein* (A jobbágyság eltörlése és általában a földesúri-paraszti viszonyok átalakulása Schleswig és Holstein hercegségekben), Szentpétervár 1861. – *122* (173)

HARNEY, George Julian (1817–1897) – angol politikus, a chartista balszárny egyik vezére, a „Northern Star" és más chartista lapok és folyóiratok szerkesztője; kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. – *162 321* (155)

Harra, Harry *lásd* Longuet, Henri

HARTMANN, Georg Wilhelm – német szociáldemokrata, az Általános Német Munkásegylet tagja; 1875-től a Németországi Szocialista Munkáspárt két elnökének egyike, később a központi választási bizottság tagja; 1880–81 Reichstag-képviselő. – *206*

– [*Beszéd a Reichstagban 1881 június 15-én*;] „Stenographische Berichte etc.", II. köt., Berlin 1881. – *206* (318)

HARTMANN, Lev Nyikolajevics (1850–1908) – orosz narodnyik forradalmár; 1879-ben részt vett a II. Sándor cár elleni merényletben; Franciaországba, Angliába, végül 1881-ben az Egyesült Államokba emigrált. – *86 102 108 113 118 121 123 128 131 166–167 176–180 236 267 310* (260 278)

Haschert, Lina *lásd* Hirsch, Lina

HASSELMANN, Wilhelm (szül. 1844) – német szociáldemokrata, a lassalleánus Általános Német Munkásegylet egyik vezetője; 1871–75 a „Neuer Sozialdemokrat" szerkesztője; 1875-től a Németországi Szocialista Munkáspárt tagja; 1878-ban az anarchista csoport egyik vezetője; 1880-ban anarchista nézetei miatt kizárták a pártból. – *402* (243)

HÄNEL, Albert (1833–1918) – német jogász és politikus, a haladópárt, majd a német szabadelvű párt egyik vezetője, a porosz képviselőház és a Reichstag tagja. – *31* (31)

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *21 69 364*

– *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse* (A jog filozófiájának alapvonalai avagy a természetjog és az államtudomány alapjai); „Werke" (Művei), VIII. köt., Berlin 1840. – *364*

– *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (Előadások a történelem filozófiájáról); „Werke" (Művei), IX. köt. II. kiad., Berlin 1840. – *364*

– *Phänomenologie des Geistes* (A szellem fenomenológiája); „Werke" (Művei), II. köt. II. kiad., Berlin 1841. – *26 69* (37)

– *Wissenschaft der Logik. Erster Teil. Die objektive Logik. Erste Abteilung. Die Lehre vom Sein* (A logika tudománya. Első rész. Az objektív logika. Első könyv. A lét tana); „Werke" (Művei), III. köt. II. kiad., Berlin 1841. – *21* (25)

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író. – *401*

– *Reisebilder* (Útirajzok). – *401–402* (539)

– *Zur Beruhigung* (Megnyugtatásul). – *247* (361)

Helen, Helene *lásd* Demuth, Helene

HELMHOLTZ, Hermann Ludwig Ferdinand von (1821–1894) – német fizikus és fiziológus, következetlen materialista, a neokantiánus agnoszticizmus felé hajlott. – *43*

HENRIK, VI. (1421–1471) angol király 1422–1461. – *385* (525)

HENRIK, VII. (1457–1509) – angol király 1485–1509. – *385 426* (525)

HENRIK, VIII. (1491–1547) - angol király 1509 1547. - *426*

Henry *lásd* Longuet, Henri

HEPNER, Adolf (1846–1923) – német szociáldemokrata, a „Volksstaat" szerkesztője; 1872-ben az Internacionálé hágai kongresszusának küldötte, később emigrált Amerikába; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *130–132 247–248 300–301 322–323 373–374 427* (93 183 567 573)

HERZEN, Alexandr Ivanovics (1812–1870) – orosz forradalmi demokrata, materialista filozófus, publicista és író; 1847-től emigrációban. – *252* (209)

HESS, Sibylle (szül. Pesch) (1820–1903) – Moses Hess felesége. - *232*

HEUBEL, Julius Christoph – a salzwedeli vértesezred lovászmestere, Jenny Marx nagyapja. – *226*

HILDITCH, Richard – angol polgári közgazdász a XIX. sz. közepén. – *185*

HIRSCH, Karl (1841–1900) – német újságíró, több szociáldemokrata lap szerkesztője; 1872-től Párizsban, majd 1879-től Londonban élt. – *5 9–10 12–13 17 71–72 80 165 174 181 191–192 199–200 239 276 278 286 308 320–321 327–328 341 370 393* (100 258 294 301 357 451)

– *Le socialisme en Allemagne* (A szocializmus Németországban); „La Nouvelle Revue", 1882 márc.–ápr. – *276 278* (404)

HIRSCH, Lina (szül. Haschert) - Karl Hirsch felesége. - *320 393*

HIRSCH, Max (1832–1905) – német közgazdász, a haladópárt tagja; 1868-ban Franz Duncker-rel megalapították a reformista Hirsch–Duncker-féle szakegyleteket, amelyek 1933-ig álltak fenn; 1869–93 a Reichstag tagja. – *15 17 194 197*

HIRSCH, Moritz (1831–1896) – osztrák bankár, 1869-ben törökországi vasútépítkezésekre kapott koncessziót. – *291* (419)

HOHENZOLLERNOK – németországi uralkodóház Brandenburgban és Poroszországban 1415–1918, a német birodalomban 1871–1918. – *313 405 420*

HONORATUS, IV. (1758–1819) – monacói herceg 1814–1819. *61–62* (86)

HORATIUS, Flaccus, Quintus (i. e. 65–8) – római költő. – *48* (71)

HOWELL, George (1833–1910) – angol kőműves, egykori chartista; 1861–62 a London Trades Council titkára, részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén: 1864–69 a Főtanács tagja, részt vett az 1865-ös londoni konferencián, a Reformligának és az angol szakszervezeti szövetség parlamenti bizottságának titkára. – *223 244* (362)

HÖCHBERG, Karl (Ludwig Richter) (1853–1885) – német újságíró, szociálreformista; 1876-ban csatlakozott a Szocialista Munkáspárthoz, több reformista újságot és folyóiratot alapított és finanszírozott. – *246 311 320* (136)

– és Eduard BERNSTEIN és Karl August SCHRAMM: *Rückblicke auf die sozialistische Bewegung in Deutschland.* Kritische Aphorismen von ** (Visszapillantás a németországi szocialista mozgalomra. ** kritikus aforizmái); „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik", I. évf., 1. félév Zürich–Oberstrass 1879. – *311–312 320–321 421* (439 451)

HÖDEL, Max (1857–1878) – lipcsei kézművessegéd; 1878-ban merényletet követett el I. Vilmos császár ellen, és ez ürügyet szolgáltatott a szocialista-törvény kibocsátására. – *317* (41)

HUGUES, Clovis (1851–1907) – francia publicista és politikus, radikális, a marseille-i kommün résztvevője, annak leverése után 1875-ig letartóztatásban; 1881-től kamarai küldött. – *391*

HUME – londoni angol orvos. – *286*

HYNDMAN, Henry Mayers (1842–1921) – angol ügyvéd és publicista; a 80-as években a Szociáldemokrata Föderáció egyik alapítója és vezetője; az első világháborúban szociálsoviniszta. – *48 166 187–188 231 277 293–294 357 399* (291 406)

– *England for All. Dedicated to the Democratic and Working Men's Clubs of Great Britain and Ireland* (Anglia mindenkinek. Nagy-Britannia és Írország demokrata és munkásklubjainak ajánlva), London 1881. – *187–188 231* (291)

HYNDMAN, Mathilda (megh. 1913) – 1876-tól Henry Mayers Hyndman felesége. – *166 188*

I

IGNATYEV, Nyikolaj Pavlovics, gróf (1832–1908) – orosz diplomata és politikus; 1864–77 törökországi követ; az 1878-as St. Stefano-i békeszerződés megkötésének orosz résztvevője; 1881–82 belügyminiszter. – *27 95 253* (45)

»*L'Intransigeant*« (A Tántoríthatatlan), Párizs. – *77 166 214 367* (105)

»*Irish World and American Industrial Liberator*« (Ír világ és amerikai ipari felszabadító), New York. – *225* (345)

IRVING, Sir Henry (John Henry Brodribb) (1838–1905) – angol színész és rendező, ismert Shakespeare-interpretátor. – *3 166 226*

J

JACLARD, Charles-Victor (1843–1903) – francia publicista, blanquista; a 70-es évek elejétől az Internacionálé tagja, Marx híve, a Párizsi Kommün idején a nemzeti gárda központi bizottságának tagja és egyik légiójának parancsnoka; a Kommün leverése után emigrált Svájcba, majd Oroszországba; az 1880-as amnesztia után hazatért és folytatta politikai tevékenységét. – *14*

»*Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*« (Társadalomtudományi és társadalompolitikai évkönyv), Zürich. – *97* (136)

JANSZON, Julij Edvardovics (1835–1893) – haladó orosz statisztikus és közgazdász, pétervári egyetemi tanár. – *148*

– *Сравнительная статистика России и западно-европейских государств* (Oroszország és a nyugat-európai államok összehasonlító statisztikája), I–II. köt., Szentpétervár 1878–80. – *148* (215)

JEFFREY – amerikai mérnök és feltaláló. – *181*

Jenny, Jennyke *lásd* Marx, Jenny

JOFFRIN, Jules-François-Alexandre (1846–1890) – francia műszerész, szocialista, a párizsi műszerész-szindikátus egyik alapítója, a Párizsi Kommün résztvevője; a Kommün leverése után 1871–81 angliai emigrációban, utána hazatért és a francia Munkáspárt tagja lett; a posszibilisták egyik vezetője. – *32–34 239 249 372* (56 369)

– *A M. Jules Guesde, rédacteur de l'Égalité* (Jules Guesde úrnak, az „Égalité" szerkesztőjének); „Le Prolétaire", 1882 jan. 7. – *32–34 249* (57)

Johnny *lásd* Longuet, Jean-Laurent-Frederick

Jollymeyer *lásd* Schorlemmer, Karl

JONAS, Alexander (megh. 1912) – német származású amerikai könyvkereskedő és újságíró, szocialista; 1878-tól a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője. – *130*

JOURDE, Francis (1843–1893) – francia kommünár, jobboldali proudhonista, a Párizsi Kommün pénzügyi bizottságának elnöke; a Kommün leverése után Új-Kaledóniába deportálták, ahonnan 1874-ben megszökött; Franciaországba való visszatérése után visszavonult a munkásmozgalomtól. – *390*

»*Journal de Francfort*« (Frankfurti Újság). – *226* (348)

»*Journal de Genève national, politique et littéraire*« (Genfi nemzeti, politikai és irodalmi újság). – *84* (116)
– 1882 szept. 16. – *87 89 341 345–347* (118)

»*Journal des Débats politiques et littéraires*« (Politikai és irodalmi viták lapja), Párizs. – *70* (96)

Jungné *lásd* Vezin, Jane Elisabeth

»*La Justice*« (Az Igazság), Párizs. – *9–10 89 96 145 167 176 181 341 345 346 354 390 400* (10)
– 1881 dec. 7.: *Gazette du jour* (A napi hírek). – *225–226*
– 1883 márc. 20.: *Obsèques de Karl Marx* (Karl Marx temetése). – *441* (572)

JUTA, Jaan Carel (1824–1886) – holland kereskedő, könyvkereskedő Fokvárosban, Marx húgának, Louise Marxnak férje. – *149*

K

KABLUKOV, Nyikolaj Alekszejevics (1849–1919) – orosz közgazdász és statisztikus, narodnyik, pétervári egyetemi tanár. – *148*

KAPELL, August (szül. 1844) – német ács, szociáldemokrata, az Általános Német Munkásegylet tagja, a német Ácsegylet egyik alapítója és vezetője; 1877–78 Reichstag-képviselő; 1880-ban a szocialista-törvény alapján kiutasították Hamburgból; később visszavonult a politikai tevékenységtől. – *313*

KÁROLY (Hohenzollern), herceg (1801–1883) – III. Frigyes Vilmos porosz király fia. – *405–406*

Károly, I. *lásd* Károly, V.

KÁROLY, I. (1600–1649) – angol király 1625–1649. – *153* (223)

KÁROLY, III. (1818–1889) – monacói herceg 1856–1889. – *56 62 300 307*

KÁROLY, V. (1500–1558) – spanyol király 1516–1556, német-római császár 1519–1556. – *286* (417)

KÁROLY, X. (1757–1836) – francia király 1824–1830. – *27*

KÁROLY FRIGYES ÁGOST VILMOS (1804–1873) – braunschweigi herceg 1815–1830; 1830 szeptemberében emigrált, számos európai ország segítségét kérte a hatalom visszaszerzésére; a 40–50-es években kapcsolatot keresett az emigráció demokratikus elemeivel és anyagilag támogatta a „Deutsche Londoner Zeitung"-ot. – *299*

KATALIN, II. (Nagy) (1729–1796) – orosz cárnő 1762–1796. – *261*

KATKOV, Mihail Nyikiforovics (1818–1887) – reakciós orosz publicista; 1850–55 és 1863–87 a „Moszkovszkije Vedomosztyi" szerkesztője. – *253*

KAUB, Karl – német munkás, londoni, majd 1865-től párizsi emigráns, tagja a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek; 1864–65 az Internacionálé Központi Tanácsának tagja, részt vett az 1865-ös londoni konferencián. – *13–14 192*

KAUBNÉ – Karl Kaub felesége. – *14*

KAUFMANN, S. F. – londoni német emigráns, a londoni Kommunista Munkás Művelődési Egylet tagja. – *157*

KAUTSKY, Karl (1854–1938) – német publicista, szociáldemokrata; 1883–1917 a „Neue Zeit" szerkesztője, kezdetben a marxizmus híve, később opportunista, a centrizmus fő ideológusa a német szociáldemokráciában és a II. Internacionáléban. – *16 71 142–144 160 162 165–166 169 174 180 184 194 196 199 202 205–206 208–212 218 223 234 240 249–254 266 291 321 328 334–336 339 358 377–378 405 407–410 422–425* (298 325 327 370 454 462 515 548)

– *Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft* (A népszaporodás hatása a társadalom fejlődésére), Bécs 1880. – *142–143* (194 198)

– *Der Staatssozialismus und die Sozialdemokratie. Von Symmachos* (Az államszocializmus és a szociáldemokrácia. Írta: Symmachos (= Karl Kautsky)); „Der Sozialdemokrat", 1881 márc. 6. – *158* (240)

– (Névtelenül:) *Der Vetter aus Amerika, eine Erzählung für Landleute, erbaulich zu lesen* (Az amerikai atyafi, épületes olvasmány vidékiek számára). – *205 208–209* (314)

– (Névtelenül:) *International Labour Laws* (A nemzetközi munkajog); „The Labour Standard", 1881 aug. 13. – *16 194 196 199 208* (19)

– (Névtelenül:) *Die Vivisektion des Proletariats* (A proletariátus élveboncolása); „Der Sozialdemokrat", 1881 szept. 22. – *209* (323)

– *Die überseeische Lebensmittelkonkurrenz* (A tengerentúli élelmiszer-konkurrencia); „Staatswirtschaftliche Abhandlungen", II. sorozat 4. és 5. füzet, különlenyomat, Lipcse 1881. – *405 408* (545)

– *Die Entstehung der Ehe und Familie* (A házasság és a család keletkezése); „Kosmos", 4. évf., 1882–83. – *409–410 422–424* (550)

KAUTSKY, Louise (szül. Strasser) (1860–1950) – osztrák szocialista, Karl Kautsky első felesége, 1890-től Engels titkárnője. – *378*

KAUTSKY, Minna (1836–1912) – Karl Kautsky anyja, német írónő. – *165 205 209 211–212* (325 327 328)

KAYSER, Max (1853–1888) – német szociáldemokrata, 1878-tól a Reichstag tagja, a szociáldemokrata jobbszárnyhoz tartozott. – *222 402* (243 339 340 341 542 544)

KEAY, John Seymour (1839–1909) – befolyásos angol bankhivatalnok Indiában (1862–82), liberális. – *107*

– *Spoiling the Egyptians: A Tale of Shame. Told from the Blue Books* (Az egyiptomiak kifosztása: szégyenletes történet. A kékkönyvek alapján), II. javított és bővített kiad., London 1882. – *107* (150)

– *„Spoiling the Egyptians". A Rejoinder* („Az egyiptomiak kifosztása". Viszontválasz); „The Contemporary Review", 17. köt., 1882 nov. – *107* (150)

KEGEL, Max (1850–1902) – német költő és újságíró; 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja; a szocialista-törvény idején többször börtönbe zárták szocialista újságírói tevékenysége miatt. – *201 205*

KERDIJK, Arnold (1846–1905) – liberális holland újságíró, a katedraszocializmus felé hajlott. – *149*

– *Karl Marx*, Haarlem 1879. – *149* (218)

KIEPERT, Johann Samuel Heinrich (1818–1899) – német földrajztudós és kartográfus, a berlini egyetem professzora. – *263*
– *Karte von Böhmen, Maehren und Österreich* (Csehország, Morvaország és Ausztria térképe), Berlin 1866. – *263*

KINDLINGER, Niklas (1749–1819) – német történész. – *122*
– *Geschichte der deutschen Hörigkeit insbesondere der sogenannten Leibeigenschaft* (A német paraszti függés, különösképpen az úgynevezett jobbágyi viszony története), Berlin 1819. – *122* ([171])

KING, St. – londoni könyvkereskedő. – *103*

KNIGGE, Adolph, Freiherr von.
– *Über den Umgang mit Menschen* (Az emberekkel való érintkezésről), X. kiad., Stuttgart 1822. – *63* ([90])

KOCH, Robert (1843–1910) – német tudós, a bakteriológia módszertanának megalapítója; a 80-as években többek között a tuberkulózis és a kolera kórokozójának felfedezője. – *56*

KOLKMANN – londoni könyvkereskedő. – *103*

KOLLÁR, Jan (1793–1852) – szlovák származású cseh költő és filológus, a pánszlávizmus egyik elméleti megalapozója.
– *Slávy dcera. Lyricko-epická báseň v pěti zpěvjch* (A dicsőség leánya. Lírai-epikai költemény öt énekben), Pest 1832. – *253* ([383])

KORVIN-KRUKOVSZKAJA (Jaclard), Anna Vasziljevna (1843–1887) – orosz forradalmár, az Internacionálé orosz szekciójának tagja, a Párizsi Kommün résztvevője; Ch.-V. Jaclard felesége. – *14*

KOTZEBUE, August Friedrich Ferdinand von (1761–1819) – német színműíró, az orosz cár ügynöke, a liberális mozgalmak ellensége. – *9*

KOVALEVSZKIJ, Makszim Makszimovics (1851–1916) – orosz etnográfus, társadalomtörténész és jogász, polgári liberális. – *324*

»*Kölnische Zeitung*« (Kölni Újság). – *12 48 52 117–118 144 341* ([16])
– 1881 júl. 10. – *12* ([16])
– 1881 júl. 25.: *Russland* (Oroszország). – *33* ([58])
– 1882 ápr. 20.: *Konstantinopel, 14. April* (Konstantinápoly, április 14). – *291* ([419])
– 1882 júl. 13.: *Das Bombardement von Alexandrien* (Alexandria bombázása). – *81*
– 1882 júl. 13.: *Paris, 12. Juli* (Párizs, július 12). – *81*

Kölni újság *lásd* Kölnische Zeitung

»*Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen*« (Királyi kiváltságos berlini újság állami és tudós ügyekről). – *10* ([11])

KUNEMANN (szül. kb. 1828) – monte-carlói német orvos, 1882 május–június eleje Marx kezelőorvosa. – *55–62 64 305*

L

LABOUCHÈRE, Henry (1831–1912) – angol újságíró, diplomata és politikus, liberális, parlamenti képviselő; a 60-as évek végétől a „Daily News" egyik tulajdonosa. – *139*

»*The Labour Standard*« (A Munkászászló), London. – *15 17 189 195 197 208 256 310 329 369 373 416* ([17])

Lafargue, Laura *lásd* Marx, Laura

LAFARGUE, Paul (1842–1911) – francia szocialista, Marx és Engels tanítványa, a francia Munkáspárt egyik megalapítója, az Internacionálé Főtanácsának tagja; Marx veje. – *27 32–34 36 64–65 68 70 72 94–95 101–103 105 109–110 112–113 116 118–119 123 128–130 132 145–146 185 191 193 201 213 215–218 223 238 246 249 272–276 286 290 293 304 308–310 314 343 350 352–355 360 362–363 365–367 371 374 380–387 389 391 400 413–414 418 428–429 441* (29 56 95 122 126 130 143 144 169 181 329 354 415 458 469 480 487 517 523)

Движение поземельной собственности во Франции (A franciaországi földtulajdon mozgása); „Usztoji", 1882 márc., ápr. és jún. – *145–146 148 286* (208 416)

– *L'Affaire de Montluçon* (A montluçoni ügy); „L'Égalité", 1882 nov. 18. – *105* (148)

– *Le droit au rire* (A nevetséges jog); „L'Égalité", 1882 nov. 21. – *389*

– *Le Ministère enchanté* (Az elvarázsolt minisztérium); „L'Égalité", 1882 nov. 24. – *112 384 386 391* (156)

– *Notre candidat* (A mi jelöltünk); „L'Égalité", 1882 dec. 9. – *384 386 391* (527)

– *Prêtres et commerçants* (Papok és kereskedők); „L'Égalité", 1882 dec. 20. – *129*

LAFFITTE, Jacques (1767–1844) – francia bankár és politikus, orléanista, a finánctburzsoázia képviselője. – *158*

LAGRANGE, Joseph-Louis (1736–1813) – francia matematikus. – *106*

LAJOS, I. (1786–1868) – bajor király 1825–1848. – *53* (78)

LAJOS, XVI. (1754–1793) – francia király 1774–1792. – *144 264*

LANDOR, Walter Savage (1775–1864) – angol költő, író és kritikus, 1858-ban Orsini III. Napóleon elleni merényletében való bűnrészességgel gyanúsították. – *167*

LANGLAND, William (kb. 1330–1400) – angol költő. – *375*

– *The Vision Concerning Piers the Plowman* (Péter földmíves látomása). – *375–376* (512)

LANKESTER, Sir Edwin Ray (1847–1929) – angol biológus. – *57 148 165–166 436*

– *Degeneration. A Chapter in Darwinism* (Elfajulás. Fejezet a darwinizmusból), London 1880. – *148* (214)

Вырождение. Глава из теории развития (дарвинизма) (Elfajulás. A (darwini) fejlődéselmélet egy fejezete), Szentpétervár 1883. – *148* (214)

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német író és politikus, az Általános Német Munkásegylet alapítója; támogatta Németország felülről való egyesítését, a német szociáldemokráciában az opportunizmus első képviselője. – *166 215 226 250 278 323 337–338 343 352 364 404* (373 407 437 463 464 467 471 495 500)

»*Die Laterne*« (A Lámpás), Brüsszel. – *239* (357)

Laura *lásd* Marx, Laura

LAVELEYE, Émile-Louis-Victor, baron de (1822–1892) – belga történész és közgazdász. – *115 225*

LAVROV, Pjotr Lavrovics (1823–1900) – orosz publicista és szociológus, narodnyik. – *66 198 243–245 258 267 270 281 290 308 324 440* (360)

LAW, Harriet (1832–1897) – angol publicista, az ateista mozgalom egyik vezetője, híres szónoknője; 1872-ben az Internacionálé manchesteri szekciójának, 1867–72-ben a Főtanácsnak a tagja. – *139*

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, Freiherr von (1646–1716) – német matematikus és filozófus. – *106 110*

Lenchen *lásd* Demuth, Helene

LEONHARDT, Gerhard Adolf Wilhelm (1815–1880) – német jogász, reakciós politikus; 1865–66 hannoveri, 1867–79 porosz igazságügy-miniszter. – *248*

LESSNER, Friedrich (1825–1910) – német szabó, a Kommunisták Szövetségének tagja, részt vett az 1848–49-es forradalomban, a kölni kommunista-perben háromévi várbörtönre ítélik; 1856-ban Londonba emigrál, részt vesz az Internacionálé minden kongresszusán és konferenciáján, tagja a Főtanácsnak, a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek és a brit föderális tanácsnak, egyik alapítója az angol Független Munkáspártnak; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *137 438* (238)

»*La Liberté*« (A Szabadság), Párizs. – *137* (189)

LIEBKNECHT, Natalie (1835–1909) – Wilhelm Liebknecht második felesége. – *205*

LIEBKNECHT, Wilhelm (1826–1900) – német szocialista, a Kommunisták Szövetségének tagja és az 1848-as forradalom résztvevője; utána Svájcba, majd Londonba emigrált; 1862-ben visszatért Németországba, az I. Internacionálé tagja és a német Szociáldemokrata Munkáspárt egyik megalapítója; a „Vorwärts" szerkesztője, később a II. Internacionálé egyik fő szervezője, Marx és Engels jó barátja. – *74 89 100 163–164 169 184 205–206 232 247 302 311 326–327 345 348 358 360–361 374 415 420 427 433* (219 243 255 268 282 313 341 353 465 491 558 566)

– [*Beszéd a Reichstagban 1881 május 31-én*;] „Stenographische Berichte etc.", II. köt., Berlin 1881. – *206* (317)

LILIENTHAL, F. W. – német orvos, a 80-as években New Yorkban élt; közel állt a szocialistákhoz. – *310 373*

LINGENAU, Johann Karl Ferdinand (megh. *1877*) – német származású amerikai szocialista, az 1848–49-es németországi forradalom résztvevője, annak veresége után az Egyesült Államokba emigrált; vagyonát a nemzetközi munkásmozgalomra, különösen a Németországi Szocialista Munkáspártra hagyta. – *205* (282)

LISSAGARAY, Prosper-Olivier (1838–1901) – francia republikánus újságíró, a Párizsi Kommün résztvevője. – *14 23 77 218 271 318 352–354 356–357 366* (104 400 401 485 486 487)

LONGUET, Charles (1839–1903) – francia újságíró, proudhonista; 1866–67 és 1871–72 a Főtanács tagja, 1866-ban Belgium ügyeivel megbízott titkár, küldött az Internacionálé 1867-es lausanne-i, 1868-as brüsszeli és 1872-es hágai kongresszusán, valamint az 1871-es londoni konferenciáján; 1870–71 részt vett Párizs védelmében, a Párizsi Kommün tagja, a Kommün leverése után Angliába emigrált, később csatlakozott a posszibilistákhoz; 1872-től Marx veje. – *4–5 7 9 13 24 35–37 64 67 73 77–78 81 96 100 102 132 137–139 145 165 168 174 176 181 183 203 225–226 268 271–272 276 278 280 324 333 341 349 374 390 400 430* (4 10 294 422)

LONGUET, Charles (1873 szeptember–1874 július) – Marx unokája, Jenny Marx és Charles Longuet fia. – *224*

LONGUET, Edgar (Wolf) (1879–1950) – Marx unokája, Jenny Marx és Charles Longuet fia, a francia munkásmozgalom résztvevője. – *8 10 65 69 73 88 145 165 173–174 181 204 224 226 228 232–233 268 271 276 278 280 286 292 296 300 304 333 349 400* (4)

LONGUET, Felicitas – Charles Longuet anyja. – *9 11 73*

LONGUET, Henri (Henry, Harra, Harry) (1878–1883) – Marx unokája, Jenny Marx és Charles Longuet fia. – *5 8 10 24 65 69 73 88 145 165 173–174 181 203 224 226 228 232–233 268 271 276 278 280 286 292 296 300 304 333 349 375 395 440* (4)

LONGUET, Jean-Laurent-Frederick (Johnny) (1876–1938) – Marx unokája, Jenny Marx és Charles Longuet fia, a Francia Szocialista Párt egyik vezetője. – *5 8 10 35 65 73 76–77 80 85–86 88 93 99 103 105 130 132 145 165 168 173–174 180–181 183 192 224 226 228 232–233 268 271 276 278–280 286 292 296 300 304 333 349–350 376 395 399–400* ([4])

LONGUET, Jenny (1882–1952) Marx unokája, Jenny Marx és Charles Longuet lánya. – *89 132 341* ([101])

LONGUET, Marcel (1881–1949) – Marx unokája, Jenny Marx és Charles Longuet fia. – *8 10 65 69 73 173 224 226 228 232–233 268 271 276 278 280 286 292 296 300 304 333 349 400* ([4])

LOPATYIN, German Alekszandrovics (1845–1918) – orosz közgazdász, forradalmár, Csernisevszkij tanítványa, Londonban Marx köréhez tartozott, az I. Internacionálé tagja; 1870-ben a Főtanács tagja, a „Tőke" első kötetének orosz fordítója, munkáját letartóztatása után Ny. F. Danyielszon folytatta. – *148*

LORIA, Achille (1857–1943) – olasz közgazdász és szociológus. – *71 355 421*
– *La rendita fondiaria e la sua elisione naturale* (A földjáradék és természetes megszűnése), Milánó–Nápoly–Pisa 1880. – *71* ([98])
– *La legge di popolazione ed il sistema sociale* (A népesedés törvénye és a társadalmi rendszer), Siena 1882. – *71* ([99])
La teoria del valore negli economisti italiani (Az értékelmélet az olasz közgazdászoknál), Bologna 1882. – *71* ([99])

LOWE, Robert (Bob), Viscount Sherbrooke (1811–1892) – angol politikus és publicista, a „Times" munkatársa, whig, később liberális, a parlament tagja; 1855–58 a kereskedelmi miniszter helyettese; 1868–73 pénzügyminiszter; 1873–74 belügyminiszter. – *96 102* ([134])

LUJZA (1776–1810) – porosz királyné, III. Frigyes Vilmos felesége. – *313*

LULLIER, Charles-Ernest (1838–1891) – francia tengerésztiszt, majd publicista; az 1871 március 18-i felkelés résztvevője, a nemzeti gárda központi bizottságának tagja, 1871 március 18–25 főparancsnoka; hamarosan azonban a Kommün elárulásával vádolták meg; a Kommün leverése után Új-Kaledóniába száműzték; később a boulangeristákhoz csatlakozott. – *218*

M

MACAULAY, Thomas Babington, lord, Baron of Rothley (1800–1859) – angol történész és politikus, whig, a parlament tagja. – *167*

MACE – francia kapitány. – *50 52*

MACEO, Antonio (kb. 1848–1896) – kubai forradalmár, harcolt a spanyol gyarmati elnyomás ellen; az 1868–78-as és 1881–95-ös népi felkelések résztvevője. – *93* ([125])

MACHIAVELLI, Niccolò (1469–1527) – olasz író, történész és politikus, a feltörekvő olasz burzsoázia ideológusa. – *56*

MACLEAN – ventnori (wight-szigeti) háztulajdonosnő. – *97*

MAGNADÉRE, Armand (megh. 1882) – párizsi bankhivatalnok. – *273*

MAGNADÉRENÉ – Armand Magnadére anyja. – *273*

MAHMUD DZSELAL ED-DIN, Damad pasa (1840–1884) – török politikus, a haditanács tagja, többször hadügyminiszter; 1878-ban elmozdítják állásából és száműzik; 1880-ban

megkegyelmeznek neki; 1881-ben Abdul Aziz szultán meggyilkolásában való részvétele miatt halálra ítélték, majd az ítéletet életfogytiglani számüzetésre változtatták. - *291*

MAHMUD, Nedim pasa (kb. 1810–1883) – török politikus; 1871–76 (megszakitással) nagyvezír, erősen az orosz nagykövet befolyása alatt állt; 1876-ban a közvélemény nyomására nyugállományba kellett vonulnia; 1879–83 belügyminiszter. – *291*

Mahomet *lásd* Mohamed Abul Kaszim ibn Abdallah

MAITLAND – Dolly Maitland apja, a Marx család ismerőse. – *166*

MAITLAND – Dolly Maitland nővére. – *166*

MAITLAND, Dolly – angol színésznő, baráti viszonyban állt a Marx családdal. - *3 18 30 166*

MALON, Benoît (1841–1893) – francia kispolgári szocialista, az Internacionálé tagja, küldött az 1866-os genfi kongresszuson; az 1871-es versailles-i nemzetgyűlés tagja, majd lemondott mandátumáról; tagja a nemzeti gárda központi bizottságának és a Párizsi Kommünnek, a Kommün leverése után emigrált Olaszországba, majd Svájcba; később a possziblisták egyik vezetője. – *32–33 77 92 95 100–101 104 106 110 115 200 214–218 222–223 239 249 251 314 318 338 343–344 351–352 354 360 362–363 365–367 370 372 374 376 379–381 389–391 404 428 441* ([55] [95] [130] [324] [330] [342] [369] [480] [513] [544])

– *Histoire critique de l'économie politique* (A politikai gazdaságtan kritikai története), Lugano 1876. – *115*

– *Histoire du socialisme depuis ses origines probables jusqu'à nos jours* (A szocializmus története valószínű forrásaitól kezdve napjainkig), Lugano 1879. – *215 379* ([516])

– *La Question chinoise devant les économistes* (A kínai kérdés a közgazdászok előtt); „La Revue socialiste", 1880 júl. 5. – *376* ([513])

– *Histoire du socialisme depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours* (A szocializmus történelme a legtávolabbi időktől napjainkig), I–II. köt., Párizs 1882–83. – *215 223*

MALS – francia újságíró, anarchista; 1882-ben a „Citoyen et la Bataille" c. lap egyik szerkesztője. – *356* ([486])

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet szerzője. – *143* ([515])

Mannen van beteekenis in onze dagen (Napjaink híres emberei), Haarlem 1870–82. – *149* ([218])

MANNING, Henry Edward (1808–1892) – angol lelkész; 1851-ben katolikus hitre tért; 1875-től kardinális; közel állt a kereszténységszocializmushoz. – *393*

MARET, Henry (1838–1917) – radikális francia újságíró, író és politikus, a „Marseillaise" szerkesztője; 1881-ben kamarai képviselő. – *14 110 223 382* ([153])

MARLBOROUGH – a XVIII. századtól kezdve a Churchill család örökletes hercegi neve. – *167*

MARX, Eleanor (Tussy) (1855–1898) – Marx legfiatalabb lánya, részt vett az angol és a nemzetközi munkásmozgalomban; E. Aveling élettársa. – *3 5–6 11 14 16 18 20 22–23 25–26 28–29 33–35 40–41 43–44 49 52 56 58 65–66 69 71 73–74 76–77 80–81 85–86 88–89 97 99 103 105 109 115 117 127 166 173 175 180 182–183 203–205 211 227 232–233 237–238 242–243 245–246 271 278 290 303 305–307 309 312 324 332 340–342 346 349 355 361 375–376 387 395–400 428 435 438 441* ([31] [204] [400] [511])

MARX, Heinrich (1777–1838) – Marx apja, trieri ügyvéd, később jogtanácsos. – *225*

MARX, Jenny (szul. von Westphalen) (Mohmchen) (1814–1881) – Marx felesége és munkatársa. – *3–4 6 8 11 13–15 18–20 22–24 26 40 97 145 165–166 173 175 177 180–183 186–188 191–193 203 211–212 219 223–233 238 244 255 433 435–436* (1 4 38 66 353 429)

– *Aus der Londoner Theaterwelt* (A londoni színházi életből); „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt", 1875 nov. 21. – *226* (347)

– *Londoner Saison* (Londoni évad); „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt", 1876 ápr 4. – *226* (347)

– *Englische Shakespeare-Studien* (Angol Shakespeare-tanulmányok); „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt", 1877 jan 3. – *226* (347)

Shakespeares „Richard III" im Londoner Lyceumtheater (Shakespeare „III. Richárd"-ja a londoni Lyceum Színházban); „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt", 1877 febr. 8 – *226* (347)

– *Vom Londoner Theater* (A londoni színházról); „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt", 1877 máj 25 – *226* (347)

MARX, Jenny (1844–1883) – Marx legidősebb lánya, a nemzetközi munkásmozgalom résztvevője; 1872-től Charles Longuet felesége – *6 8–11 13–14 35 52 65 69 73 77–78 80 84 88–89 91 128 130 132 145 152 165–168 173–176 180–183 191 203–204 211–212 224–226 228 232–233 237 268–272 275–276 278–280 286 292 296 300 304 308–310 312 318 332–333 341–342 349 354 374 376 387 395 397 400 405 422 433 435* (1 68 91 101 108 120 176 178 181 222 325 326 400 514 538)

MARX, Karl Heinrich (Old Nick, Szerecsen) (1818–1883).

Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiája"-ra) [1847 első fele], Párizs–Brusszel 1847 (4. kot. 59–174 old.) – *177 185* (277)

– és Friedrich ENGELS: *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Párt kiáltványa) [1847 december–1848 január], London 1848. (4. kot 437–470. old.) – *130 132 185 248 310 322* (283)

– es Friedrich ENGELS: *Előszó a „Kommunista Part kiáltványa" 1872-es német kiadásához* [1872 junius 24], Lipcse 1872. (18. kot. 86–87. old.) – *130 132* (184)

– es Friedrich ENGELS: *Манифест коммунистической партии* (A Kommunista Párt kiáltványa), az 1872-es német kiadás fordítása a szerzők előszavával, Genf 1882. – *132 243 324* (186)

– és Friedrich ENGELS: *Előszó „A Kommunista Párt kiáltványa" második orosz kiadásához* [1882 január 21]; „Narodnaja Volja", 1882 febr. 5., „Der Sozialdemokrat", 1882 ápr. 13 (19 kot 439–440 old.) – *243 281 290* (186 360)

– és Friedrich ENGELS: *Revue, Mai bis Oktober* (Szemle. Májustól októberig); „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 1850 máj –okt., 5–6. füzet. (7. kot 409–449. old.) – *248 249* (368)

– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I kot., I könyv *Der Produktionsprozess des Kapitals* (A tőke termelési folyamata) [1863–1867], Hamburg 1867 (23. kot.) – *71 142 155 159 187–188 208 230–231 243 248 265 298 323 373–374* (350)

– II. jav kiad., Hamburg 1872 – *132 398* (187)

– III bőv kiad., Hamburg 1883 – *133 226 228–230 276 357 369 373 398 405* (350)

– *Le Capital* (A tőke), J. Roynak a szerző által teljes egészében átnézett fordítása, Párizs 1872–75. – *78 84 92 139 155–156* (237)

– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), II kot., II könyv: *Der Zirkulationsprozess des Kapitals* (A tőke forgalmi folyamata) [1860-as évek közepe], Friedrich Engels kiad., Hamburg 1885. (24. kot.) – *226 229 441* (190)

– *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bíralata), III. kot., III. konyv: *Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion* (A tókés termeles osszfolyamata) [1860-as évek kozepe], Friedrich Engels kiad., Hamburg 1894. (25. kot) – *226 229 441* (350)
– *The Civil War in France. Address of the General Council of the International Workingmen's Association* (A polgárháború Franciaországban. A Nemzetkozi Munkásszovetség Főtanácsának uzenete) [1871 április–május], London 1871. (17. kot. 285–335. old.) – *137*
– *To the Editor of the „Eastern Post"* (Az „Eastern Post" szerkesztojenek) [1871 december 20]; „The Eastern Post", 1871 dec. 23. (17. kot. 441 old.) – *137–138* (188)
– *To the Editor of the „Eastern Post"* (Az „Eastern Post" szerkesztójének) [1872 január 16], „The Eastern Post", 1872 jan. 20. (17. kot 448. old) – *137–138*
– és Friedrich ENGELS: *Les prétendues scissions dans l'Internationale. Circulaire privée du Conseil Général de l'Association Internationale des Travailleurs* (Az állítolagos szakadások az Internacionálében. A Nemzetkozi Munkásszovetség Főtanácsának bizalmas korlevele) [1872 január kozepe–március eleje], Genf 1872. (18. kot. 1–44. old.) – *202* (311)
– *To the Editor of the „Eastern Post"* (Az „Eastern Post" szerkesztójének) [1872 január 27 korul]; „The Eastern Post", 1872 jan. 28. (17. kot. 449–450. old) – *137–138*
– [*Válasz Brentano első cikkére*] [1872 május 23]; „Der Volksstaat", 1872 jún 1 (18. kot. 80–83. old.) – *149* (220)
[*Válasz Brentano második cikkére*] [1872 július 28]; „Der Volksstaat", 1872 aug. 7. (18. kot 98–105. old.) – *149* (220)
és Friedrich ENGELS: *L'Alliance de la Démocratie Socialiste et l'Association Internationale des Travailleurs* (A Szocialista Demokrácia Egyesulése és a Nemzetkozi Munkásszovetség) [1873 április–julius], London–Hamburg 1873 (18 kot 311–445 old) – *102 202* (143 311 479)
– és Friedrich ENGELS: [*Korlevél Bebelnek, Liebknechtnek, Brackenak es masoknak*] [1879 szeptember 17–18] (19. kot. 147–163. old.). – *311–312* (439)
– *Előszó* [*az 1880-as francia kiadáshoz*] [*Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig"*] [1880 május 4–5], Párizs 1880. (19. kot. 177–181. old) – *343* (469)
– (Névtelenul:) *Programme Electoral des Travailleurs Socialistes* (A szocialista munkások választási programja) [1880 május eleje]; „L'Égalité", 1880 jún 30 (19. kot 228. old) – *216–217 351* (56 480)
– és Friedrich ENGELS: *Do meetingu w Genewie, zwołanego na pamiątkę 50-ej rocznicy Rewolucyi Polskiej 1830 r* (Az 1830-as lengyel forradalom 50. évfordulójának emlékére osszehívott genfi gyuléshez) [1880 november 27]; „Sprawozdanie z międzynarodowego zebrania zwołanego w 50-letnią rocznicę listopadowego powstania", „Równość", Genf 1881. (19. kot. 258–260. old) – *254* (384)

MARX, Laura (1845–1911) – Marx középső leánya, a francia munkásmozgalom résztvevője, 1868-tól Paul Lafargue felesége. – *12 27–28 36 40–41 46 49 52 56 69–70 72–73 77 80–81 83–86 88–91 95 118–119 128 130 145 181 193 213 232 237–238 246 274 284–290 295 309 329 332 340–341 347–350 354–355 363 374 383–387 389 395 411–414 428–429 441* (15 106 114 121 169 178 181 414 416 523 552)

MASSARD, Émile – francia ujságíró, szocialista, a francia Munkaspart tagja, a 80-as evekben kilépett a pártból; a 80-as évek elején az „Égalité" szerkesztoségi titkára – *276 365 382 387* (95 122)

MAURER, Georg Ludwig, Ritter von (1790–1872) – nemet politikus és jogtörténész, a németországi foldmagántulajdon történelmi kialakulását vizsgalta – *6 118 120 122 347 390 393–394 427*
– *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der offentlichen Gewalt* (Bevezetés a Mark-, telek-, falu- és városberendezkedés és a kozhatalom tortenetéhez), Munchen 1854. – *118 120 347 390 393–394 427* (166)

– *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland* (A Mark-berendezkedés története Németországban), Erlangen 1856. – *118 120 347 390 393–394 427* (166)
– *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhofe und der Hofverfassung in Deutschland* (A jobbágytelkek, a paraszttelkek és a telekberendezkedés története Németországban), I–IV. kot, Erlangen 1862–63. – *6 118 120 122 390 393–394 427* (8 166 170)
– *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland* (A faluberendezkedés története Németországban), I–II. kot, Erlangen 1865–66. – *118 120 390 393–394 427* (166)
– *Geschichte der Stadteverfassung in Deutschland* (A városberendezkedés története Németországban), I–IV. kot., 1869–71. – *118 120 390 393–394 427* (166)

MAXSE, Frederick Augustus (1833–1900) – angol publicista. – *167–168*

MAYER, Karl (1819–1889) – német kispolgári demokrata, 1848–49 a frankfurti nemzetgyulés tagja, majd Svájcba emigrált. – *288*

MAZZINI, Giuseppe (1805–1872) – olasz polgári demokrata forradalmár, az olasz nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezére; 1849-ben a római koztársaság ideiglenes kormányának elnoke, 1850-ben Londonban az Európai Demokrácia Kozponti Bizottságának egyik szervezője; 1864-ben megpróbálta az Internacionálét saját befolyása alá vonni. – *167*

MCGUIRE, P. T. – reformista amerikai szocialista és szakszervezeti vezető. – *211*

MEDICI, Lorenzo (1449–1492) – firenzei politikus és költő, 1469–1492 Firenze ura – *61*

MEHRING, Franz (1846–1919) – nemet szociáldemokrata, irodalomkritikus és történetíró, a német szociáldemokrácia balszárnyának egyik vezére, majd a Spartakus Szovetség tagja és a Német Kommunista Párt egyik alapítója. – *71 320 328 341 347 377* (100)

MEISSNER, Otto Karl (1819–1902) – hamburgi konyvkiadó, a „Tőke" és más Marx–Engels-művek kiadója. – *132–133 226 228–229 398* (187)

MEITZEN, August (1822–1910) – német kozgazdász és mezőgazdasági statisztikus. – *122*
– *Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhaltnisse des Preussischen Staates* (A porosz állam foldje és mezőgazdasági viszonyai), I–IV. kot., Berlin 1868–71. – *122* (172)

MESA Y LEOMPART, José (1840–1904) – spanyol nyomdász, az Internacionálé spanyolországi szekciómak egyik szervezője; 1871–72 a spanyol foderális tanács tagja, 1871–73 az „Emancipación" szerkesztője, 1872–73 az új madridi foderáció tagja, harcolt az anarchizmus ellen, a marxizmus első spanyolországi propagandistái kozé tartozott, Marx és Engels tobb művét fordította spanyolra. – *35 70 200 218 355*

MEYER, Rudolph Hermann (1839–1899) – német kozgazdász, Rodbertus kiadoja, feudális szocialista, Bismarck ellenfele. – *225 393 405 408 421 441* (535 545)
– *Der Emanzipationskampf des vierten Standes* (A negyedik rend felszabadulási kuzdelme), I–II. kot., Berlin 1874–75. – *225*
– *Politische Grunder und die Korruption in Deutschland* (Politikai grundolók és a korrupcio Németországban), Lipcse 1877. – *421* (560)

MILL, James (1773–1836) – angol történész, filozófus és kozgazdász, Ricardo kovetője. – *185*

MILL, John Stuart (1806–1873) – angol filozófus és kozgazdász, szabadkereskedo, a klasszikus kozgazdaságtan epigonja. – *185 344*

MIQUEL, Johannes (1828–1901) – német politikus, a Kommunisták Szovetségének tagja, később nemzeti liberális; 1867-től Reichstag-képviselő; 1890–1901 pénzugyminiszter – *381 421* (521)

MIRABEAU, Honoré-Gabriel-Victor Riqueti, comte de (1749–1791) – francia író és politikus, a forradalomban a nagyburzsoázia és a polgárosult nemesség képviselője – *319 406*

– *Oeuvres. Tome cinquième. Histoire secrète de la cour de Berlin* (Művei. Ötödik kötet. A berlini udvar titkos története), Párizs 1822. – *319 406*

»*Modern Thought*« (A Modern Gondolat), London. – *231* (352)

MOHAMED Abul Kaszim ibn Abdallah (kb. 570–632) – az iszlám megalapítója. – *51 133*

MOMMSEN, Theodor (1817–1903) – német ókortörténész. – *31* (51)

»*Le Moniteur universel*« (Általános Értesítő), Párizs. – *223* (344)

MOORE, Samuel (1830–1911) – angol bíró, Marx és Engels barátja, a „Kommunista Kiáltvány"-nak és a „Tőke" első kötetének angol fordítója. – *28 40 86 104 106 183 234 330* (145)

MORLEY, Samuel (1809–1886) – liberális angol gyáros és politikus, kísérletet tett a munkásmozgalom befolyásolására. – *139 369*

MOST, Johann Joseph (1846–1906) – német könyvkötő, majd szerkesztő, szociáldemokrata, később anarchista, 1871-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja; 1874–78 Reichstag-képviselő, 1876–78 a „Berliner Freie Presse" szerkesztője; 1878-ban kiutasították Berlinből; Londonba emigrált; 1879-től a „Freiheit" kiadója; 1880-ban mint anarchistát kizárták a Németországi Szocialista Munkáspártból; 1882-ben áttelepült az Egyesült Államokba és ott folytatta anarchista propagandáját. – *144 157 159 162–165 167 170 189–190 209 246 301 318 323* (200 238 243 252 256 465)

– *Kapital und Arbeit. Ein populärer Auszug aus „Das Kapital" von Karl Marx* (Tőke és munka. Népszerű kivonat Karl Marx „A tőke" c. művéből), Chemnitz 1873; II. jav. kiad. 1876 – *323* (456)

– *Endlich!* (Végre!); „Freiheit", 1881 márc. 19. – *162–165* (252 272)

Möhmchen *lásd* Marx, Jenny (szül. von Westphalen)

MÜLLNER, Amandus Gottfried Adolf (1774–1829) – német költő és kritikus. – *57*

– *Die Schuld* (A bűn). – *408* (549)

N

NAPÓLEON, I. (1769–1821) – francia császár 1804–1814 és 1815. – *61 88 185 248 387* (367 371 499 529)

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808–1873) – 1848–1852 a második köztársaság elnöke, francia császár 1852–1870; I. Napóleon unokaöccse. – *36 138 185 250 266 426* (284 337 534)

»*Народная Воля*« (Népakarat), Szmederevo. – *281 290* (360)

»*Nature. A Weekly Illustrated Journal of Science*« (Természet. Képes tudományos hetilap), London. – *208* (320)

NECKER, Jacques (1732–1804) – francia bankár és politikus, XVI. Lajos egyik pénzügyminisztere, a forradalom előtt megkísérelte néhány reform megvalósítását. – *158*

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma), Köln. – *144 442* (201 368)

»*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*« (Új Rajnai Újság. Politikai-gazdasági szemle), London–Hamburg–New-York. – *248* (368)

Neue Rheinische Zeitung szemléje *lásd* Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue

»*Die Neue Zeit*« (Az Új Idő), Stuttgart. – *377 408* (548)

NEWTON, Sir Isaac (1642–1727) – angol fizikus, csillagász és matematikus, a klasszikus mechanika alaptörvényeinek megállapítója. – *106*

»*The New York Herald*« (New York-i Hírnök). – *81* (111)

»*New York Star*« (New York-i Csillag). – *190*

»*New Yorker Volkszeitung*« (New York-i Népújság). – *184 431 439* (282 568 570)

NIEUWENHUIS, Ferdinand Domela (1846–1919) – a holland Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója; 1888-tól parlamenti képviselő; a 90-es évektől anarchista. – *97 149–151 235* (221)

– *Karl Marx. Kapitaal en Arbeid* (Karl Marx. Tőke és munka), Hága 1881. – *149* (216 217)

Nim, Nym *lásd* Demuth, Helene

»*The Nineteenth Century*« (A Tizenkilencedik Század), London. – *187* (290)

NOBILING, Karl Eduard (1848–1878) – német anarchista, 1878-ban merényletet követett el I. Vilmos ellen. – *27 317* (41)

NORDAU, Max (Südfeld) (1849–1923) – magyarországi születésű orvos, író és publicista, 1880-tól Párizsban élt. – *10 12*

– *Aus dem wahren Milliardenlande. Pariser Studien und Bilder* (Az igazi milliárdos országból. Párizsi tanulmányok és képek), I–II. köt., Lipcse 1878. – *10* (12)

– *Paris. Studien und Bilder aus dem wahren Milliardenlande* (Párizs. Tanulmányok és képek az igazi milliárdos országból), II. bővített kiad. I–II. köt., Lipcse 1881. – *10 12* (12 16)

NORGATE – londoni könyvkereskedő. – *188*

»*The Northern Star*« (Észak Csillaga), Leeds–London. – *321* (455)

»*La Nouvelle Revue*« (Az Új Szemle), Párizs. – *278* (404)

NOVIKOVA, Olga Alekszejevna (1840–1925) – orosz újságírónő, angliai emigráns; a 70-es években bizalmas orosz kormánymegbízatásokat teljesített Gladstone mellett. – *41 85*

Ny

NYIKITYINA, Varvara Nyikolajevna (szül. Gendre) (1842–1884) – orosz publicista; a 60-as évek végétől Olaszországban, később Franciaországban élt, francia lapok munkatársnője. – *225*

– [Gendre, B.:] *Le catholicisme socialiste en Allemagne* (A szocialista katolicizmus Németországban); „La Justice", 1881 dec. 2. – *225*

O

O'CONNELL, Daniel (1775–1847) – ír ügyvéd és politikus, az ír függetlenségi mozgalom jobboldali, liberális szárnyának vezetője. – *154 315 317* (447)

– *A Memoir on Ireland Native and Saxon* (Előterjesztés a bennszülött és a szász Írországról), II. kiad., Dublin–London 1869. – *154*

O'DONOVAN ROSSA, Jeremiah (1831–1915) – az írországi féni társaság egyik alapítója és vezére; 1863–65 az „Irish People" kiadója; 1865-ben életfogytiglani börtönre ítélték; 1870-ben amnesztiát kapott; az Egyesült Államokba emigrált, ahol a féni szervezeteket vezette; a 80-as években visszavonult a politikától. – *316*

OFFENBACH, Jacques (1819–1880) – francia zeneszerző. – *306* (435)

Old Nick *lásd* Marx, Karl Heinrich

OLDENBURG, Heinrich – német publicista, szociáldemokrata. – *97 100*
– *Die Grundlage des wissenschaftlichen Sozialismus* (A tudományos szocializmus alapjai); „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik", I. évf., 2. félköt., Zürich–Oberstrass 1880. – *97 100* (136)

OLDRINI, Alessandro – olasz szocialista, a 70-es évektől Franciaországban élt, 1882-ben kiutasították innen. – *355*

OPPENHEIMER, Moses – német szociáldemokrata. – *420* (522 559)

»*Отечественные Записки*« (Honi Feljegyzések), Szentpétervár. – *145* (209)

P

PALMERSTON, Henry John Temple, Viscount (1784–1865) – angol politikus, eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1830–34, 1835–41, 1846–51 külügyminiszter; 1855–58, 1859–65 miniszterelnök. – *86 96 294*

PARKER, Sarah – Engels háztartási alkalmazottja. – *203*

PARNELL, Charles Stewart (1846–1891) – ír politikus, polgári nacionalista, 1875-től a parlament tagja; 1877-től az ír önkormányzatot követelő párt vezére; 1879-ben egyik alapítója, majd 1880–81 vezetője az ír Föld Ligának. – *168 170 180* (266 281)

PARSONS, William (kb. 1570–1650) – angol politikus és írországi nagybirtokos, az írországi angol gyarmatosítás aktív résztvevője; 1640–48 írországi főbíró; 1623-tól a Titkos Tanács tagja, parlamenti képviselő. – *152*

Parti ouvrier. Conseil national (Munkáspárt. Országos Bizottság); „L'Égalité", 1882 nov. 5. – *99* (139)

Paul *lásd* Lafargue, Paul

PAULI, Ida – Philipp Viktor Pauli felesége. – *176*

PAULI, Philipp Viktor (1836–1916) – német vegyész, Karl Schorlemmer barátja, szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. – *176*

PEEL, Sir Robert (1788–1850) – angol politikus, a mérsékelt toryk (a róla elnevezett peelisták) vezetője; 1822–27, 1828–30 belügyminiszter; 1834–35, 1841–46 miniszterelnök, a liberálisok támogatásával 1846-ban keresztülvitte a gabonatörvények eltörlését. – *96 154*

Percy *lásd* Rosher, Percy

PÉREIRE, Isaac (1806–1880) – francia bankár, bátyjával (Jacob-Émile-lel) együtt kezdetben saint-simonista és a „Globe" szerkesztője, utóbb bonapartista, a Törvényhozó Testület tagja; 1852-ben a két testvér alapította a Crédit mobilier bankházat. – *158*

PÉREIRE, Jacob-Émile (1800–1875) – francia bankár, 1825–31 saint-simonista, majd bonapartista; öccsével, Isaackal a Crédit mobilier egyik alapítója és igazgatója. – *158*

PEROVSZKAJA, Szofija Lvovna (1853–1881) – orosz forradalmár, a Narodnaja Volja tagja, a II. Sándor elleni merénylet egyik résztvevője; kivégezték. – *180–181*

»*Le Petit Colon Algérien*« (A kis algériai gyarmatos), Algír. – *39 272* (71)

»*Le Petit-Journal*« (A Kisújság), Párizs. – *272* (403)

»*Le Petit Marseillais*« (A Kis Marseille-i). – *55* (81)
– 1882 máj. 8. – *55* (81)

»*La Petite République Française*« (A kis francia köztársaság), Párizs. – *272* (403)

PHILIPS, Antoinette (Nanette) (kb. 1837–1885) – Marx unokahúga, Lion Philips leánya. – *50*

PHILLIPS, Wendell (1811–1884) – amerikai politikus, szónok, az abolicionisták forradalmi szárnyának egyik vezetője, az Amerikai Rabszolgaság-ellenes Társaság elnöke, a 70-es években önálló munkáspárt létrehozásáért harcolt; 1871-től az Internacionálé tagja. – *162–163*

»*La Philosophie de l'Avenir. Revue du socialisme rationnel*« (A Jövő Filozófiája. Az ésszerű szocializmus szemléje), Párizs. – *186* (286)

PICARD, Léon – francia újságíró, a francia Munkáspárt tagja, a 80-as évek elején az „Égalité" egyik szerkesztője. – *94 362 365 370–371 382* (126)

– *L'affaire de la rue Saint-Marc* (A Saint-Marc utcai ügy); „Le Citoyen", 1882 szept. 3. – *362 365 370–371* (497)

PICKERING – cannes-i angol orvos. – *62*

PIQUAND, Édouard – francia jogász, a 80-as évek elején montluçoni vizsgálóbíró. – *105 383 389* (144)

PITT, William (ifjabb) (1759–1806) – angol politikus, tory; 1783–1801, 1804–06 miniszterelnök. – *154* (230)

»*La Plebe*« (A Nép), Lodi, majd Milánó. – (161)

»*La Plebe. Rivista socialista*« (A Nép. Szocialista Szemle), Milánó. – *125* (177)

Plon-Plon *lásd* Bonaparte, Jerôme-Napoléon-Joseph-Charles-Paul

PLUTARKHOSZ (kb. 46–kb. 125) – görög történet- és életrajzíró, idealista filozófus. – *62 108*

– *Caius Marius* (Marius élete); „Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit in deutscher Bearbeitung", I. köt., I. félköt., Berlin 1849. – *108* (151)

– *Vitae parallelae* (Párhuzamos életrajzok). – *62*

PODOLINSZKIJ, Szerhij Andrijovics (1850–1891) – haladó ukrán tudós, darwinista, Marx gazdasági elméleteinek korai propagandistája; 1871-től ausztriai, majd franciaországi, a 80-as évek elejétől svájci emigrációban; kapcsolatban állt az orosz forradalmi emigrációval; 1879-ben Bécsben a szocialista irodalom ukrán nyelvű kiadásának kezdeményezője, Marx és Engels személyes ismerőse és levelező partnere. – *125–128*

– *Il socialismo e l'unità delle forze fisiche* (A szocializmus és a fizikai erők egysége); „La Plebe", XIV. évf., új sorozat, Milánó 1881. – *125–128* (177)

POLJAKOV, Szamuel Szolomonovics (1837–1888) – orosz pénzember és vasúti vállalkozó. – *291*

POLLAKY, Ignatius Paul. – *382*

Post *lásd* The Eastern Post

POTOCKI, J.

– és H. KOŁŁATAJ és F. K. DMOCHOWSKI: *Vom Entstehen und Untergange der Polnischen Konstitution vom 3-ten Mai 1791* (Az 1791 május 7-i lengyel alkotmány keletkezése és letűnése), I–II. kot., Lipcse 1793. – *113* (159)

»*Le Précurseur*« (Az Előfutár), Genf. *388* (247)

PRENDERGAST, John Patrick (1808–1893) – ír polgári liberális történész, az ír függetlenség híve, tobb, az ír történelemmel foglalkozó mű szerzője. – *152–153*

– *The Cromwellian Settlement of Ireland* (A Cromwell-féle írországi rendezés), London 1865. – *152–153* (224)

Programme électoral des travailleurs socialistes (A szocialista munkások választási programja); „L'Égalité", 1880 jún. 30. – *32* (56)

»*Le Prolétaire*« (A Proletár), Párizs. – *33 36 95 101 106 116–117 214–216 218 222–223 239 249 255 314 318 365 372 379 428* (59 130 162 342)

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista, az anarchizmus egyik megalapítója; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja. – *30 177 185 252*

– *Système des contradictions économique ou philosophie de la misère* (A gazdasági ellentmondások rendszere, vagy a nyomorúság filozófiája), I–II. köt., Párizs 1846. – *30*

Pumps *lásd* Rosher, Mary Ellen (szül. Burns)

PUTTKAMER, Robert Viktor (1828–1900) – porosz reakciós politikus; 1881–88 belügyminiszter, a szocialista-törvény idején a szociáldemokraták üldözésének egyik szervezője. – *172 402 427* (272)

– [*Beszéd a Reichstagban 1882 december 13-án*;] „Stenographische Berichte etc.", I. köt., Berlin 1883. – *402 427* (540)

PYAT, Félix (1810–1889) – francia publicista, kispolgári demokrata, részt vett az 1848-as forradalomban, majd emigrációban élt; az önálló munkásmozgalom ellenzője, a Párizsi Kommün tagja. – *14*

R

RACIBORSKI, Adam (1809–1871) – lengyel orvos, az 1830–31-es lengyel felkelés résztvevője, annak leverése után franciaországi emigráns. – *409*

RADFORD, Ernest – angol jogász, Dolly Maitland révén a Marx család ismerőse. – *3 166*

»*The Radical*« (A Radikális), London. – *244* (363)

RAE, John (1845–1915) – angol polgári közgazdász és szociológus. – *230 244*

–*The Socialism of Karl Marx and the Young Hegelians* (Karl Marx szocializmusa és az újhegeliánusok); „The Contemporary Review", XL. köt., 1881 okt. – *230 244*

RANC, Arthur (1831–1908) – francia politikus és publicista, mérsékelt republikánus, a küldöttkamara, majd a szenátus tagja. – *285*

RANKE, Johannes (1836–1916) – német fiziológus és antropológus, müncheni egyetem tanár, 1889-től kurátor. – *395*

– *Grundzüge der Physiologie des Menschen mit Rücksicht auf die Gesundheitspflege und das praktische Bedürfnis des Arztes* (Az emberi fiziológia alapvonásai, különös tekintettel az egészség védelmére és a gyakorlati orvosi szükségletekre), Lipcse 1868. – *395*

RASCH, Gustav (1825–1878) – német jogász és publicista, demokrata, részt vett az 1848–49-es forradalomban Berlinben; svájci, majd franciaországi emigráns, később a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja. – *262*

REDGRAVE, Alexander – angol gyárfelügyelő. – *141*

– *The Factory & Workshop Act, 1878, with introduction, copious notes, and an elaborate index* (Az 1878-as gyári és műhelytörvény, bevezetéssel, bőséges jegyzetanyaggal és alapos mutatóval ellátva), II. kiad., London 1879. – *141* (193)

Redpath *lásd* Redgrave, Alexander

REGNARD, Albert (szül. 1836) – radikális francia publicista és történész; a Párizsi Kommün tagja, annak leverése után Angliába emigrált; az 1880-as amnesztia után visszatért Franciaországba. – *14 152–153* (222)

REINHARDT, Richard (1829–1898) – német költő, párizsi emigráns, Heine titkára, szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. – *26 67 226 238*

»*La République française*« (A Francia Köztársaság), Párizs. – *10 70* (14)

»*La Revue socialiste*« (Szocialista Szemle), Párizs. – *376* (513)

REYNAUD – argenteuli francia orvos. – *9*

REYNAUDNÉ – Reynaud doktor felesége. – *9 11*

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *177 185 278*

– *On the Principles of Political Economy and Taxation* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről), III. kiad., London 1821. – *278* (407)

RICHARD, III. (1452–1485) – angol király 1483–1485. – *385*

RICHTER, Eugen (1838–1906) – német politikus, baloldali liberális, az északnémet és a német Reichstag tagja, a Német Szabadelvű Párt vezetője és egyik alapítója, Bismarck politikájának ellenzője, a szabadkereskedelem híve és a szociáldemokrácia ellenfele. – *31* (51)

ROCHEFORT, Victor-Henri, marquis de Rochefort Luçay (1830–1913) – francia publicista és politikus, baloldali republikánus; 1868–69 a „Laterne"; 1869–70 a „Marseillaise" kiadója; 1870 szept.–nov. a nemzeti védelem kormányának tagja; a 80-as évek végétől monarchista. – *23 77 137 166 367* (105 269)

RODBERTUS-Jagetzow, Johann Karl (1805–1875) – porosz földbirtokos és közgazdász, katedraszocialista; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés balközépjének vezetője, az Auerswald-kormány kultuszminisztere. – *393 405*

– *Soziale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief; Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie* (Szociális levelek von Kirchmannhoz. Harmadik levél: a földjáradék ricardoi tanának megcáfolása és egy új járadékelmélet megalapozása), Berlin 1851. – *393*

– *Briefe und sozialpolitische Aufsätze* (Levelek és szociálpolitikai értekezések), I–II. köt., Berlin 1882. – *393 405 421* (535)

ROESGEN, Charles – a manchesteri Ermen & Engels cég alkalmazottja. – *355*

ROODHUIZEN, A. – zalt-bommeli lelkész, később Antoinette Philips férje. – *50*

ROSCOE, Sir Henry Enfield (1833–1915) – angol kémikus. – *419*

– és Karl SCHORLEMMER: *Ausführliches Lehrbuch der Chemie* (A kémia részletes tankönyve), I–III. köt., Braunschweig 1877–82. – *419*

ROSHER, Lilian (szül. 1882) – Mary Ellen és Percy Rosher leánya. – *75 80 86 104 122 311 330 333 336–337 341 349 355 410 441* (72)

ROSHER, Mary Ellen (szül. Burns) (Pumps) (szül. kb. 1860) – Engels feleségének unokahúga, 1881-től Percy Rosher felesége. – *3–7 23 27 40 46 48 75 77 86 88 99 104 122–123 129 174 176 180–181 203 234 311 330–331 333 336–337 341 349 355 410 419 441* (7 39 72)

ROSHER, Percy – angol kereskedő, 1881-től Mary Ellen Burns férje. – *99 108 114 234 333 340 349 355 383 386 410 441* (39 72)

ROTHSCHILD, Alfons (1827–1905) – a franciaországi Rothschild-bankház feje. – *71 238 348*

»*Równość. Czasopismo socyjalistyczne*« (Egyenlőség. Szocialista folyóirat), Genf. – *254* (384)

ROWSELL. – *107*

ROY, Joseph – a „Tőke" első kötetének és Feuerbach műveinek francia fordítója. – *77–78 81*

S

Der Sachsenspiegel. Nach der ältesten Leipziger Handschrift (Szász tükör. A legrégebbi lipcsei kézirat alapján), II. kiad., Lipcse 1853. – *122–123*

ŠAFAŘIK, Pavel Jozef (1795–1861) – szlovák filológus, történész és régész, a cseh és szlovák nemzeti mozgalom liberális szárnyának képviselője; az 1848-as prágai szláv kongresszus résztvevője, az ausztroszlávizmus híve. – *261 263*

– *Slowanský Národopis* (Szláv néprajz), Prága 1849. – *261–263*

SALING, A. – egy tőzsdei évkönyv kiadója. – *369*

– *Börsenpapiere. Zweiter (finanzieller) Teil. 7. Aufl. Salings Börsenjahrbuch für 1883–84. Ein Handbuch für Bankiers und Kapitalisten* (Tőzsdepapírok. Második (pénzügyi) rész. 7. kiad. Saling tőzsdei évkönyve az 1883–84-es évre. Kézikönyv bankárok és tőkések számára), Berlin 1883. – *369*

SAMTER, Adolph (1824–1883) – német polgári közgazdász, Rodbertus híve. – *186*

– *Soziallehre. Über die Befriedigung der Bedürfnisse in der menschlichen Gesellschaft* (Társadalomtan. Az emberi társadalomban fellelhető szükségletek kielégítéséről), Lipcse 1875. – *186* (287)

SÁNDOR, II. (1818–1881) – orosz cár 1855–1881. – *27 162 164 317* (42 251 252 261 385 395)

SÁNDOR, III. (1845–1894) – orosz cár 1881–1894. – *27 163 264* (42 395)

SAX, Emanuel (1857–1896) – osztrák közgazdász. – *336*

– *Die Hausindustrie in Thüringen* (Türingiai háziipar), Jéna 1882. – *336*

SAY, Jean-Baptiste-Léon (1826–1896) – francia államférfi, közgazdász, polgári republikánus, a „Journal des Débats" szerkesztője. – *238*

SCHÄFFLE, Albert Eberhard Friedrich (1831–1903) – osztrák politikus, vulgáris közgazdász. – *142 158–159 215*

– *Die Quintessenz des Sozialismus* (A szocializmus kvintesszenciája), Gotha 1875. – *142 159* (197)

SCHEWITSCH, Szergej – orosz származású amerikai szocialista; a 70-es és 80-as években a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője. – *373*

SCHMIDT, Johann Karl Friedrich Elias – drezdai kereskedő, 1882-ben zürichi rendőrügynök. – *282 382 407* (411 522)

SCHNEIDER, Catherine-Jeanne-Hortense (1838–1920) – francia színésznő és énekesnő. – *306* (435)

SCHNEIDT, Karl – német újságíró, hamburgi szociáldemokrata lapok munkatársa; a 80-as évek elején londoni emigráns, a „Freiheit" c. anarchista lap kiadója. – *189–190 282 318*

SCHORLEMMER, Karl (1834–1892) – német vegyész, manchesteri egyetemi tanár, dialektikus materialista, a német Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, Marx és Engels barátja; lásd még Roscoe. – *3 27–28 40 46 68 75 77 80–81 92 123 127 224 240 290 330–331 333 349 355 390–391 407 415–419 435 441*

SCHÖLER, Lina – német tanítónő, a Marx család barátja. – *180–181 183*

SCHRAMM, Karl August – német újságíró, reformista szociáldemokrata, a „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" szerkesztője, bírálta a marxizmust; a 80-as években kilépett a pártból. – *30 248 311*
– *Karl Bürkli und Karl Marx* (Karl Bürkli és Karl Marx); „Arbeiterstimme", 1881 dec. 24. és 31. – *30 32 248* (47)

SCHUMACHER, Georg (szül. 1844) – német tímár, majd vállalkozó, szociáldemokrata; 1872-ben a solingeni szekció küldötte az Internacionálé hágai kongresszusán; 1884–98 Reichstag-képviselő, a szociáldemokrácia opportunista szárnyához tartozott; 1898-ban átállt a liberálisokhoz és ezért kizárták a Szociáldemokrata Pártból. – *422* (561)

SCHWITZGUÉBEL, Adhémar (1844–1895) – svájci vésnök, bakunyinista, az Internacionálé tagja, a Szocialista Demokrácia Egyesülésének és a jurai föderációnak egyik vezetője; küldött az 1872-es hágai kongresszuson; 1873-ban kizárták az Internacionáléból. – *202*

SCOTT, Sir Walter (1771–1832) – angol író. – *262*

SECONDIGNÉ, Achille (Boubeau) – francia újságíró; a 80-as évek elején a „Citoyen" egyik szerkesztője. – *214* (95)

SEGUIN, Arthur Edward Shelden (1809–1852) – angol operaénekes. – *180*

SERRAILLIER, Auguste (szül. 1840) – francia kaptafakészítő; 1869–72 a Főtanács tagja, 1870-ben Belgium és 1871–72 Franciaország ügyeivel megbízott titkár, 1870 szeptemberében a Főtanács megbízottjaként Párizsba utazott; a Párizsi Kommün tagja, küldött az 1871-es londoni konferencián és az 1872-es hágai kongresszuson; Marx híve, 1873-ban tagja a brit föderális tanácsnak. – *138*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő.
– *Othello.* – *80* (110)
– *Much Ado about Nothing* (Sok hűhó semmiért). – *166* (259)

Sherbrooke *lásd* Lowe, Robert

SHIPTON, George – angol munkásmozgalmi vezető, a festők szakszervezetének titkára; 1881–85 a „Labour Standard" szerkesztője; 1871–96 a londoni szakszervezeti tanács titkára, reformista. – *16 116 118 194–197 208 211 256 369–370 373* (17 162 295)

SHYMAN – londoni angol fogorvos. – *93*

SIEMENS, Karl Wilhelm (1823–1883) – német mérnök és vállalkozó; 1851-től a Siemens-társaság londoni kirendeltségének vezetője; 1882-től A Tudomány Előmozdítására alakult Brit Társulat elnöke és más tudományos társaságok tagja, a hőtannal és az elektromossággal foglalkozó munkák szerzője. – *82 111 176*
– *A Tudomány Előmozdítására alakult Brit Társulat újonnan megválasztott elnökeként elmondott székfoglaló beszéde a társulat 52. kongresszusán*; „Nature", 1882 aug. 24. – *82 111* (112)

SIMON, John (1816–1904) – angol orvos. – *208–209*
– *State medicine* (Állami gyógyászat); „Nature", 1881 aug. 18. – *208–209*

SINGER, Paul (1844–1911) – a német szociáldemokrácia egyik vezetője; 1887-től a pártvezetőség tagja, 1884-től Reichstag-képviselő, fellépett a revizionizmus ellen. – *301–302 404* (433)

Sintérjankó *lásd* Bückler, Johann

SOETBEER, Georg Adolf (1814–1892) – német polgári közgazdász és statisztikus. – *298*
– *Edelmetallproduktion und Wertverhältnis zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerika's bis zur Gegenwart* (Nemesfémtermelés és az arany és ezüst közötti értékviszony Amerika felfedezésétől a jelenkorig); „Petermanns Mitteilungen" 57. pótfüzete, 13. kiegészítő kötet, 1879–80. – *298*

»*Le Soir*« (Az Est), Párizs. – *137–138* (189)

SOLARI, Jean – svájci szocialista újságíró; a 80-as évek elején a „Précurseur" szerkesztője – *388*

SONGEON – francia demokrata, az 1848-as forradalom idején párizsi forradalmi titkostársaságok tagja, Londonba emigrált, később a párizsi városi tanács elnöke. – *84–85*

SORGE, Adolph – Friedrich Adolph Sorge fia. – *30 184 230 283 311 373–374* (46)

SORGE, Friedrich Adolph (1828–1906) – német kommunista, részt vett az 1849-es badeni felkelésben, az Internacionálé tagja, az amerikai szekciók szervezője; 1872-ben küldött a hágai kongresszuson, a Főtanács New Yorkba való áthelyezése után 1872–74 annak főtitkára, Marx és Engels barátja és harcostársa. – *30 131 178–179 184–186 230–231 283 310–311 329 373–374 431 435–437* (46 278 437 508)

SORGE, Katharina – Friedrich Adolph Sorge felesége. – *30* (46)

SOULIÉ, Frédéric (1800–1847) – francia író és drámaíró, a forradalmi romantika képviselője, republikánus, a restauráció ellenfele, az 1830-as júliusi forradalom aktív résztvevője. – *413*

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Zürich–London. – *100 116 144 158–159 164 169 249 259 281 293 301 319–320 328 341 345–346 357 362 367 370* (141)
– 1881 jan. 30.: *Die zehn Gebote* (A tíz parancsolat). – *144 158* (203 239)
– 1881 márc. 27. és ápr. 17.: *Fritzsche und Viereck in Amerika* (Fritzsche és Viereck Amerikában). – *162* (248)
– 1881 aug. 11. – *200* (303)
– 1881 nov. 17.: *Warum sind wir in Glauchau (Sachsen) unterlegen?* (Miért szenvedtünk vereséget (a szászországi) Glachauban?). – *221 311* (338)
– 1882 jan. 19. és 26.: *„Der Sozialdemokrat" auf der Anklagebank* (A „Sozialdemokrat" a vádlottak padján). – *300* (430)
– 1882 febr. 16.: *Erklärung* (Nyilatkozat). – *259* (358)
– 1882 febr. 23.: *Noch einmal Herr Breuel* (Még egyszer Breuel úr). – *300* (430)
– 1882 jún. 1.: *Sozialpolitische Rundschau. Frankreich* (Társadalompolitikai szemle. Franciaország). – *314 318*
– 1882 júl. 13.: *Zur irischen Frage* (Az ír kérdéshez). – *315 326* (445)
– 1882 júl. 27.: *In eigener Sache* (Saját ügyünkben). – *327 377* (100)
– 1882 aug. 3.: *Die Sozialdemokratie und die egyptische Frage* (A szociáldemokrácia és az egyiptomi kérdés). – *327* (459)
– 1882 szept. 14.: *Sozialistische Rundschau. Aus Leipzig* (Szocialista szemle. Lipcséből). – *341 345–346*
– 1883 jan. 1. és 4.: *Aus Grillenberger's Rede über die Handhabung des Sozialistengesetzes* (Grillenbergernek a szocialista-törvény alkalmazásáról szóló beszédéből). – *402 427* (540)
– 1883 jan. 4.: *Zum Kapitel von der freien Liebe. Etwas für Herrn von Puttkamer zum Vorlesen im Reichstage* (A szabadszerelemről szóló fejezethez. Felolvasnivaló von Puttkamer úr számára a Reichstagban). – *402 427* (540)
– 1883 jan. 11.: *Puttkamer und die „Heiligkeit" der Familie* (Puttkamer és a család „szentsége"). – *402 427* (540)
– 1883 febr. 8.: *Zum Kapitel von der freien Liebe. Den Herren von Puttkamer und von Nostiz-Wallwitz gewidmet* (A szabadszerelemről szóló fejezethez. Von Puttkamer és von Nostiz-Wallwitz uraknak ajánlva). – *402 427* (540)
– 1883 febr. 22.: *Von der patentierten Ehre. Ein weiterer Beitrag zum Thema von der freien Liebe und der Moralität der Puttkamer und Berufsgenossen* (A szabadalmazott becsületről. További adalékok a szabadszerelem témájához, valamint a Puttkamerek és pályatársaik erkölcsiségéhez). – *402 427* (540)

SPARR, Berthold – német jogász, szociáldemokrata, 1881-ben a szocialista-törvény alapján kiutasították Berlinből, 1882-ben londoni emigráns. – *282* (411)

SPENCE, Thomas (1750–1814) – angol utópista szocialista. – *277*
– *The Nationalization of the Land in 1775 and 1882* (A föld államosítása 1775-ben és 1882-ben), London 1882. – *277* (406)

»*The Standard*« (A Zászló), London. – *17 64 262* (21)
– 1881 márc. 30. – *162*
– 1882 jan. 7.: *The State of Russia* (Az oroszországi állapotok). – *27*
– 1882 nov. 6.: *Russia and France. Francfort, Sunday Night* (Oroszország és Franciaország. Frankfurt, vasárnap este). – *95–96* (129)
– 1882 nov. 6.: *Typhoid at Ventnor* (Tífusz Ventnorban). – *98*
– 1882 nov. 7.: *Imperial Parliament. House of Commons. Sir C. Rivers Wilson* (Birodalmi parlament. Alsóház. Sir C. Rivers Wilson). – *96*
– 1882 nov. 10.: *Imperial Parliament. House of Commons. The obligations of civil servants* (Birodalmi parlament. Alsóház. A köztisztviselők kötelezettségei). – *102*

STANSFELD, James (1820–1898) – liberális angol politikus; 1859-től parlamenti képviselő, Mazzini barátja. – *167*

»*The Statist*« (A Statisztikus), London. – *147* (213)
– 1881 jan. 29. – *147*

Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags. 4. Legislaturperiode. IV. Session 1881 (Gyorsírói jelentések a német Birodalmi Gyűlés tárgyalásairól. IV. törvényhozási periódus. IV. ülés 1881), I. köt., Berlin 1881. – *169–172* (267)

Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstages. V. Legislaturperiode. I. Session 1881–82. Von der Eröffnungssitzung am 17. November 1881 bis zur Schlussitzung am 30. Januar 1882 (Gyorsírói jelentések a német Birodalmi Gyűlés tárgyalásairól. V. törvényhozási periódus. I. ülés 1881–82. Az 1881 november 17-i megnyitó üléstől az 1882 január 30-i záróülésig), Berlin 1882. – *31 33 247 259* (51 62 365)

STEPHANN – német származású algíri orvos, 1882 február közepétől április végéig Marx kezelőorvosa. – *39–40 42–43 47–52 55–57 59–60 62 269–271 273 276 278 280 285 287–288 292 305*

STEPHANN – Stephann doktor apja. – *51*

STIEBELING, George – német származású amerikai statisztikus és kispolgári publicista, az Internacionálé amerikai szekciója központi bizottságának tagja; később frakciós tevékenysége miatt kizárták; az Észak-amerikai Szocialista Munkáspárt tagja, több közgazdasági és gazdaságtörténeti cikk szerzője. – *374*
– *Lesebuch für das Volk* (Olvasókönyv a nép számára), New York 1882. – *374* (510)
– *The People's reader* (Olvasókönyv a nép számára), New York 1882. – *374* (510)

STIEBER, Wilhelm (1818–1882) – német rendőrtanácsos; 1850–60 a porosz politikai rendőrség főnöke, a kölni kommunista-per egyik megszervezője és koronatanúja, a porosz–francia háborúban a katonai rendőrség és a kémiroda főnöke. – *149 357* (490 535)

STOECKER, Adolf (1835–1909) – német lelkész, reakciós politikus, 1878-ban a Konzervatív Párt szélsőjobbszárnyához közelálló Keresztényszociális Párt megalapítója és vezetője; antiszocialista és antiszemita; 1881-től Reichstag-képviselő. – *158–159 405*

Strasser, Louise *lásd* Kautsky, Louise

STROUSBERG, Bethel Henry (1823–1884) – német vasúti vállalkozó, spekuláns, 1873-ban csődbe jutott. – *108*

»*The Sun*« (A Nap), New York. – *162* (249)

»*Süddeutsche Post. Unabhängiges demokratisches Organ für jedermann aus dem Volk*« (Délnémet Posta. Független demokratikus orgánum a nép minden tagja számára), München. – *360 401 404 416–417 422* (496)

SWAN, Joseph Wilson (1828–1914) – angol fizikus, az elektromos izzólámpa egyik feltalálója. – *113 118*

SWINTON, John (1829–1901) – skót származású amerikai újságíró; 1875–83 a New York-i „Sun" szerkesztője; 1883–87 a „John Swinton's Paper" szerkesztője és kiadója. – *162 177 185* (249)

Sz

Szerecsen *lásd* Marx, Karl Heinrich

SZKALGYIN (Jelenev, Fjodor Pavlovics) (1828–1902) – orosz író és publicista; a 60-as években polgári liberális, később reakciós. – *6*
– *В захолустье и в столице* (Az isten háta mögött és a fővárosban), Szentpétervár 1870. – *6* (8)

SZKOBELEV, Mihail Dimitrijevics (1843–1882) – orosz tábornok; az 1873-as, 1875–76-os és 1880–81-es közép-ázsiai háborúk és az 1877–78-as orosz–török háború résztvevője. – *48 264* (58 75 396)

«*Слово*» (Szó), Szentpétervár. – *145–146* (209)

SZOPHOKLÉSZ (i. e. kb. 497–kb. 406) – görög tragédiaíró. – *278*
– *Antigoné*. – *278* (408)

T

TACITUS, Publius Cornelius (kb. 55–kb. 120) – római történetíró. – *108–109 117*
– *Germania*. – *108–109 117–118* (151)

TALLEYRAND-Périgord, Charles-Maurice de, prince de Bénévent (1754–1838) – francia politikus, diplomata, több ízben külügyminiszter, Franciaország képviselője a bécsi kongresszuson; 1830–34 londoni nagykövet. – *61–62* (86)

TANNER, Henry S. (szül. kb. 1830) – amerikai orvos. – *22* (26)

TAYLOR, Ellen M. – *344–345* (474)

TAYLOR, Helen (1831–1907) – polgári radikális angol politikus, feminista; 1880–85 támogatta az ír önrendelkezés követelését, 1881-ben részt vett a Szociáldemokrata Föderáció alapításában, Henry Mayers Hyndman híve. – *344–345* (474)

»*Le Temps*« (Az Idő), Párizs. – 56 *70* (82)
– 1882 aug. 6.: *Allemagne* (Németország). – *74* (102)

TERENTIUS Afer, Publius (i. e. kb. 185–159) – római költő.
– *Andria* (Az androszi lány). – *216* (331)

TERRY, Ellen Alicia (1848–1928) – angol Shakespeare-színésznő. – *3*

THIEBLIN, H. L. – francia újságíró. – *137–138*

THIERRY, Jacques-Nicolas-Augustin (1795–1856) – liberális francia történész. – *129*
– *Histoire de la conquète de l'Angleterre par les Normands, et de ses suites jusqu' à nos jours, en Angleterre, en Écosse, en Irlande et sur le continent* (Az angliai normann hódításnak, okainak és következményeinek története napjainkig Angliában, Skóciában, Írországban és a kontinensen), I–III. köt., Párizs 1825. – *129* (180)

THIERS, Louis-Adolphe (1797–1877) – francia történész és politikus, orléanista; 1832, 1834 belügyminiszter; 1836, 1840 miniszterelnök, az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; 1871–73 köztársasági elnök, a Párizsi Kommün vérbefojtója. – *137* (189)

»*The Times*« (Az Idők), London. – *238* (356)
– 1881 ápr. 11.: *Ireland. Cork, April 10* (Írország. Cork április 10). – *168*
– 1881 dec. 29.: *Money-market and City intelligence* (Pénzpiac és híradás a Cityből). – *238* (356)
– 1883 jan. 9.: *Mr. Cowen at Newcastle* (Cowen úr Newcastle-ban). – *399*

TISSOT, Victor (1845–1917) – svájci polgári író és újságíró, 1874-től Franciaországban élt, Németországgal szemben ellenséges álláspontra helyezkedett. – *10*
– *Voyage au pays des milliards* (Utazás a milliárdos országban), Párizs 1875. – *10* (12)
– *Les Prussiens en Allemagne. Suite du voyage au pays des milliards* (A poroszok Németországban. A milliárdos országban tett út folytatása), Párizs 1876. – *10* (12)
– *Voyage aux pays annexés. Suite et fin du Voyage au pays des milliards* (Utazás az elcsatolt országrészekben. A milliárdos országban tett utazás folytatása és befejezése), Párizs 1876. – *10* (12)

TUPPER, Martin Farquhar (1810–1889) – angol író és költő, a polgári laposság példája. – *181*

TURGOT, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727–1781) – francia államférfi és közgazdász, fiziokrata; 1774–76 pénzügyminiszter. – *158 278*
– *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (Észrevételek a gazdagság keletkezéséről és eloszlásáról); „Oeuvres" (Művei), I. köt., Párizs 1844. – *278* (407)

Tussy *lásd* Marx, Eleanor

V

VALLÈS, Jules-Louis-Joseph (1832–1885) – francia politikus, író és újságíró, proudhonista, az Internacionálé tagja, a Párizsi Kommün résztvevője, annak leverése után Angliába, majd Belgiumba emigrált, az 1880-as amnesztia után visszatért Franciaországba. – *200* (304)
– *Levél J. Grévyhez*; „La Révolution française", 1879 febr. – *200* (305)

VERGILIUS, Maro, Publius (i. e. 70–19) – római költő. – *48* (74)

VEZIN, Jane Elisabeth (1827–1902) – angol Shakespeare-színésznő, a Marx család ismerőse. – *29*

VIERECK, Laura – Louis Viereck felesége. – *184 209 415 418–419 422*

VIERECK, Louis (1851–1921) – német szociáldemokrata, a szocialista-törvény idején a párt jobbszárnyának egyik vezetője; 1884–87 a Reichstag tagja; 1896-ban kivándorolt Amerikába és visszavonult a szocialista mozgalomtól. – *159–160 162–163 177 184–185 206–207 209 300–301 311 360 401–402 404 415–422* (244 431 496)

VILMOS, I. (1743–1821) – hessen-kasseli választófejedelem 1803–1807 és 1813–1821. – *62* (86)

VILMOS, I. (1797–1888) – porosz herceg; porosz király 1861–1888, német császár 1871–1888. – *27 30 48 163 402–403 413* (30)
– *Az 1882 január 4-i rendelkezés*; „Deutscher Reichsanzeiger und Königlich Preussischer Staatsanzeiger", 1882 jan. 7. – *27 30* (40)

VIRCHOW, Rudolf (1821–1902) – német természettudós és politikus, a sejtpatológia megalapítója, Darwin híve, majd a darwinizmus ellensége; a német haladópárt egyik megalapítója; 1871 után a szocializmus ellensége. – *84 209* (63)

VISCHER, Friedrich Theodor (1807–1887) – hegeliánus német filozófus, egy többkötetes esztétikai mű szerzője. – *48* (74)

VIVANTI, Anna – Paul Lindau, német író és színházi szakember nővére. – *233*

VOGORIDES, Alexandros (Aleko pasa) (kb. 1823–1910) – bolgár származású török politikus és diplomata; 1856–61 követségi tanácsos Londonban; 1876–78 nagykövet Bécsben; 1879–84 Kelet-Rumélia főkormányzója. – *99*

VOGT, Karl – (1817–1895) – német természettudós, vulgáris materialista, kispolgári demokrata, részt vett az 1848-as forradalomban, majd Svájcba emigrált, III. Napóleon titkos ügynöke. – *312* (440)

»*Der Volksstaat*« (A Népállam), Lipcse. – *314 421* (219)

»*Volkszeitung*« (Népújság), Berlin. – *320* (452)

VOLLMAR, Georg Heinrich von (1850–1922) – német szociáldemokrata, az opportunista-reformista szárny egyik vezére, többször Reichstag-képviselő, a bajor Landtag tagja, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *100 104–105 343 347 352 359–360 362 367 370 372 379–380 390* (341 507)

– *Aufhebung des Sozialistengesetzes? Ein Wort zur Taktik der deutschen Sozialdemokratie. Von Surtur* (A szocialista-törvény eltörlése? Egy szó a német szociáldemokrácia taktikájához. Írta: Surtur (G. H. von Vollmar)), Hottingen–Zürich 1882. – *362* (466)

– *Aufhebung des Ausnahmegesetzes?* (A kivételes törvény eltörlése?); „Der Sozialdemokrat", 1882 aug. 17. és 24. – *338 343 347 359–360 367* (466 482 494 496)

– *Zur Spaltung der französischen Arbeiterpartei* (A francia munkáspárt kettészakadásáról); „Der Sozialdemokrat", 1882 nov. 9., 16. és 30. – *100 104–105 379–380 390* (141)

„*Vorwärts*" (Előre), Lipcse. – *314 421* (444)

Vossiche Zeitung *lásd* Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen

W

WAGENER, Hermann (1815–1889) – német publicista és politikus, a porosz konzervatív párt egyik alapítója, az „államszocializmus" híve. – *116*

WALDHORN. – *166*

WALTER – osztrák munkás. – *334–335*

WARREN, Joseph (1741–1775) – amerikai politikus, az amerikai függetlenségi háború egyik vezetője, polgári demokrata; a Bunkers Hill-i csatában esett el. – *162*

»*Weekly Dispatch*« (Heti Értesítő), London. – *167* (263)

WEERTH, Georg (1822–1856) – német proletárköltő és publicista, a Kommunisták Szövetségének tagja, Marx és Engels jó barátja. – *144* (201)

– *Heute Morgen fuhr ich nach Düsseldorf* (Ma reggel Düsseldorfba mentem); „Neue Rheinische Zeitung", 1848 júl. 14. – *144*

– *Ein Sozialistenfresser aus dem Jahre 1848* (Egy szocialistafaló az 1848-as évből); a „Neue Rheinische Zeitung" tárcája, „Der Sozialdemokrat", 1881 aug. 11. – *144* (202)

WEILER, G. Adam – angliai német emigráns, 1872-ben a brit föderális tanács tagja, Marx és Engels híve az angol reformisták elleni harcban, később a Hyndman által alapított Szociáldemokrata Föderáció tagja. – *15*

WEITLING, Christian Wilhelm (1808–1871) – német szabó, az első német munkásíró, az utópista, egyenlősítő kommunizmus teoretikusa. – *214* (179)

»*Weserzeitung*« (Weseri Újság), Bréma.
– 1882 júl. 2.: *Deutsches Reich* (Német birodalom). – *71–72 320 327 347 377* (100)

WESTPHALEN, Christian Heinrich Philipp von (1724–1792) – a braunschweigi herceg titkára és barátja, részt vett a hétéves háborúban és konyvet írt e háború történetéről; Jenny Marx nagyapja. – *226*
– *Geschichte der Feldzüge des Herzogs Ferdinand von Braunschweig-Lüneburg* (Ferdinand, braunschweig-lüneburgi herceg hadjáratainak története), F. O. W. H. von Westphalen porosz királyi államminiszter kiadásában, I–II. köt., Berlin 1859. – *226* (349)
– *Geschichte der Feldzüge des Herzogs Ferdinand von Braunschweig-Lüneburg* (Ferdinand, braunschweig-lüneburgi herceg hadjáratainak története), hagyatékának és Ferdinand herceg hadi levéltárának anyagaiból összeállította és kiadta F. O. W. H. von Westphalen, I–VI. kot., Berlin 1871–72. – *226* (349)

WESTPHALEN, Edgar von (1819–1890) – a brusszeli kommunista levelező bizottság tagja, Jenny Marx testvére. – *226–227*

WESTPHALEN, Ferdinand Otto Wilhelm von (1799–1876) – reakcios porosz politikus; 1850–58 belügyminiszter, Jenny Marx féltestvére. – *226*

WESTPHALEN, Jeanie von (szul. Wishart of Pittarow) (1746–1811) – 1765-től Christian Heinrich Philipp von Westphalen felesége, Jenny Marx nagyanyja. – *226*

WESTPHALEN, Karoline von (szül. Heubel) (megh. 1856) – Jenny Marx anyja. – *226*

WESTPHALEN, Ludwig von (1770–1842) – trieri titkos tanácsos, Jenny Marx apja. – *226*

WILLIAMS – londoni konyvkereskedő. – *188*

WILLIAMSON, James M. – ventnori orvos, 1882 novemberétől 1883 január elejéig Marx kezelőorvosa. – *94 99 102 115 124 375 385 396 398*

WILLIAMSONNÉ – J. M. Williamson felesége. – *398*

WILLICH, August (1810–1878) – porosz hadnagy, politikai meggyőződése miatt nyugállományba vonult, a Kommunisták Szovetségének tagja, 1849-ben egy szabadcsapat parancsnoka a badeni–pfalzi felkelésben, a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Schapperrel együtt a Marx-ellenes frakció vezére; 1853-ban az Egyesült Államokba emigrált, a polgárháborúban az északiak egyik tábornoka. – *312 340* (238)

WILSON, Charles Rivers (1831–1916) – angol politikus és gyarmati tisztviselő – *96 102 107* (134)

WINDTHORST, Ludwig (1812–1891) – reakciós német politikus, partikularista; 1851–52 és 1862–65 hannoveri igazságügy-miniszter, 1867-től az északnémet Reichstag, 1871-től a német Reichstag tagja, a Centrumpárt egyik vezére. *248*

Wishart of Pittarow, Jeanie *lásd* Westphalen, Jeanie von

Wolf *lásd* Longuet, Edgar

WOLFF – német kereskedő, Ferdinand Wolff fivére. – *132* (201)

WOLFF (Wolf), Ferdinand (1812–1895) – német újságíró, a Kommunisták Szovetségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője, a forradalom után Párizsba, majd Londonba emigrált, a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Marx oldalán állt; később visszavonult a politikától. – *132* (201)

WOLSELEY, Garnet Joseph (1833–1913) – angol tábornok, 1882-ben az egyiptomi angol csapatok parancsnoka – *81–82 84 88*

WRÓBŁEWSKI, Wałery (1836–1908) – lengyel forradalmár, az 1863–64-es felkelés résztvevője, majd Franciaországba menekült; a Kommün tábornoka, amelynek leverése után Londonba emigrál; 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, Lengyelország ügyeivel megbízott titkár; Marx és Engels híve. –*34 79 83* ([67 380])

Z

ZANARDELLI, Tito (szül. 1848) – olasz újságíró, szocialista, különböző demokratikus és szocialista újságok szerkesztője; egy ideig Bakunyin híve, párizsi emigráns. – *355*

ZASZULICS, Vera Ivanovna (1851–1919) – orosz forradalmár, részt vett a Munka Felszabadítása csoport megalakításában, Marx néhány munkáját lefordította oroszra, tagja az „Iszkra" szerkesztő bizottságának; 1903 után mensevik. – *155–156* ([235])

ZIBER, Nyikolaj Ivanovics (1844–1888) – orosz közgazdász, Marx gazdasági tanainak egyik első oroszországi népszerűsítője. – *148*

Tartalom

Előszó a harmincötödik kötethez V

Első rész

Marx és Engels egymáshoz írott levelei

1881 január–1883 március

1881

1. Engels Marxhoz. Július 7. 3
2. Marx Engelshez. Július 27. 4
3. Engels Marxhoz. Július 29. 6
4. Marx Engelshez. Augusztus 3. 8
5. Engels Marxhoz. Augusztus 6. 11
6. Marx Engelshez. Augusztus 9. 13
7. Engels Marxhoz. Augusztus 11. 16
8. Marx Engelshez. Augusztus 16. 18
9. Engels Marxhoz. Augusztus 17. 19
10. Engels Marxhoz. Augusztus 18. 20
11. Marx Engelshez. Augusztus 18. 22
12. Marx Engelshez. Augusztus 19. 24

1882

13. Marx Engelshez. Január 5. 25
14. Engels Marxhoz. Január 8. 27
15. Marx Engelshez. Január 12. 29

16 .Engels Marxhoz. Január 13. 32
17. Marx Engelshez. Január 15. 34
18. Marx Engelshez. Február 17. 35
19. Marx Engelshez. Február 21. 37
20. Marx Engelshez. Március 1. 38
21. Marx Engelshez. Március 3. 41
22. Marx Engelshez. Március 23. 42
23. Marx Engelshez. Március 31. 43
24. Marx Engelshez. Április 4. 46
25. Marx Engelshez. Április 8. 47
26. Marx Engelshez. Április 18. 49
27. Marx Engelshez. Április 28. 52
28. Marx Engelshez. Május 8. 54
29. Marx Engelshez. Május 20. 56
30. Marx Engelshez. Május 30. 59
31. Marx Engelshez. Június 5. 61
32. Marx Engelshez. Június 9. 64
33. Marx Engelshez. Június 15. 65
34. Marx Engelshez. Június 22. 66
35. Marx Engelshez. Június 24. 67
36. Marx Engelshez. Július 4. 68
37. Marx Engelshez. Augusztus 3. 69
38. Marx Engelshez. Augusztus 10. 73
39. Engels Marxhoz. Augusztus 20. 75
40. Marx Engelshez. Augusztus 21. 76
41. Marx Engelshez. Augusztus 24. 78
42. Engels Marxhoz. Augusztus 25. 80
43. Engels Marxhoz. Augusztus 26. 81
44. Marx Engelshez. Szeptember 4. 84

45. Engels Marxhoz. Szeptember 12. 85
46. Marx Engelshez. Szeptember 16. 87
47. Engels Marxhoz. Szeptember 18. 89
48. Marx Engelshez. Szeptember 28. 90
49. Marx Engelshez. Szeptember 30. 91
50. Engels Marxhoz. November 1. 93
51. Engels Marxhoz. November 3. 94
52. Engels Marxhoz. November 6. 95
53. Marx Engelshez. November 8. 96
54. Engels Marxhoz. November 11. 99
55. Marx Engelshez. November 11. 101
56. Marx Engelshez. November 20. 103
57. Engels Marxhoz. November 21. 104
58. Marx Engelshez. November 22. 106
59. Engels Marxhoz. November 22. 108
60. Engels Marxhoz. November 23. 110
61. Marx Engelshez. November 27. 112
62. Engels Marxhoz. November 30. 113
63. Marx Engelshez. December 4. 115
64. Marx Engelshez. December 8. 116
65. Engels Marxhoz. December 8. 117
66. Engels Marxhoz. December 13. 119
67. Engels Marxhoz. December 15. 120
68. Engels Marxhoz. December 16. 122
69. Marx Engelshez. December 18. 124
70. Engels Marxhoz. December 19. 125
71. Engels Marxhoz. December 22. 128

1883

72. Engels Marxhoz. Január 9. 130
73. Marx Engelshez. Január 10. 132

Második rész

Marx és Engels másokhoz írott levelei

1881 január–1883 március

1881

1. Marx Charles Longuet-hoz. Január 4. 137
2. Marx egy ismeretlenhez. Január 31. 141
3. Engels Karl Kautskyhoz. Február 1. 142
4. Engels Eduard Bernsteinhez. Február 2. 144
5. Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Február 19. 145
6. Marx Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz. Február 22. 149
7. Engels Jenny Longuet-hoz. Február 24. 152
8. Marx Vera Ivanovna Zaszulicshoz. Március 8. 155
9. Engels S. F. Kaufmannhoz. Március 11. 157
10. Engels Eduard Bernsteinhez. Március 12. 158
11. Engels Johann Philipp Beckerhez. Március 28. 161
12. Engels August Bebelhez. Március 30. 162
13. Engels Johann Philipp Beckerhez. Április 4. 164
14. Marx Jenny Longuet-hoz. Április 11. 165
15. Engels Eduard Bernsteinhez. Április 14. 169
16. Engels August Bebelhez. Április 28. 171
17. Marx Jenny Longuet-hoz. Április 29. 173
18. Engels Jenny Longuet-hoz. Május 31. 175
19. Marx John Swintonhoz. Június 2. 177
20. Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. Június 2. 178

21. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Június 2. 179
22. Marx Jenny Longuet-hoz. Június 6. 180
23. Engels Jenny Longuet-hoz. Június 17. 183
24. Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. Június 20. 184
25. Marx Henry Mayers Hyndmanhoz. Július 2. 187
26. Engels Norris A. Cloweshoz. Július 22. 189
27. Engels a „Freiheit" szerkesztőségéhez. Július 22. 190
28. Marx Jenny Longuet-hoz. Július 22. 191
29. Marx Karl Hirschhez. Augusztus 6. 192
30. Marx Laura Lafargue-hoz. Augusztus 9. 193
31. Engels George Shiptonhoz. Augusztus 10. 194
32. Engels George Shiptonhoz. Augusztus 15. 196
33. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Augusztus 16. 198
34. Engels Eduard Bernsteinhez. Augusztus 17. 199
35. Marx Jenny Longuet-hoz. Augusztus 18. 203
36. Engels August Bebelhez. Augusztus 25. 205
37. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 27. 208
38. Marx Karl Kautskyhoz. Október 1. 211
39. Marx Minna Kautskyhoz. Október 1. 212
40. Engels Eduard Bernsteinhez. Október 25. 213
41. Engels Johann Philipp Beckerhez. November 4. 219
42. Engels Eduard Bernsteinhez. November 30. 221
43. Marx Jenny Longuet-hoz. December 7. 224
44. Marx Johann Philipp Beckerhez. December 10. 227
45. Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. December 13. 228
46. Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz. December 15. 230
47. Marx Jenny Longuet-hoz. December 17. 232
48. Engels Karl Kautskyhoz. December 18. 234
49. Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz. December 29. ... 235
50. Engels Lev Nyikolajevics Hartmannhoz. December vége 236

1882

51. Marx Laura Lafargue-hoz. Január 4. 237
52. Engels Eduard Bernsteinhez. Január 6. 239
53. Engels Emil Engelshez. Január 12. 241
54. Marx Amalie Danielshez. Január 12. 242
55. Marx Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Január 23. 243
56. Engels Eduard Bernsteinhez. Január 25. 246
57. Engels Karl Kautskyhoz. Február 7. 250
58. Engels Johann Philipp Beckerhez. Február 10. 255
59. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Február 18. 258
60. Engels Eduard Bernsteinhez. Február 22. 259
61. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Február 23. 267
62. Marx Jenny Longuet-hoz. Február 23. 268
63. Marx Jenny Longuet-hoz. Március 16. 269
64. Marx Paul Lafargue-hoz. Március 20. 272
65. Marx Jenny Longuet-hoz. Március 27. 275
66. Engels Henry Mayers Hyndmanhoz. Március 31. körül 277
67. Marx Jenny Longuet-hoz. Április 6. 278
68. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Április 10. 281
69. Engels Berthold Sparrhoz. Április 12. 282
70. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Április 13. 283
71. Marx Laura Lafargue-hoz. Április 13–14. 284
72. Engels Eduard Bernsteinhez. Április 17. 290
73. Engels Eduard Bernsteinhez. Április 21. 291
74. Marx Jenny Longuet-hoz. Április 28. 292
75. Engels Eduard Bernsteinhez. Május 3. 293
76. Marx Laura Lafargue-hoz. Május 6. 295
77. Marx Jenny Longuet-hoz. Május 8. 296
78. Engels Eduard Bernsteinhez. Május 10. 297

79. Engels August Bebelhez. Május 16. 300
80. Marx Eleanor Marxhoz. Május 21. 303
81. Marx Jenny Longuet-hoz. Május 26. 304
82. Marx Eleanor Marxhoz. Május 28. 305
83. Marx Jenny Longuet-hoz. Június 4. 308
84. Marx Laura Lafargue-hoz. Június 17. 309
85. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Június 20. 310
86. Engels August Bebelhez. Június 21. 312
87. Engels Eduard Bernsteinhez. Június 26. 315
88. Engels Eduard Bernsteinhez. Július 15. 320
89. Engels Adolf Hepnerhez. Július 25. 322
90. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Július 31. 324
91. Engels Johann Philipp Beckerhez. Augusztus 9. 325
92. Engels Eduard Bernsteinhez. Augusztus 9. 326
93. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Augusztus 10. 329
94. Engels ifj. Emil Engelshez. Augusztus 20. 330
95. Engels Jenny Longuet-hoz. Augusztus 27. 332
96. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 12. 334
97. Engels Eduard Bernsteinhez. Szeptember 13. 337
98. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember 20. 340
99. Engels Eduard Bernsteinhez. Szeptember 22. 343
100. Engels August Bebelhez. Szeptember 23. 346
101. Marx Laura Lafargue-hoz. Október 9. 349
102. Engels Eduard Bernsteinhez. Október 20. 351
103. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 21. 354
104. Engels Eduard Bernsteinhez. Október 27. 356
105. Engels August Bebelhez. Október 28. 359
106. Engels Paul Lafargue-hoz. Október 30. 362
107. Engels Eduard Bernsteinhez. November 2–3. 364

108. Engels Eduard Bernsteinhez. November 4. 369
109. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. November 9–16. 373
110. Marx Eleanor Marxhoz. November 10. 375
111. Engels Karl Kautskyhoz. November 15. 377
112. Engels Eduard Bernsteinhez. November 28. 379
113. Engels Laura Lafargue-hoz. December 14. 383
114. Marx Laura Lafargue-hoz. December 14. 384
115. Engels Laura Lafargue-hoz. December 15. 386
116. Engels Johann Philipp Beckerhez. December 16. 388
117. Engels Eduard Bernsteinhez. December 16. 390
118. Engels August Bebelhez. December 22. 392
119. Marx Eleanor Marxhoz. December 23. 395

1883

120. Marx Eleanor Marxhoz. Január 8. 396
121. Marx Eleanor Marxhoz. Január 9. 398
122. Marx Eleanor Marxhoz. Január 10. 400
123. Engels Eduard Bernsteinhez. Január 18. 401
124. Engels Eduard Bernsteinhez. Február 8. 404
125. Engels Eduard Bernsteinhez. Február 10. 407
126. Engels Karl Kautskyhoz. Február 10. 408
127. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 16. 411
128. Engels Eduard Bernsteinhez. Február 27. 415
129. Engels Eduard Bernsteinhez. Február 27. 418
130. Engels Karl Kautskyhoz. Március 2. 423
131. Engels August Bebelhez. Március 7. 426
132. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 10. 428
133. Engels Charles Longuet-hoz. Március 14. 430
134. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Március 14. 431

135. Engels Eduard Bernsteinhez. Március 14. 432
136. Engels Wilhelm Liebknechthez. Március 14. 433
137. Engels Johann Philipp Beckerhez. Március 15. 434
138. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Március 15. 435
139. Engels Friedrich Lessnerhez. Március 15. 438
140. Engels a „New Yorker Volkszeitung"-hoz. Március 16. 439
141. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Március 24. 440
142. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 25. 441
143. Engels Theodor Cunóhoz. Március 29. 442

Függelék

Jegyzetek 445
Mutató 501

Képmellékletek

Karl Marx (1882-ben) 42/43
Az a londoni ház (122, Regent's Park Road), amelyben Engels 1870-től 1894-ig lakott 162/163
Jenny Marx (élete utolsó éveiben) 226/227
Jenny Longuet-Marx 402/403
Karl Marx sírja a londoni highgate-i temetőben (az 1956. évi emlékmű-állítás előtt) 442/443

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

76/4215 Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vágó Sándorné igazgató